T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

MUHALEFET DÖNEMİNDE (1950–1960) CHP'DE İDEOLOJİK VE ÖRGÜTSEL ARAYIŞLAR

Doktora Tezi

ÇAĞDAŞ GÖRÜCÜ

İstanbul, 2016

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

MUHALEFET DÖNEMİNDE (1950–1960) CHP'DE İDEOLOJİK VE ÖRGÜTSEL ARAYIŞLAR

Doktora Tezi

ÇAĞDAŞ GÖRÜCÜ

DANIŞMAN: PROF.DR. AHMET DEMİREL

İstanbul, 2016

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER Anabilim Dalı ULUSLARARASI İLİŞKİLER Bilim Dalı DOKTORA öğrencisi ÇAĞDAŞ GÖRÜCÜ'nın MUHALEFET DÖNEMİNDE (1950-1960) CHP'NDE İDEOLOJİK VE ÖRGÜTSEL ARAYIŞLAR adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 2.06.2016 tarih ve 2016-20/16 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 20,06,2016

Öğretim Üyesi Adı Soyadı			**İmzası**
1.	Tez Danışmanı	Prof. Dr. AHMET DEMİREL	
2.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. YÜKSEL TAŞKIN	
3.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. BİRSEN HEKİMOĞLU	
4.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. GÜNAY GÖKSU ÖZDOĞAN	
5.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. AYŞEGÜL KOMSUOĞLU ÇITIPITIOĞLU	

Özet

Bu tezde Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) 1950-1960 yılları arasındaki örgütsel yapısı ve ideolojisi incelenmektedir. CHP'nin iktidarda kaldığı dönemle kıyasla süreklilikler ve değişimler tespit edilmeye çalışılmaktadır. Bu amaç doğrultusunda CHP'ye ait program, tüzük, beyanname, rapor ve parti içi yazışma gibi birincil belgelere odaklanılmıştır.

Tek parti döneminde CHP'de genel başkanın tartışmasız otoritesi egemen olmuş, parti örgütünün etkinliği ise sınırlı kalmıştır. Çok partili hayata geçilmesi ile birlikte bu durum kısmen değişse de esasen partinin 1950 seçimlerinde iktidarı yitirmesinin ardından örgütün önemi ve etkinliği kayda değer ölçüde artmıştır. Bunun sonucunda 1950-1960 dönemi boyunca CHP'de örgüt ile genel merkez arasında sürekli bir gerilim yaşanmıştır.

Söz konusu dönemde CHP'nin ideolojisi açısından da birtakım değişiklikler söz konusu olmuştur. CHP'nin ideolojik çizgisini belirleyen "Altı Ok" terk edilmemekle birlikte, çok partili hayatın yol açtığı siyasi rekabetin etkisiyle örneğin halkçılık ilkesi, tek parti dönemine kıyasla daha farklı anlamlandırılmıştır. Tek-parti iktidarı sırasında CHP tarafından Türkiye'de çıkarları birbirleriyle çatışan sınıfların bulunmadığı savunulmuştur. Toplumsal uyuma ve dayanışmaya vurgu yapan bu yaklaşım sonraki yıllarda da korunmuştur. Ancak muhalefete geçilmesinin ardından oyunu arttırmak amacıyla farklı toplumsal kesimlere seslenme ihtiyacı hissedilmesi, zamanla sosyal hakların tanınması ve geliştirilmesini vaat eden bir söylemin benimsenmesine neden olmuştur. Halkçılık ilkesinin yanı sıra laiklik ve devletçilik ilkeleri konusunda da kısmi bir söylem değişikliği dikkat çekmektedir. Ayrıca tezde CHP'nin 1950'li yıllardaki söyleminde önemli bir yer tutan, seçim sistemi, devlet idaresi ile temel haklar ve özgürlükler konuları hakkındaki görüş, değerlendirme ve vaatleri de ele alınmaktadır.

Abstract

In the thesis, the organizational structure and the ideology of the Republican People's Party (RPP) are analyzed between 1950 and 1960; and continuities and changes were ascertained in comparison to the previous period, when the Party was in power. For this purpose, the thesis focused on the documents of the RPP, such as programs, statutes, statements, reports and the correspondences within the party organization.

Throughout the single-party years, unchallenged authority of the party leader was predominant, whereas the activity of the party organization was limited. After the transition to the multi-party system (1946-1950), the *status quo* changed partly but the importance and the effectiveness of the party organization didn't increase essentially until the elections of 1950, when the RPP were voted out of power. As a result, there was a constant tension between the RPP headquarters and the local organizations in the 1950-1960 period.

In the aforementioned period, certain changes occurred in the RPP's ideology. Although the "Six Principles" identifying the ideological line of the party were not abandoned, they were influenced by the political competition of the multi-party system; for instance, the principle of *Populism* henceforth got a different meaning compared to the single-party era. During its single-party rule, the Party had argued that there wasn't any class conflict in Turkey. This approach praising the social cohesion and solidarity was maintained in subsequent years. However, once in the opposition the RPP felt the need to call on different social strata in order to increase its votes and to adopt a discourse that pledged gradually the recognition and improvement of the social rights. There was a partial change of discourse on the principles of *Laïcism* and *Etatism* as well as on the principle of *Populism*. The thesis examined also opinions, evaluations and pledges on the electoral system, the state administration, fundamental rights and liberties, once considered essential issues by the RPP's discourse in the 1950's.

Önsöz:

Konumun belirlenmesi aşamasından başlayarak, tezin oluşturulmasında verdiği emek için değerli hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. Ahmet Demirel'e; gösterdikleri samimi ilgi ve destek için tez izleme komitesinde yer alan Prof. Dr. Yüksel Taşkın ve Prof. Dr. Birsen Hekimoğlu'na müteşekkirim. Bu bağlamda tezin hazırlanması sürecinde hocalarımın ilham verici ve yapıcı değerlendirmelerinden oldukça yararlandım. Ayrıca tez jürimde yer alan saygıdeğer hocalarım Prof. Dr. Ayşegül Komsuoğlu Çıtıpıtıoğlu ile kendisinden ders alma fırsatına da eriştiğim Prof. Dr. Günay Göksu Özdoğan'a teşekkür ederim.

Doktora programının başından itibaren benimle birlikte dirsek çürüten dönem arkadaşım ve değerli dostum Emre Erkan'a, Marmara Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'ne ve bütün emekleri için David Bowie'ye teşekkür etmek isterim.

Son olarak bu çalışma nedeniyle ne yazık ki istediğim kadar zaman ayıramadığım aileme teşekkür ederim. Bana her zaman destek vermiş olan anneme müteşekkirim.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ 1

Birinci Bölüm: 1923-1950 Döneminde CHP'nin Örgüt Yapısı ve İdeolojisi 6

1. 1. CHP'nin Örgüt Yapısı 6

1. 1. 1. Genel Merkez Organları 8
1. 1. 1. 1. Genel Başkan (Umumi Reis): 8
1. 1. 1. 2. Genel Başkan Vekili: 11
1. 1. 1. 3.Genel Sekreter (Kâtib-i Umumi): 13
1. 1. 1. 4. Genel Başkanlık Kurulu (Genbaşkur-Umumi Riyaset Divanı): 16
1. 1. 1. 5. Genel Yönetim Kurulu (Genel İdare Kurulu-Gönyönkurul-Umumi Heyeti İdare): 17
1. 1. 1. 6. Parti Divanı: 20
1. 1. 1. 7. Parlamento Grubu: 23

1. 1. 2. Büyük Kongre (Kurultay) 28

1. 1. 3. CHP'nin Yan Kuruluşları: Halkevleri, Halkodaları, Halk Hatipleri Teşkilatı 34

1. 2. CHP'nin İdeolojisi 44

1. 2. 1. Partinin Kuruluş Dönemindeki Siyasal Eğilimleri 44

1. 2. 2. Altı İlkenin Oluşumu 51
1. 2. 2. 1. Halkçılık: 51
1. 2. 2. 2. Cumhuriyetçilik: 74
1. 2. 2. 3. Milliyetçilik: 78
1. 2. 2. 4. İnkılâpçılık: 95
1. 2. 2. 5. Laiklik: 115
1. 2. 2. 6. Devletçilik: 143

1. 2. 3. Kamusal Haklar 169

1. 2. 4. Devlet Teşkilatı ve İdaresi 174

İkinci Bölüm: 1950-1960 Dönemi CHP'nin Örgütsel Yapısı 181

2. 1. Genel Merkez Organları 184
2. 1. 1. Genel Başkan**:** 184
2. 1. 2. Genel Sekreter: 188
2. 1. 3. Genel İdare Kurulu (Merkez İdare Kurulu): 193
2. 1. 4.Parti Meclisi (Parti Divanı): 195
2. 1. 5. Parlamento Grubu: 198

2. 2. Kurultay 206

Üçüncü Bölüm: 1950-1960 Döneminde CHP'de İdeolojik Arayışlar 210

3. 1. Halkçılık: 216

3. 2. Cumhuriyetçilik: 232

3. 3. Milliyetçilik: 233

3. 4. İnkılâpçılık: 254

3. 5. Laiklik: 260

3. 6. Devletçilik: *283*

3. 7. Kamusal Haklar *308*
3. 7. 1. Temel Hak ve Özgürlükler 308
3. 7. 2. Seçim Sistemi 325

3. 8. Devlet Teşkilatı ve İdaresi *335*

SONUÇ 346

KAYNAKÇA 354

Monografiler: *354*

Makaleler ve Kitap Bölümleri: *359*

Parti Belgeleri: *362*

Gazeteler: *364*

Arşiv Belgeleri: *365*

Diğer Kaynaklar: *365*

GİRİŞ

Cumhuriyetin kurucu siyasi elitlerini bünyesinde barındırmış ve ülkeyi çeyrek yüzyıldan fazla yönetmiş olan Cumhuriyet Halk Partisi için 14 Mayıs 1950 tarihi önemli bir dönüm noktasını ifade etmektedir. Söz konusu tarihte yapılan genel seçimleri kaybeden CHP'nin iktidarı böylece sona ermiştir. Seçimlerin galibi DP'nin bu başarısı, başta kendi taraftarları olmak üzere birçok kimse tarafından, bu kadar uzun süreli bir iktidarın kansız bir biçimde el değiştirmesine yol açması nedeniyle "Beyaz Devrim" olarak nitelenmiştir.

Bu tarihten sonra (biri yalnızca bir hafta, diğeri bir yıldan biraz daha uzun süren) iki azınlık hükümeti bir yana bırakılırsa, CHP bir daha tek başına iktidar olamamıştır. Ayrıca partinin sonraki yıllarının büyük kısmı muhalefette geçmiştir. Bununla birlikte CHP, Türkiye siyasetindeki önemini korumuştur. Parti, 12 Eylül sonrasında kapatılması nedeniyle faaliyette olmadığı yıllar haricinde yalnızca bir dönem mecliste temsil edilmemiştir. Tek parti rejimiyle özdeşleştirilen bir partinin, çok partili hayatın beraberinde getirdiği siyasi rekabette, hem de çoğunlukla muhalefette kalmasına rağmen varlığını sürdürebilmiş olması dikkat çekicidir. Kanımca bunu mümkün kılan etmenlerden biri, tabir yerindeyse CHP tarihinde birbirinin devamı ama birden çok CHP'nin söz konusu olmasıdır. 1930'larda ülkede herhangi bir aykırı sese imkân tanımayan otoriter CHP ile partinin "ortanın solu"na kayması sürecinin sonucunda, 1970'lerin ikinci yarısında programında kendisini demokratik sol olarak tanımlayan ve Sosyalist Enternasyonal'e üye olan CHP, elbette yalnızca aynı ismi değil, örneğin Altı Ok ile simgelenen ilkeleri de paylaşmaktadır. Ancak bu iki dönem arasında örgütlenme, program, seçmene yönelik geliştirilen söylem ve genel itibariyle siyaset tarzı açısından önemli farklar bulunmaktadır.

Bu bağlamda tezimin temel ilgi alanını oluşturan 1950-1960 dönemi, CHP'nin ilk kez muhalefet deneyimini yaşaması bakımından özel bir ilgiyi hak etmektedir. Her ne kadar çok partili hayata geçiş süreci ister istemez CHP'yi etkilemiş ve 1946-1950 yılları arasında iktidarın söyleminde ve uygulamalarında birtakım değişiklikler yaşanmış olsa da, partinin tarihinde yaşadığı ilk anlamlı dönüşüm muhalefet yıllarında gerçekleşmiştir. Bu anlamda tek parti döneminde devletle büyük oranda bütünleşmiş parti, 1950 seçimleri sonrasında kendine bağımsız, yeni bir kimlik kazandırmak durumunda kalmıştır. Aynı zamanda 1950'li yıllar,

CHP'lilerin muhalefette olmanın beraberinde getirdiği mali ve örgütsel sorunlarla yüzleştiği bir dönem olmuştur.

Bunun ötesinde 1950-1960 dönemi, genel olarak Türkiye'de siyasi iktidar ile muhalefet arasındaki ilişkilerin doğasını kavrayabilmek açısından da önem taşımaktadır. DP ile CHP arasındaki ilişkilerin giderek gerginleşerek, siyasal sistemi sarsacak bir çekişme halini almasının, sonraki yıllarda da kalıcı etkileri olmuştur. Bu anlamda söz konusu dönemde, ülkenin çok partili hayatı süresince geçerli olan uzlaşma düzeyi oldukça düşük bir siyasal kültürün temelleri atılmıştır. Bunun sonucunda birçok durumda ciddi bir fikir ayrılığı olsun olmasın, siyasi partiler arasında yaşanan kısır çekişmeler siyasal alana egemen olmuş, ülkenin demokrasi deneyimi zaafa uğramıştır.

Günümüzde dünyanın siyasal coğrafyasının kayda değer bir kısmını kaplayan (bazıları sadece biçimsel düzeyde kalsa da) demokratik rejimlerin, farklı siyasal partiler arasında, sonucu genel oya dayalı adil seçimle belirlenen bir yarışmanın varlığı üzerine temellendiği sıklıkla vurgulanmıştır. Ne var ki çok partili hayatın ayrılmaz parçası olan siyasi partiler ile ilgili çalışmalar, Türkiye açısından yeterli sayıda yapılmamıştır. Bu durum ülkenin en eski faal partisi olan CHP için de geçerlidir. Aslında tek parti iktidarını yahut CHP'nin ortanın soluna kayışını ele alan belli miktarda eser bulunmakla birlikte, 1950-1960 dönemine odaklanan çalışmaların sayısı ne yazık ki pek azdır. Bu anlamda ilgili dönemi inceleyen yalnızca iki tez bulunmaktadır ki bunlardan biri aynı zamanda kitap olarak da basılmıştır.[1] Süleyman Güngör'ün eseri, Ankara ve İstanbul gazetelerinin kapsamlı bir şekilde taranmasına dayanıyor olmasına rağmen, döneme ilişkin belli başlı temaların belirlenerek analiz edildiği bütünlüklü bir çerçeveden ne yazık ki yoksundur. Çalışmanın kaynakçası da ilgili dönem üzerine yazılmış belli başlı hatıratları içermekle birlikte yabancı kaynaklara pek az yer vermesi, yabancı dilde yazılmış yalnızca tek bir esere değinmesi nedeniyle de konu açısından yeterince kapsayıcı değildir. Gökkaya'nın tezinin ise Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde yer alan CHP belgelerinin konuya ilgi duyan araştırmacılara daha açılmamış olduğu bir zamanda yazılmış olmak gibi ciddi bir handikabı bulunmaktadır.

1 Süleyman Güngör, **Muhalefette CHP**, Ankara: Alternatif Yayınları, 2004; A. Kürşat Gökkaya, "Türk Siyasi Tarihinde Muhalefet Hareketleri ve Bir Örnek: Cumhuriyet Halk Partisi Muhalefeti 1950-1960", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1993.

CHP üzerine ilgili dönemi de kapsayacak şekilde yapılmış çalışmalardan biri de Hikmet Bila'ya aittir[2]. Konuyla ilgili değerli veriler sunmakla birlikte söz konusu eser önsözünde yazarının da ifade ettiği gibi bir gazetecilik çalışmasıdır ve CHP ile ilgili araştırmalar açısından tüketici olmaktan ziyade ileride daha kapsamlı olarak yapılacak çalışmalara zemin hazırlamak amacını taşımaktadır. Bila'nın kitabının dışında CHP üzerine yazılmış başka eserler de bulunmaktadır. Bu kapsamda Celal Bozkurt ile Fahir Giritlioğlu'nun çalışmaları göze çarpmaktadır[3]. Ancak 1960'ların siyasi havası içinde yazılmış olan her iki eser de biri olumlu diğeri olumsuz bir gözle CHP'ye bakan oldukça tarafgir çalışmalardır. 1950'lere yakın bir tarihte, bir bakıma sıcağı sıcağına yazılmış olmalarının da etkisiyle yeterince soğukkanlı kaleme alınmamış izlenimi vermektedirler. Bu çalışmaların dışında Metin Toker ile Cüneyt Arcayürek'in döneme ilişkin eserleri[4] de hem iki önemli gazetecinin izlenimlerini ve değerlendirmelerini içermesi, hem de bu iki ismin dönemin önemli siyasi figürleri ile kurdukları yakınlıklar nedeniyle birinci elden tanıklıklara ve ilgi çekici anekdotlara yer vermesi bakımından değerlidir. Ancak bu bakımdan hem bir gazetecilik çalışması hem de anı niteliği taşıyan bu eserlerin, tam da bu özellikleri nedeniyle daha çok olayların aktarılmasına odaklandığı ve bunu yaparken kimi yerlerde maddi hatalar ile ister istemez tarafgir değerlendirmeler içerdiğini belirtmek gerekir.

Ayrıca Suna Kili, Ayşe Güneş Ayata ve Arsev Bektaş'ın eserlerinden de söz etmek gerekir[5]. Her üç çalışma da 1950'lerdeki CHP hakkında bilgi ve yorumlar içermekle birlikte esasen parti tarihinin daha sonraki evrelerini incelemektedir. Bu bakımdan 1950-1960 dönemine sınırlı bir yer ayırmaktadırlar. CHP'nin belli bir teorik çerçeve içinde ele alındığı az

2 Hikmet Bila, **CHP 1919-2009**, İstanbul: Doğan Kitap, 2008.

3 Celal Bozkurt, **Siyaset Tarihimizde Cumhuriyet Halk Partisi: Dünü, Bugünü, İdeolojisi: (Siyaset İlmi Açısından Bir İnceleme)**,[y.y.], 1968; Fahir Giritlioğlu, **Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevkii**, 2 cilt, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1965.

4 Metin Toker, **Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları: 1944-1973 (Tek Partiden Çok Partiye: 1944-1950)**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990; Metin Toker, **Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları: 1944-1973 (DP'nin Altın Yılları: 1950-1954)**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990; Metin Toker, **Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları: 1944-1973 (DP Yokuş Aşağı:1954-1957)**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1991; Metin Toker, **Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları: 1944-1973 (Demokrasiden Darbeye: 1957-1960)**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1991; Cüneyt Arcayürek, **Cüneyt Arcayürek Açıklıyor-1: Demokrasinin İlk Yılları 1947-1951**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1983; Cüneyt Arcayürek, **Cüneyt Arcayürek Açıklıyor-2: Yeni İktidar Yeni Dönem 1951-1954**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1985; Cüneyt Arcayürek, **Cüneyt Arcayürek Açıklıyor-3: Bir İktidar Bir İhtilal 1955-1960**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1984.

5 Suna Kili, **1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler (Siyaset Bilimi Açısından Bir İnceleme)**, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1976; Ayşe Güneş Ayata, **CHP (Örgüt ve İdeoloji)**, çev. Belkıs Tarhan, Nüvit Tarhan, Ankara: Gündoğan Yayınları, 1992; Arsev Bektaş, **Demokratikleşme Sürecinde Liderler Oligarşisi, CHP ve AP (1961-1980)**, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1993.

sayıdaki çalışmalardan biri de Mehmet Kabasakal'a aittir[6]. Kabasakal, siyasal partiler üzerine geliştirilmiş olan kuramlardan da faydalanarak CHP'nin örgütsel yapısını incelemiştir. Fakat bu sebepten ötürü partinin ideolojik yönelimleri, genel itibariyle çalışmasının kapsamı dışında kalmıştır. Dolayısıyla DP iktidarı döneminde bir muhalefet partisi olarak CHP'nin hem örgütsel yapısını, hem de siyasal programını, birbirlerine etkilerini de göz önünde tutmaya çalışarak bir arada inceleyen bir çalışmanın hâlihazırda yapılmamış olduğunu söylemek mümkündür.

Bu bağlamda bu tez böyle bir gayenin ürünüdür. Bu bakımdan umarım ki bu tez, Türkiye'nin çeşitli kesintilere uğramış olsa da cumhuriyet dönemindeki 70 yıllık çok partili siyaset deneyimi içinde CHP'nin yerinin doğru bir şekilde tanımlanmasına bir nebze de olsa yardımcı olacaktır. Esasen çalışmamın bir tarih eserinden kanımca öncelikli olarak beklenen, ilgilendiği dönemde neler yaşandığının anlatılmasına odaklanmadığını, dikkat çekici bütün gelişmelerin tek tek aktarılması gibi bir hedef taşımadığını belirtmek gerekir. Bunun yerine bizzat CHP'nin, kendisi için nasıl bir örgütsel yapı öngördüğü, kendisini ideolojik olarak nasıl tanımladığı ve seçmenler nezdinde nerede konumlandırmaya çalıştığı sorularına yoğunlaşılmıştır. Bu nedenle tezde kullanılan temel malzeme öncelikle partinin tüzük, program, beyanname ve rapor gibi kendi belgeleri olmuştur. 1950-1960 döneminin gelişmeleriyse, CHP'nin ideolojik söylemine etki etmesi halinde ve etki ettiği ölçüde ele alınmıştır.

Tez üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde 1950 öncesinde CHP'nin örgütsel yapısı ve ideolojisi ele alınmaktadır. Bu bölümde öncelikle parti genel başkanlığı, genel başkan vekilliği ve genel sekreterliği gibi önemli makamları ile idare ve karar organları incelenmiştir. Bunun yanı sıra parti kurultaylarının oluşum yapısı ve temel nitelikleri ele alınmıştır. İlgili bölümün devamında cumhuriyeti ve CHP'yi kuran kadroların düşünce dünyasını belirleyen temel öğeler belirlenmeye çalışılmıştır. Bununla beraber CHP'nin ideolojisinin temelini Altı İlkenin oluşturması nedeniyle, bu prensipler ayrı başlıklar halinde incelenmiştir. Ayrıca 1950-1960 döneminde CHP muhalefetinin en fazla odaklanmış olduğu, kamusal haklar ile devlet idaresi konularına da ayrı birer altbölüm halinde yer verilmiştir.

6 Mehmet Kabasakal, **Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi 1908-1960**, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1991.

Böylelikle CHP'nin muhalefet dönemiyle iktidarda olduğu yıllar arasında bu konulara verilen önem ve bunların ele alınış tarzı bakımından bir karşılaştırma yapılabilmesi amaçlanmıştır.

Tezin ikinci bölümü, CHP'nin 1950-1960 dönemindeki örgütsel yapısına ilişkindir. Bu bölümün alt başlıkları ilk bölümün ilgili kısmıyla önemli oranda benzeşse de genel başkan vekilliğinin ve genel başkanlık kurulunun artık var olmaması nedeniyle birtakım farklar da içermektedir. Bu bölümde partinin muhalefete geçmesinin etkisiyle yönetiminde yer alan makam ve organların yetkileri ve belirlenme şekillerinde yaşanan değişim, öncelikle parti tüzüklerinden yararlanılarak incelenmiştir.

Partinin muhalefet dönemindeki politikaları hakkındaki üçüncü bölümde sadece Altı İlkenin nasıl tanımlandığı veya kamusal haklar ile devlet idaresi konusunda nasıl bir yaklaşım benimsendiği değil, bu konu başlıklarıyla ilişkilendirilebilecek meselelerde iktidar ile muhalefet arasında bir ayrışma yaşanıp yaşanmadığı da incelenmeye çalışılmıştır. CHP ile DP ileri gelenlerinin dünya görüşleri aşağı yukarı aynı olmasına rağmen iki parti arasında karşılıklı sert eleştirilere ve hatta ağır suçlamalara varan ciddi çekişmelerin yaşanmış olmasından hareketle bu tür anlaşmazlık konuları tespit edilerek CHP tarafından yürütülen muhalefetin niteliği irdelenmiştir.

Birinci Bölüm: 1923-1950 Döneminde CHP'nin Örgüt Yapısı ve İdeolojisi

1. 1. CHP'nin Örgüt Yapısı

Partilerin örgütsel özelliklerinin, gerçekte onların kökenlerini, gelişmelerini ve içinde bulundukları toplumsal-siyasal çerçeveyi yansıttığını söylemek mümkündür[7]. Bu anlamda CHP'nin örgütsel özelliklerini anlayabilmek için öncelikle parti tüzüklerini ele almak gereklidir. 1923-1950 yılları arasında 27 yıl süren CHP iktidarının büyük bölümünde ülkede bir tek parti idaresinin hüküm sürdüğü de düşünülürse, partinin tüzüklerinin büyük önem taşıdığı görülmektedir. Bununla ilgili olarak Taha Parla, tek parti dönemi boyunca özellikle 1927'den sonra siyasi rejimi asıl belirleyenin 1924 Anayasası yerine CHP'nin tüzük ve programları olduğunu dile getirmektedir[8].

Her ne kadar Halk Fırkası'nın kuruluşu 1923'teki seçimlerden sonra gerçekleşse de Mustafa Kemal, Halk Fırkası adını taşıyacak bir siyasi parti kurma kararını 1922'nin sonlarında vermiştir. Bu kararını kendisine yakın olan *Hâkimiyet-i Milliye*, *Yeni Gün* ve *Öğüt* gazeteleri muhabirlerine 6 Aralık 1922'de verdiği, 7 Aralıkta yine bu gazetelerde yayınlanan, bir demeç ile kamuoyuna açıklamıştır[9]. Bununla birlikte söz konusu demeçte, bu partinin meclisteki Birinci Grup'un dönüştürülmesiyle kurulacağına dair herhangi bir ifade yer almamıştır. Mustafa Kemal Paşa, ancak Birinci Meclis'in seçim kararı almasından bir hafta sonra 8 Nisan 1923'te Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin (A-RMHC) Reisi sıfatıyla yayınladığı Dokuz Umde Beyannamesi'nde, Birinci Grup'un Halk Fırkası'na intikal edeceğini ifade etmiştir.[10] Seçimler öncesinde başta Hâkimiyet-i Milliye olmak üzere çeşitli gazetelerde A-RMHC için "Müdafaa-i Hukuk veya Halk Fırkası", "Müdafaa-i Hukuk Fırkası" gibi ifadeler de kullanılmış, böylelikle kamuoyunun parti kurulmadan önce A-RMHC'nin yeni

[7] Arsev Bektaş, "Tarihsel Süreç İçinde CHP ve Örgüt Yapısının Nitelikleri", **Tarih ve Toplum**, Özel Sayı 24(141), Eylül 1995, s. 24.
[8] Taha Parla, **Türkiye'de Anayasalar**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, s. 27.
[9] Hakkı Uyar, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, İstanbul: Boyut Yayın Grubu, 2012, s. 65-66 ve dipnot 2.
[10] Ahmet Demirel, **Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s. 33; **[Dokuz Umde] Beyannamesi**, Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)** içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 366

haline alışması hedeflenmiştir[11].

Seçimlerde elde edilen kesin başarının[12] ardından yeni seçilen milletvekillerinin katılımı ile ilki 7 Ağustosta düzenlenen bir dizi toplantı yapılmıştır. Bu toplantılarda katılanlara tüzük tasarısı dağıtılmış, parti tüzüğü hazırlanmaya başlamıştır. Bir aylık hazırlık sürecinden sonra 9 Eylül 1923'te yapılan toplantıda "Halk Fırkası Nizamnamesi" kabul edilmiştir. Aynı zamanda İzmir'in kurtuluşunun birinci yıldönümü olan bu tarih parti tarafından Halk Fırkası'nın kuruluş tarihi olarak benimsenmiştir.[13] 11 Eylülde genel başkan, parti genel yönetim kurulu ile parti meclis grubu yönetim kurulu seçimleri yapılmıştır. Mustafa Kemal Paşa fırkanın Umumi Reisliğine, Kütahya mebusu Recep Bey Kâtib-i Umumiliğe, o sırada Heyet-i Vekile Reisi olan Ali Fethi Bey de meclisteki fırka grubu reisliğine seçilmişlerdir[14]. 23 Ekimde de partinin kuruluş dilekçesi Dâhiliye Vekâletine verilmiştir[15].

---

[11] Esat Öz, **Türkiye'de Tek Parti Yönetimi ve Siyasi Katılım**, Ankara: Gündoğan Yayınları, 1992, s. 85.

[12] Birinci Meşrutiyet'ten 1946'a kadar bütün seçimler iki dereceli yapılmıştır. Demirel, tek parti dönemindeki seçimlerde CHP'nin örgütlü bir seçim listesi olduğu için ikinci seçmenlerin neredeyse tamamının bu partiden seçildiğini belirtmektedir. Bağımsız olarak ikinci seçmen adayı olanlar fazla olmadığı gibi bunu deneyenler de kolay kolay ikinci seçmen seçilememiştir. Bu dönemdeki seçimlerin ilk aşamasında seçilen ikinci seçmenlerin tamamına yakınının CHP'li olması, seçimlerin ikinci aşamasında CHP tarafından belirlenen milletvekili adaylarının da kolaylıkla seçilmesine imkân sağlamıştır. Bu şartlar altında bağımsız olarak milletvekili adayı olanların seçimlerde pek şansı olmamıştır. Nitekim Demirel, 1923'ten 1946'a kadarki milletvekili genel ve ara seçimlerinde seçilen toplam 1037 milletvekilinden 1032'sinin CHP adayı yahut CHP tarafından desteklenen bağımsız adaylar olduğunu aktarmaktadır. Diğer beş kişi ise 1923 seçiminde seçilen Zeki (Kadirbeyoğlu) (Gümüşhane) ve Emin (Sazak) (Eskişehir) Beyler ile 1924 sonu 1925 başında yapılan ara seçimlerde meclise katılan Zeki (Karakimseli) Bey (Kayseri), Şevket (Ödül) Bey (Kırklareli) ve (Sakallı) Nurettin Paşa'dır. (Bursa) Daha sonra bu beş milletvekilinden, Emin (Sazak) Bey ile Şevket (ödül) Bey CHF'na katılmıştır. Zeki (Kadirbeyoğlu) Bey ise CHF içinde yaşanan fikir ayrılıkları sonucunda kurulan ve cumhuriyetin ilk muhalefet parti olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na (TpCF) katılmıştır. Ara seçimlerde TpCF'nin de desteğini alarak seçilen Zeki (Karakimseli) Bey ise bu partiye katılmamakla birlikte mecliste genellikle TpCF'lilerle aynı doğrultuda oy kullanmıştır. Nurettin Paşa ise iki partiye de katılmamış, meclis faaliyetlerinde bağımsız bir tutum takınmıştır. Konuyla ilgili olarak bkz. Demirel, **Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, s. 17-18, 43, 45-46.

[13] Öz, s. 86; Hakkı Uyar, **1923'ten Günümüze CHP Tüzükleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme**, İstanbul: TÜSES Yayınları, 2000, s. 10.

[14] Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005, s. 50-51'de dipnot 65.

[15] Dolayısıyla CHP'nin kuruluş tarihi gerçekte 23 Ekim 1923'tür. Bununla beraber parti kuruluş yıldönümlerini hep 9 Eylüllerde kutlamıştır. Konuyla ilgili olarak bkz. Orhan Özacun, "CHP'nin Kuruluş Tarihi Üzerine", **Tarih ve Toplum**, Özel Sayı 24 (141), Eylül 1995, s. 4.

1. 1. 1. Genel Merkez Organları

1. 1. 1. 1. Genel Başkan (Umumi Reis):

1923 tarihli Halk Fırkası Nizamnamesi'ne göre Fırka Umumi Reisi, Büyük Kongrenin, Fırka Divanının, TBMM'deki Fırka Grubunun, Umumi Heyet-i İdarenin doğal başkanıdır. Parti adına konuşma yetkisi yalnızca genel başkana aittir. Bununla beraber genel başkan gerekli görmesi halinde partideki diğer kişilere bu konuda vekâlet verebilmektedir. (madde 18) Ayrıca genel başkan bizzat veya fırka divanı kararına uygun olarak partinin büyük kongresini olağanüstü toplantıya çağırabilmektedir. (madde 19)[16] 1923 Tüzüğünde genel başkanın yetkileri açısından dikkat çekici olan, parti adına konuşma yetkisinin partinin büyük kongresine veya onun tarafından yetkili kılınmış bir kurula değil de tek bir kişiye bırakılmış olmasıdır. Esasen bizatihi bu durum, daha partinin kuruluş aşamasında tek sesli bir siyasal örgütün tasarlanmış olduğunu göstermektedir.

1923 Nizamnamesinin 5. maddesinde göre genel başkan, partinin TBMM'deki üyeleri arasından Büyük Kongre tarafından seçilmektedir[17]. Fakat söz konusu hüküm 1927 Nizamnamesi'nde değiştirilmiş ve seçilebilirlik yerine değişmezlik esası getirilmiştir. Bu çerçevede 1927 Nizamnamesi'nin 7. maddesinde "Umumi Esaslar" başlığını taşıyan ilk yedi maddenin hiçbir şekilde değiştirilemeyeceği belirtilmekte, 6 maddede de "Cumhuriyet Halk Fırkasının umumi reisi, Fırkanın banisi olan Gazi Mustafa Kemal Hazretleridir." denilmektedir.[18] Böylece CHP'de tek parti dönemi boyunca devam eden değişmez genel başkanlık uygulaması başlamıştır.

Mustafa Kemal Paşa, Halk Fırkasının öncülü olarak kabul edilen A-RMHC'nin kurulduğu Sivas Kongresi'nde seçilen Heyet-i Temsiliye'nin reisi olarak aynı zamanda bu örgütün de başına geçmiştir. Ardından Birinci TBMM dönemi sırasında 10 Mayıs 1921'de kurulan ve mecliste Mustafa Kemal Paşa'ya yakın olan mebusların yer aldığı Anadolu ve

[16] **Halk Fırkası Nizamnamesi [1923]**, Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)** içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 377-378.
[17] A. g. e., s. 375.
[18] **Cümhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, 15 Teşrinievel 1927de İnikat Eden Cümhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongrasının 22 Teşrinievel 1927 Tarihli İçtimaında Müzakere ve Kabul Edilmiştir**, [y. y.], 1929, s. 5.

Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun (Birinci Grup) reisliğine seçilmiştir.[19] Son olarak Halk Fırkası kurulurken de başkanlık seçimi yapılmış ve bu göreve Mustafa Kemal Paşa getirilmiştir. Görünen o ki bu tarihten sonra bir daha (birbirinin devamı olan) A-RMHC/A-RMHG/(C)HF/CHP içinde Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığına dair bir daha seçim yapılmamıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın değişmez genel başkan haline gelişini mümkün kılan 1927 Nizamnamesinin ilk yedi maddesinin değiştirilemez oluşu, cumhuriyet döneminde hukuki metinlerde bu tür bir uygulamanın ilk örneklerinden birini ifade etmektedir. Bundan önce 1924 Anayasasında, devlet şeklinin cumhuriyet olduğuna dair birinci maddenin değiştirilmesinin teklif dahi edilemez olduğuna dair hüküm konulmuştur. (Anayasanın 102. maddesi) 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda ise anayasanın değiştirilmesine ilişkin herhangi bir hüküm bulunmamaktadır[20].

1927 Tüzüğü'ne göre daha önce olduğu gibi fırka adına söz söyleme yetkisi sadece Umumi Reise aittir, fakat gerekli görmesi halinde bu yetkiyi önceki düzenlemenin aksine yalnızca Umumi Reis Vekiline yahut fırkanın Kâtib-i Umumisine bırakmaktadır. (madde 20)[21] Bu anlamda 1927'e gelindiğinde parti içinde yetkilerin birkaç kişide toplanmakta olduğu görülmektedir.

Değişmez genel başkanlık, 1931 Nizamnamesi'nde daha açık bir şekilde ifade edilmiştir: "Cümhuriyet Halk Fırkasının daimi Umumi Reisi, Fırkayı kuran Gazi Mustafa Kemal Hazretleridir." (madde 2)[22] Söz konusu düzenleme 1935 Tüzüğünde de varlığını korumuştur. (madde 2)[23]

Atatürk'ün ölümünün ardından 26 Aralık 1938'de toplanan CHP Üsnomal (Olağanüstü) Büyük Kurultayı'nda kabul edilen tüzükle birlikte İsmet İnönü, CHP'nin Değişmez Genel Başkanı olmuştur. (madde 3) Aynı tüzüğün 2. maddesine göre "Partinin banisi ve ebedi Başkanı Türkiye Cumhuriyetinin müessisi olan Kemal Atatürk'tür." 1938'deki

[19] Ahmet Demirel, **Birinci Mecliste Muhalefet: İkinci Grup**, İstanbul: İletişim, 2009, s. 63-65, 215-221.
[20] Parla, s. 17.
[21] **Cümhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, 15 Teşrinievel 1927de İnikat Eden Cümhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongrasının 22 Teşrinievel 1927 Tarihli İçtimaında Müzakere ve Kabul Edilmiştir**, s. 11-12.
[22] **C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, Fırkanın 10 Mayıs 1931de Toplanan Üçüncü Büyük Kongresi Tarafından Kabul Edilmiştir**, Ankara: T.B.M.M. Matbaası, 1931, s. 3.
[23] **C.H.P. Tüzüğü Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır**, Ankara: Ulus Basımevi, 1935, s. 3.

Olağanüstü Kurultaya kadar parti tüzüklerinde değişmez genel başkanın hangi durumlarda değişebileceği üzerinde durulmamıştır. Bununla birlikte 1938 Tüzüğünde genel başkanın ancak ölüm, görev yapamayacak kadar hasta olma ve istifa hallerinden biri gerçekleştiğinde değişebileceği öngörülmüştür. Böyle bir durum olduğunda Büyük Kurultay olağanüstü olarak toplanarak yeni bir değişmez genel başkan seçecektir. (madde 4)[24]

Hakkı Uyar, CHP'nin 1938'deki olağanüstü kurultayında yapılan söz konusu düzenlemelerden iki sonuca ulaşılabileceğini düşünmektedir. Bunlardan ilki Atatürk'ün esasen değişmez genel başkanlığı sadece kendisi için öngörmüş olması ve bu nedenle değişme esaslarını belli bir esasa bağlatmamasıdır. Bu anlamda Atatürk, kendisinden sonra seçilecek genel başkanın böyle bir imtiyaza sahip olmasını istememiştir. Diğer sonuç ise Atatürk'ün "geçici" olarak öngördüğü değişmez genel başkanlığın İsmet İnönü ile "sürekli" bir nitelik kazanmış olmasıdır.[25]

Kanımca bu yorum pek gerçekçi görünmemektedir. Öncelikle böyle bir tespit yapabilmek için Atatürk'ün değişmez başkanlığın geçici niteliğine ilişkin bir beyanını bulmak gerekir. Oysa 1930'larda liderin önemine sıklıkla vurgu yapılması gibi bunun aksini gösteren veriler de bulunmaktadır. Dolayısıyla CHP'de değişmez genel başkanlık uygulamasının Atatürk'ün ölümünden sonra da devam etmesini, partiye egemen olan otoriter eğilimlerin bir ürünü olarak da görmek mümkündür. Değişmez genel başkanlığın sona ermesinin belli esaslara bağlanmasını ise siyasi gücünü büyük oranda yitirmişken bu mevkie gelen İnönü'nün o gün itibariyle selefine nazaran güçsüz durumda olmasına bağlamak gerekir.

Ayrıca Atatürk'ün hastalığının ciddi bir hâl aldığı dönemde, devlet idaresinde ortaya çıkan sorunlar da değişmez genel başkanın görev yapamayacak kadar hasta olması halinde yeni bir değişmez genel başkan belirlenmesine dair bir düzenlemeye ihtiyaç duyulmasına yol açmış olmalıdır. Nitekim Atatürk'ün sağlık durumunun giderek ağırlaştığı hayatının son ayları ile ilgili olarak İsmet Bozdağ, dönemin Başvekili Celal Bayar'a dayanarak, Başvekilin Atatürk'le hükümet işleri üzerine gerekli istişareleri yapamadığını ve Cumhurbaşkanının imzasının gerektiği konularda sıkıntı yaşadığını aktarmaktadır. Esasen 1924 Anayasasının 33. maddesine göre Cumhurbaşkanının hastalık nedeniyle görevini yapamaması durumunda

[24] **C.H.P. Tüzüğü 26-12-1938 Tarihinde Üsnomal Toplanan Büyük Kurultay Tarafından Onaylanmıştır**, Ankara: Recep Ulusoğlu Basımevi, 1938, s. 3.
[25] Uyar, **1923'ten Günümüze CHP Tüzükleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme**, s. 13-14.

Meclis Başkanı vekil olarak Cumhurbaşkanlığı görevini yürütmektedir. Ne var ki gerek ulusal gerekse uluslararası kamuoyu nezdinde geniş yankı uyandırabilecek bu uygulamadan kaçınılmıştır[26].

Daha önce söz edildiği gibi, o gün itibariyle CHP Tüzüğünde böyle bir durumda parti genel başkanlığı açısından ne yapılacağına dair bir hüküm bulunmamaktadır. Dolayısıyla anayasanın 33. maddesi devreye konulmuş olsaydı dahi parti idaresinde ortaya çıkabilecek sorunlar giderilemeyecekti. Buradan hareketle anlaşılan o ki aynı durumun ileride tekrar yaşanması ihtimaline karşı, parti tüzüğündeki belirsizlik ortadan kaldırılmış ve tek parti döneminde aynı kişide toplanan Cumhurbaşkanlığı ile CHP Genel Başkanlığı makamlarının sona ermesine ilişkin birbirine paralel düzenlemelere gidilmiştir.

Çok partili hayata geçilmesinin ardından değişmez genel başkanlık, 10 Mayıs 1946'da toplanan CHP İkinci Olağanüstü Kurultayı'nda kaldırılmış, genel başkanın Kurultay tarafından seçilmesi öngörülmüştür. CHP'nin muhalefete geçmeden önce yaptığı son kongre olan ve 17 Kasım 1947'de toplanan VII. Büyük Kurultayda kabul edilen tüzüğe göre CHP Genel Başkanı kurultay tarafından iki yıl için seçilmektedir (madde 69)[27].

1. 1. 1. 2. Genel Başkan Vekili:

Genel başkan vekilliği, CHP'nin 1950'de iktidarı kaybedişine kadar varlığını korumuş bir görevdir. 29 Ekim 1923'te cumhuriyet ilan edilmiş ve aynı gün Mustafa Kemal Paşa cumhurbaşkanı seçilmiştir. Bunun üzerine 19 Kasımda Mustafa Kemal Paşa, cumhurbaşkanı olması nedeniyle HF Genel Başkanlığı'nı yürütemeyeceği gerekçesi ile (aslında tüzükte bu yönde bir madde bulunmamasına rağmen) İnönü'yü genel başkan vekilliğine atamıştır. İsmet Paşa da 20 Kasımda illerdeki Müdafaa-i Hukuk örgütlerine bir genelge göndererek A-RMHC'nin Halk Fırkası'na dönüşeceğini ve A-RMHC'nin bütün idare kurullarının HF idare kurulları olarak göreve devam edeceklerini bildirmiştir.[28]

---

[26] İsmet Bozdağ, **Devlet Kavgası: Atatürk-İnönü, İnönü-Bayar**, İstanbul: Tekin Yayınevi, 2000, s. 174-175

[27] **C.H.P. Tüzüğü Partinin VII. Kurultayınca Onanmıştır**, **Türkiye'de Siyasi Dernekler II** içinde, Ankara: Başbakanlık Devlet Matbaası, 1950, s. 30.

[28] Özacun, s. 4; Demirel, **Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, s. 62. Söz konusu gelişmelerden birkaç gün önce HF Meclis Grubu İdare Heyeti de yenilenmiş, o sırada başvekilliği yürütmekte olan İsmet Paşa, Fethi Bey'in yerine HF Meclis Grubu Reisliğine getirilmiştir. Konuyla ilgili olarak bkz. Tunçay, s. 52 dipnot 70.

Tek parti dönemi boyunca bir istisna dışında başbakanlar, CHP Genel Başkan Vekili olarak görevlendirilmiştir. Yalnızca Kasım 1924 ile Mart 1925 arasında başbakanlık yapan Fethi Okyar'a genel başkan vekilliği verilmemiş, bu görev İsmet İnönü'de kalmıştır. Bunun nedeni, Okyar'ın başbakanlığının geçici olarak düşünülmüş olmasıdır. Neticede Okyar hükümeti üç buçuk ay görevde kalmış, daha sonra İnönü tekrar başbakan olmuştur.[29]

1946'da çok partili hayata geçilmesinin ardından başbakanlık ile CHP Genel Başkan Vekilliği görevlerinin aynı kişi tarafından yürütülmesi uygulamasından vazgeçilmiştir. Uyar'a göre bunun nedeni çok partili hayatın getirdiği yoğun siyasi mücadele ortamında başbakanın her iki görevi bir arada yürütemeyeceğinin düşünülmesidir[30]. 1947 Tüzüğüne göre parti genel başkanı gibi genel başkan vekili de iki yıl için Kurultay tarafından seçilmektedir. Tek parti dönemindeyse genel başkan vekilleri, değişmez genel başkan tarafından belirlenmiştir. Bununla beraber 1939 ve 1943 Tüzüklerinde, önceki tüzüklerde bulunmayan genel başkan vekilinin partili mebuslar arasından belirlenmesi hükmü yer almıştır (1939 madde 27, 1943 madde 23)[31]. Ancak 1947 Tüzüğünde genel başkan ve genel başkan vekili seçilmek için milletvekili olmak şartı aranmamaktadır[32].

1947 Tüzüğünün 72. maddesine göre genel başkan vekilinin görev ve yetkileri genel başkan tarafından belirlenmektedir. Bununla beraber genel başkanın aynı zamanda Cumhurbaşkanı da olması halinde, cumhurbaşkanlığı görevi süresince genel başkanlığın bütün yetki ve sorumlulukları genel başkan vekiline aittir. (madde 73) Genel başkan vekilinin başbakan olması yahut kabinede yer alması durumunda ise genel başkan vekilliği sıfatı sona ermektedir.[33] Bu olduğu takdirde parti divanı yeni bir genel başkan vekili seçmektedir.

---

[29] Uyar, **1923'ten Günümüze CHP Tüzükleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme**, s. 18.
[30] A. g. e., s. 18.
[31] **C.H.P. Nizamnamesi, Beşinci Büyük Kurultayın 1-Haziran 1939 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir**, Ankara: Ulus Basımevi, 1939, s. 8; **C.H.P. Nizamnamesi, Partinin VI. Büyük Kurultayının 12.VI.1943 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir**, Ankara: Zerbamat Basımevi, 1943, s. 7.
[32] **C.H.P. Tüzüğü Partinin VII. Kurultayınca Onanmıştır**, s. 30.
[33] 1923-1950 arasında CHP Genel Başkan Vekilleri şu kişilerdir: İsmet İnönü (1923-1937), Celal Bayar (1937-1939), Refik Saydam (1939-1942), Şükrü Saraçoğlu (1942-1947), Hilmi Uran (1947-1950). 1946'da başbakanlıktan ayrılmasına rağmen Saraçoğlu, Kasım 1947'de düzenlenen VII. Kurultaya kadar genel başkan vekilliğini sürdürmüştür. Saraçoğlu'nun ardından genel başkan vekili olan Uran ise 1950'e kadar bu görevde kalmıştır. 1946'da Saraçoğlu'nun yerine Recep Peker başbakan olarak atanmış, Eylül 1947'de Peker'in yerine Hasan Saka, Ocak 1949'da da Saka'nın yerine Şemsettin Günaltay başbakan olmuştur. Dolayısıyla Peker'in başbakanlığa atanmasından itibaren 1950'e kadar başbakanlık ile CHP Genel Başkan Vekilliği farklı kişiler tarafından yürütülmüştür. Konuyla ilgili olarak bkz. Uyar, **1923'ten Günümüze CHP Tüzükleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme**, s. 18, 59 dipnot 18; Uyar, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, 2012, s. 79 dipnot 29.

(madde 74)[34]

Esasen genel başkan vekilliği, CHP Genel Başkanlarının (önce Atatürk ardından İnönü) 1950'e kadar aynı zamanda Cumhurbaşkanı da olmaları nedeniyle uygulamaya konulmuş bir mevkidir. 1947 Tüzüğündeki ilgili düzenlemenin önceki döneme nazaran getirdiği temel değişiklik Cumhurbaşkanlığı ile CHP Genel Başkanlığının fiilen birbirinden ayrılmış olmasıdır. Genel başkan vekilinin hükümette görev almamasını öngören madde de dikkate alındığında bir bakıma hükümet işleri ile partinin idaresinin birbirinden ayrıldığı görülmektedir. Bu anlamda tek parti döneminde yaşanan devlet-parti bütünleşmesi, çok partili hayata geçişle birlikte belli oranda çözülmeye başlamıştır.

Söz konusu düzenlemenin yapılmasında Demokrat Parti muhalefetinin iktidar partisine yönelik eleştirilerinin de payı büyük olsa gerektir. Nitekim CHP'nin 1947 Tüzüğünün kabul edildiği VII. Kurultayın toplandığı 17 Kasım 1947'den yaklaşık on ay önce 7 Ocakta toplanan DP'nin I. Kongresinde bu yönde talepler dile getirilmiştir. Bu çerçevede DP'nin bu ilk kongresinde kabul edilen Ana Davalar Komisyonu Raporunda üç temel meselenin halledilmesi gerektiği ifade edilmiştir:

> 1-Vatandaş hak ve hürriyetlerini haleldar eder mahiyette olan ve Anayasamızın ruhuna ve metnine uymıyan kanun hükümlerinin kaldırılması.
>
> 2-Vatandaş reyinin emniyet ve masuniyetini sağlamak ve milli hâkimiyet prensibini teminat altına almak maksatlariyle seçim kanununda değişiklikleri yapılması.
>
> 3-Devlet reisliği ile fiili parti reisliğinin bir zat uhdesinde birleşememesi esasının kabulü.[35]

1. 1. 1. 3.Genel Sekreter (Kâtib-i Umumi):

Halk Fırkası'nın 1923 Tüzüğü'nün 33. maddesine göre Umumi Reis, 9 kişiden oluşan Umumi Heyet-i İdare'nin (Genel İdare Kurulu) üyelerinden birini Kâtib-i Umumi olarak atamakta, Kâtib-i Umumi de Umumi Reis adına görev yapmaktadır. Ayrıca Kâtib-i Umumi 1923 Tüzüğünde Fırkanın etkili bir organı görünümünde olan Fırka Divanına (Parti Meclisi)

[34] A. g. e., s. 31.
[35] Orhan Mete, **Bütün Tafsilat ve Akisleriyle Demokrat Parti'nin Birinci Büyük Kongresi 7 Ocak 1947**, İstanbul: Ticaret Dünyası Matbaası, 1947, s. 52.

bağlı olarak çalışan ve üyeleri Umumi Reis tarafından belirlenen Kalem Heyetinin başkanlığını yürütmektedir. (madde 30)[36]

1927 Tüzüğünde (madde 30) genel sekreterin yetki ve görevleri şu şekilde tanımlanmıştır:

> Kâtib-i Umumi; riyaset divanı, Fırka divanı ve umumi heyet-i idare namına mıntıka müfettişlerile muharebe eder ve talimat verir, lüzumu halinde halkın tenvir ve irşadına ait tebligatta bulunur.[37]

1927 Tüzüğü ile birlikte CHF'nın idaresi tamamen genel başkan, genel başkan vekili ve genel sekreterden oluşan Umumi Riyaset Divanı'na (Genel Başkanlık Kurulu) geçmiştir. (madde 21-24)[38] Uyar'a göre bu durum genel sekreterin güçlenmesi anlamına gelse de partide asıl güç genel başkan vekili ile genel sekreteri belirleme yetkisine sahip olan genel başkanda toplanmıştır[39].

Genel sekreterin görev ve yetkileri 1931 Tüzüğündeyse ilgili 23. maddede şöyle sıralanmıştır:

> Kâtib-i umumi, Umumi reis nanıma vazife görür. Kâtib-i umumi, Umumi reislik divanının, Umumi idare heyetinin ve Fırka divanının kararlarını tebliğ eder. Bunları neticelendirir, Fırka teşkilatı ile muhabere ve Fırka işlerini takip eder. Fırkaya ait müracaatların kabul vasıtasıdır.
>
> Kâtib-i umumilik Fırkaya bağlı başka hükmi şahsiyetlerin de bağlantı yeridir.[40]

Söz konusu düzenleme, Genel sekreterin sorumluluklarının arttığını göstermektedir. Genel Sekreterliğin partinin idaresindeki ağırlığının ve öneminin arttığını gösteren en önemli gelişme, 1931 yılı yaz sonu itibariyle, Genel sekreterliğe bağlı olarak çalışan dört ana grup içinde 13 tane büronun kurulmuş olmasıdır. Söz konusu bürolar şunlardır:

A Grubu

---

[36] **Halk Fırkası Nizamnamesi [1923]**, s. 378-379.
[37] **Cümhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, 15 Teşrinievel 1927de İnikat Eden Cümhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongrasının 22 Teşrinievel 1927 Tarihli İçtimaında Müzakere ve Kabul Edilmiştir**, s. 14-15.
[38] A. g. e., s. 12-13.
[39] Uyar, **1923'ten Günümüze CHP Tüzükleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme**, s. 19.
[40] **C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, Fırkanın 10 Mayıs 1931de Toplanan Üçüncü Büyük Kongresi Tarafından Kabul Edilmiştir**, s. 7.

1. Büro: Teşkilat, intihaplar, Fırka kongreleri

2. Büro: Alelumum dilekler ve müracaatlar

3. Büro: CHF'ndan başka cemiyet ve fırkaların vazifelerini tetkik ve takip[41]

4. Büro: Fırka Teşkilatının Teftişi

B Grubu

5. Büro: Milli Kültür, ilmi hareketler ve bu mevzuda neşriyat[42]

6. Büro: Spor ve gençlik

7. Büro: Halk dershaneleri, okuma-yazma, halk hatipleri

8. Büro: Matbuat, fırka neşriyatı, fırka programının teşrihi, propaganda

C Grubu

9. Büro: İş, işçiler, esnaf teşkilatları ve serbest meslekler

10. Büro: İktisadi vaziyetin tetkik ve mütalaası

D Grubu

11. Büro: İçtimai muavenet teşkilatı

12. Büro: Fırka faaliyetlerinin hukuk esaslarıyla telifi

13. Büro: Merkez ve taşrada bütçe, aidat, teberrüat, varidat ve hesap işlerini usulünde tanzim ve takibi; Fırka emlak ve eşyasının muamele ve kayıtlarının tanzim ve takibi[43]

---

[41] Söz konusu büro, "1. Hilaliahmer, 2. Tayyare, 3. Himayeietfal, 4. Milli İktisat ve Tasarruf, 5. İdman Cemiyetleri İttifakı, 6. Maarif cemiyetleri dışında kalan her türlü dernek ve birliği" izlemekle görevlendirilmiştir. Bkz. Tunçay, s. 328 dipnot 51.

[42] Kurulmasının ardından Halkevleri bu büroya bağlanmıştır. Bkz. A. g. e., s. 329 dipnot 52.

[43] A. g. e., s. 328-329. Bu büroların sayısı ve görev dağılımında daha sonra çeşitli değişiklikler yapılmıştır. Bu çerçevede örneğin 17 Şubat 1938'de büro numaraları değiştirilmiş, aynı zamanda görev dağılımında da yeni bir düzenlemeye gidilmiştir. Bkz. **CHP Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi, İkincikanun 1938 den 30 Haziran 1938 tarihine kadar, cilt 12**, Ankara: Ulus Basımevi, 1938, s. 4.

1935 Tüzüğünde genel sekreterin görev ve yetkileri açısından bir değişiklik olmasa da Haziran 1936 alınan bir kararla Dâhiliye Vekilinin CHP Genel Sekreterliğini, illerde ise valilerin il başkanlıklarını devralması yoluna gidilmiştir. Böylece partinin görece özerk varlığının ortadan kalkmasına yol açacak türde bir devlet-parti bütünleşmesi ortaya çıkmıştır. Bununla beraber Dâhiliye Vekilinin CHP Genel Sekreteri, valilerin de CHP İl Başkanı olması uygulamasına 1939 Tüzüğü ile birlikte son verilmiştir. Aynı tüzükte genel sekreterin hükümete girmesinin sağlanacağı ifade edilse de (madde 29)[44], bu hüküm de 1943 Tüzüğünde kaldırılmıştır. (madde 24)[45]

Çok partili hayata geçilmesi CHP'de genel sekreterin konumunun yeniden tanımlanmasına yol açmıştır. Partinin kuruluşundan 1947'e kadar bütün tüzüklerde genel başkanın, Genel Yönetim Kurulu üyeleri arasından birini genel sekreter olarak ataması öngörülmüştür. Oysa 1947 Tüzüğünde genel sekreter, parti divanı tarafından seçilmektedir. Genel sekreter yine parti divanı tarafından seçilen 11 üyeli genel idare kurulu üyelerinden birini de kendine yardımcı olarak belirlemektedir. Ayrıca "genel sekreterin de parti namına söz söylemek yetkisi vardır." (madde 54-56)[46] Hâlbuki önceki tüzüklerde genel sekreter bu yetkiyi ancak genel başkanın gerekli görmesi halinde kullanabilmektedir.

1. 1. 1. 4. Genel Başkanlık Kurulu (Genbaşkur-Umumi Riyaset Divanı):

1927 Tüzüğü ile CHF'nın merkez teşkilatının organlarından biri olan ve Fırka Umumi Reisi, Umumi Reis Vekili ve Kâtib-i Umumiden oluşan Umumi Riyaset Divanı kurulmuştur. Umumi riyaset divanının vereceği kararlara bütün CHF üyeleri kayıtsız şartsız uymak durumundadır. Büyük Kongrenin toplantı halinde olmadığı bir zamanda umumi heyet-i idare üyeliklerinde boşluk olması durumunda yeni üyeler umumi riyaset divanı tarafından belirlenmektedir. Ayrıca umumi riyaset divanı TBMM seçimlerini idare etmek ve Fırkanın mebus adaylarını belirlemek yetkisine sahiptir. Mebus adayları umumi reis tarafından ilan

[44] **C.H.P. Nizamnamesi, Beşinci Büyük Kurultayın 1-Haziran 1939 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir**, s. 8-9.
[45] **C.H.P. Nizamnamesi, Partinin VI. Büyük Kurultayının 12.VI.1943 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir**, s. 7.
[46] **C.H.P. Tüzüğü Partinin VII. Kurultayınca Onanmıştır**, s. 27.

edilmektedir. (madde 21-24)[47]

Söz konusu düzenleme ile birlikte umumi riyaset divanı tek parti dönemi süresince parti işlerini büyük ölçüde yürüten bir organ haline gelmiştir. Aslında parti içinde yetkilerin umumi riyaset divanının ötesinde genel başkan vekili ile genel sekreteri seçme hakkına sahip genel başkanda toplandığı görülmektedir. Aynı tüzükle birlikte değişmez genel başkanlığın da getirildiği düşünülürse 1927 itibariyle CHP'de bir tek adam (hatta daha sonra adlı adınca kullanılacak olan bir "şeflik") idaresinin kurulmuş olduğunu söylemek mümkündür.

Tek parti dönemi süresince genel başkanlık kurulu ile ilgili olarak önemli bir değişiklik olmamıştır. Yalnızca 1931 Tüzüğünde mebus seçimleri ile ilgili olarak Umumi Riyaset Divanı, "namzetler ve intihap işleri hakkında Grup idare heyetinin ve Umumi idare heyetinin reyini yoklayabilir." (madde 20)[48] hükmü getirilmiştir. Söz konusu hüküm daha sonraki tüzüklerde de varlığını korumuştur. Bununla beraber yoklama yapma uygulamasının genel başkanlık kurulunun isteğine bağlı olduğu hesaba katılırsa aslında kayda değer bir değişikliğin yaşanmamış olduğu görülmektedir.

Genel başkanlık kurulu CHP içindeki en güçlü idari organ olarak 1947'e kadar varlığını sürdürmüştür. Bununla beraber CHP'nin kendisini çok partili yaşama uyumlu hale getirmeye çalıştığı 1947 Kongresinde kabul edilen tüzükle birlikte genel başkanlık kurulu kaldırılmıştır.

1. 1. 1. 5. Genel Yönetim Kurulu (Genel İdare Kurulu-Gönyönkurul-Umumi Heyeti İdare):

1923 Tüzüğü'ne göre HF Umumi Heyet-i İdaresi 9 kişiden oluşmaktadır ve daima toplantı halindedir. (madde 31) HF Umumi Reisi, bu kurulun da doğal başkanıdır. Umumi Reis, kurul üyelerinden birisini Kâtib-i Umumi olarak atamakta ve Kâtib-i Umumi de Umumi Reis adına görev yapmaktadır. (madde 33) Söz konusu kurul üyeleri HF'nın Büyük Kongresi tarafından seçilmekte ve görevleri yeni kongreye kadar sürmektedir. (madde 34) Kurul ayrıca vilayet mutemetlerini belirlemekte ve vilayet heyeti idare üyelerinin seçimlerini inceleyerek

[47] **Cümhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, 15 Teşrinievel 1927de İnikat Eden Cümhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongrasının 22 Teşrinievel 1927 Tarihli İçtimaında Müzakere ve Kabul Edilmiştir**, s. 12-13.
[48] **C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, Fırkanın 10 Mayıs 1931de Toplanan Üçüncü Büyük Kongresi Tarafından Kabul Edilmiştir**, s. 6.

fırka divanına sunmaktadır. (madde 37) Mutemetlerinin yerlerinin değiştirilmesi veya birisinin mutemetliğinin kaldırılmasının gerektiği hallerde umumi heyeti idare gerekçesini fırka divanına bildirmektedir. Bunun dışında kurul kendi üyeleri arasından birisini de fırka muhasipliğine seçmektedir. (madde 40)[49]

1927 Tüzüğü'nde kurulun üye sayısı aynı kalmış fakat en az haftada bir defa toplantı yapılması kuralı getirilmiştir. (madde 27) Bu tüzükle birlikte bölge müfettişlikleri uygulamasına geçilmiştir. Partinin bölge müfettişleri, Riyaset Divanı, Fırka Divanı ve Umumi İdare Heyeti adına CHF Katib-i Umumisi ile yazışacak ve ondan talimat alacaktır. (madde 30) Müfettişler, Umumi Heyet-i İdare tarafından seçilmelerinin ardından onay için Riyaset Divanına sunulacaktır. Riyaset Divanının onayı ile müfettişlerin görev yerlerini değiştirme yetkisi de Umumi Heyet-i İdareye aittir. Ayrıca söz konusu kurul, görevde bulunan vilayet mutemetleri ile vilayet heyet-i idarelerinin seçimlerini onaylama yetkisine sahiptir. (madde 32, 34)[50]

1931 Tüzüğünde Umumi Heyeti İdarenin üye sayısı 9'dan 14'e çıkarılmıştır. (madde 37) Yetkileri artırılan Umumi Heyeti İdare, aynı tüzüğün 40. maddesine göre Umumi Reislik Divanına ait olanlar haricinde Fırka işlerinin tamamıyla uğraşmaktadır. Fırka örgütünün tüzüğe uygun olarak çalışmasını ve Fırkanın programının hayata geçirilmesini gözetecek ve bununla ilgili aldığı kararları, Umumi Reislik Divanından geçirerek uygulayacaktır. Fırkayla ilişkili ulusal kuruluşların çalışmalarını inceleyecek, partinin vilayet örgütü içinde semt ocakları kuracak ve gerektiğinde ocaklarla nahiyelerin bağlantılarını değiştirebilecektir. Ayrıca vilayet idare heyetleri ile reislerinin ve kaza reislerinin seçimlerini onaylama yahut gerekli görmesi halinde bozma yetkisine sahiptir. Gerektiğinde söz konusu seçimleri yeniletmektedir.[51]

Tüzüğün 41. maddesine göre Umumi Heyeti İdare, gerektiğinde belirli işler için Fırka mebuslarından ve üyelerinden oluşan komisyonlar da kurabilmektedir. Bunun yanı sıra Fırka teşkilatını denetlemek için kendi üyeleri arasından birini görevlendirebileceği gibi bu

[49] **Halk Fırkası Nizamnamesi [1923]**, s. 379.
[50] **Cümhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, 15 Teşrinievel 1927de İnikat Eden Cümhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongrasının 22 Teşrinievel 1927 Tarihli İçtimaında Müzakere ve Kabul Edilmiştir**, s. 14-16.
[51] **C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, Fırkanın 10 Mayıs 1931de Toplanan Üçüncü Büyük Kongresi Tarafından Kabul Edilmiştir,** s. 9.

görevi Fırka mebuslarına ve üyelerine de verebilmektedir. (madde 42) Aynı tüzüğün geçici 2. maddesine göre Fırka teşkilatının bulunmadığı yerlerde girişken bir kişiyi yahut bir heyeti Fırkaya üye kaydetmek ve ilgili yerde Fırka teşkilatı idare heyetini oluşturmakla görevlendirme yetkisi de Umumi İdare Heyetine aittir.[52]

1935 Tüzüğü ile birlikte artık Genyönkurul adını alan söz konusu parti organının üye sayısı 16'a çıkarılmış, gerektiğinde bu sayının Genbaşkur tarafından artırılabileceği hükmü getirilmiştir. (madde 44) Önceki tüzükten farklı olarak Halkevleri açmak, bunların çalışmalarını ve yönetimlerini düzenlemek, partinin propagandasını yapmak amacıyla halk aytaçları (hatipleri) örgütü oluşturmak ve yarar görülen yer ve zamanlarda halk kürsüleri kurmak da Genyönkurulun görev ve yetkileri arasında sayılmıştır. Bunun dışında ilgili kurul, spor, gençlik, radyo, sinema ve devrim müzesi işleri ile de uğraşacaktır. (madde 47)[53]

1943'te yapılan değişiklikle Umumi İdare Heyetin sadece Genel Başkalık Kurulunun değil Parti Divanının da görevleri dışındaki bütün parti işleri ile ilgileneceği ifade edilmiştir. Bunun dışında tek parti döneminin sonuna kadar Genel Yönetim Kurulunun yetkilerine dair kayda değer bir değişiklik olmamıştır. Yalnız 1931 Tüzüğünde yer alan Genel Yönetim Kurulunun partiyle ilgili ulusal kurumları inceleyeceğine dair hüküm, 1935 Tüzüğünde de yer almakla birlikte 1939 Tüzüğünde bu konuda değişikliğe gidilmiştir. Buna göre Umumi İdare Heyeti, "milli teşekküllerle ve Partiye bağlı hükmi şahsiyetlerle" ilgilenecek, hükmi şahsiyetlerden hangilerinin ne gibi şartlarla Partiye bağlanabileceğini tespit edecek ve Genel Başkanlık Divanının onayını da alarak bunu hayata geçirecektir. (madde 53)[54] 1943 Tüzüğünde ise Umumi İdare Heyetinin söz konusu görevinin kapsamı memleket içindeki bütün teşekküller olarak genişletilmiştir. (madde 47)[55] Dolayısıyla bu konuyla ilgili değişikliklere bakarak, tek parti dönemi süresince CHP'nin toplumsal kuruluşlar üzerindeki denetiminin giderek yoğunlaştığını ve buna paralel olarak Genel Yönetim Kurulunun da sorumluluğunun artmış olduğunu söylemek mümkündür. Buna rağmen tek parti döneminde genel itibariyle CHP içinde yetkilerin esasen 1927'de kurulan Genel Başkanlık Kurulunda ve

[52] A. g. e., s. 9-10, 27.
[53] **C.H.P. Tüzüğü Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır**, s. 10-11.
[54] **C.H.P. Nizamnamesi, Beşinci Büyük Kurultayın 1-Haziran 1939 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir**, s. 13.
[55] **C.H.P. Nizamnamesi, Partinin VI. Büyük Kurultayının 12.VI.1943 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir**, s. 11.

hatta başından itibaren genel başkanda toplandığını da belirtmek gerekir.

Çok partili hayata geçilmesi ister istemez, artık Genel İdare Kurulu adını almış bu organın yapısını da değiştirmiştir. Tek parti döneminde Genel İdare Kurulu, doğrudan Kurultay tarafından seçilirken, 1947 Tüzüğünde artık Kurultayca seçilen Parti Divanının kendi arasından belirlediği 11 üye ile Genel Sekreterden oluşmaktadır (madde 54)[56]. Genel İdare Kurulunun görev ve yetkileri açısından da birtakım değişiklikler yaşanmıştır. Öncelikle ülkedeki bütün kuruluşlarla ilgilenmek (madde 57)[57] kurulun görevleri arasında sayılmaya devam etse de artık bu kuruluşlardan mümkün olanları Partiye bağlamaktan söz edilmemektedir. Dolayısıyla CHP'nin ülkedeki bütün toplumsal kuruluşlar üzerinde denetim kurma eğiliminin çok partili hayata geçilmesi ile birlikte zayıflamak durumunda kaldığı görülmektedir. Bunun dışında Genel İdare Kurulunun, kadın kolları kurmak ve "Partililerin üzerlerinde bulundurabilecekleri kamu hizmetlerini mahalli icaplara göre ayarlamak" gibi yeni görevleri de vardır[58]. Kadın kolları kurma fikri, çok partili hayatın getirdiği siyasi rekabet içinde CHP'nin toplumsal desteğini artırma arayışının bir ürünü olsa gerektir. Kurulun diğer yeni görevi ise kuvvetle muhtemel devlet-parti bütünleşmesinin bir sonucu olarak bürokrasi ile partinin örgüt yönetimlerinin iç içe geçmiş olmasının çok partili hayata geçilmesinden sonra yarattığı sorunları gidermeye yönelik bir çabayı ifade etmektedir.

Dikkat çekici bir husus 1931 Tüzüğünde geçici bir madde olarak yer alan, Genel Yönetim Kurulunun parti örgütünün bulunmadığı yerlerde örgütü kurma işi için bir kişiyi yahut heyeti görevlendirebilmesini öngören hükmün, sadece tek parti dönemi sırasında daha sonra yapılan tüzüklerde değil, 1947 Tüzüğünde de yer almış olmasıdır. Bu da CHP'nin tek parti döneminde bütün yurt çapında örgütlenmesini tamamla(ya)madığını hatta çok partili hayata geçildikten sonra 1947 yılı itibariyle de bu işin hâlâ tamamlanamamış olduğunu göstermektedir.

1. 1. 1. 6. Parti Divanı:

1923 Tüzüğüne göre Fırka Divanı, Fırkaya mensup vekillerle (bakanlarla) Umumi Heyet-i İdare ve Fırka Grubu Heyet-i İdaresi üyelerinden oluşmaktadır. (madde 20) Aynı

[56] **C.H.P. Tüzüğü Partinin VII. Kurultayınca Onanmıştır**, s. 27.
[57] A. g. e., s. 28.
[58] A.g. e., s. 28-29.

tüzükte Halk Fırkası'nın merkez teşkilatı, Büyük Kongre, Umumi Riyaset, Fırka Divanı ve Umumi Heyet-i İdare'den meydana gelmektedir. Umumi Riyasetten sonra Halk Fırkası'nın ikinci büyük karar organı durumunda bulunan Fırka Divanı, Fırkanın iç ve dış politikası ile idaresinden Fırkaya karşı sorumludur. (madde 21) Fırka Divanı, Büyük Kongrenin toplantıda bulunmadığı zamanlarda Fırkanın programı ile nizamnamesini yorumlama (madde 22), mebus adaylarını saptama ve Millet Meclisi seçimlerini yönetme yetkilerine sahiptir. (madde 26) En azından ayda bir defa toplanan Fırka Divanının kararlarına muhalefet eden bir Fırka üyesi Büyük Kongrenin ve bundan dolayı Fırkanın kararlarına muhalefet etmiş sayılmaktadır. (madde 24, 26) Ayrıca Büyük Kongrenin toplantı halinde bulunmadığı bir zamanda Umumi Heyeti İdare üyelerinde boşalma olması durumunda yerine geçecek üye, Fırka Divanı tarafından seçilmektedir. (madde 29) Fırka Divanı, Fırkanın heyetleri arasında bir ihtilaf yaşanması halinde buna hakemlik de edecektir. (madde 25)[59]

Ne var ki 1927 tarihli Kongrede kabul edilen tüzükle beraber bu durum değişmiş, başta milletvekillerinin belirlenmesi olmak üzere Parti Divanına ait birçok yetki, söz konusu tüzükle kurulan Umumi Riyaset Divanına geçmiştir. Parti Divanının görevi ise Riyaset Divanından, Fırkanın kabine azasından, Umumi Heyet-i İdare ve Fırka grubu heyet-i idaresinden gelen meseleleri müzakere etmek ve Fırka nizamnamesinin maddelerini yorumlamaktır. Bu gelişmenin bir sonucu olarak Fırka Divanı en az ayda bir defa yerine artık Umumi Riyaset Divanının davetiyle icap ettiği zaman toplanmaktadır. (madde 25-26)[60]

1931 Tüzüğünde Fırka Divanı, önceki tüzüğün aksine yalnızca Umumi Reislik Divanından gelen meseleleri görüşmekte ve aldığı kararlar da genel başkanın onayının ardından uygulamaya konmaktadır. (madde 113)[61] Bu anlamda divanın yetki alanı iyice daralmıştır. 1935 Tüzüğünde Partikur adını alan bu parti organının üyeleri arasına Kamutay (Büyük Millet Meclisi) Başkanı da dâhil edilmiştir. (madde 129)[62] 1939 tarihli CHP Beşinci Kurultayında Müstakil Grubun kurulması üzerine 1939 Tüzüğünde Parti Divanı üyeleri

[59] **Halk Fırkası Nizamnamesi [1923]**, s. 378.
[60] **Cümhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, 15 Teşrinievel 1927de İnikat Eden Cümhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongrasının 22 Teşrinievel 1927 Tarihli İçtimaında Müzakere ve Kabul Edilmiştir**, s. 13-14.
[61] **C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, Fırkanın 10 Mayıs 1931de Toplanan Üçüncü Büyük Kongresi Tarafından Kabul Edilmiştir**, s. 23.
[62] **C.H.P. Tüzüğü Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır**, s. 26.

arasına CHP Müstakil Grubunun idare heyeti üyeleri de eklenmiştir. (madde 143)[63] Parti Divanının söz konusu yapısı 17 Kasım 1947'de toplanan CHP VII. Kurultayına kadar bu şekilde varlığını sürdürmüştür. Bu anlamda Parti Divanının 1927 Tüzüğü ile birlikte CHP'nin idaresi açısından taşıdığı ağırlığı yitirdiği, en iyi ihtimalle partinin ve onun yönettiği devletin yöneticilerinin bir araya geldiği bir tür koordinasyon veyahut danışma kurulu işlevi gördüğünü söylemek mümkündür.

Ancak bu durum çok partili hayata geçilmesi ile birlikte değişmiştir. 1947 Tüzüğünün 62. maddesine göre Parti Divanında TBMM'nin partili başkanı (eğer meclis başkanı CHP'li değilse Meclis Başkanlık Divanında partililer arasından seçilen bir üye), parti hükümetinin başbakanı, parti meclis grubunun başkan vekilleri doğal üyeler olarak yer almakta, ayrıca Kurultay 40 asil, 40 yedek üye seçmektedir. Kurultayda seçilen 40 üyeden gerek milletvekili olanların gerekse milletvekili olmayanların sayısı, toplam üye sayısının dörtte birinden aşağı olmayacaktır. Bir partili Parti Divanı üyeliğini, "devamlı Parti vazifesi ve bakanlıkla" bir arada yürütememektedir. (madde 68) Divan iki ayda bir toplanmakla birlikte Genel Başkanlığın ve Genel İdare Kurulunun gerekli görmesi halinde yahut kendi üyelerinin en az onunun teklifi ile olağanüstü toplantıya da çağrılabilmektedir. (madde 67)[64]

Tüzüğü yorumlama yetkisi devam eden Parti Divanı, Genel Başkanlığın, Parti Meclis Grubu Başkanlığının, Genel İdare Kurulunun, Parti hükümetinin ve kendi üyelerinin ilettiği konuları inceleyerek karara bağlamaktadır. (madde 63-64) Bunun dışında divanın yetki alanı oldukça genişlemiştir:

> Parti Divanı; Program, Tüzük hükümleri ve Kurultay kararları gereğince Partinin çalışma prensiplerini ve Partinin propagandasına ait genel esasları tesbit etmeye ve Partiyi ilgilendiren her mesele hakkında karar vermeğe ve tedbir almağa yetkilidir. (madde 63)[65]

Ayrıca Genel İdare Kurulu ile Genel Sekreter, Parti Divanı içinden seçilmekte ve Genel İdare Kurulunun çalışma esasları da divan tarafından belirlenmektedir. (madde 65)[66] Böylece Parti Divanı CHP içinde 1923-1927 döneminde bile sahip olmadığı düzeyde bir

[63] **C.H.P. Nizamnamesi, Beşinci Büyük Kurultayın 1-Haziran 1939 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir**, s. 34.
[64] **C.H.P. Tüzüğü Partinin VII. Kurultayınca Onanmıştır**, s. 29-30.
[65] A. g. e., s. 30.
[66] A. g. e., s. 30.

etkinliğe erişmeye başlamıştır. Bununla beraber 1947 Tüzüğüne göre divanın gündemi parti başkanlığı tarafından belirlenmektedir. Dolayısıyla Genel Başkanın CHP içindeki ağırlığını koruduğu, ancak Parti Divanının başkanlığın ardından CHP idaresi açısından ikinci önemli organ haline geldiği görülmektedir.

1. 1. 1. 7. Parlamento Grubu:

1923 Tüzüğüne göre Halk Fırkası'nın umumi reisi, fırkaya mensup mebuslardan oluşan fırka grubunun da doğal reisidir. (madde 83-84) Bunun yanında fırka grubunun kendi içinden senede bir defa seçilen, bir reis ve iki reis vekili ile 9 üyeden oluşan bir idare heyeti de vardır. (madde 85 ve 87) Grup toplantılarında gruba ilişkin genel meselelerin yanı sıra başkanlık makamının, idare heyetinin veya üyelerin gündeme getirdiği konular ele alınarak karara bağlanmaktadır. (madde 91)[67]

Aynı tüzüğün 92. maddesine göre grup toplantılarında üyeler oylarında ve kanaatlerinde tamamen serbesttirler. Bu anlamda gruba üye vekillerle mebuslara dair veya devlet ve hükümete ilişkin meselelerde kayıtsız şartsız fikir beyan edebilmekte, vekillerden izahat talep edebilmektedirler. Bununla birlikte grupta görüşülerek alınan kararlara bütün üyeler uymak zorundadır. Görüşmelerde azınlıkta kalanlar çoğunluk kararına uymakla yükümlüdür. (madde 93) Fırka Grubunun bir üyesi, grup kararına karşı çekimser kalamaz ve Mecliste bulunduğu halde oylamaya katılmaktan imtina edemez. (madde 94) Grup idare heyeti tarafından seçilen yeterli sayıda "muharrik", üyelerin Meclise devamını ve grup kararına uygun davranmalarını, önemli konuların görüşülmesi sırasında üyelerin toplu bulunmasını ve toplu oy vermelerini sağlamaktadır. (madde 95)[68] Fırka grubu içinde disiplini sağlamaya yönelik olduğu görülen bu uygulama ile daha başından itibaren partide aykırı seslerin çıkma ihtimali önlenmek istenmişe benzemektedir.

Bununla birlikte 1923 Tüzüğünün yürürlükte olduğu İkinci Meclis döneminde Halk Fırkası içinde özellikle 1924 Anayasası tartışmaları sırasında etkili olan bir muhalefet hiç eksik olmamıştır. Bununla ilgili olarak Mete Tunçay, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasına kadar hayata geçmemiş olmakla birlikte bir ikinci partinin oluşturulacağına dair

[67] **Halk Fırkası Nizamnamesi [1923]**, s. 382-383.
[68] A. g. e., s. 383.

söylentilerin çok önceden başladığını belirtmektedir.[69] Halk fırkasının kuruluşundan itibaren fırka içinde süregelen huzursuzluk, 20 Ekim 1924'te Menteşe mebusu Esat (İleri) Efendi'nin, Mübadele, İmar ve İskân Vekili Refet (Canıtez) Bey'e yönelttiği ve mübadillerle muhacirlerin iskânları sırasında yaşanan sorunlarla yapılan yolsuzlukları eleştirdiği soru önergesi ile iyice belirginleşmiştir. Bir hafta sonraki toplantıda Vekilin verdiği yanıtın meclis tarafından tatmin edici bulunmaması üzerine soru önergesi gensoruya dönüştürülmüştür.[70]

Sonuçta İnönü hükümeti, 19 ret ve 1 çekimsere karşılık 148 oyla güvenoyu almış ancak ertesi gün Halk Fırkası'ndan istifalar başlamıştır. 10 Kasımda yapılan tüzük değişikliği ile Halk Fırkası adının başına "Cumhuriyet" eklenmiştir. Ayrıca tüzüğün 92. maddesine gensorunun Fırka kararı ile Fırka grubunda verilebileceği, meclise intikalinin ise ancak Fırka kararı ile olabileceği ve sorun önergelerinin de Fırka grubu kararı olmadan gensoruya dönüştürülemeyeceğine dair hükümler eklenmiştir. Bununla da yetinilmeyerek fırka üyelerinin fırkanın esasları ve kararları aleyhinde beyanat ve neşriyatta bulunamayacağı kabul edilmiştir. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TpCF) ise 17 Kasım 1924'te kurulmuştur.[71] Dolayısıyla söz konusu tüzük değişikliklerinin, TpCF'nin kurulmasına yol açan gelişmelerin etkisiyle yapıldığını ve esasen CHF içinde parti disiplinini daha sıkı hale getirmek amacını taşıdığını rahatlıkla söylemek mümkündür. Bu anlamda partili mebusların mecliste bağımsız hareket etme imkânlarının oldukça daraltıldığı görülmektedir. Bu hükümler CHP iktidarı süresince yapılan bütün tüzüklerde yer almıştır. Yalnızca 1947 Tüzüğünde grupta gündeme gelen genel konuşma ve tartışma sonunda hükümet veya ilgili bakan tarafından yapılan açıklamanın ardından mutlaka oya başvurulacağı ve verilen cevapların tatmin edici olduğuna dair üyelerin salt çoğunluğu ile alınacak kararın güvenoyu sayılacağı belirtilmektedir. Bunun yanı sıra başka partili milletvekillerinin meclise sunduğu gensoru önergelerinin de önce grupça ele alınarak karara bağlanması öngörülmüştür.[72]

Meclis grubu içinde bütünlüğü koruma amacına dayandığı görülen, 1923 Tüzüğünün ilgili maddelerinin uygulandığı önemli hadiselerden biri de 13 Şubat 1925'te başlayıp aynı yılın Mayıs ayında tam olarak bastırılabilen Şeyh Sait İsyanı sırasında yaşanmıştır. Söz konusu isyan patlak vermeden evvel, TpCF'nin kurulmasından üç gün sonra 20 Kasım İsmet

[69] Tunçay, s. 104.
[70] A. g. e., s. 105; Demirel, **Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, s. 72.
[71] Tunçay, s. 106-107.
[72] **C.H.P. Tüzüğü Partinin VII. Kurultayınca Onanmıştır**, s. 35.

Paşa sıkıyönetim ilan etmek istemiş, ancak bu önerisi CHF grubunda kabul edilmeyince 21 Kasımda hükümetin istifasını açıklamıştır. Ertesi gün yeni kabine kuvvetle muhtemel fırkadan kopuşların önüne geçebileceği düşüncesiyle daha ılımlı bir figür olan Fethi (Okyar) Beye kurdurulmuştur. Önceki hükümetten sadece üç bakanın görevine devam ettiği Fethi Bey hükümeti, mecliste muhalefetin de desteğini elde ederek oybirliği ile güvenoyu almıştır.[73] Üç buçuk ay kadar görev yapabilen bu hükümetin kuruluşunun ardından CHF içinde yaşanan karışıklık durulmuş, bununla beraber göreve başlamasından birkaç ay sonra yeni hükümet doğu illerinde başlayan Şeyh Sait İsyanı ile uğraşmak durumunda kalmıştır.

İsyan karşısında Fethi Bey, sadece ilgili yörelerde önlemler almanın yeterli olduğunu düşünürken, Mustafa Kemal Paşa ile liderliğini İsmet Paşa'nın yürüttüğü CHF içindeki "aşırılar" tüm ülkeyi kapsayacak sıkı tedbirlerin alınması gerektiğini savunmuşlardır. Bu anlamda hükümetin, isyandan birkaç ay önce kurulmuş olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyesi mebusların da desteğini alarak meclisten geçirdiği önlemler, CHF'nın radikalleri tarafından yeterli bulunmamıştır. Söz konusu görüş ayrılığını, Metin Toker şöyle aktarmaktadır:

> Ankara'da, Meclis'in hem de muhalefetin desteğiyle Fethi Bey hükümetinin tedbirlerini kanunlaştırması havayı yatıştırmadı. CHF'nın radikalleri bu kadarla yetinecek insanlar değillerdi. İstedikleri, devrimleri rahatça tamamlayacak bir ortamdı. Bu ortamda ancak mezar sessizliği hâkim olacaktı. Hiç kimse yapılanları tartışmayacaktı. Yapılanlar sadece övülebilecekti.

Radikallerin aksine Fethi Bey'e göre;

> muhalefete, ondan daha tesirli İstanbul basınına müsamaha göstermek suretiyle de Gazi'nin aklındaki devrimleri gerçekleştirmek ve yerleştirmek kabildi. Devlet kuvvetliydi. İtirazlar sözde kalıyordu. Bunları barışçı metodlarla yenmek imkânı vardı.[74]

Sonuçta fırka içindeki aşırılar veya radikaller diye tanımlanabilecek kanat, meclis grubunun 2 Mart 1925 tarihli toplantısında daha sert önlemler alınmasını talep eden bir önerge vermiş ve bu önerge Fethi Bey ile fırka üyesi daha ılımlı mebusların muhalefetine

[73] Demirel, **Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, s. 73.
[74] Metin Toker, **Şeyh Sait ve İsyanı**, [y. y.]: Yenigün Haber Ajansı Basın Yayıncılık, 1998, s. 52, 75.

rağmen 60'a karşı 94 oyla kabul edilmiştir[75]. Kendi partisi içinde azınlıkta kalan Fethi Bey, muhalefet partisinin de desteğini alarak tasvip etmediği bu kararın mecliste kanunlaşmasına direnmeye çalışmak yerine CHF Tüzüğünde öngörülmüş olan katı parti disiplinine uymuş, kabinesi için güvensizlik anlamına gelen bu karar karşısında istifa etme yolunu tercih etmiştir. Kısa bir aranın ardından tekrar başbakanlık görevine getirilen İsmet Paşa hükümeti 4 Mart 1925'te 23 ret, 1 çekimser oya karşılık 153 oyla güvenoyu almıştır[76]. Aynı gün yeni hükümet, ülkede herhangi bir biçimde muhalefet etme imkânını tamamen ortadan kaldıran Takrir-i Sükûn Kanunu'nu meclisten geçirmiştir.

1923 Tüzüğünde Umumi Reisin Fırka Grubunun doğal başkanı olduğuna dair madde, 1927 Tüzüğünde de varlığını korumuştur. (madde 93) Bununla beraber 94. maddeyle "Fırkaya mensup Başvekil Fırka grubunun da reisidir" hükmü getirilmiştir[77]. 1931 Tüzüğünde ise küçük bir değişiklik yapılarak, fırka grubunun doğal reisinin fırkanın umumi reisi veya onun vekili olduğu belirtilmektedir. (madde 82)[78]

1935 Tüzüğü ile getirilen bir hükümle Grupça yapılan seçimlerde gizli oy kullanılması, ancak Genbaşkur tarafından aday gösterilenlerin seçiminde açık oy verilmesi kabul edilmiştir. Bununla beraber Genbaşkurca aday gösterilmeyen seçimlerde grup üyeleri, kendi adaylıklarını açıktan gruba önerebilmektedir. (madde 108)[79] Görünen odur ki, Genbaşkur tarafından önemli sayılan ve bizzat adayları belirlenen seçimlerde istenmeyen bir sonucun ortaya çıkmasını engellemek amacıyla açık oy verilmesini öngören böyle bir hüküm getirilmiştir. Genbaşkurun aday göstermediği seçimlerde ise grup üyelerinin kendi inisiyatifleri ile aday olabildiği ve yine üyelerin adaylar arasından istediğini gizli oy yoluyla görece daha rahat seçebildiği bir yapı öngörülmüştür.

1939 Tüzüğüyle üyeleri CHP Kurultayı tarafından partili mebuslar arasından seçilen ve "Müstakil Grup" adını taşıyan 21 kişilik ikinci bir meclis grubu kurulmuştur. Müstakil Grup üyeleri, CHP Meclis Grubu toplantılarına katılmakla birlikte burada görüşlerini

[75] A. g. e., s. 75-79; Tunçay, s. 134-145.
[76] Demirel, **Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, s. 75.
[77] **Cümhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, 15 Teşrinievel 1927de İnikat Eden Cümhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongrasının 22 Teşrinievel 1927 Tarihli İçtimaında Müzakere ve Kabul Edilmiştir**, s. 42.
[78] **C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, Fırkanın 10 Mayıs 1931de Toplanan Üçüncü Büyük Kongresi Tarafından Kabul Edilmiştir**, s. 18.
[79] **C.H.P. Tüzüğü Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır**, s. 23.

açıklama ve oy kullanma hakkına sahip değildirler. Bununla beraber meclis çalışmaları sırasında kendi gruplarının kararına göre görüşlerini açıklayabilmekte ve oy kullanabilmektedirler. (madde 125) Partinin genel başkanı bu grubun da doğal reisidir ve bu gruba dâhil olan mebuslar arasından birini reis vekili olarak atamaktadır. (madde 105) Devletle partinin bütün resmi ve özel teşekküllerinde müstakil grup reis vekili, meclis grubu reis vekilleriyle aynı haklara sahiptir. (madde 130)[80]

Müstakil grup, meclisin her toplantı senesinin başında kendi üyeleri arasından üç kişilik bir idare heyeti seçmektedir. Müstakil grubun kendi üyeleriyle yaptığı toplantılardaki müzakere usulü, meclis grubunun hükümlerine tabidir. (madde 126) 1939 Tüzüğünde müstakil grubun görevleri de sayılmıştır. Buna göre müstakil grup, devlet işlerinin iyi yürütülmesini, parti tüzük, program ve büyük kurultay kararlarının en iyi şekilde uygulanabilmesini, parti meclis grubu kararlarına bağlı olmaksızın gözetmekle ve dört senelik faaliyetini bir sonraki kurultaya bir rapor halinde sunmakla görevlidir. Bunun yanı sıra müstakil grup kendi içinde karar alarak icara vekilleri ile ilgili olarak soru önergesi verebilmekte ve gensoru yahut güvenoyu talep edebilmektedir. (madde 128) Müstakil grup üyeleri, bu görevleri süresince parti hükümetine üye seçilemezler. (madde 129)[81] 1943 Tüzüğünde Müstakil Grubun üye sayısı 35'e, idare heyetinin üye sayısı ise 4'e çıkarılmıştır. (madde 118-119)[82]

Esat Öz, müstakil grubun kuruluşunun, meclisin denetim işlevlerini yerine getirememesinden duyulan rahatsızlıktan kaynaklandığını, bununla beraber bu adımın siyasal sistemin meşruluğunu sağlayan bir unsur olarak da görüldüğünü dile getirmektedir. Ancak Öz'e göre müstakil grup, hem sayısal olarak hem de sertlik yanlısı, otoriter siyasal elitin olumsuz yaklaşımlarının ortaya çıkardığı engeller nedeniyle meclis içinde denetim işlevini yerine getirecek bir organ haline gelememiştir. Bu bağlamda CHP'nin bir yan organı olarak örgütlenmiş olması, meclis içi denetim yapabilmesini hukuken de güçleştirmiştir.[83] Neticede

[80] **C.H.P. Nizamnamesi, Beşinci Büyük Kurultayın 1-Haziran 1939 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir**, s. 26, 30-31.
[81] A. g. e., s. 30-31.
[82] **C.H.P. Nizamnamesi, Partinin VI. Büyük Kurultayının 12.VI.1943 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir**, s. 23-24.
[83] Öz, s. 177-178. Bu konuyla ilgili olarak kendisi de müstakil grup üyesi olarak görev yapmış olan Hıfzı Oğuz Bekata, CHP ve Meclis içinde bir muhalefet denemesi olarak müstakil grubun "demokrasiye ve Tek Partiden, en az iki partiye geçişin ılımlı bir başlangıcı olarak kuruldu[ğunu]" dile getirmektedir. Bununla beraber halka

10 Mayıs 1946'da toplanan CHP II. Olağanüstü Kurultayı'nda çok partili hayata geçiş sürecinde artık ihtiyaç kalmadığı gerekçesiyle Müstakil Grup kaldırılmıştır.

CHP iktidarda kaldığı süre boyunca, parti tüzüğünde herhangi bir tasarının meclise getirilmeden önce kamuoyuna kapalı olan parti meclis grubunda tartışılmasının ve burada alınan kararın bağlayıcı olmasının öngörülmüş olması, TBMM'nin konumunu zayıflatan etmenlerden biri olmuştur. Bu anlamda TBMM'nin yapması gereken denetim görevinin belli bir ölçüde CHP Meclis Grubu tarafından gerçekleştirildiğini söylemek mümkündür. Sonuç itibariyle "meclisin oluşum biçimi, yapısı, parti grubu kararlarının bağlayıcı niteliği meclis çalışmalarını gerçekte 'törensel' bir boyuta indirgemiştir."[84]

1. 1. 2. Büyük Kongre (Kurultay)

Tek parti dönemi sırasında başta 1927, 1931 ve 1935'tekiler olmak üzere parti kurultaylarında, CHP'nin kurumsallaşması ve ideolojisinin gelişmesi açısından önemli adımlar atılmıştır. Bununla beraber bu dönemde partinin kaderini kurultaylar değil Genel Başkanlık Kurulu elinde tutmuştur. Bu anlamda kurultaylarda pek çok konu tartışılmış olsa da daima parti liderlerinin istekleri doğrultusunda kararlar alınmıştır.[85]

1923 Tüzüğünde Büyük Kongrenin yılda bir defa Fırka Divanının belirleyeceği yerde Nisan ayının 23'ünde toplanması öngörülmüştür. Olağanüstü bir durumdan ötürü, Kongre sadece bir kez bir yıl ertelenebilmektedir. Böyle bir kararın alınması halinde Fırka Divanı bunun gerekçesini il yönetim kurullarına bildirmek zorundadır. (madde 8)[86] Bunun sonucunda Büyük Kongre en geç 23 Nisan 1925'te toplanması gerekirken, (parti tarafından ilk kurultay olarak görülen Sivas Kongresi sayılmazsa) CHF'nın gerçek anlamda ilk kongresi ancak 15 Ekim 1927'de toplanabilmiştir.

---

dayanmayan müstakil grup bağımsız hareket edememiş, bu nedenle muhalefet deneyimini başaramamıştır. Bkz. Hıfzı Oğuz Bekata, "DP İktidarı Hazmedemedi, CHP Muhalefeti Kabullenemedi…", [Söyleşi] Konuşan: Fahri Aral, **Tarih ve Toplum**, Özel Sayı 24(141), Eylül 1995, s. 17. Bekata'dan farklı olarak Orhan Koloğlu ise ilk denemeleri Atatürk döneminde yapılmış olan çoğulculuk denemelerinin bir devamı olarak 1939'da kurulan Müstakil Grubun, altı yıl sonraki çok partili hayata geçişe zemin hazırlama amacını taşıyan bir girişim olmadığı kanısındadır. Bkz. Orhan Koloğlu, "Kemalizm'den Atatürkçülüğe, Ortanın Solu'ndan, Demokratik Sol'a Cumhuriyet Halk Partisi", **Tarih ve Toplum**, Özel Sayı 24 (141), Eylül 1995, s. 70.

[84] Öz, s. 166.

[85] Uyar, **1923'ten Günümüze CHP Tüzükleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme**, s. 34-35.

[86] **Halk Fırkası Nizamnamesi [1923]**, s. 376.

1923 Tüzüğüne göre partili mebuslarla mutemetler kongrenin doğal üyesidirler. Ayrıca her ilden de ikişer üye seçilecektir. (madde 9)[87] Burada dikkat çekici olan illerden seçilerek gelen üyelerin sayısı açısından bir ayrım yapılmamış olmasıdır. Bu anlamda ne partinin o ildeki üye sayısına ne de o ilin nüfusuna ve bu çerçevede çıkardığı milletvekili sayısına bakılmıştır. Söz konusu tutum, Birinci Meclis kurulurken son Osmanlı Mebusan Meclisi üyelerinin doğal üye kabul edilmesinin yanı sıra her livadan beşer mebus seçilmesi yönünde alınan karara benzemektedir.

1927 Tüzüğüne göre Büyük Kongre dört yılda bir Genel Başkan tarafından belirlenen yer ve zamanda toplanmaktadır. Bununla beraber Genel Başkanın gerekli görmesi halinde Kongrenin toplanma tarihinden önce yahut sonra toplantıya çağrılabilmesi de mümkündür. (madde 10)[88] Bu gelişme Genel Başkanın parti içindeki gücünün artmakta olduğunun göstergelerinden biridir[89]. 1927 Tüzüğünde Büyük Kongrenin doğal üyeleri arasına fırkanın mıntıka müfettişleri de katılmıştır. (madde 11)[90] Ne var ki 1931 Tüzüğü ile birlikte parti mutemetliği kaldırılmış ayrıca parti müfettişlerinin kongre üyesi olması uygulamasına da son verilmiştir. 1931 Tüzüğü'ne göre Büyük Kongre üyeleri, CHF mebusları, her ilden vilayet kongrelerince seçilecek ikişer delegeyle partinin üye sayısının on bini geçtiği yerlerde, her on bin kişi için ayrıca kongreler tarafından seçilecek birer delege ve Fırkaya bağlı olduğu Umumi Reislik Divanınca onaylanmış tüzel kişiliklerin birer temsilcileridir. (madde 25)[91] Söz konusu değişiklikle birlikte il örgütü üye sayısının, ilgili il örgütünün Büyük Kongreye göndereceği delege sayısını etkilediği yeni bir yaklaşım benimsenmiştir. Bununla ilgili olarak Esat Öz, "bu düzenlemenin, Kongrenin temsil kabiliyetini genişleterek prestijini yükseltmek ve parti üye sayısını artırmak için parti örgütünü teşvik etmek gibi bir amacı" olabileceğini bunun yanı sıra 1930'larda CHP'nin önceki döneme göre homojen ve disiplinli bir yapıya kavuşmasının da parti yöneticilerini

[87] A. g. e., s. 376.
[88] **Cümhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, 15 Teşrinievel 1927de İnikat Eden Cümhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongrasının 22 Teşrinievel 1927 Tarihli İçtimaında Müzakere ve Kabul Edilmiştir**, s. 7-8.
[89] Uyar, **1923'ten Günümüze CHP Tüzükleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme**, s. 35.
[90] **Cümhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, 15 Teşrinievel 1927de İnikat Eden Cümhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongrasının 22 Teşrinievel 1927 Tarihli İçtimaında Müzakere ve Kabul Edilmiştir**, s. 8.
[91] **C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, Fırkanın 10 Mayıs 1931de Toplanan Üçüncü Büyük Kongresi Tarafından Kabul Edilmiştir**, s. 7.

böyle bir adım atmak konusunda cesaretlendirmiş olabileceğini düşünmektedir[92].

Bunun dışında dikkate değer bir değişiklik de Genel Başkanın gerekli görmesi halinde Büyük Kongreyi artık sadece toplanması gereken tarihten evvel toplantıya çağırma hakkının bulunmasıdır. (madde 24)[93] Böylece bir bakıma değişmez Genel Başkanın isterse hiç kurultay toplatmadan CHP'yi yönetmesine imkân sağlayan hüküm ortadan kalkmıştır.

1935 Tüzüğünde kurultaya katılım yeniden düzenlenmiştir. Buna göre Genyönkurul (Genel Yönetim Kurulu/Umumi İdare Heyeti) üyeleri, parti üyesi saylavlar (milletvekilleri) İlyönkurul (İl Yönetim Kurulu/Vilayet İdare Heyeti) Başkanları ile il kongreleri tarafından seçilen ikişer delege ve buna ek olarak partinin üye sayısının on bini geçtiği yerlerde her on bin üye için birer delege Büyük Kurultayın üyeleridir. Ayrıca Partiye bağlı olduğu Genbaşkurca onaylanmış hükmi şahsiyetlerin bulunması halinde onların da Büyük Kurultaya delege gönderebileceği belirtilmektedir. (madde 31)[94] Nitekim bu son hüküm uyarınca 1939 Kurultayında CHP'ne bağlılığı onaylanmış olan üç hükmi şahsiyet (Zonguldak Maden Mühendisleri Kurumu, Türkiye Tiftik Cemiyeti, Ordu Malûller Birliği) birer delege ile temsil edilmişlerdir[95]. Bununla beraber 1939 Tüzüğü ile birlikte söz konusu uygulamaya son verilmiştir.

Tek parti döneminin sonuna kadar Kurultaya ilişkin olarak önemli bir tüzük değişikliği söz konusu olmamıştır. Tek parti dönemi sırasında yapılan CHP kurultaylarında milletvekillerinin ve bu anlamda parti genel merkezin ağırlığının her zaman il delegelerinden fazla olduğu dolayısıyla taşra örgütünün azınlıkta kaldığı görülmektedir. Bu çerçevede tek parti dönemi süresince milletvekillerinin, parti genel merkezi (hatta 1927'den itibaren resmen Genel Başkanlık Kurulu) tarafından belirlendiğini göz önünde bulundurmak gerekir. Buradan hareketle söz konusu dönemde CHP Kurultaylarının, siyasi kaderi parti merkezinin elinde olan milletvekillerinin sayıca çoğunluğu oluşturduğu toplantılar olduğunu söylemek mümkündür.

Tek parti dönemindeki CHP Kurultayları açısından ilgi çekici bir diğer nokta da

[92] Öz, s. 213 dipnot 198.
[93] A. g. e., s. 455.
[94] **C.H.P. Tüzüğü Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır**, s. 8.
[95] **CHP Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları: 29 Mayıs 1939-3 Haziran 1939**, Ankara: Ulus Basımevi, 1939, s. 18.

bütün bu kurultayların aynı yıl yapılan genel seçimlerden sonra düzenlenmiş olmasıdır. Sırasıyla 1927, 1931, 1935, 1939, 1943 yıllarında önce milletvekili genel seçimleri yapılmış ardından birkaç ay sonra CHP kurultayı toplanmıştır. Dolayısıyla bu dönemde yapılan CHP kurultayları, partiyi genel seçimlere hazırlamak ve bu çerçevede parti yönetimi tarafından gösterilecek adaylar konusunda kurultay ile fikir alışverişinde bulunmak ya da en azından bu adayları kamuoyuna ve partililere tanıtmak gibi amaçlar taşımamıştır. Bu anlamda esasen seçilen milletvekillerinin birbirleriyle ve parti örgütünün ileri gelenleriyle tanışması ve il örgütlerinden gelen çeşitli dileklerin toplanarak ilgili bakanlıklara iletilmesi, kurultayın iki ana işlevini oluşturmuştur. Bunların ötesinde belki de en önemlisi CHP kurultayları, genel seçimler sonrasında yeni yasama döneminde partinin takınacağı tutumun ve alacağı biçimin, parti merkezinin tamamen denetimi altında belirlenmesine hizmet etmiştir.

1931 Tüzüğü ile birlikte illerde her 10.000 üyeye ek bir delege verilmesi uygulamasına geçilmesi, partinin taşra örgütü temsilcilerinin Kurultaydaki katılım yüzdesinin artmasına yol açsa da bu oran tek parti döneminde hiçbir zaman %40'ı aşmamıştır. Gerek Hakkı Uyar gerekse Esat Öz, bu durumun, parti genel merkezinin taşra örgütlerine fazla güvenmemesinden kaynaklandığı kanısındadır[96]. Bunun yanı sıra illerden gelen delegeler arasında bulunan il başkanlarının önemli bir kısmı da esasen merkezden atanmıştır. Dolayısıyla parti genel merkezi, tek parti dönemi CHP kurultaylarının oluşumunda her zaman büyük ağırlığa sahip olmuştur.

Çok partili hayat geçilmesinin ardından bu durum değişmiştir. Bu çerçevede 1947 Tüzüğünün 76. maddesine göre CHP Kurultayı artık Genel Başkan, Genel Başkanvekili, Parti Divanı üyeleri, partili milletvekilleri, il idare kurulu başkanları ile il kongreleri tarafından seçilen dörder delege ile ayrıca Parti üye sayısının on bini geçtiği yerlerde her on bin için birer delegeden oluşmaktadır[97]. Bu gelişme bir anlamda çok partili hayatın beraberinde getirdiği partiler arası rekabet ortamının, ister istemez partilerin taşra örgütlerinin önemini artırmış olmasından kaynaklanmaktadır. Öz, ayrıca kendi taşra örgütüne güvenmeyen CHP genel merkezinin zihniyetinde yaşanan değişimin de bunda etkili olduğunu düşünmektedir[98].

---

[96] Uyar, **1923'ten Günümüze CHP Tüzükleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme**, s. 37; Uyar, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, s. 238-239; Öz, s. 188.
[97] **C.H.P. Tüzüğü Partinin VII. Kurultayınca Onanmıştır**, s. 31.
[98] Öz, s. 213 dipnot 199.

Bununla ilgili olarak dikkat çekilmesi gereken önemli bir diğer husus 1947 Tüzüğü ile birlikte sadece il kongrelerince seçilen delegelerin oranının artmasının yanı sıra Kurultay üyesi durumunda bulunan Genel Başkan, Genel Başkanvekili, Parti Divanı üyeleri, il idare kurulu başkanlarının da artık seçimle işbaşına geliyor oluşudur. Böylelikle kurultayların CHP açısından belirleyiciliği artmaya başlamıştır.

Bunun yanı sıra CHP'nin tek parti döneminde Doğu ve Güneydoğudaki illerde örgütlenmediğini de belirtmek gerekir. Aslında Halk Fırkası kurulurken diğer yörelerde olduğu gibi bu illerde de A-RMHC'nin örgütleri parti örgütlerine dönüşmüştür. Ancak 1925'teki Şeyh Sait İsyanı'nın ardından söz konusu örgütler kapatılmıştır. Bununla ilgili olarak CHP'nin taşra örgütlenmesinde bürokratların önemli bir yeri olduğunu dile getiren Uyar'a göre söz konusu "illerde bürokrasinin zayıf olması, feodal unsurların güçlü olması nedeniyle, kontrolün elden çıkabileceği endişesi duyulmuş ve Doğu ve Güneydoğu örgütleri tek parti dönemi boyunca kurulmamıştır"[99]. Kanımca bürokrasinin güçsüz olmasının ötesinde siyasal iktidar tarafından söz konusu bölgenin sorunlu olarak değerlendirilmesi temel belirleyici olmuşa benzemektedir. Dolayısıyla Kürt Sorununun CHP'nin tek parti döneminde bölgede taşra örgütlenmesi bulundurmaktan kaçınmasına neden olduğu görülmektedir. Feodalizmin güçlü oluşunun bu konuda önemli bir neden olduğunu söylemek ise zordur. Zira (feodalizmden ne anlaşıldığına dair bir sorudan uzak durulsa ve Uyar'ın yorumuna bağlı kalınsa bile kendi ifade ettiği) mevcut feodal yapılar, ortadan kalkmamış olmasına rağmen bu illerde çok partili hayata geçilmesinin ardından parti örgütleri kurulmuştur. Bu yapılırken bölgedeki nüfuzlu kişiler de partilerin örgütlerinde yer almışlardır. Hatta 1946 ve 1950 seçim sonuçları dikkate alındığında bu yeni süreçte CHP, DP'ye nazaran daha başarılı olmuşa benzemektedir.

Netice itibariyle tek parti döneminde yapılan CHP kurultaylarında Doğu ve Güneydoğudaki birçok il, parti örgütlerinin bulunmaması nedeniyle yalnızca kendi milletvekilleri tarafından temsil edilebilmiştir. Bu durum da ister istemez söz konusu dönemdeki kurultaylarda milletvekillerinin sayıca hep daha fazla olmasına yol açan etmenlerden biri olmuştur.

10-18 Mayıs 1931 tarihleri arasında yapılan CHF'nın III. Büyük Kongresi'ne mevcut

[99] Uyar, **1923'ten Günümüze CHP Tüzükleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme**, s. 37

63 ilin 55'inden parti delegeleri katılmıştır. 8 il ise yalnızca kendi milletvekilleri tarafından temsil edilmiştir. (Beyazıt, Diyarbakır, Elazığ, Erzincan, Hakkâri, Mardin, Siirt ve Urfa) Bu sekiz ilden 6'sında (Beyazıt, Diyarbakır, Elazığ, Hakkâri, Mardin, Urfa) partinin örgütü bulunmamaktadır.[100]

9-16 Mayıs 1935 tarihli IV. Kurultayda da Beyazıt (Ağrı), Diyarbakır, Elazığ, Mardin, Muş, Siirt, Urfa ve Van olmak üzere toplam 8 il sadece parti üyesi milletvekilleri tarafından temsil edilmiştir. Geri kalan 49 il ise hem parti üyesi kendi milletvekilleri hem de partinin kongre delegeleri tarafından temsil edilmiştir.[101] CHP'nin 26 Aralık 1938'de toplanan Üsnomal Büyük Kurultayı'nda aynı 8 il yine sadece milletvekilleriyle temsil edilmiştir. Kurultay zabıtlarında bu illerde parti örgütünün bulunmadığı belirtilmektedir[102].

29 Mayıs-3 Haziran 1939'da yapılan CHP'nin V. Büyük Kurultayı'nda yalnızca milletvekilleri ile temsil edilen iller şunlardır: Ağrı, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Hakkari, Mardin, Siirt, Tunceli, Urfa, Van. Bu Kurultay açısından dikkat çekici bir unsur da hâlihazırda Türkiye Cumhuriyeti'ne katılmamış olan Hatay'ın 4 delege ile temsil edilmiş olmasıdır.[103] Bu anlamda 7 Eylül 1938'de kurulmuş olan Hatay Devleti, CHP'nin kurultayının tamamlanmasından kısa süre sonra 29 Haziran 1939'da kendi yasama organı olan Hatay Devleti Yasama Meclisi'nin kararı ile Türkiye'ye katılmıştır. Kurultay yapıldığı sırada (Hatay bir kenara bırakılırsa) 62 ilin[104] var olduğu düşünülürse bunlardan 51'inin milletvekillerinin yanı sıra parti delegeleri tarafından da temsil edildiği görülmektedir.

---

[100] **CHF Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları: 10-18 Mayıs 1931**, İstanbul: Devlet Matbaası, 1931, s. 11-14, 18.

[101] **CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası: 9-16 Mayıs 1935**, Ankara: Ulus Basımevi, 1935, s.8-14. 1931 genel seçimleri sırasında milletvekili çıkarmış olan 6 il (Aksaray, Artvin, Cebelibereket, Hakkâri, Mersin, Şebinkarahisar) bu statülerini 1935 seçimleri öncesinde yitirmiştir. Bu nedenle 1935 seçimlerinde 57 ilden milletvekili seçilmiş, CHP'nin 1935'teki IV. Kurultayı'nda da hâlihazırdaki 57 il temsil edilmiştir. Konuyla ilgili olarak bkz. Sema Yıldırım, Behçet Kemal Zeynel (edi.), **TBMM Albümü: 1920-2010**, cilt: 1, Ankara: TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü, 2010; Türkiye İstatistik Kurumu, **Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011**, Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, 2012, s. 7.

[102] **Cümhuriyet Halk Partisi Üsnomal Büyük Kurultayının Zabtı, 26.XII.1938**, Receb Ulusoğlu Basımevi, 1938, s. 8-29.

[103] **CHP Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları: 29 Mayıs 1939-3 Haziran 1939**, s. 10-18.

[104] Türkiye İstatistik Kurumu, s. 7. 25 Aralık 1935'te kabul edilen "Yeniden Dokuz Kaza ve Beş Vilâyet Teşkiline ve Bunlarla Otuz İki Nahiyeye Aid Kadrolar Hakkında Kanun" ile daha önce Rize ve Artvin vilayetlerinin birleştirilmesiyle Rize merkez olmak üzere Çoruh adıyla kurulmuş olan vilayet yeniden ikiye ayrılmış, böylece Rize'nin yanı sıra Artvin merkezli Çoruh vilayeti oluşturulmuştur. Aynı kanunla daha önce il olmakla birlikte sonradan ilçe haline getirilmiş olan Bitlis ve Hakkâri yeniden il olurken aynı şekilde Dersim de Tunceli ismiyle yeniden il haline gelmiş, ayrıca Bingöl ili kurulmuştur. Konuyla ilgili olarak bkz. **2885 Nolu Yeniden Dokuz Kaza ve Beş Vilâyet Teşkiline ve Bunlarla Otuz İki Nahiyeye Aid Kadrolar Hakkında Kanun**, Resmî Gazete ile neşir ve ilânı: 4.1.1936, Sayı: 3197; Ahmet Demirel, **Tek Partinin Yükselişi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012, s. 210-211.

Çok parti hayata geçilmesinin ardından 10 Mayıs 1946'da toplanan CHP Olağanüstü Kurultayında tek parti döneminin aksine Tunceli haricindeki bütün iller, partili milletvekillerinin yanı sıra parti delegeleri tarafından da temsil edilmiştir[105]. 17 Kasım 1947'de toplanan CHP VII. Kurultayı'nda ise 63 ilin tamamından gelen parti delegeleri yer almıştır[106].

1. 1. 3. CHP'nin Yan Kuruluşları: Halkevleri, Halkodaları, Halk Hatipleri Teşkilatı

1931 yılında Türk Ocakları'nın hükümetin de zoruyla kendini lağvetmesinin ardından CHF'nın III. Büyük Kongresi'nde bu örgütün yerine Halkevlerinin kurulması kararı alınmıştır. Söz konusu karar doğrultusunda 19 Şubat 1932'de 14 tane Halkevi (Afyon, Ankara, Aydın, Bolu, Bursa, Çanakkale, Denizli, Diyarbakır, Eminönü, Eskişehir, İzmir, Konya, Malatya, Samsun) açılmıştır[107].

Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyimi ve Menemen Olayı sonrasında kurulan Halkevlerinin CHP'nin halkla temasını artırma ve rejimi halka benimsetme gayretinin bir ürünü olduğunu söylemek mümkündür. Esasen 1930'lu yıllarda sadece Almanya ve İtalya gibi otoriter rejimlerle yönetilen ülkelerde değil, demokratik ülkelerde de benzer örgütler bulunmaktadır. Bu tür örgütler "kitlelerin belli bir ideoloji çerçevesinde politizasyonunu" gerçekleştirme amacının yanı sıra kimi becerilerin kazandırılması ve işten arta kalan boş zamanın değerlendirilmesi gibi işlevler de yerine getirmiştir. Bununla ilgili olarak Neşe Gurallar Yeşilkaya Halkevlerini, Kemalizm'in siyasal alanın dışında kültürel alan ile günlük yaşam üzerinde de belirleyici olma çabasının bir sonucu olarak değerlendirmektedir. Bu bağlamda ona göre Halkevleri kanalıyla Kemalist ilkeler çerçevesinde belirlenmiş bir kamusal alan yaratılmıştır. Ev ve iş hayatının dışında yeni bir toplanma mekânı olarak Halkevleri, yayımladıkları dergiler ve düzenledikleri konferanslar yoluyla söz konusu kamusal alanın tüm ülkeye yayılmasını sağlamaya çalışmıştır.[108]

---

[105] **C.H.P. Büyük Kurultayının Olağanüstü Toplantısı, 10.V.1946**, Ankara, 1946, s. 3-29.
[106] **CHP Yedinci Kurultay Tutanağı**, Ankara: Ulus Basımevi, 1948, s. 3-12.
[107] **CHP Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi, İkincikanun 1938 den 30 Haziran 1938 tarihine kadar, cilt 12**, s. 33.
[108] Neşe Gurallar Yeşilkaya, "Halkevleri", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm**, cilt 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 113-114.

CHP'nin benimsediği altı ilkeye bağlı olarak çalışan Halkevlerinin yürüttüğü faaliyetlere partiye üye olsun olmasın herkesin katılabilmesi mümkündür. Bununla birlikte Halkevlerinin talimatnamesine göre yönetim kurullarında görev alabilmek için parti üyesi olmak gereklidir. Halkevlerinin asli organları ise faaliyet kollarına göre düzenlenmiştir. Bu bağlamda bir halkevi için toplamda dokuz tane şube olarak adlandırılan çalışma kolu belirlenmiştir:

1. Dil Tarih Edebiyat Şubesi
2. Ar [Güzel Sanatlar] Şubesi
3. Gösterit [Tiyatro] Şubesi
4. Spor Şubesi
5. Sosyal Yardım Şubesi
6. Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi
7. Kitapsaray [Kütüphane] ve Yayın Şubesi
8. Köycülük Şubesi
9. Müze ve Sergi Şubesi[109]

Bir Halkevinin açılabilmesi için buna uygun bir binanın sağlanmasının yanı sıra söz konusu şubelerden en az üçünün de çalışır durumda olması aranmıştır. Gerekli şartların mevcut olması durumunda, ilgili yerin CHP il örgütünün önerisiyle ve parti genel yönetim kurulunun bu yönde alacağı kararla bir Halkevi kurulabilmektedir. İki yılda bir gizli oyla yapılan seçimlerle üye sayısı ondan elliye kadar olan her şube 3, elliden fazla olanlarsa 5 üyeli bir şube yönetim kurulu belirlemekte, Halkevi yönetim kurulu ise söz konusu kurullardan seçilecek birer delege ile oluşturulmaktadır. Bununla beraber Halkevinin başkanı ilgili il, ilçe, kamun [nahiye] CHP yönetim kurulu üyeleri arasından seçilmektedir. Bir istisna olarak Ankara Halkevinin başkanı CHP Genel Yönetim Kurulu tarafından belirlenmektedir.

[109] **C.H.P. Halkevleri Öğreneği, Genyönkurul Tarafından Hazırlanmış Genbaşkurca Kabul Edilmiştir,** Ankara: Ulus Basımevi, 1935, s. 5.

Halkevlerinin bir genel merkezi bulunmamaktadır. Bu anlamda Ankara Halkevinin diğerlerine nazaran hiyerarşik bir üstünlüğü bulunmadığını belirtmek gerekir. Halkevi çalışmalarının genel sevk ve idaresi ise CHP Genel Yönetim Kurulunun görevidir.[110] 1940 yılından itibaren köy ve nahiyelerde Halkevi için gerekli üç şubenin oluşturulamaması nedeniyle Halkodaları açılmaya başlamıştır.

Bu konuyla ilgili olarak Sefa Şimşek, Halkevlerinin amaçları ve örgütsel yapısı itibariyle üç temel özelliğine dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki bütün Halkevlerinin CHP'nin ideolojisini ve prensiplerini desteklemeye koşullanmış olmasıdır. Bunun yanı sıra Halkevlerinin örgütsel yapısı da CHP'nin "otoritesini ve denetimini kolaylaştıracak tarzda inşa edilmiştir." Bununla bağlantılı olarak esasen söz konusu örgütsel yapı, tek parti rejiminin CHP'sinin yapısına da fazlasıyla benzemektedir.[111]

Genel itibariyle bakıldığında Halkevleri, cumhuriyet rejiminin milliyetçi, laik ve halkçı fikirlerinin kitlelere aşılandığı (telkin edildiği) kültürel ve politik merkezler olmuşlardır. Halkevleri özellikle Türk folkloruna dayalı bir ulusal kültür yaratmak, kitlelere cumhuriyetçi prensipleri öğretmek, cahilliği yok etmek, halkın yaşam standardını yükseltecek araçlar yaratmak görevlerini üstlenmiştir. Bu anlamda Halkevlerinin bu temel hedefleri, biri kültürel diğeri politik iki ayrı boyut içermektedir. Halkevlerinin kültürel gayesi, köylerde ve etnik Türk kültürünün bozulmadan korunduğu düşünülen aşiret grupları arasında yapılan geniş sosyolojik ve folklorik araştırmalar yoluyla folklora ve otantik Türk yaşam tarzına dayanan bir ulusal kültür yaratılmasıdır. Bu çerçevede Halkevlerinin görevi otantik Türk kültürünü keşfetmek, masallar, şiirler, hikâyeler toplamak, türküler derlemek ve bütün bunları mevcut ileri teknikler yoluyla daha rafine bir hale getirdikten sonra bütün ülkeyle paylaşmaktır.[112]

Halkevlerinin politik gayesi ise taşrada mümkün olduğunca çok insanı Türk milliyetçiliğinin yeni dinleri ve cumhuriyetçiliğin modern politik kimlikleri olduğuna inandırmaktır. Söz konusu yaklaşımın altında Türkiye'nin bir ulus olarak bekasının

[110] A. g. e., s. 5-8, 20-21.
[111] Sefa Şimşek, **Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi: Halkevleri 1932-1951**, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2002, s. 88-90.
[112] Kemal H. Karpat, "The İmpact of the People's Houses on the Development of Comunication in Turkey - 1931-1951", **Die Welt des Islam**, XV, 1-4, 1974, 69.

modernleşmenin kendisiyle eşanlamlı görülen bu politik prensiplerin kitlesel kabulüne bağlı olduğu fikri yatmaktadır. Bu nedenle Halkevleri temel amaçları doğrultusunda ulusal kültürü inşa etmek için gerekli folklorik verinin toplanmasına yönelik bir yöntem ortaya koymak, ardından bu ham malzemeyi rafine ederek daha sofistike bir halde hedef kitle için kabul edilebilir kılmanın yanında çok sayıda insana ulaşabileceği ve onları telkin edebileceği vasıtalar yaratmaya da yönelmiştir. Bundan dolayı başlangıçtan itibaren Halkevleri hedeflerine hizmet edebilecek bir iletişim sistemi geliştirme ihtiyacı duymuştur.[113]

Aynı zamanda bir eğitim kaynağı işlevi de gören Halkevlerinin kullandığı üç büyük iletişim aracı dergi ve kitap yayını, kütüphanelerin kurulması, şehir ve kasabalardaki dinleyicilere yönelik konuşmalar veya konferanslardan meydana gelmektedir. Bununla ilgili olarak Karpat'a göre söz konusu yayın faaliyetleri yayıncılık ve gazeteciliğe yönelik ilgiyi teşvik etmiş, kâğıt ihtiyacını artırmış, yeni basımevlerinin gelişmesine ve profesyonel bir matbaacı grubunun ortaya çıkmasına yardımcı olmuştur. Aynı zamanda bu yayınlar 1 Kasım 1928'te kabul edilen Latin alfabesinin kullanımının genelleşmesi konusunda bir araç işlevi de görmüşlerdir. Ayrıca bu yerel yayıncılık, cumhuriyet rejimini destekleyen toplumun üst grupları ile entelektüellerine, genç nesil üzerinde kendi ideolojik izlerini bırakma imkânı vermiştir.[114] Bu doğrultuda 1932-1951 yılları arasındaki Halkevlerinin ilk dönemi süresince içerik ve basım kalitesi, yayınlanma süresi ve sıklığı bakımından birbirinden oldukça farklılık arz eden 77 dergi yayınlanmıştır[115]. Devlet bütçesinden ilgili Halkevine ayrılan fonlarla finanse edilen bu dergiler, (başka bir Halkevinin çıkardığı bir dergiyle yapılan değiş tokuşlar haricinde) gelir elde etmek için belli bir meblağ karşılığında satılmıştır. Bununla birlikte Halkevlerinin diğer basılı yayınları parasız dağıtılmıştır[116]

Halkevlerinin sıklıkla kullandığı bir başka iletişim aracı da üniversite hocaları, uzmanlar, yazarlar ve diğer önde gelen entelektüeller tarafından verilen konferanslardır. Düzenlenen konferansların konuları ise (bulaşıcı hastalıklar, iş sigortası, toprak mülkiyeti, milletvekili seçimi, ceza davaları, köy kalkınması, Türk ahlakının kökleri, edebiyat, zafer ve

[113] A. g. e., s. 70.
[114] A. g. e., s. 70.
[115] Söz konusu dergilerle ilgili bilgi için bkz. Nurettin Güz, **Tek Parti İdeolojisinin Yayın Organları: Halkevi Dergileri 1932-1950)**, Ankara: Bilge Yapım, 1995.
[116] Karpat, "The İmpact of the People's Houses on the Development of Comunication in Turkey - 1931-1951", s. 71.

kahramanlık destanları gibi) çok çeşitlidir. Kimi durumlarda konuşmacılar Halkevlerinin taleplerine veya parti genel sekreterliğinin yaptığı bir programa göre bir ilden diğerine seyahat ederek konferanslar da vermiştir. Bununla ilgili olarak Karpat, her Halkevinin ayda iki defa konferans düzenlemekle yükümlü bulunduğunu ve yapılan konuşmaların kalitesinin genellikle yüksek olduğunu ifade etmektedir.[117]

Esasen cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren yalnızca örgün eğitim yoluyla gençlerin değil geniş halk kitlelerinin de eğitimine önem verildiği görülmektedir. Bu amaç doğrultusunda atılan ilk adım 1928'de Latin alfabesine geçilmesinin ardından Millet Mekteplerinin kurulması olmuştur. Gezici ve sabit olmak üzere iki ayrı şekilde hizmet veren Millet Mekteplerinde "okuma-yazma, okuma zevki, matematik, hesap ve ölçüler, sağlık bilgisi, vatandaşlık eğitimi" yapılmıştır. Bu dönemde halkın eğitimi konusunda ordu da kullanılmıştır. Bununla birlikte bu konuda ayrı bir örgütlenmeye gidilmesine yönelik bir arayış da söz konusu olmuştur.[118]

İşte Halkevleri böyle bir arayışın sonucu olarak gündeme gelmiştir. Bu konuyla ilgili olarak Şimşek, Türk Ocakları gibi özerk toplumsal kuruluşların kapatılması veya feshettirilmesi sonrasında CHP'nin "kendi tasarrufu ve denetimi altında yürütülecek olan geniş çaplı bir vatandaşlık eğitimi projesi" başlattığını dile getirmektedir. Şimşek söz konusu projenin siyasi propaganda ve siyasi eğitim gibi iki "dinamik faaliyet alanını" kapsadığını ve bunlardan ilkinde Halk Hatipleri Teşkilatı, ikincisinde Halkevlerinin çalışmasının öngörüldüğünü düşünmektedir. Bu noktada Şimşek, Harold Lasswell'in görüşlerinden hareketle propaganda ile eğitim kavramları arasındaki farka vurgu yaparak, ilkini değer-yüklü davranışların yaratılması süreci, ikincisini ise yeni becerilerle tekniklerin öğretimi olarak tanımlamaktadır. Bununla birlikte eğitimin de hiçbir zaman siyaset ve ideolojiden tamamen bağımsız olmadığını belirterek, bu çerçevede siyasi eğitimin de (siyasi) propaganda ile oldukça benzer anlamları ifade ettiğine dikkat çekmektedir.[119]

Şimşek, CHP'nin propaganda çalışmaları için her türlü imkân ve aracı seferber ettiğini, bu çerçevede hitabet sanatı ve tekniklerinden yararlanmak amacıyla Halk Hatipleri

[117] A. g. e., s. 79; Neşe Gurallar Yeşilkaya, **Halkevleri: İdeoloji ve Mimarlık**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s. 82.
[118] Yeşilkaya, **Halkevleri: İdeoloji ve Mimarlık**, s. 68-69.
[119] Şimşek, s. 44-45.

Teşkilatı'nı kurduğunu dile getirmektedir. Radyo, televizyon ve yazılı basın gibi diğer propaganda araçlarının bulunmaması veya minimum düzeyde mevcut olmaları, kırla kent arasındaki kopukluk ile okuma-yazma oranlarının düşük olmasının iletişim araçlarının etkin bir şekilde kullanılabilmesini engellemesi ve ayrıca "hitabet sanatının retorik ve tiyatro ile birlikte en eski propaganda teknikleri arasında yer alması", Halk Hatipleri Teşkilatı'nın önemini artırmıştır.[120]

Söz konusu teşkilat için 1931 yılında hazırlanan talimatnamede böyle bir örgütlenmeye neden gerek duyulduğu "Cumhuriyet Halk Fırkasının prensiplerini ve büyük ideallerimizi ve günlük politika vaziyetlerine göre fikir ve maksatlarımızı en müessir telkin vasıtalarından olan söz ile de halka anlatmak" sözleriyle açıklanmıştır. Teşkilatın amacının ise "esaslı telkinlerimizin, gelişigüzel ve hazırlıksız olarak herhangi bir zevat tarafından yapılmasına meydan bırakılmayarak bu mühim işi itinalı bir surette yetiştirilecek, müessir söz söylemeğe liyakatli arkadaşlarımıza yaptırmak" olduğu belirtilmiştir[121]. Bu ifadelerden yola çıkarak Halk Hatipleri Teşkilatı'nın dönemin siyasi elitleri açısından sözlü propaganda faaliyetlerine yönelik bir çabanın ürünü olarak görüldüğünü söylemek mümkündür[122].

Burada dikkat çekici bir husus talimatnamenin "fırka liderlerinin her yerde, Fırka mebuslarının mecliste söz söylemeleri ve Fırka merkezinden ayrı vazifelerle gönderilecek olanların lüzumuna göre verecekleri nutuklar" açısından geçerli olmadığının belirtilmesidir[123]. Dolayısıyla cumhuriyetin yönetici elitlerinden ziyade partinin daha alt düzeydeki idarecilerinin halk kitleleriyle temas kurarken bir bakıma nelere dikkat etmesi gerektiğinin belirlenmeye çalışıldığı görülmektedir. Talimatnamenin ikinci kısmında hatiplerin yapacağı telkinin genel olarak üç alanda yoğunlaşması öngörülmüştür. Bunlardan ilki "inkılâbın esaslarını", CHP'nin program ve prensiplerini, "cumhuriyetin faziletlerini ve verdiği, vereceği feyizli neticeleri, milliyetperverliği", ikincisi "Türk medeniyeti[ni], Türk tarihi[ni], Türk kahramanlıkları[nı]" içeren telkinlerdir. Sonuncusu ise milli bayramlar gibi önemli bir günde ikinci telkin konularının yanında veya herhangi bir günde ülke içindeki duruma bağlı olarak halkı aydınlatmak için günün gereklerine göre değişen mevzularda yapılan telkinlerdir.

---

[120] A. g. e., s. 45.
[121] **C.H.F. Halk Hatipleri Teşkilatı Talimatı**, Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları içinde, 1999, s. 484.
[122] Şimşek, s. 44-45.
[123] **C.H.F. Halk Hatipleri Teşkilatı Talimatı**, 484.

Bununla ilgili olarak talimatnamede örneğin yerel bir muhalif cereyan veya bir seçim söz konusu olması durumunda birinci ve ikinci telkin konularından yararlanmakla birlikte "asıl sözün müessir ve hararetli kısımları[nın] ve neticeleri[nin] o günün meseleleri üzerinde" yoğunlaşması istenmektedir.[124]

Talimatnamenin üçüncü kısmında ise seçilip yetiştirilecek hatip adaylarında aranılan özellikler sayılmıştır. Buna göre hatip adayları, bulundukları yörelerde sevilen kişiler olmalı, partinin ideallerine bağlı bulunmanın yanı sıra telkin edilecek fikirleri "zemin ve zamanın ve o günkü maksadın icabına göre sakin veya hararetli söyleyebilmeli" ve bu işe hevesli olmalıdır. Ayrıca hatipler görevlendirildikleri çevreye uygun şekilde söz söyleme kabiliyetine sahip olmalıdır. Bununla ilgili olarak talimatnamede hatipler, görevleri itibariyle iki sınıfa ayrılmaktadır:

> 1) Şehirlerde münevverlere ve halk kütlelerine hitap edecek nutukçu ve konferansçı arkadaşlar
>
> 2)Köylerde ve küçük kasabalarda halka halk lisanı ile fakat Fırka hatibi vasfını dinleyenlere tasdik ettirecek talâkatli bir cerbeze ile maksatlarını ifade edecek arkadaşlar[125]

Bu anlamda her iki sınıfın görevlerinin gerektirdiği şekilde yetiştirileceğinden söz edilerek, ilgili parti yönetim kurulları tarafından İstanbul, İzmir, Ankara, Adana, Samsun gibi kalabalık ve hinterlandı geniş, birçok cereyanlara sahne olan yerlerde 5-15, kazalarda 2-5, nahiyelerde 1-3, semt, köy ve mahallelerdeyse bir iki hatip seçilmesi istenmektedir. Ayrıca hatipler teşkilatının merkezde parti hatipleri için kurslar açacağı, kimi yerlere de nutuk ve konferans konusunda il ve kaza hatiplerini yetiştirmek için liyakatli kişilerin gönderileceği de ifade edilmektedir.[126]

Talimatnamede halk hatiplerine girişecekleri telkin faaliyetleri konusunda birtakım uyarılarda da bulunulmaktadır:

> Muhatapların ve halkın kalbini okşamak maksadı mühim olmakla beraber bu gayeyi kazanmak için bile olsa reddettiğimiz his ve kanaatlere ve prensiplerimizin hududu dışında bıraktığımız eski tesirlere mülayim gelecek

[124] A. g. e., s. 484-485.
[125] A. g. e., s. 485.
[126] A. g. e., s. 485, 487-488.

> sözlerden ve bilhassa mutaassıplara rüşvet verecek mahiyette söz söylemekten katiyen sakınılacaktır.[127]

Talimatname açısından dikkat çekilmesi gereken ilgi çekici bir husus, hatiplerin aleni olarak çalışmaması gerektiğinin vurgulanmış olmasıdır:

> Fırkaca hatipliğe memur edilecek arkadaşların bu vazifesi daimi bir hüviyet unvanı gibi bir mevki ve hüviyet yoktur. Bu, sadece Fırkaca Fırka arkadaşlarımıza ve aramızda verilmiş bir vazife demektir. Fırka hatipleri sözlerine (Ben Fırka hatibiyim veya Cumhuriyet Halk Fırkası namına söylüyorum.) tarzında ima dahi olsa bir söz ve fikir ilave etmezler. Vazifelerini sadece o günün icabı olarak ve kendi teşebbüsleri[y]le yapıyor görünürler.[128]

Görüldüğü üzere bir yandan halk hatiplerinin bu görevi bir unvan gibi kullanmalarının önüne geçmeye çalışılırken diğer yandan halk hatipleri teşkilatı yoluyla yapılacak propaganda faaliyetlerinin gizli kalması hedeflenmiştir. Böylece kitlelerde hatiplerin vereceği konferans ve nutukların, planlı bir çabanın bir ürünü değil de bireysel bir girişimin sonucu olduğu izleniminin uyanması istenmektedir. Esasen talimatnamede bütün bu telkin faaliyetinin yalnızca hatiplerin sorumluluğunda olmadığı bütün parti üyelerinin de görevleri arasında bulunduğu da hatırlatılmaktadır:

> Her fırkacı nerede ve herhangi vaziyette olursa olsun, fırka prensiplerine ve esaslarına uymayan bir sohbete şahit olur, böyle bir fikir ve bir söz işitirse derhal zeminin ve vaziyetin icabına göre ve yine vaziyetin gösterdiği bir eda ile, yani icabında sert ve lüzumunda yumuşak olarak hakikatleri izah, hataları tashih ve sâmilerde yanlış kanaat husulünü menetmeğe mecburdur.[129]

CHP'nin meydana getirdiği kültür ve propaganda kuruluşları arasında sıkı bir işbirliğinin söz konusu olduğunu, bu bağlamda Halk Hatipleri Teşkilatı ile Halkevleri arasında belirlenen amaçlar bakımından birçok paralelliğin bulunduğunu söylemek mümkündür[130]. Bu anlamda her iki örgüt birbirleriyle iç içe geçmiş bir vaziyette ve parti genel merkezinin kontrolü altında 1931 yılından itibaren CHP'nin siyasal eğitim ve propaganda faaliyetlerini yürütmüştür.

---

[127] A. g. e., s. 485.
[128] A. g. e., s. 486.
[129] A. g. e., s. 487.
[130] Şimşek, s. 55.

Kuruluşlarının ardından Halkevlerinin sayısı kısa sürede artmıştır. Bu sayı 1933'te 56'ya, 1934'te 80'e, 1935'te 103'e ve 1936'da da 136'ya çıkmıştır[131]. 1940'tan itibaren genellikle daha küçük yerleşim birimleri için Halkodalarının da kurulmasıyla birlikte bu örgütlerin toplam sayısı daha da yüksek bir ivme ile artmaya başlamıştır. Bu çerçevede 1942 yılı itibariyle faaliyet gösteren Halkevi sayısı 389, Halkodası sayısı 217[132], 1945 yılındaysa Halkevi sayısı 437, Halkodası sayısı ise 2688 olmuştur[133].

Halkevleri ile Halkodalarının bu kadar yaygınlaşması, beraberinde CHP açısından bu yan kuruluşunu daha iyi denetleme ihtiyacını doğurmuştur. Parti merkezinin Halkevleri ile Halkodalarını daha sıkı denetleyebilmesi ve aynı zamanda daha önce açılmış olan Halkevlerinin deneyimlerinden de yararlanılabilmesi amacıyla Ankara'da 4 Halkevi ve 1 Halkodası başkanının da içinde yer aldığı "Halkevleri ve Odaları Yüksek Danışma Kurulu" oluşturulmuştur. Söz konusu kurulun üyeleri bölge bölge dolaşarak Halkevleri ile Halkodalarını incelemişler ve görüşlerini CHP Genel Sekreterliğine bildirmişlerdir. Bunun sonucunda Halkevleri ile Halkodaları ile ilgili işleri yönetmek amacıyla bir yönetim kurulu oluşturulmuştur. Ayrıca getirilen yeni düzenlemelerle CHP yönetiminin denetimi genişletilmiştir.[134]

Tek parti dönemi açısından Halkevlerinin pek dile getirilmemiş bir özelliğine de dikkat çekmek gerekir. Daha önce sözü edildiği gibi tek parti döneminde CHP'nin Doğu ve Güneydoğuda yer alan birçok ilde yerel parti örgütü bulunmamıştır. Başlangıçta var olan örgütler de zamanla kapatılmıştır. Oysa aynı dönemde söz konusu illerde Halkevlerinin kurulduğu görülmektedir. Bu çerçevede 19 Şubat 1932'de kurulan ilk 14 halkevinden biri Diyarbakır'dadır. Van Halkevi 24 Haziran 1932'de, Ağrı, Bitlis (o sırada Muş'a bağlı bir ilçedir), Elazığ, Iğdır (o sırada Kars'a bağlı bir ilçedir), Mardin, Siirt, Silvan (Diyarbakır'ın ilçesi) ve Urfa Halkevleri 2 Şubat 1934'te kurulmuştur.[135] Görüldüğü üzere böylece CHP'nin 1935'teki IV. Kurultayına il delegesi gönderemeyen ve dolayısıyla parti örgütü bulunmayan 8

[131] **Cumhuriyetin İlk Yıllarında Cumhuriyet Halk Partisi Halk Kürsüleri ve Halkevleri**, 193?.
[132] **C.H.P. Halkevleri ve Halkodaları 1932-1942**, [y. y.], 1942.
[133] **C.H.P. Halkevleri ve Halkodalarının Yurd İçinde Dağılışları**, Ankara: Doğuş Matbaası, 1945, s. 3. Başlangıçta Halkodası olarak kurulup 1945'e kadar Halkevine dönüşen 30 tane de örgüt bulunmaktadır. Bunlar yukarıda verilen Halkevi sayısına dâhildir.
[134] Mehmet Kabasakal, **Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi 1908-1960**, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1991, s. 157, dipnot 166.
[135] **CHP Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi, İkincikanun 1938 den 30 Haziran 1938 tarihine kadar, cilt 12**, s. 33.

ilin (Beyazıt (Ağrı), Diyarbakır, Elazığ, Mardin, Muş, Siirt, Urfa ve Van) tamamında en azından bir tane Halkevi faaliyete geçmiş olmaktadır.

Bu Halkevlerini 23 Şubat 1936'da Birecik (Urfa'ya bağlı), Çapakçur (Bingöl ili merkez ilçesi), Harput (Elazığ), Siverek (Urfa'ya bağlı), 21 Şubat 1937'de Hozat (Tunceli'ye bağlı), Erganimadeni[136], Ardahan (o sırada Kars'a bağlı bir ilçedir), Pertek (Tunceli'ye bağlı), Kağızman (Kars'a bağlı), Sarıkamış (Kars'a bağlı), Bulanık (Muş'a bağlı), Çölemerik (Hakkâri ili merkez ilçesi), Erciş (Van'a bağlı) Halkevleri izlemiştir. Adıyaman (o sırada Malatya'ya bağlı), Ahlat (Bitlis'e bağlı), Cizre (Mardin'e bağlı), Eleşkirt (Ağrı'ya bağlı), Kiğı (Bingöl'e bağlı), Nusaybin (Mardin'e bağlı) ve Varto (Muş'a bağlı) Halkevleri ise 20 Şubat 1938'de açılmıştır. Görüldüğü üzere Kürtlerin çoğunluğu oluşturduğu yahut en azından kayda değer oranlarda bulunduğu bütün bu yerleşim yerlerinde ülkenin diğer yörelerinde olduğu gibi CHP, bir Halkevi teşkilatı ağı oluşturmuştur. Bununla beraber aynı dönemde söz konusu yerleşim yerlerinin büyük bölümünde CHP'nin yerel örgütü bulunmamaktadır.

Partilerin yerel örgütleri, esasen vatandaşların siyasete katılmaları açısından önemli unsurlardan birini teşkil etmektedir. Bu bağlamda söz konusu örgütlere üye olmak ya da en azından bu örgütlerle ilişki içerisinde bulunmak vatandaşların siyasal katılma düzeyini yükseltmektedir. Buradan hareketle CHP'nin bir yandan özellikle 1930'lardan itibaren tek parti döneminin sonuna kadar Doğu ve Güneydoğudaki birçok ilde yerel örgütlerini kapatarak siyasal katılımı bu bakımdan iyice kısıtlarken, diğer yandan Halkevleri (ve bir arada faaliyet göstermeleri nedeniyle aynı zamanda Halk Hatipleri Teşkilatı) kurarak siyasi eğitim ve propaganda çalışmalarına hız vermiş olduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür.

Çok partili hayata geçilmesi ile birlikte Halkevlerinin CHP ile mevcut ilişkisinin, bu yeni siyasal yapıya uygun olup olmadığı önemli tartışma konularından biri hâline gelmiştir. Söz konusu mesele sadece muhalefet partileri tarafından değil CHP içinde de eleştiri konusu yapılmıştır. Eleştirilerin başında Halkevlerinin devlet bütçesinden beslenmekle birlikte CHP'ne bağlı olarak çalışması gelmektedir. Ayrıca birçok yerde Halkevlerinin çalışmadığı, halkın buralara gelmediği gibi eleştiriler de yöneltilmiştir[137]. Bu tür eleştirilerin dile getirildiği

[136] Daha öncesinde il olan bu yerleşim yeri 30 Mayıs 1926'da ilçe yapılarak Diyarbakır'a bağlanmıştır. Konuyla ilgili olarak bkz. Demirel, **Tek Partinin Yükselişi**, s. 211. Günümüzde Maden ismiyle Elazığ'a bağlı bir ilçedir. Diyarbakır'a bağlı Ergani'ye yakın olmakla birlikte bu ilçe ile karıştırılmamalıdır.
[137] Öz, s. 113-114.

CHP'nin 1947 yılındaki VII. Kurultayında Halkevlerine yeni bir biçim verme düşüncesi gündeme gelmiştir. Bununla ilgili olarak kurultayda İstanbul delegesi Fahrettin Kerim Gökay'ın önerisiyle bir komisyon kurulmuş, başkanlığına da Gökay getirilmiştir. Söz konusu komisyon tarafından hazırlanan rapor, bazı küçük değişikliklerle ve Halkevlerinin "tesis" haline getirilmesini bununla beraber CHP'ne bağlı kalmaya devam etmesini, kamu yararına çalışan kurum statüsünden yararlanmasını ve kapanması halindeyse malvarlığının CHP'ye devredilmesini öngören bir ekle birlikte Kurultayda kabul edilmiştir. Halkevlerini bir cemiyet haline getirme fikri ise komisyon tarafından kabul görmemiştir.[138]

Kurultay tarafından verilen yetki ile çalışmalarına başlayan Parti Divanı, Halkevlerine tesis şekli verilmesi ile ilgili hukukçulardan görüş almış, bununla beraber böyle yapılması halinde Halkevlerinin CHP'nin denetiminden çıkacağı sonucuna ulaşmıştır. Bununla ilgili olarak Asım Us ise Halkevlerinin tesis haline getirilememesinin, vakıf kurarken bunun idaresi için gerekli varidat (gelir) kaynaklarını da gösterme zorunluluğunun yerine getirilemiyor oluşundan kaynaklandığını dile getirmektedir.[139] Sonuç itibariyle CHP'nin iktidarı yitirdiği 1950'e kadar, Halkevlerinin statüsü meselesi anlamlı bir çözüme ulaşmadan varlığını sürdürmüştür.

1. 2. CHP'nin İdeolojisi

1. 2. 1. Partinin Kuruluş Dönemindeki Siyasal Eğilimleri

Daha önce söz edildiği gibi, Mustafa Kemal Paşa, Halk Fırkası adıyla bir parti kurma kararını ilk defa 7 Aralık 1922'de gazetelerde yayınlanan, Ankara'da bir grup gazeteciyle yaptığı bir görüşmede açıklamıştır. Hemen kısa bir süre sonra, 14 Ocak 1923'te bir ay kadar süren Batı Anadolu gezisine çıkan Mustafa Kemal Paşa'nın ilk durağı 15 Ocakta Eskişehir olmuştur. Söz konusu gezi 17 Şubat 1923'te İzmir'de İktisat Kongresi'nde verdiği ünlü nutuk ile noktalanmıştır.[140]

Mustafa Kemal Paşa, 15 Ocak 1923'te Eskişehir'de yaptığı konuşmada Halk Fırkasının oluşumuna neden karar verdiğini şöyle açıklamaktadır:

---

[138] **CHP Yedinci Kurultay Tutanağı**, s. 24-25, 28, 37-38, 197-217.
[139] Kabasakal, s. 158-159 dipnot 174.
[140] Demirel, **Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, s. 33.

> Bir millet ne kadar mütekâmil ve müterakki olursa olsun, delâlet [kılavuzluk] ve irşada [doğru yolu gösterme] muhtaçtır. Bundan müstağni olamaz. Bu delâlet ve irşâd millet içinde daha ziyade faal ve teşebbüslerinde muvaffak olmuş insanlar tarafından vaki olmak lâzımdır. Mazi ve hâlde olduğu gibi istikbâlde de milletimizi refâh ve saadete nail edecek yollar için irşadâtta bulunmak millî ve vicdanî vazifemizdir. Böyle bir vazifeyi yapabilmek için hâkimiyetine kıskanç olan bir millet içinde aynı suretle mütefekkir ve müctehîd olan zevâtın ittihadı icab eder.
>
> (…) Bütün bu delâletleri bir teşekkül dâhilinde yapmalıdır. Bunun için benim düşündüğüm bâde'l-sulh [barıştan sonra] siyasi bir fırka yapmak ve ismine de Halk Fırkası demek… Siyasi fırka ale'l-ıtlak bir mücadele fikri tazammun eder. Benim tasavvurumda milletin şu veya bu sınıfının menafi'ini te'min değildir.[141]

16-17 Ocakta İzmit'te İstanbul basınının temsilcileriyle yaptığı görüşmede ise Mustafa Kemal Paşa, bir bakıma kurulacak fırkanın uzun soluklu ve köklü değişimleri hedefleyeceğini dile getirmiştir:

> Efendiler! Biz hakiki bir inkılâb yaptık ve inkılâbımızda devam ediyoruz. (…) Fransa inkılâb-ı kebiri hemen yüz sene devam etmiştir. Üç senede esaslı bir inkılâbın hitam bulacağını kabul etmek hata olur. (…) İdare-i maslahatçılar esaslı inkılâb yapamaz. Bugünkü sefalet ve rezalet içinde esasen kimseyi memnun etmenin imkânı yoktur. Memleket mamûr, millet zengin olduğu zaman cümle memnun ve şâdân olur efendim.[142]

Mustafa Kemal Paşa'nın 1923 başlarında çıkmış olduğu Batı Anadolu gezisi sırasında yapmış olduğu konuşma ve görüşmeler arasında özellikle 19 Ocak 1923 tarihli İzmit Konuşması, kurulacak Halk Fırkası'nın dayanacağı anlayışı ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktadır:

> Milletin sunuf-ı muhtelifesinden bir veya iki veya üçünü alıp da diğerlerinin zararına olarak, yalnız o sunufun temin-i menafi'i ile iştigal eden bir fırka-i siyasîye bizim milletimiz ve memleketimiz için muzırdır. Bizim muhtaç olduğumuz, bütün evlad-ı memleketin el ele vererek çalışmasından ve çalışmasıyla istihsal olunacak neticeden ibarettir. (…) teşkilat-ı siyasiye yani fırkalar makasıd-ı iktisadiyeye istinaden teşekkül eder. Fırka teşkilinden başka bir garaz yoktur. (…) biz öyle bir fırka yapacağız ki bundan bütün milletin bilatefrik menfaatini ve esbab-ı

[141] Mustafa Kemal, **Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)**, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1999, s. 74.
[142] A. g. e., s. 162.

> hayatiyesini, saadetini temin etmeyi vazife edinebilsin! (…) buna imkân vardır ve bundan başkasını memlekete yapmanın imkânı yoktur.[143]

Aynı konuşmada ülkedeki farklı ekonomik zümrelerin o gün itibariyle durumları da ayrı ayrı ele alınmış böylece kurulacak partinin bütün milletin çıkarını nasıl temsil edebileceği ispatlanmaya çalışılmıştır:

a) Köylüler: Mustafa Kemal Paşa konuşmasında öncelikle toplumun büyük çoğunluğunu köylülerin oluşturduğunu belirtmektedir. Ona göre köylüler, "şayan-ı istinad bir sınıftır. Bir fırka başlı başına bu sınıfa istinad edebilir ve onun menfaatini ilâ etmek için çalışılabilir."

b) Büyük arazi ve çiftlik sahipleri: Mustafa Kemal Paşa çıkarları itibariyle köylülerin karşısında olabilecekleri düşünülebilecek büyük arazi ve çiftlik sahiplerinin ise sayısının az olduğunu ifade etmektedir. Hatta memlekette "menfaati ızrar edilecek büyük arazi ve çiftlik sahibi adam yoktur. Olsa olsa onların arazisi diğer çiftçi ve köylülere nazaran biraz daha cesimce ve kendileri de daha hallicedirler." Bundan dolayı bu kişilerin çiftliklerini imha etmek, arazisini dağıtmak yerine köylülerin topraklarını genişletilmesi gerektiğini dile getirmektedir.

c) Sanayi erbabı: Mustafa Kemal Paşa'ya göre köylülerin çıkarlarının gözetilmesi kasabalarda ve şehirlerdeki erbab-ı sanayinin çıkarlarına zarar vermez. Çünkü "bu erbab-ı sanayi halk için elzemdir. Bunlar birbirinden ayrılamazlar. Birbirine lazımdırlar!" Bu nedenle söz konusu kesimin de desteklenmesi gerekir. Mustafa Kemal bunun başlı başına dikkate alınması gereken bir hedef olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla kendi ifadesiyle "halkçılık nokta-i nazarından düşünüldüğü vakit, bunların dahi hakkı verilmek lazımdır."

d) Orta tüccarlar: Kasabalardaki orta tüccar da "köylü ve halk için lazım bir sınıf" olarak tanımlanmaktadır. Buradan hareketle bunların da yok edilmemesi veya zarar görmemesi gerektiği, tersine desteklenmelerinin ve daha çok zenginleştirilmelerinin gerekli olduğu vurgulanmaktadır.

e) Büyük tüccarlar ve büyük sermaye sahipleri: Konuşmada bu kesimin de sayısının çok az olduğu belirtilerek bunlara hücum etmenin gereğinin olmadığı ifade edilmektedir.

[143] A. g. e., s. 232.

Buradan hareketle memleketin ve memleketin insanlarının daha çok zengin olmaya muhtaç ve hakkı olduğunu dile getiren Mustafa Kemal Paşa sözlerini şöyle sürdürmektedir: "İsteriz ki efendiler memleketimizde çok ve çok milyonerler, milyarderler olsun! O zengin insanlar başlı başına bu memlekete bankalar, şimendiferler, fabrikalar, şirketler vs. müessesat-ı sınaiye yapsınlar! Bizi ecnebilerin sermayesine muhtaç bırakmasınlar!"

f) İşçiler: Konuşmada işçilerin de sayısının çok az olduğu ifade edilmektedir. Bu çerçevede Mustafa Kemal Paşa'ya göre "toplasanız toplasanız, İstanbul'dakilerin bütün hepsini alsanız belki yirmi binden fazla amele bulamazsınız." Bundan dolayı işçilerin kendi partilerini kurması durumunda, bu parti çok güçsüz olacak ve onların haklarını koruyamayacaktır. Esasen Mustafa Kemal Paşa'ya göre işçilerle köylüler arasında bir fark bulunmamaktadır. Memleketin mevcut sanayi kuruluşlarının yanında ileride kurulacak sanayi kuruluşları için de adama ihtiyacı olduğundan hareketle Mustafa Kemal Paşa işçilerin korunacağı ve mutlu bir hale getirileceğini ifade etmektedir.

g) Ulema ve aydınlar: Mustafa Kemal Paşa, memlekette konuşmasında ele aldıkları dışında başka sınıfların bulunmadığını ve bu çerçevede ulema ile aydınların da kendi çıkarlarını düşünen bir sınıf olamayacağını vurgulamaktadır. Bu bağlamda bu kesimlerin kendi partilerini kurarak yalnızca kendi çıkarlarını mecliste temsil etmeye çalışmaları durumunda başarılı olamayacaklarını ileri sürmektedir. Ona göre ulema ve aydınlar başlı başına bir sınıf olmamakla birlikte çok önemli bir göreve sahiptir. Bu görev ise halka yol göstermek, onlara zenginliğe ve mutluluğa kavuşmak için öncülük etmek, onları aydınlatmak ve başarılı kılmaktır.[144]

Bütün bu tespitlerinin sonucunda halkın "bilumum efradı[nın] yekdiğerinin muavin ve müzahiri" olduğunu öne süren Mustafa Kemal Paşa, "bunların hepsini ayrı ayrı düşünerek ve aynı hizada hudut-ı saadete isal etmek için" Halk Fırkası'nın kurulduğunu dile getirmektedir[145]. Esasen genel olarak bu dönemde yaptığı konuşmalara veya verdiği mülakatlara bakıldığında, Mustafa Kemal Paşa'nın başka ülkelerde farklı sınıfların bulunduğu ve bu bağlamda farklı sınıfların çıkarlarını koruma amacı taşıyan siyasi partilerin var olduğunu kabul ettiği görülmektedir. Fakat Türkiye ile ilgili olarak ülkede çıkarları birbiriyle

[144] A. g. e., s. 232- 237; Demirel, **Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, s. 34.
[145] Mustafa Kemal, s. 237-238.

zıt veya uyumsuz sınıfların olmadığını dile getirmekte ve buradan hareketle Halk Fırkasının toplumun bütün kesimlerini temsil edeceğini sıklıkla vurgulamaktadır.

Bu noktada dikkat çekilmesi gereken bir husus, konuşmalarındaki halkçılığın ulusal egemenlik ve dayanışmanın yanı sıra Kurtuluş Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte gündeme gelen iktisadi kalkınma hedefini gerçekleştirmek için "gerekli toplumsal barış ortamının sağlanmasına yönelik bir araç olma niteliği" de taşımasıdır[146]. Bir başka önemli nokta, cumhuriyetin yönetici elitlerinde hâkim olan, ülkede o gün itibariyle Batıda olduğu gibi bir burjuvazinin bulunmadığı, bu bağlamda kalkınmanın ancak bir milli burjuvazinin yaratılması yoluyla gerçekleştirilebileceği düşüncesinin de konuşmalarda işlenmiş olmasıdır. Burjuvazinin yanı sıra işçilerin de ülkede kayda değer bir varlık oluşturmadıklarına dair yorum, söz konusu düşüncenin bir bakıma doğal bir sonucudur[147]. Bu bağlamda Mustafa Kemal Paşa'nın konuşmalarında solidarist bir anlayışın söz konusu olduğunu söylemek mümkündür.

Esasen Emile Durkheim, Alfred Fouillée, Charles Gide, Paul Cauwés gibi düşünürlerin etkisiyle gelişen bir akım olarak solidarizm, Zafer Toprak'a göre on dokuzuncu yüzyılda "ekonomist" ve sosyalist düşüncelerin toplumsal sorunları saptamakla beraber bunlara tutarlı bir çözüm getiremediklerinden hareketle söz konusu iki düşünceyi uzlaştırma amacının bir ürünüdür. "Ekonomist" yaklaşımların "laissez faire" anlayışının adaleti yadsıdığına, sosyalist yaklaşımlarınsa adalete arka çıkarken bunu özgürlüğün yitirilmesine yol açacak yöntemlerle kurmaya çalıştıklarına inanan solidaristler adaletle özgürlük çelişkisini bağdaştıracak tinsel bir yaklaşım oluşturma yoluna gitmişlerdir.[148]

Zafer Toprak'a göre solidarizm, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Fransa'daki Üçüncü Cumhuriyetin resmi ideolojisi haline gelmiştir. Radikal Parti çevresinde etkinlik kazanan solidarizm, serbest girişim ve mülkiyetin dokunulmazlığına dikkat ederek "liberalizmle sosyalizm arası bir 'orta yol' aramayı amaçlayan, ekonomide devlet müdahaleciliğini öneren, sosyal mevzuatı gündemine alan, toplumsal yaşamda sınıf çatışmasının gereksizliğine inanan, çelişkiden arınmış, uzlaşma esasına dayalı organik dayanışmayı (tesanüdü) benimseyen, laik

[146] Ahmet Makal, **Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946**, Ankara: İmge Yayınları, 1999, s. 99.
[147] A, g. e., s. 101.
[148] Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet'te Solidarist Düşünce: Halkçılık", **Toplum ve Bilim**, No. 1, 1977, s. 94.

eğitimi savunan, pasifist, uzlaşmacı bir ideoloji" olarak gelişmiştir. Solidarist çevrelerde sosyalizme dost bir tavır alındığını ve sosyal adalet ilkesinin benimsendiğini dile getiren Toprak bununla beraber eşitsizliğin kaynağına inilmediğine ve "sosyalizmin politik silahı [olan] sınıf çatışması gündem dışına itilerek, işbirliği ve dayanışma ilkeleri[nin]" kabul edildiğine dikkat çekmektedir.[149]

II. Meşrutiyet'le beraber Osmanlı İmparatorluğu'nda da egemen olmaya başlayan solidarizmin ve onun devlet felsefesi olan halkçılığın ilk taşıyıcıları Ziya Gökalp ve Tekin Alp başta olmak üzere Necmettin Sadık Sadak, Zekeriya Sertel, Yusuf Kemal Tengirşenk gibi İttihatçı çevreler olmuşlardır. Bununla ilgili olarak Şerif Mardin, Batı ülkelerine giden aydınların kendi toplumlarındaki mevcut değerlere benzer sosyal değerler öngördüğü düşüncesiyle sosyalizm-solidarizm alternatiflerinden ikincisine yöneldiklerini belirtmektedir. Bu bağlamda Niyazi Berkes de esasen Gökalp'in halkçılığı sosyalizmden ayırıp, Durkheim'ın sosyolojisine bulayarak tesanütçülük diye adlandırdığı solidarizme ulaştırdığını dile getirmektedir.[150] Mustafa Kemal Paşa'nın beyanatları da söz konusu "tesanütçü" anlayışın bir ürünüdür.

Kurtuluş Savaşı süresince çalışan Birinci Meclis'in 1 Nisan 1923'te seçimlerin yenilenmesi kararı almasının ardından, 8 Nisanda Mustafa Kemal Paşa'nın esasen bir seçim beyannamesi olan, bununla beraber daha önce de söz edildiği gibi, Halk Fırkası'nın Birinci Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun bir siyasal partiye dönüştürülmesi yoluyla kurulacağının ilk kez dile getirildiği "Dokuz Umde"yi yayınlamıştır. Dokuz Umde, aynı zamanda CHF'nin 1931 yılındaki kurultayında kapsamlı bir parti programı kabul edilinceye kadar kısmen de olsa bir program işlevi de görmüştür.

Söz konusu beyannamenin giriş kısmında milletten aldığı mutlak yetkiyle çalışan TBMM'nin hâkimiyet-i milliye esasına dayanan bir halk devleti ve hükümeti oluşturduğu ve birinci döneminde üstlendiği görevlerin büyük kısmını yerine getirerek oybirliği ile seçim kararı aldığı aktarılmaktadır. Yeni dönemde barışın gerçekleşmesinin ardından ülkenin ekonomik kalkınması için çalışılacağı ifade edilmektedir. Bu amaç doğrultusunda meclisin çoğunluğunu bir araya getirmek ve ülkede hâkimiyet-i milliye çerçevesinde bir siyasi teşkilat

[149] A.g.e., s. 94-95.
[150] A.g.e., s. 93, 95.

oluşturmak için Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun Halk Fırkası'na dönüştürüleceği açıklanmaktadır.[151]

Söz konusu beyannamede ayrıca yeni fırkanın ulusal egemenlik, yenileşme ve maddi ve manevi gelişim esaslarına dayanan kapsamlı ve düzgün bir programının hazırlanarak bütün üyelerin tartışmasına açılacağı belirtilmektedir[152]. Ne var ki daha önce söz edildiği gibi, fırka programı ancak sekiz yıl sonra 1931 Kongresi'nde hazırlanabilmiştir. Beyannamede umdelerin, ülkenin acil ihtiyaçları, birçok uzmanın görüşleri ve özellikle İzmir İktisat Kongresi'nin kararları dikkate alınarak belirlendiği dile getirilmektedir. İlk umdede hâkimiyetin kayıtsız şartsız milletin olduğu ve milletin temsilcisinin de TBMM olduğu dile getirilmektedir. Bunun dışında icra vekilleri heyetinin görev ve sorumlulukları, şuralar, umumi müfettişlikler ve nahiyeler ile ilgili kanunlar çıkarılacağı belirtilmektedir. İkinci umdede saltanatın kaldırılmasına ilişkin kararın değiştirilemez olduğu ve bunun yanı sıra dayanağı TBMM olan halifeliğin İslamlar arası yüksek bir makam olduğu dile getirilmiştir.[153]

Ülkede emniyet ve asayişin sağlanacağı (umde 3), mahkemelerin hızlı iş görecek hale getirileceği ve kanunlarda ulusal ihtiyaçlara ve hukuk bilimine uygun olarak gerekli değişikliklerin yapılacağı (umde 4) vaat edilmiştir. Beşinci umdede alınması düşünülen ekonomik ve toplumsal önlemler on madde halinde sayılmıştır: Aşarın şikâyet edilen noktalarının yeniden düzenlenmesi; tütün tarım ve ticaretinin desteklenmesi; tarım, sanayi veya ticaretle uğraşanlara yönelik kredi olanaklarının genişletilmesi; Ziraat Bankası'nın sermayesinin artırılması; tarım makinalarının ithal edilmesi; sanayinin teşvik edilmesi; demiryolları yapılması; ilkokullarda öğretimin birleştirilmesi ve bütün okulların imkânlarının geliştirilmesi; genel sağlık ve toplumsal yardımlara ilişkin kuruluşların artırılması ve çalışanları himaye edici kanunların yapılması; ormancılık, madencilik ve hayvanlığın geliştirilmesi.[154]

Bunun dışında beyannamede zorunlu askerliğin kısaltılacağı, okuryazar olanlar için bu sürenin bir kademe daha azaltılacağı, ordu mensuplarının refahlarının sağlanacağı (umde 6); yedek subaylara, malûl gazilere, emeklilere, dul ve yetimlere gerekli yardımların

[151] **[Dokuz Umde] Beyannamesi**, s. 366.
[152] A. g. e., s. 366.
[153] A. g. e., s. 366-367.
[154] A. g. e., s. 367-368.

yapılacağı (umde 7) belirtilmektedir. 8. umdede bürokrasinin düzgün bir biçimde faaliyet gösterebilmesi için gerekli düzenlemelerin yapılacağı ve kamu görevlerinde aydınlardan ve ilgili konunun uzmanlarından yararlanılacağı vaat edilmektedir. 9. umdedeyse harap olan memleketin hızla tamir edilebilmesi için bayındırlık işlerinde devletin alacağı tedbirlerin yanı sıra şirketlerin kurulmasının sağlanacağı ve ferdi teşebbüslerin destekleneceği ifade edilmektedir. Metnin sonunda yer alan barış hakkındaki görüşümüz adlı kısımda da milli, iktisadi ve idari bağımsızlığın sağlanmasının barışın kesin koşulu olduğu belirtilmekte, bununla beraber Tunçay'ın dikkati çektiği gibi Misak-ı Milli'ye değinilmemektedir.[155]

Dokuz Umde Beyannamesi, genel itibariyle kurulma sebeplerini ve nasıl kurulacağını açıkladığı Halk Fırkası'nın ideolojik yönelimi ile ilgili yeterli veri sunmamaktadır. Belgede yer alan umdelerin, fırkanın ideolojisini ortaya koymaktan ziyade seçmenlere yönelik vaatler niteliği taşıdığı görülmektedir. Bununla beraber giriş kısmında ilerde hazırlanacağı belirtilen fırka programının dayanacağı esaslara bakıldığında milliyetçi, reformist ve karma ekonomiye dayanan kalkınma taraftarı bir partinin kurulmaya çalışıldığını söylemek mümkündür.

1. 2. 2. Altı İlkenin Oluşumu

1. 2. 2. 1. Halkçılık:

Kemalizm ile Jön Türklerin siyasi düşünceleri arasındaki en önemli bağlantı noktalarını pozitivizm ile halkçılık anlayışının oluşturduğunu söylemek mümkündür. Kemalizm'de ulaşılmak istenen hedef olarak dile getirilen "muasır medeniyet seviyesi", pozitivist-bilimselci dünya görüşünün bir yansımasını ifade ederken, halkçılık da cumhuriyetin ve Kemalist reformların dayandığı temel ilke işlevini görmüştür.[156] Dolayısıyla halkçılık, bir bakıma cumhuriyetin ilk ideolojik öğesi olmuştur. Bu bağlamda "altı ok" ile simgelenen cumhuriyetin altı ideolojik öğesi içerisinde en eskisi halkçılıktır. Bununla ilgili olarak İlhan Tekeli ve Gencay Şaylan'a göre;

> CHP'nin diğer beş oku, toplumun değişik gruplarınca yadsınmasına karşılık hiçbir grup ya da sınıf şimdiye değin "halkçılık" ideolojisine karşı açık bir tavır almamış, bu ideolojiyi yadsımaktan kaçınmıştır. (...) Bununla

[155] A. g. e., s. 368; Tunçay, s. 45.
[156] Levent Köker, **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012, s. 144.

> beraber her grup ve siyasal hareketin halkçılığı farklı bir biçimde anladığı ve buna göre yorumladığı görülmektedir.[157]

Bu nedenle CHP'nin ideolojik yöneliminin hem en belirleyici, hem de toplumun büyük kısmı tarafından kabul görmesi nedeniyle en geçerli unsuru olması bakımından halkçılık özel bir öneme sahiptir.

Halkçılığın II. Meşrutiyet döneminde ortaya çıkışı ve gelişimi, İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) çevresindeki gelişmelerle yakından ilişkili olmuştur. Bu çerçevede özellikle İTC'nin bir bakıma ideoloğu konumunda bulunan Ziya Gökalp kritik bir rol oynamıştır. Aynı zamanda İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi üyesi olması nedeniyle siyasi eylemle de bağlantılı olan Gökalp, imparatorluğun yaşamakta olduğu sorunlar karşısında katı bir ideolog rolü oynamaktan ziyade çeşitli ideolojik akımların uzlaştırıcısı olmuştur. Tekeli ve Şaylan'a göre Gökalp, "yalnız böyle bir sentezcilikle yetinmemiş, eylemlerin sonuçlarından ders alarak her dönemde ideolojik sentezini yeniden yorumlayıp, formüle ederek, siyasal gündemde kalmayı başarmıştır."[158] Bu bağlamda Balkan Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı gibi her büyük olay, Ziya Gökalp'in ideolojik tercihlerinde önemli değişiklikler yaşanmasına neden olmuştur.

İttihat ve Terakki'nin uygulamalarına paralel bir şekilde, hem Ziya Gökalp'in ideolojik tercihleri, hem de dönemin halkçılık anlayışı değişmiştir. Bununla ilgili olarak Tekeli ve Şaylan, halkçılık anlayışının iki boyutta gelişim gösterdiğini düşünmektedir. Bunlardan ilki, geniş halk kitlelerinin siyasete katılması olmuştur. Böylece tebaadan vatandaşlığa geçilmiştir. Siyasi katılımın artışına dair bu gelişmeyi Gökalp, "umumculuk" olarak tanımlamıştır. Bunun yanı sıra halkçılık, toplum düzenine ilişkin olarak da gelişim göstermiştir. Bu çerçevede Durkheim'ın toplumsal dayanışma kuramından hareketle Ziya Gökalp, halkçılığı sınıfsal boyutları ortadan kalkmış, Türkçülüğe ve ulusçuluğa indirgenmiş bir biçimde yorumlamıştır. Yabancıların ve onlarla bütünleşebilmiş azınlıkların ekonomiye hâkim durumda olmasından da hareketle, söz konusu halkçılık anlayışı doğrultusunda temel hedef, milli tüccar, milli burjuvazi ve dolayısıyla milli bir ekonomi yaratmak olmuştur.[159]

---

[157] İlhan Tekeli, Gencay Şaylan, "Türkiye'de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi", **Toplum ve Bilim**, No. 6-7, 1978, s. 44-110, s. 45.
[158] A. g. e., s. 61.
[159] A. g. e., s. 61-62.

Bununla beraber İttihat ve Terakki yönetimi tarafından özellikle Birinci Dünya Savaşı sırasında uygulama imkânı bulan milli tüccar yaratma politikasının toplumda neden olduğu huzursuzluklar, Gökalp'in görüşlerinin yeniden değişime uğramasına yol açmıştır. Böylece Gökalp'in halkçılığında eşitlik vurgusu ön plana çıkmıştır. Toplumda mevcut olan suni eşitsizliklerin ortadan kaldırılması ve bunların "tabii" eşitsizliklere kadar indirgenmesi gerektiğini dile getirmeye başlamıştır. Buna paralel olarak Gökalp'in ulusçu bir içeriğe sahip halkçılık anlayışı, uluslararası bir nitelik de kazanmaya başlamıştır Böylece Gökalp, halkçılık ideolojisinin prensiplerinin birinin de, "emperyalizmin ve bundan doğan harbin yeryüzünden kalkması ve milletlerin kardeş gibi birbirleriyle sevişmesi ve yardımlaşması" olduğunu dile getirmeye başlamıştır.[160]

Meşrutiyet dönemi halkçılığının, toplumsal, siyasal ve ekonomik boyutları olan bir öğretiyi ifade ettiğini söylemek mümkündür. Bunun siyasal boyutu ulus-devletin kurulması, siyasi bağımsızlık ve bireylerin siyasal hak ve özgürlüklerinin gözetilmesini içermektedir. Ayrıca yabancılarla gayrimüslimlere ayrıcalıklar tanıyan kapitülasyonların kaldırılması da siyasi halkçılık açısından bir zorunluluk olarak değerlendirilmektedir. Halkçılığın ekonomik boyutu ise kapitalizmin yol açtığı sınıflaşma sorununa çözüm bulma arayışı çerçevesinde, bir tür devlet kapitalizmini savunmakta ve devletin uygulayacağı sosyal politikalar yoluyla sınıfsal çelişkileri, toplumsal çarpıklıkları gidermesi amaçlanmaktadır. Bu bağlamda serbest girişimin sınırlandırılmamasına özen gösterilerek, devletin fiilen iktisadi hayata girmesi ve sermayedar olması savunulmuştur. Ayrıca devletin bir sosyal mevzuat kanalıyla, emekçilerin haklarını ve çıkarlarını gözetmesi ve işverenlerle emekçiler arasında arabuluculuk rolü üstlenmesi öngörülmüştür. Halkçılığın üçüncü boyutunu oluşturan "içtimai halkçılık" ise toplumsal sınıfların yerine, birbiriyle uzlaşı halinde bulunan meslek zümrelerinin varlığını dile getirmekte, sınıf mücadelesini yadsıyarak, çıkarlar arasında ahengi ve tesanüdü (dayanışmayı) önermektedir. Bu bağlamda birbiriyle sürekli mücadele eden toplumsal sınıfların yerini iş bölümü esasına dayalı olarak oluşturulacak meslek zümrelerinin alması amaçlanmıştır.[161]

Kurtuluş Savaşı sırasında iktidar için birbirleri ile yarışan çok sayıda grup bulunmakla birlikte bu grupların hepsinin, siyasal amaçlarını bir tür halkçılık yorumu

[160] A. g. e., s. 62-63.
[161] Toprak, "II. Meşrutiyet'te Solidarist Düşünce: Halkçılık", s. 95-96.

çerçevesinde belirledikleri görülmektedir. Getirilen farklı halkçılık yorumları bir yana bırakılırsa, halkçılık anlayışının bir yandan Büyük Millet Meclisi'ni oluşturan eşraf, bürokrat ve din adamları ile Kurtuluş Savaşı'na katılan köylüleri ve geniş halk yığınlarını bütünleştirmek, diğer yandan Kurtuluş Savaşı'nı destekleyen Sovyetler Birliği ile yakınlaşmayı kolaylaştırmak gibi işlevler taşıdığını söylemek mümkündür. Tekeli ve Şaylan'a göre Mustafa Kemal Paşa'nın Kurtuluş Savaşı'nın başından itibaren kongreler toplayarak hareketini halka dayandırma isteğine rağmen, halkçılık yorumları arasında Ankara'daki iktidar grubu en gerilerde kalmıştır. Oysa hem ülke dışına çıkmak zorunda kalmış olan İttihatçı önderler, hem de onlarla işbirliği içinde bulunan Anadolu'daki eski İttihatçılar, Kurtuluş Savaşı sırasında "Mesai", "Halk Şuralar Fırkası" ve "Halk Zümresi Programı" adıyla üç program hazırlayarak, sol kesim ile uzlaşmaya ama daha önemlisi Sovyetler Birliği'nin desteğini elde etmeye çalışmıştır.[162]

Kurtuluş Savaşı sonrasında, gerek halk yığınlarının desteğine gerekse Sovyetler Birliği'nin yardımına olan ihtiyacı azalan Ankara yönetiminin halkçılık anlayışı da değişerek İttihat ve Terakki döneminin halkçılığının sınırlarına çekilmiştir.[163] Böylece daha önce sözü edilen, Mustafa Kemal Paşa'nın Kurtuluş Savaşı sonrasında çıktığı yurt gezisi sırasında yaptığı konuşmalarda dile getirildiği gibi, ülkedeki farklı toplumsal kesimler arasında bir çıkar aykırılığı bulunmadığı varsayımına dayanan bir halkçılık anlayışı savunulmaya başlanmıştır.

Halk Fırkası'nın kurulduğu 11 Eylül 1923'te kabul edilen Nizamname, ayrı bir parti programının bulunmaması nedeniyle örgütün benimseyeceği esasların da belirlendiği bir belge niteliği taşıması bakımından önemlidir. Halkçılık düşüncesinin yoğun olarak yer bulduğu bu nizamnamenin "Umumi Esaslar" başlıklı bölümünün birinci maddesinde fırkanın "gayesi, milli hâkimiyetin halk tarafından ve halk için icrasına rehberlik etmek ve Türkiye'yi asrî bir devlet halinde yükseltmek ve Türkiye'de bütün kuvvetlerin fevkinde kanunun velâyetini hâkim kılmaya çalışmak" olarak tanımlanmıştır[164]. Aynı bölümün ikinci maddesinde ise fırkanın halkçılık anlayışı ortaya konulmuştur:

[162] Tekeli, Şaylan, s. 65-67.
[163] A. g. e., s. 72.
[164] **Halk Fırkası Nizamnamesi [1923]**, s. 375.

> Halk Fırkası nazarında halk mefhumu herhangi bir sınıfa münhasır değildir. Hiçbir imtiyaz iddiasında bulunmayan ve umumiyetle kanun nazarında mutlak bir eşitliği kabul eden bütün fertler halktandır. Halkçılar, hiçbir ailenin, hiçbir sınıfın, hiçbir cemaatin, hiçbir ferdin imtiyazlarını kabul etmeyen ve kanunları vaz'etmekteki mutlak hürriyet ve istiklali tanıyan fertlerdir.[165]

Partinin 15 Ekim 1927'de toplanan İkinci Kongresi'nde kabul edilen yeni nizamnamesinde de benzer bir anlayış söz konusudur. Nizamnamenin birinci maddesinde CHF'nin "cumhuriyetçi, halkçı, milliyetçi, siyasi bir cemiyet" olduğu ifade edilerek halkçı olmak partinin nitelikleri arasında sayılmaktadır. Dördüncü maddedeyse CHF'nin "kanun nazarında mutlak bir müsavatı kabul eden ve hiçbir ailenin ve hiçbir sınıfın, hiçbir cemaatin, hiçbir ferdin imtiyazlarını tanımayan fertleri halktan ve halkçı olarak kabul" ettiği belirtilmektedir.[166] Esasen her iki belgede de halkçılık sosyal bir içerikle tanımlanmamakta temelde kanun önünde eşitliğe dayanan bir anlayışı ifade etmektedir[167].

Bununla beraber söz konusu anlayışın 1930'larda değişime uğradığı ve halkçılık ilkesinin farklı bir içerik kazanmaya başladığı görülmektedir. Halkçılığın tanımında yaşanan değişimi özellikle CHF/P'nin 1931 ve 1935 Programlarında görmek mümkündür. 10 Mayıs 1931'de toplanan CHF'nin Üçüncü Kongresi, ilk kez bir parti programının hazırlanmış olması bakımından büyük önem taşımaktadır. Programın "Cumhuriyet Halk Fırkasının Ana Vasıfları" başlığını taşıyan ikinci kısmında partinin halkçı olduğu belirtilmekte ve halkçılık 1927 Nizamnamesindeki ifadeler neredeyse birebir tekrarlanarak aynı şekilde kanun önünde eşitlik çerçevesinde tanımlanmaktadır[168].Bununla birlikte metnin daha sonraki kısımlarında kullanılan kimi ifadeler halkçılık ilkesinin içeriğinin değiştiğini göstermektedir. Aynı kısmın ikinci maddesini bunun bir örneği olarak görmek mümkündür:

> Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil ve fakat ferdi ve içtimai hayat için iş bölümü itibariyle muhtelif mesai erbabına ayrılmış bir camia telakki etmek esas prensiplerimizdendir.
>
> A) Küçük çiftçiler, B) Küçük sanayi erbabı ve esnaf, C) Amele ve işçi, Ç) Serbest meslek erbabı, D) Sanayi erbabı, büyük arazi ve iş sahipleri

[165] A. g. e., s. 375.
[166] **Cümhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, 15 Teşrinievel 1927de İnikat Eden Cümhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongrasının 22 Teşrinievel 1927 Tarihli İçtimaında Müzakere ve Kabul Edilmiştir**, s. 3-5.
[167] Makal, **Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946**, s. 111.
[168] **C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, Fırkanın 10 Mayıs 1931de Toplanan Üçüncü Büyük Kongresi Tarafından Kabul Edilmiştir**, s. 30-31.

> ve tüccar, Türk camiasını teşkil eden başlıca çalışma zümreleridir. Bunların her birinin çalışması, diğerinin ve umumi camianın hayat ve saadeti için zaruridir. Fırkamızın istihdaf ettiği gaye ve sınıf mücadelesi yerine içtimai intizam ve tesanüt temin etmek ve birbirinin nakzetmeyecek surette menfaatlerde ahenk tesis eylemektir. Menfaatler, kabiliyet ve çalışma derecesile mütenasip olur.[169]

İlk bakışta bu maddedeki ifadeler, yukarıda sözü edilen Mustafa Kemal'in İzmit Konuşması'yla kayda değer benzerlikler taşımaktadır. Bununla birlikte önemli birkaç farklılığın olduğunu da belirtmek gerekir. Öncelikle İzmit Konuşması'nda farklı sınıfların mevcudiyeti yahut en azından olabilirliği kabul edilirken 1931 Programında böyle bir durum açıkça reddedilmektedir. İkincisi İzmit Konuşması'nda toplumun farklı kesimlerinin çıkarları arasında o dönem itibariyle bir karşıtlık olmadığı dile getirilirken, 1931 Programında artık toplumsal düzen ve dayanışmanın sağlanması ile çıkarlar arasında ahenk tesis edilmesi partinin gerçekleştirmesi gereken bir görevi haline gelmektedir. Belki üçüncü bir farklılık da her iki metinde ele alınan toplumsal kesimlerin kategorileştirilmesinde görülmektedir. 1931 Programında, İzmit Konuşması'ndan farklı olarak küçük sanayi erbabı ile serbest meslek erbabından da söz edilmektedir.

1931 Programı ile ilgili olarak Taha Parla, korporatist bir halkçılık[170] anlayışının söz konusu olduğu kanısındadır. Parla'ya göre bu,

> hem anti-liberal hem anti-sosyalist bir halkçılıktır. Bazılarının yakıştırmaya çalıştığı gibi sosyalizan, narodnikvari, orta-sınıfçı, orta-köylücü vb. bir popülizm değildir. Ezilen halkı, fakir kesimleri korumak gibi bir iddiası da yoktur. Zaten temel amaçlarından biri milli burjuvazi, milyonerler hatta milyarderler yetiştirmek olan bir ideolojiden bu tür şeyleri beklemek abestir. Kemalist ideolojiye göre zengin, fakir, halktan olan herkes birlikte "müreffeh ve mesut" olacaktır.[171]

CHF'nin halkçılık anlayışının içeriğinde yaşanan değişimi gösteren bir başka hüküm de iktisadi meselelerle ilgili olan üçüncü kısmın beşinci maddesinde yer alan "milliyetçi Türk amelesi ve işçilerinin hayat ve haklarını ve menfaatlerini göz önünde tutacağız. Say ve sermaye arasında ahenk tesisi ve bir iş kanunu ile ihtiyaca kâfi hükümlerin vaz'ı, Fırkanın

---

[169] A. g. e., s. 32.
[170] Parla'nın CHF'nin halkçılığının korporatist bir nitelik taşıdığına dair değerlendirmesi ayrı ama önemli bir tartışma konusudur ve ileriki kısımlarda ayrıca ele alınacaktır.
[171] Taha Parla, **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları-Cilt 3: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992, s. 42.

mühim işleri arasında görülür." ifadesidir[172]. Bu bağlamda tek parti döneminde işçilerde milliyetçi olma koşulunun arandığını ve buradan hareketle işçilerin sosyalist ve enternasyonalist olmamalarının arzu edildiğini söylemek mümkündür. Dönemin metinlerinde zaman zaman "işçilerin haklarının ancak milliyetçi olmaları koşuluyla gözetileceği" mesajını veren ifadelerin kullanılabildiği görülmektedir[173]. 1931 Programının söz konusu hükmü açısından bir başka husus ise emek ile sermaye arasında bir ahenk sağlanması amacıyla bir iş kanununun hazırlanacağının dile getirilmiş olmasıdır. Ne var ki bu kanunun yapılabilmesi için 1936'ı beklemek gerekmiştir.

Çıkarlar arasında ahenk sağlama amacı bağlamında halkçılık ilkesinin kazandığı yeni içeriği en iyi ortaya koyan kaynaklardan biri, daha sonra kitap olarak da basılan Recep Peker'in 1931 Programını anlatmak üzere İstanbul Darülfünunu'nda verdiği konferanstır. "Milliyet ruhunun fırka programının her faslında yer" aldığını ve "sermayede, talim ve terbiyede, amelelik ve işçilikte milli düşünceden esas olarak" bahsedildiğini dile getiren Peker, "millet ve milliyet mefhumlarını anlamış vatandaşların kütleleşmesi[nin] ancak bu mefhumların halkçılık zihniyeti ile incelmesi ve saflaşması sayesinde mümkün" olabildiğini ileri sürmektedir. Bu çerçevede programdaki halkçılık anlayışını açıklarken sınıf siyasetinin ciddi siyasal tehlikeler barındırdığı iddiasına dayanmaktadır:

> Bütün dünyada görülen misallerine bakarsak sınıflaşmak fikri insafsız, ihtiraslı ve taassuplu bir sınıf mücadelesini ve bu da vatandaşların mütemadi çatışmasını doğuruyor. Bu çatışma bir devletin yaşamasında ve tehlikelerden korunmasında en büyük kuvvet olan milli birliği ve milliyet fikirlerini yavaş yavaş tahrip ediyor.[174]

Buradan hareketle Peker, CHF'nin sınıflaşmayı reddettiğini ve bunun yerine "milletçe kütleleşmek fikrini" savunduğunu belirtmektedir. Ayrıca Peker, Türkiye'de fert, aile ve cemaat imtiyazlarının kaldırılmış olduğunu bununla birlikte "memlekette bir sınıf şuuru uyandıracak tahrikât[ın]" hissedildiğini söylemektedir. Peker'e göre "bu tahrikât şimdilik siyasi, içtimai ve iktisadi şartları büsbütün başka memleketlerden gelen serpintiler halinde

---

[172] **C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, Fırkanın 10 Mayıs 1931de Toplanan Üçüncü Büyük Kongresi Tarafından Kabul Edilmiştir**, s. 33.
[173] Parla, **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları-Cilt 3: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u**, s. 67.
[174] Recep, **Cumhuriyet Halk Fırkası Programının İzahı İçin Recep Beyin Konferansı**, Ankara: Cumhuriyet Halk Fırkası, 1931, s. 7-8.

olmakla beraber" buna karşı uyanık olunmalıdır.[175] Halkçılık ilkesinin sınıf mücadelelerinin önüne geçilmesine dayanan yeni bir içerik kazanmış olduğunu gösteren bu ifadeler, aynı zamanda nesnel olmaktan ziyade potansiyel olarak ciddi bir sınıf mücadelesinin ortaya çıkmasından çekinildiğini ortaya koymaktadır.[176]

9 Mayıs 1935'te toplanan CHP'nin Dördüncü Kurultayı'nda kabul edilen yeni parti programının CHP'nin ana vasıflarının belirtildiği ikinci kısmında halkçılık ilkesi 1931 Programı'ndakiyle benzer ifadelerle tanımlanmıştır. Bu çerçevede Parla'nın dikkati çektiği önemli bir nokta, 1931 ve 1935 programlarında halkın kompozisyonu sunulurken, "emekle sermayeyi, işçiyle işvereni içinde eriten bir meslek grupları ('çalışma zümreleri') tasnifinden çok, sınıf analizine daha yakın ve yer yer sermaye büyüklüğünü esas alan bir sınıflandırma" yapılmış olmasıdır[177]. Dolayısıyla bir yandan sınıflar reddedilirken diğer yandan bunun gerekçesi sunulduğunda bir tür sınıfsal analize başvurulmaktadır.

1935 Programında toplumsal katmanların tasnifinde değişikliğe gidildiğini de belirtmek gerekir. Sosyal kesimler 1931 Programında üretim ilişkilerindeki konumları çerçevesinde tasnif edilmiştir. 1935 Programında ise Parla'ya göre bu sınıfsal tasnif törpülenerek, sınıfların var olmadığına dair argümana daha uyumlu hale getirilmeye çalışılmıştır: "Küçük-büyük bütün çiftçiler bir araya toplanmış; sanayiciler-tacirler-iş adamlarının önünden büyük sıfatı kaldırılmış; listeye bir de 'işyarlar'/memurlar, yani klerikal küçük burjuvazi eklenmiştir." Bununla beraber yine de meslek grupları yerine sınıf ve tabaka tasnifi yapılmıştır.[178]

1935 Programının 1931'dekine göre daha uzun ve ayrıntılı olan ekonomi ile ilgili üçüncü kısmında da birtakım kayda değer yenilikler söz konusudur. Bu bağlamda ön dördüncü madde dikkat çekicidir:

> Hiçbir ekonomik girişim, kamuğasıya [umumi menfaat] olduğu kadar, ulusal ve özel bütün kınavlar [faaliyetler] arasındaki uyuma da karşıt olamaz. İşverenlerle işçilerin çalışma birliğinde de bu uyum, esastır.

[175] A. g. e., s. 8.
[176] Makal, **Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946**, s. 115.
[177] Parla, **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları-Cilt 3: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u,** s. 42-43.
[178] A. g. e., s. 43-44.

İş kanunu ile işçiler ve işverenler arasındaki karşılıklı ilgiler düzenlenecektir.

İş anlaşmazlıkları, uzlaşma yolu ile buna imkân olmazsa devletin kuracağı uzlaştırma araçlarının yargıçlığı ile kotarılır.

Grev ve lokavt yasak olacaktır.

Ulusçu Türk işçilerinin hayat ve hakları ile bu esaslar içinde ilgileniriz. Çıkarılacak iş kanunlarımız, bu esaslara uygun olacaktır.[179]

Böylece bu madde ile işçilerle işverenler arasında "çalışma birliği" ve uyumu sağlamak amacı doğrultusunda bir bakıma kurumsal mekanizmaların oluşturulması öngörülmektedir. Bununla ilgili olarak Parla'ya göre gerek iş anlaşmazlıklarında devletin hakem rolü üstlenmesi gerekse grev ile lokavtın kaldırılması gibi düzenlemeler, korporatist bir nitelik taşımaktadır[180]. Aynı kısım içinde yer alan on beşinci maddede ise üreticilerle tüketiciler arasında çıkabilecek çıkar kavgalarının önüne geçmek için fiyatların devlet tarafından denetlenmesi, "rasyonelleştirme" için olanlar hariç tröst ve kartellerin yasaklanması da öngörülmüştür[181].

1935 Programında ayrıca 66. maddede cins ve sınıf fikirlerini yayma ve sınıf mücadelesi amacıyla cemiyet kurulamayacağı; devlet, özel idare ve belediyelerle devlete bağlı kurumlarda çalışanların bulundukları işin sıfat ve kimliği ile cemiyet kuramayacakları; 67. maddede öğrenci cemiyetlerinin hiçbir şekilde siyasetle uğraşamayacakları ve hiçbir şekilde okul, fakülte ve enstitü yönetimlerine karşı faaliyette bulunamayacakları ifade edilmiştir. 69. maddede ise uluslararası amaçlarla cemiyetlerin kurulamayacağı gibi "kökü yurt dışında olan" cemiyetler kurmanın yasak olduğu ancak bu gibi cemiyetlerden devlet tarafından faydalı görülenlerin kurulmasının ve şube açmasının ise bakanlar kurulunun iznine tâbi olduğu belirtilmiştir. Bütün bu örgütlenmeye dair kısıtlayıcı hükümlerin yanı sıra 68. maddede "Türk

[179] **C.H.P. Programı Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır**, Ankara: Ulus Basımevi, 1935, s. 18-19. 1935 Programının kabul edildiği CHP'nin IV. Kurultayı, dilde arındırma girişimlerinin ciddi bir düzeye ulaştığı bir dönemde yapılmış olduğu için günümüzde artık kullanılmayan kelimeler parti programında yer almıştır. Bununla ilgili olarak kurultay tutanaklarında iki sayfalık bir sözlüğe yer verilmiştir. Parantez içindeki kelimeler bu sözlükten faydalanarak tarafımdan eklenmiştir.

[180] Parla, **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları-Cilt 3: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u,** s. 67-68.

[181] **C.H.P. Programı Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır**, s. 20-21.

işçilerini ile esnafımızı, ulusun ana varlığı içinde, o varlık için kuvvet ve fayda verici yolda ve Parti programının çerçevesi içinde, örgütlemeyi iş edineceğiz" denilmektedir.[182]

Parla bütün bu maddeleri "özerk ve çoğul, devletten ve tek-partiden bağımsız örgütlenme özgürlüğüne karşı tutum[un]" ve "korporatist düzenleme ve denetleme anlayışı[nın]" bir ürünü olarak görmektedir[183]. Parla'nın dikkate değer bu değerlendirmesinin 1930'larda billurlaşan tek parti rejiminin nasıl tanımlanması gerektiği sorunu açısından önemli bir noktaya temas ettiğini belirtmek gerekir. Söz konusu nokta tek parti idaresinin özellikle halkçılık anlayışı açısından bir tür korporatist rejim olarak tanımlanıp tanımlanamayacağı sorusudur.

Öncelikle belirtmek gerekir ki, tek parti idaresinin kurumsallaşmaya başladığı, yirminci yüzyılın başı itibariyle liberal demokrasinin kurumları hâlâ dünyada siyasal olarak gücünü korumaktadır. Bununla ilgili olarak Eric Hobsbawm, Sovyet Rusya dışında Birinci Dünya Savaşı'ndan çıkan Türkiye dâhil eski yeni bütün rejimlerin bu dönemde "temelde seçimle işbaşına geçmiş temsili rejimlerle" yönetildiğine dikkat çekmektedir. Bu bağlamda Hobsbawm'a göre "liberal anayasal hükümetin temel kurumu [olan] temsili meclisler ve/veya başkanlar için yapılan seçimler, bu sırada bağımsız devletler dünyasında neredeyse evrenseldi[r]." Ancak "Mussolini'nin sözde 'Roma'ya Yürüyüş'ü ile İkinci Dünya Savaşı'nda Mihver güçlerinin kazandıkları başarının en yüksek noktası arasında geçen yirmi yıl içinde, liberal siyasal kurumların hızlı ve giderek felaketli bir biçimde gerileyişine tanık" olunmuştur. Bu zaman zarfında demokratik siyasal kurumların kesintiye uğramadan işlevli olabildikleri ülkeler Britanya, İrlanda, İsveç, İsviçre, ABD, Kanada, Kolombiya, Kosta Rika, Uruguay, Avustralya ve Yeni Zelanda'dan ibarettir.[184]

Bu dönemde liberal demokratik rejimleri deviren temel tehdit sağdan gelmiştir. Bununla beraber Hobsbawm, "sadece anayasal ve temsili hükümete yönelik değil, aynı zamanda liberal uygarlığa yönelik bir ideolojik" tehdidi ifade eden söz konusu sağ hareketler için faşizm etiketinin yeterli ve kapsayıcı olmadığını düşünmektedir. Hobsbawm'a göre bu

[182] A. g. e., s. 49-51.
[183] Parla, **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları-Cilt 3: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u,** s. 96
[184] Eric J. Hobsbawm, **Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırılıklar Çağı**, İstanbul: Sarmal Yayınları, 2002, s.146-147.

"terim yetersizdi[r], çünkü liberal rejimleri deviren bütün güçler faşist değildi[r]. Terim aynı zamanda uygundu[r], çünkü faşizm ister özgün İtalyan biçiminde, ister daha sonraki Alman Nasyonal Sosyalizmi biçiminde olsun, hem öteki anti-liberal güçlere esin kaynağı ol[muş], onları destekle[miş] ve hem de uluslararası sağa bir tarihsel güven duygusu aşıla[mıştır].[185]

İşte bu faşizm dışındaki sağın bir kolunu da "geleneksel bir düzeni fazla savunmayan, ancak hem liberal bireyciliğe direnme hem de emek ve sosyalizme meydan okuma tarzı olarak kendi ilkelerini bilinçli biçimde yaratan 'organik milliyetçilik'" oluşturmuştur. Bu yaklaşımın arka planında "hayali bir ortaçağa ya da feodal topluma duyulan ideolojik nostalji yer" almıştır. Söz konusu hayali organik toplumda, bütün toplumsal grupların birlikte kolektif bir varlık oluşturmaları gerekliliği kabul edilmiştir. Kimi zaman "organik katılım"ı gerçek demokrasiden daha iyi bir şey olarak betimleyen bu düşünce esasen "genellikle bürokratlar ve teknokratların hep yukarından yönettiği otoriter rejimler ve güçlü devletlerle bağlantılı" olmuştur. Bu çerçevede seçim demokrasisi de sınırlanmış ya da ortadan kaldırılmıştır. Bu türden korporatif devletlerin tam örneklerini Salazar Portekizi (1927-1974), Hitler'in işgali öncesinin Avusturyası (1934-1938) ve bir ölçüde Franco İspanyası oluşturmaktadır.[186]

Esasen korporatizm, farklı dönemlerde farklı içeriklerle kullanılagelen bir kavram olmuştur. Bununla ilgili olarak, korporatizm hakkında akademik alanda da bir kafa karışıklığı yaşandığını dile getiren Leo Panitch, bu kavramın (feodalizm, kapitalizm, sosyalizm gibi) ayrı bir ekonomik sistem veya üretim tarzını, (parlamentarizm, faşizm gibi) bir devlet biçimini, (pluralizm, sendikalizm, monizm gibi) bir çıkar aracılığı sistemini ifade eden çeşitli anlamlara sahip olduğuna dikkat çekmektedir[187]. Bu bağlamda çok farklı anlamlarda kullanılıyor oluşunun kavramın işe yararlılığını azalttığını düşünen Philippe C. Schmitter de bizatihi bir tanım yaparak korporatizmi davranış veya çıkarların temsilinin bir sistemi, sivil toplumun kurumsal olarak organize olmuş çıkarları ile devletin karar alma yapıları arasında bağ kuran belli bir şekilsel veya ideal-tipik kurumsal düzenleme olarak tarif etmektedir[188]. Buradan

[185] A. g. e., s. 148-149.
[186] A. g. e., s. 150-151.
[187] Leo Panitch, "Recent Theorizations of Corporatism: Reflections on a Growth Industry", **The British Journal of Sociology**, vol. 31, No. 2, 1980, s. 159.
[188] Philippe C. Schmitter, "Still The Century of Corporatism?", Philippe C. Schmitter, Gerhard Lembruch (ed.), **Trends Toward Corporatist İntermediation**, Beverly Hills: Sage Publications, s. 8-9.

hareketle korporatizmin özel mülkiyet ile girişimciliğin önceliğini ve kapitalist üretim tarzını temel alan bir düşünce sistemini ve bu doğrultuda örgütlenen kurumlar bütününü ifade ettiğini söylemek mümkündür. Korporatizmde toplum ise "birbirine karşılıklı olarak bağımlı ve işlevsel bakımdan birbirini tamamlayan parçalardan oluşan organik ve kendi içinde uyumlu bir bütün olarak" değerlendirilmektedir. Bu anlamda korporatizm, anti-sosyalist ve anti-çoğulcu bir içeriğe sahiptir. Liberalizmin aksine korporatizmde toplum, bireylerin toplamından ibaret olarak görülmemektedir. Bu nedenle bireysel çıkarlar, ona göre daha üstün görülen kamusal çıkarlar adına sınırlandırılmaktadır. Ayrıca liberalizmde siyasal etkinlik de temelde bireye dayanmakta ve bu çerçevede siyasi örgütlenme esasen çıkar grupları ve siyasi partiler etrafında şekillenmektedir. Buna karşın korporatizmde siyasi etkinliğin ve örgütlenmenin temeli meslek gruplarıdır.[189]

Korporatizm kavramının en yaygın olarak faşist toplumsal örgütlenmeler için kullanıldığı görülmektedir. Söz konusu örgütlenme biçiminde liberal demokrasinin koşulları ortadan kaldırılarak, kapitalizmdeki rekabet ve sınıf çatışması, sosyal uyuma dönüştürülmeye çalışılmaktadır. Bununla beraber söz konusu kavram, 1970'lerde Batı Avrupa ve kimi azgelişmiş ülkelerle ilgili yapılan ampirik çalışmalar bağlamında siyaset bilimcilerin gündemine yeniden gelmiştir. Böylece neo-korporatizm veya liberal korporatizm kavramsallaştırması ortaya atılmıştır. Bu yeni tür korporatizm, öncelikle "ulusal ölçekte örgütlenmiş, belirli bir alanda uzmanlaşmış, hiyerarşik bir örgütsel yapıya ve üyeleri üzerinde tekelci güce sahip çıkar gruplarının varlığına dayanmaktadır." Bu çerçevede söz konusu örgütlü gruplar "demokratik-çoğulcu bir siyasal yapı içerisinde" hem birbirleriyle hem de devletle pazarlık yapmaktadır.[190]

Ahmet Makal'a göre bir ülke için korporatist uygulamaların varlığından söz edebilmek için her şeyden önce "ülkedeki ücretlilerin büyük bölümünü temsil eden merkezileşme derecesi yüksek bir sendikal örgütlenme[nin]" bulunması gereklidir. "Bu merkezileşmiş yapının en üzerinde, hiyerarşik olarak alt sendikal örgütler üzerinde söz sahibi olan, tekelci güce sahip, konfederasyon düzeyinde bir üst örgütün varlığı, bu koşulu sağlamlaştırmaktadır. Tekelci temsil hakkına sahip bu sendikal kuruluşların, üyelerine ilişkin

[189] Gülten Üstün, Mahmut Üstün, "Korporatizm Bir Alternatif Olabilir Mi?", **Mülkiye**, cilt: XXIV, Sayı: 224, s. 162-163.
[190] Makal, **Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946**, s. 174-175.

olarak ekonomik ve sosyal politikaların oluşumunda rol oynayan komite, kurul vb. oluşumların toplantılarına ve karar alma süreçlerine dâhil edilmeleri de gerekli olmaktadır. İşveren kesiminde de benzeri oluşumların ortaya çıkması durumunda, işçi-işveren-kamu kuruluşları arasındaki işbirliği 'korporatif" bir nitelik kazanmaktadır."[191]

Üzerinde kesin bir uzlaşı söz konusu olmamakla birlikte korporatizmin genellikle iki ana kategori etrafında sınıflandırıldığını söylemek mümkündür. Bunlardan ilki endüstrileşmiş Batı toplumlarındaki uygulamaları ifade etmekte ve "liberal", "toplumsal" ve "neo" gibi nitelendirmeler yoluyla tarif edilmektedir. "Devlet korporatizmi" veya "otoriter korporatizm" olarak adlandırılan diğeri ise çoğunlukla azgelişmiş ülkelerde görülen korporatist uygulamaları tanımlamak için kullanılmaktadır. Otoriter korporatizme ilişkin uygulamalar çoğunlukla "seçimlerin yapılmadığı ya da yarışmacı olmaktan çok plebisit niteliğinde olduğu, parti sistemlerinin zayıf bir tek parti ya da 'hâkim' parti sisteminden oluştuğu; sınıf, etnik öğe, dil ve bölgecilik itibariyle siyasal alt kültürlerin bastırıldığı ortamlarda" görülmektedir. Bu bağlamda "neo-korporatist yapılanma içindeki çıkar örgütleri, sivil toplumun alttan gelen yansımalarını aktaracak ölçüde özerk iken ve devlet aygıtı içine sızma yoluyla bu uygulamalara dâhil oluyorken; devlet korporatizmi bağlamında, çıkar örgütleri tepeden devletçe şekillendirilip denetim altına" alınmaktadır. Bu nedenle özerklik elde etmeleri söz konusu değildir.[192]

Her iki korporatizm modelinin de gerek liberalizmi gerekse marksizmi reddettiğini belirtmek gerekir. Bu nedenle kanımca liberal korporatizm ifadesi, otoriter olmayan korporatist modeli tanımlamak için kullanışlı bir seçenek gibi durmamaktadır. Dolayısıyla otoriter korporatizm/neo-korporatizm kavramlaştırmasının daha açıklayıcı ve doğru olacağını söylemek mümkündür.

Bunun dışında korporatist uygulamalar, ölçek bazında da ayrıma tabi tutulmaktadır. Korporatist uygulamalar ulusal düzeyde geçerliyse makro korporatizm, sadece belli bir sektörde söz konusu ise mezzo korporatizm, sadece işyeri veya işletme ölçeğindeyse mikro

[191] A. g. e., s. 175.
[192] A. g. e., s. 176-177.

korporatizm, ancak eğer uluslararası ölçekte mevcutsa mega korporatizm olarak tanımlanmaktadır.[193]

Esasen korporatizm kavramı, Türkiye'de tek parti rejiminin politikalarıyla ilgili olarak da sıklıkla kullanılmıştır. Bu bağlamda öncelikle halkçılık ilkesi ile bağlantılı görülen uygulamalar ve düzenlemeler, birçok araştırmacı tarafından korporatist olarak nitelendirilmiştir. Bu çerçevede özellikle daha önce kısaca söz edilen, Taha Parla'nın geliştirdiği analizi daha etraflıca ele almak yerinde olacaktır. Parla öncelikle korporatizmi solidarist ve faşist olarak iki alt türe ayırmaktadır. Bu iki tür korporatizm ona göre temelde birey, toplum ve devlet arasındaki ilişkilere yönelik farklı yaklaşımları bağlamında birbirinden ayrılmaktadır. "Her iki yaklaşım da liberal modelde bireyin, Marksist modelde de sınıfın birincil kategori oluşuna karşı çıkmakta, mesleki grubu (ya da temel olarak meslek ölçütüne göre örgütlenmiş çıkar gruplarını) toplumsal örgütlenme ve siyasal etkinliğin temel birimi saymaktadır." Bununla birlikte faşist korporatizmde toplum ve birey en azından kuramsal düzeyde, "hayli metafizikleştirilmiş bir korporatif devletin içinde" eritilmektedir. Mesleki gruplar ile korporasyonlar ise "devletin sivil toplumu denetim altında tutmasını sağlayan kamu organları" olarak görülmektedir. Bunlar "devlet karşısında öncelikli hakları bulunmayan bireyin görev ve yükümlülüklerine ilişkin devlet emirlerini sivil topluma" aktarmaktadır.[194]

Solidarist korporatizmde ise mesleki gruplarla korporasyonlar, "bireyle devlet arasında bir tampon işlevi" görmektedir. Bu bağlamda solidarist korporatizm açısından liberal modele göre sınırlı olmakla birlikte bireylerin birtakım hakları söz konusudur. Fakat aynı zamanda bireylerin "dayanışma ve birliğin gereği olarak, topluma karşı yükümlülükleri de" olduğu dile getirilmektedir. Parla'ya göre "korporatizmin iki türü arasındaki bu temel farkın nedeni, faşizmin liberalizmi radikal bir yadsımayla dönüştürmek isteyişi, buna karşılık solidaristliğin ise, belli bazı siyasal kültürel 'idealler'ini koruduğu liberalizmi değiştirme ve düzeltme yoluyla dönüştürmeye çalışmasıdır."[195]

[193] Gülten Üstün, Mahmut Üstün, s. 165.
[194] Taha Parla, **Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm**, İstanbul: Deniz Yayınları, 2009, s. 102, 111.
[195] A. g. e., s. 112.

Buradan hareketle Parla, her ne kadar tek parti dönemindeki İş Kanunu (1936), Beden Eğitim Kanunu (1937), Cemiyetler Kanunu (1938), Basın Birliği Kanunu (1939), Avukatlar Kanunu (1938) gibi birçok düzenlemede solidarist korporatizmin sınırlarını önemli ölçüde aşan öğeler bulunmakla birlikte, genel itibariyle "devresi tam kapanan bir faşist korporatist gelişme olmadı[ğını]" düşünmektedir. Bu anlamda Parla'ya göre tek parti rejiminin siyasal yönelimi, temelde solidarist korporatizmi temsil etmektedir.[196]

Bununla beraber Parla'nın benimsediği solidarist/faşist korporatizm kavramsallaştırması, kanımca bu konuyla ilgili gelişmiş olan mevcut terminolojiye tam olarak uymamaktadır. Bir kere Parla, "felsefesi, siyaset ve iktisat anlayışı bakımından anti-liberal" olan korporatizmin[197] liberalizm ile yan yana gelmesinin mümkün olamayacağından hareketle, liberal korporatizm teriminin kendi içinde çelişkili olduğunu dile getirerek, bir bakıma neo-korporatizm veya liberal korporatizm olarak tanımlanan türün varlığını baştan reddetmektedir. Her ne kadar liberal korporatizm ifadesinin sorunlu olduğu, daha önce de ifade edildiği gibi, kabul edilse de, söz konusu korporatizm kategorisini hepten görmezden gelmek doğru bir yaklaşım gibi durmamaktadır. Bu bağlamda İkinci Dünya Savaşı sonrasında, kapitalizmin yarattığı toplumsal ve ekonomik krizlere liberal teorinin vazettiği formüllerin dışında bir çözüm bulma arayışının bir ürünü olan neo-korporatizmin varlığı bir gerçeklik olarak karşımızda durmaktadır.

Bunun yanı sıra Parla'nın (daha önce sözü edilen) korporatizmle ile ilgili terminoloji çerçevesinde değerlendirildiğinde, otoriter korporatizm içerisinde görülebilecek solidarist ve faşist korporatizmleri de yoğunlukları itibariyle birbirinden ayırdığı görülmektedir. Bir bakıma solidarist korporatizm, faşizmin daha hafif bir versiyonu olarak değerlendirilmektedir. Fakat bu tutum, kanımca solidarist modelin nerede bitip faşist modelin nerede başladığını tespit etmeyi güçleştirmektedir.

Her ne kadar Parla'nın tek parti dönemine ilişkin tespitleri yerinde olsa da, 1935 Programı'nın ilgili maddelerinin genel itibariyle korporatist olmaktan ziyade solidarist ve paternalist bir anlayışı temsil ettiğini söylemek kanımca daha doğru olacaktır. Nitekim dönemin CHP Genel Sekreteri Recep Peker'in CHP kurultayında parti programını açıklamak

[196] A. g. e., s. 236-237.
[197] A. g. e., s. 102.

üzere yaptığı konuşma da bunu göstermektedir. Peker konuşmasında, öngörülen düzenlemelerin yapılma gerekçelerini ortaya koyduktan sonra, "şu halde acaba korporatif bir devlet düşüncesi mi hâkimdir fikri hatıra gelebilir" diyerek tröstlerle kartelleri yasaklayan 15. maddeyi hatırlatmaktadır. Peker'e göre;

> nasıl Marksist sosyalist fikir bir ulusu içinde sınıf duygusu ile besleyerek parça parça çatışma saflarına ayırır, bir sınıfı öteki sınıf aleyhine uğraşa sürükleyici telkinler yaparsa, müstahsillerin [üreticilerin] aralarında birleşmeleri ve el ele vermeleri ve bu suretle müstehlikler [tüketiciler] aleyhine ilk bakışta bariz görünmeyen fakat hakikatte zararlı olan bir başka çeşit sınıf mücadelesine yol aç[maktadır].[198]

Buradan hareketle Peker, oysa CHP'nin üreticilerle tüketiciler arasında da bir çatışma yaşanmasına izin vermeyeceğini dile getirmektedir.[199] Böylece bir bakıma yönetici elitlerin kurmak istedikleri toplumsal ahenk, işverenlerle işçilerin ötesinde üreticilerle tüketicilere kadar genişletilmektedir. Bu yaklaşım doğrultusunda sosyalist olsun olmasın üreticilerin kendi aralarında örgütlenmesi söz konusu ahengi bozabilecek bir girişim olarak algılanmaktadır.

Parla ise Peker'in bu sözlerini "korporatif-korporasyoncu devleti, faşist devletle, meslek gruplarını doğrudan korporasyonlar şeklinde düzenleyen, bu kurumları hukuk rejiminde de, siyasal temsil sisteminde de çok net bir biçimde totaliter bir devletin organları haline getiren faşizmle" özdeşleştirmek olarak yorumlamaktadır. Parla'ya göre Peker "daha dar bir kategori olan korporatif-faşist devlet ile daha geniş bir kategori olan korporatizm ve bunun daha yumuşak biçimleri arasında bir bağ" görmemektedir. Bunun yanı sıra Peker'in tutumunun, o dönemin "üçüncü yol" olma iddiasındaki solidarist ve faşist korporatist rejimlerinde olduğu gibi, ilgili ideologlarda görülen "bizimki farklı, bizimki özgün" sendromunun bir örneği de olabileceğini düşünmektedir.[200] Nitekim Peker de konuşmasında "Biz halkçıyız. Bizim halkçılığımız bizim anladığımız manadadır. Başka birçok yerlerde de popüler, popülist gibi adlar taşıyan halkçılık davasında birçok partiler vardır. Fakat bizim önemli bir vasfımız olan halkçılık onlarınki gibi bir klişeden ibaret değildir." diyerek bu tür

[198] **CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası: 9-16 Mayıs 1935**, s. 47-48.
[199] A. g. e., s. 48.
[200] Parla, **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları-Cilt 3: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u,** s. 141-142.

bir tutum sergilemektedir.[201] Bununla birlikte korporatizmden söz edebilmek için korporasyonların varlığının gerekli olduğu düşünülürse, Parla'nın korporatizmi kavramsallaştırmasına kıyasla Peker'in yorumunun daha tutarlı olduğunu da teslim etmek gerekir.

Bununla beraber korporatizm tartışması ile ilgili olarak bir noktaya daha dikkat çekmek gerekmektedir. Daha önce söz edildiği gibi, 1935 Programında "Türk" işçi ve esnafının ulusun varlığını güçlendirecek şekilde parti programı çerçevesinde örgütleneceği ifade edilmiştir. (madde 68) Aynı hüküm benzer ifadelerle 1939 ve 1943 Programlarında da yer almıştır. (sırasıyla madde 69 ve madde 25) Ancak söz konusu vaat yahut hedef tek parti dönemi süresince gerçekleştirilmemiştir. Bunun görünen o ki yegâne istisnası İzmir İşçi ve Esnaf Kurumları Birliği kurulmasıdır.

İzmir, gerek Osmanlı Devleti sırasında gerekse cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'de önemli bir işçi merkezi olmuştur. Ayrıca bu kentteki işçilerin 20. yy'ın başlarından itibaren görece örgütlü bir konumda olduğunu da belirtmek gerekir. Bu nedenle CHF iktidarı, işçi sınıfı açısından salt İzmir'e özgü uygulamalara girişme ihtiyacı duymuş, 1930'ların başından itibaren bu kentteki işçi ve esnaf kuruluşlarını denetim altına almaya çalışmıştır. Bu çerçevede mevcut bazı işçi ve esnaf örgütleri birleştirilirken, bazı örgütler de CHF'nin ilkelerini içeren yeni nizamnameler yoluyla yeniden biçimlendirilmiştir. Bu dönemde ayrıca fırka bünyesinde "İş Bürosu" ve "CHF Esnaf ve İşçi Birlikleri Teşekkülleri Bürosu" kurulmuştur.[202]

1934'te bu adımlarla da yetinilmeyerek, işçi ve esnaf kuruluşlarını tamamen parti kontrolüne almak için yeni bir çalışma başlatılmıştır. Bunun sonucunda Aralık 1934'te İzmir Valisi Kazım Dirik tarafından bir bildiri yayınlanarak, İzmir'deki esnaf ve işçilerin oluşturulan 32 ayrı meslek örgütünden kendileri ile ilgili olana üye olmalarının ve üye aidatı ödemelerinin zorunlu olduğu ve bildirideki hükümlere aykırı davrananlarının cezalandırılacağı açıklanmıştır. Söz konusu bildiri doğrultusunda, İzmir İşçi ve Esnaf Kurumları Birliği 1 Nisan 1935'te fiilen çalışmaya başlamıştır. İzmir Ticaret ve Sanayi Odası'na birliği denetleme yetkisi tanınmıştır. Bu çerçevede birliğin 13 Mart 1935'teki

[201] **CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası: 9-16 Mayıs 1935**, s. 45.
[202] Bülent Varlık, "İzmir İşçi ve Esnaf Kurumları Birliği", **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi-Cilt 2**, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı ortak yayını, 1998, s. 175.

kongresinde hazırlanan nizamnamesine son şeklini CHP İzmir İl Örgütü Başkanı Avni Doğan başkanlığında toplanan İzmir Ticaret ve Sanayi Odası İdare Heyeti vermiştir.[203] Dolayısıyla görünen o ki, işçilerin yer alacağı bu örgütün nasıl çalışacağını düzenleyen nizamnamesi, hükümet partisi yetkilisi ile işverenler tarafından belirlenmiştir.

1938 sonunda nizamnamesine Kemalizm prensiplerinin kabul edildiğine dair bir hüküm eklenen birlik, faaliyette bulunduğu dönem zarfında CHP'nin çizdiği sınırlar içerisinde hareket etmiştir. 1935'te yaklaşık 25 bin olan üye sayısı 1941'de 34 bine ulaşan birliğin kapanma tarihi tam olarak bilinmemektedir. Bununla beraber Bülent Varlık, birliğin muhtemelen 1946'da Cemiyetler Kanunu'nda yapılan değişiklikle sendikaların kurulmasına izin verilmesinin ardından faaliyetlerine son verdiğini düşünmektedir.[204]

İzmir İşçi ve Esnaf Kurumları Birliği'nin korporatist bir nitelik taşıdığını söylemek mümkündür. Ancak söz konusu birlik, ulusal düzeyde genişletilerek tüm ülke çapında faaliyet gösteren bir örgüt haline getirilmemiştir. Dolayısıyla makro düzeyde bir korporatist uygulama olmamış, İzmir'le sınırlı bir girişim olarak kalmıştır. Bu istisnai durumun ortaya çıkmasını da bir bakıma İzmir'in ülkede kapitalist üretim ilişkilerinin belli bir düzeye eriştiği belki de ilk kent olması ve kayda değer bir işçi nüfusuna sahip bulunması belirlemişe benzemektedir.

Bütün korporatist uygulamalar açısından devlet, işveren ve işçi temsilcilerinden oluşan üçlü bir kurumsal yapının var olduğunu söylemek mümkündür. Otoriter korporatizmde bu yapının devlet ayağı, belirgin bir biçimde ağır basmaktadır. Neo-korporatizmdeyse bu üç unsur arasında daha eşit bir ilişki biçimi söz konusudur. Bu çerçevede İzmir İşçi ve Esnaf Kurumları Birliği örneği ele alındığında, otoriter korporatist bir nitelik taşıdığı bununla beraber işveren kesiminin devlet karşısında görece denk bir konumda bulunduğu oysa işçi kesiminin diğer iki unsura nazaran dezavantajlı bir durumda olduğu görülmektedir.

CHP'nin tek parti dönemindeki halkçılık anlayışının 1931 ve 1935 Programlarında en son halini aldığını söylemek mümkündür. Bu anlamda 1939 ve 1943 Programlarında halkçılık ilkesi açısından kayda değer bir değişiklik yaşanmamıştır.

[203] A. g. e., s. 175.
[204] A. g. e., s. 175-176.

Son kertede cumhuriyetin yönetici elitlerinin düşünce dünyasının meşrutiyet döneminden devralmış oldukları solidarist bir anlayış tarafından belirlendiği görülmektedir. Söz konusu anlayışın devlet idaresindeki tezahürü büyük oranda halkçılık ilkesi çerçevesinde gerçekleşmiştir. Fakat dikkat çekici olan, halkçılık ilkesinin de zamanla değişime uğramış olmasıdır. Bu bağlamda 1920'lerin halkçılığı ile 1930'larınki arasında kayda değer bir farkın bulunduğu görülmektedir. 1920'lerde cumhuriyetin yönetici elitleri açısından halkçılık, ulusal egemenlik ile vatandaşların kanun önünde eşitliğini ifade etmektedir. Bu durum meşrutiyet dönemindeki halkçılığın siyasi boyutunun önemli ölçüde varlığını sürdürdüğünü göstermektedir. Bununla birlikte 1920'lerdeki halkçılığın özellikle Mustafa Kemal Paşa'nın İzmit Konuşması'nda en açık ifadesini bulan bir başka yönü daha olduğunu belirtmek gerekir. Bu da Kurtuluş Savaşı sonrasında rejimin temel hedeflerinden biri olan iktisadi kalkınmanın, toplumda mevcut olduğu söylenen uyumu bozmayacak şekilde gerçekleştirebilmenin mümkün olduğu iddiasıdır. Ülkedeki köylüler, işçiler, büyük toprak sahipleri, tüccarlar vb. toplumsal kesimlerin çıkarlarının birbiriyle uyumsuz olmadığı ve iktisadi kalkınmanın bütün bu kesimlerin hepsinin yararına olacağı varsayımına dayanan söz konusu yorum, bir bakıma sınıf mücadelesini yadsıyan ve yerine menfaat ahengi ve tesanüdünü öneren meşrutiyetin içtimai halkçılığına/solidarizmine de uygundur. Toplumdaki farklı çıkarların birbiriyle uyumlu olduğu iddiasını doğrulamak için kullanılan ana tema ise ülkenin nüfusunun büyük bölümünün o gün itibariyle köylü olduğu ve diğer sınıfların ise yok denecek kadar az güçte ve sayıda bulunduğudur.

1930'larda halkçılık ilkesinin içeriğinin genişlediği görülmektedir. Bir kere ekonomik kalkınma konusunda elde edilen kısmi başarılar, daha önce sayılarının az olduğundan söz edilen sınıfların nicel olarak büyümesine neden olmuştur. Bu kapsamda sanayileşme yolunda atılan her adım, doğal olarak ülkede işçi sayısının artmasına yol açmıştır. Ayrıca 1929 Büyük Buhranı sonrasında devletin iktisadi kalkınmada başat bir rol üstlenmeye başlamasıyla beraber, söz konusu işçi kitlesinin kayda değer bir kısmının işvereni de devlet haline gelmiştir. Bu gelişme görünen odur ki yönetici elitlerde ülkede sınıf mücadelelerinin yaşanması olasılığına yönelik kaygı uyandırmıştır. Böylece halkçılık ilkesi, önceki anlamlarının yanında devletin, toplumsal dayanışmanın ve çıkarlar arasındaki uyumun sağlanması görevini yüklendiği yeni bir içerik kazanmıştır. Dolayısıyla 1930'larda devlet, devletçilik ilkesiyle ulusal kalkınmanın asıl yürütücüsü haline gelirken, halkçılık ilkesi

yoluyla da kalkınmayı sekteye uğratacağı düşünülen sınıf çatışmalarının, daha ortaya çıkmadan önüne geçmeye çalışmıştır.

Esasen 1930'lu yılların aynı zamanda, ülkede CHP yönetiminden görece özerk mevcut bütün örgütlerin adım adım kendilerini feshetmek zorunda bırakıldığı bir dönem olduğunu göz önünde tutmak gerekmektedir. Tam olarak CHP'nin denetimi altında olmayan Türk Ocakları'ndan Türk Kadınlar Birliği'ne, Mason localarından talebe birliklerine birbirinden farklı bir yığın örgütün varlığı söz konusu dönemde son bulmuştur. Dolayısıyla bizatihi devlet haricinde ülkede örgütlü herhangi bir unsur neredeyse kalmamıştır. Sivil topluma hiçbir alanın bırakılmadığı böyle bir ortamda yönetici elitler, kuvvetle muhtemel ne kadar devlet güdümünde olursa olsun, işçilerin haklarını temsil eden yahut temsil ettiğini öne süren bir örgüt olacağı için korporatist bir oluşuma yönelmekten kaçınmış olmalıdır. Bunu da üreticilerin örgütlenmesinin tüketicilerin zararına olacağı ve bu yüzden toplumsal dayanışmayı zedeleyeceği gibi solidarist bir varsayım ile meşrulaştırmışlardır. 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu ile sınıf esasına veya adına dayanan cemiyetlerin kurulmasının yasaklanması da söz konusu yaklaşımın bir ürünüdür. Dolayısıyla bu dönemle ilgili olarak Parla'nın iddia ettiği gibi bir solidarist korporatizmden değil neredeyse anti-korporatist bir solidarizmden söz etmek yerinde olacaktır. Bütün bunların sonucunda otoriter eğilimleri 1930'larda giderek artan tek parti rejiminin anti-komünist, anti-liberal, belirgin bir şekilde paternalist ve solidarist bir ideolojik çizgiyi temsil ettiğini söylemek mümkündür.

Çok partili hayata geçilmesi, ister istemez CHP'nin halkçılık anlayışını da etkilemiştir. Bu konudaki ilk somut gelişme, 10 Mayıs 1946'da toplanan CHP'nin olağanüstü kurultayında yaşanmıştır. Kurultayda kabul edilen program değişikliği ile partinin tek dereceli seçim yanlısı olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca programın ülkede cins, sınıf ve bölgesel fikirleri korumak ve yaymak yahut sınıf mücadelesi uyandırmak için cemiyet kurulamayacağına dair 22. maddesi kaldırılmıştır.[205] Hemen ardından 5 Haziran 1946'da mecliste kabul edilen yasa değişikliğiyle, Cemiyetler Kanunu'nda yer alan sınıf esasına dayalı dernek kurma yasağı kaldırılmıştır. Bu gelişmeler üzerine ülkenin birçok yerinde çok sayıda dernek ve sendikanın yanı sıra iki de sosyalist parti kurulmuştur.

[205] **C.H.P. Büyük Kurultayının Olağanüstü Toplantısı, 10.V.1946**.

Söz konusu sosyalist partilerden ilki, Esat Adil Müstecablıoğlu tarafından CHP Olağanüstü Kurultayının kararı yeterli görülerek, Cemiyetler Kanunu'nda yapılan değişiklik daha yasalaşmadan evvel 14 Mayıs 1946'ta kurulan Türkiye Sosyalist Partisi (TSP)'dir. Diğeri ise Şefik Hüsnü Değmer önderliğinde 19 Haziran 1946'da kurulan Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi (TSEKP)'dir.[206] Her iki parti de kurulmalarının ardından bir yandan parti örgütlerini kurmaya çalışırken diğer yandan kendi sendikacılık anlayışları doğrultusunda işçileri örgütleme faaliyetlerine girişmişlerdir. Ne var ki bu partilerin ömrü çok uzun olmamıştır. 16 Aralık 1946'da TSP, TSEKP ve bu partilere bağlı sendika, gazete ve dergiler kapatılmıştır.

Cemiyetler Kanunu'nda yapılan değişikliğin ardından ülkede kurulan bir yığın sendika ve derneğin tamamının, hiçbir birikim ve geleneğe sahip olmamaları bakımından eşit derecede güçsüz olduklarını söylemek mümkündür[207]. Bununla birlikte CHP iktidarı 20 Şubat 1947'de kabul edilen "İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun" yoluyla işçi örgütlerini devletin kontrolü altına almaya yönelmiştir. Söz konusu kanunla mevcut grev ve lokavt yasağı sürdürülmüştür. İşçi ve işveren sendikalarının, "siyasetle, siyasi propaganda ve siyasi yayın faaliyetleriyle" uğraşması veya siyasi bir örgütün faaliyetlerine aracı olması yasaklanmıştır. Milli teşekküller olarak tanımlanan sendikaların, milliyetçiliği ve milli menfaatlere aykırı hareket edemeyecekleri ifade edilmiştir.[208]

Bununla beraber hem Batı bloğu içinde yer almanın, hem de çok partili hayata geçmenin bir gereği olarak, sendikalaşma konusunda Batı'da olduğu gibi kanunda da en

[206] Aslında bu dönemde TSP ve TSEKP dışında başka sol partiler de kurulmuştur. Mete Tunçay, bu çerçevede yedi parti daha saymaktadır: Türkiye İşçi ve Çiftçi Partisi, Türkiye Sosyalist İşçi Partisi, Liberal Sosyalist Partisi, Ergenekon Köylü ve İşçi Partisi, Türk Sosyal Demokrat Partisi, Sosyal Adalet Partisi, Çiftçi ve Köylü Partisi. Özgür Gökmen ise bunlara Yalnız Vatan İçin Partisi'ni de eklemektedir. Sözü edilen yedi (ya da sekiz) partinin tamamı, gerek örgütlenme gerekse programları bakımından pek bir varlık gösterememiştir. Bu partilerin bazılarının zaten sosyalist eğilimli olduğu bile tartışmalıdır. Örneğin Ergenekon Köylü ve İşçi Partisi, sosyalist olmaktan ziyade nasyonal sosyalist bir nitelik taşıdığı izlenimini uyandırmaktadır. Bu bağlamda Tunçay da makalesinde bu parti için Turancı kaydını düşmüştür. Ayrıca bu partiler arasında rejime yakın kişiler tarafından kurulmuş sahte sol partiler bile bulunmaktadır. Nitekim kurulduktan hemen sonra Yalnız Vatan İçin Partisi ile Türk Sosyal Demokrat Partisi, 1946 seçimlerine CHP ile birlikte girme kararı almıştır. Konuyla ilgili olarak bkz. Mete Tunçay, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Sosyalizm (1960'a Kadar)", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1984, s. 1954; Özgür Gökmen, "Çok-Partili Rejime Geçerken Sol: Türkiye Sosyalizminin Unutulmuş Partisi," **Toplum ve Bilim**, No. 78, 1998, s. 168-169.

[207] Ümit Cizre-Sakallıoğlu, "Korporatizm ve Türk Sendikacılığı (II)", **Birikim**, Sayı: 42, Ekim 1992, s. 47.

[208] Konuyla ilgili olarak bkz. **İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun**, Resmi Gazete ile neşir ve ilânı: 26 Şubat 1947, Sayı: 6542

azından belli bir oranda çoğulcu bir modelin benimsenmiş olduğu görülmektedir[209]. Bunun sonucunda kanunda, bir işyerinde veya işkolunda birden fazla sendika kurulabilmesine dayanan sendikal çokluk ilkesi kabul edilmiştir. Sendikalara üyelik de gönüllülük esasına dayandırılmış, kanun yoluyla işçilerin sendikalara üyeliğe zorlanması gibi bir uygulamaya gidilmemiştir. İşçilerin birden çok sendikaya üye olabilmesine imkân sağlanmıştır. Bütün bunların yanı sıra merkezi tek bir sendikaya tekelci temsil hakkı da tanınmamıştır.

Son kertede söz konusu kanun açısından devletin sendikalar üzerinde sıkı kontrolünü sağlama gayesine hizmet eden düzenlemelerin, çoğulcu bir içeriğe sahip olduğu söylenebilecek maddelere nazaran daha baskın olduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür. Nitekim daha önce söz edildiği gibi, işçilere toplu sözleşme ve grev hakkı tanınmamış, bunun yerine işçiler ile işverenler arasında yaşanacak ihtilaflar için zorunlu bir tahkim mekanizması öngörülmüştür. Esasen iş ihtilaflarının zorunlu uzlaştırma ve tahkim sürecine başvurularak çözüme kavuşturulması, 1936 tarihli İş Kanunu'nun da en önemli unsurlarından biridir[210]. Bu anlamda dikkat çekici bir sürekliliğin söz konusu olduğu görülmektedir.

Ümit Cizre-Sakallıoğlu söz konusu kanunla birlikte, Schmitter tarafından geliştirilen korporatizm tanımının temelini oluşturan, sendikaların devlet tarafından oluşturulduğu, çıkarlarının ifadesinin ve sendikal faaliyet alanlarının belirlenmesinin devletin buyurucu gücüne tâbi olduğu bir sistemin uygulamaya konduğu kanısındadır. Bu sürece CHP kendi içinde kurduğu İşçi Bürosu kanalıyla öncülük etmiştir. Ayrıca kurulan sendikalar, mali kaynaklar açısından yetersiz bırakılarak, Çalışma Bakanlığı'nın bu konudaki manipülasyonlarına bağımlı kılınmışlardır.[211]

Her ne kadar devletin sendikal yaşam üzerindeki buyurgan konumu, korporatizm ve özellikle de otoriter korporatizm veya devlet korporatizmi açısından ayırıcı bir özellik olsa da Türkiye örneğinde korporasyonların mevcut olmadığını tekrar hatırlatmak gerekmektedir. Bu bağlamda söz konusu kanunda da korporatist bir yapı öngörülmemiştir. Çünkü korporatizmden söz edebilmek için, sendikal çokluk mevcut olsa bile devletin bu sendikalardan birine tekelci temsil hakkı tanımış olması gerekmektedir. Böyle bir durum, ilgili sendikaya üyeliğin kanun yoluyla zorunlu kılınmış olmasını da beraberinde

[209] Cizre-Sakallıoğlu, s. 47.
[210] **İş Kanunu**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 15.06.1936, Sayı: 3330.
[211] Cizre-Sakallıoğlu, s. 47.

getirmektedir. Buradan hareketle tek parti döneminde olduğu gibi 1946-1950 döneminde de CHP iktidarının korporatist bir anlayışı benimsememiş olduğunu belirtmek gerekir.

Bununla beraber 1946 sonrasında CHP iktidarı, üyelerinin refah düzeylerini yükseltmek konusunda devletin iyi niyetine bağımlı kılınmış, çok sayıda birbiriyle rekabet eden yerel sendikanın kurulmasını teşvik ederek, devletten bağımsız ve etkin sendikaların oluşmasının önüne geçmek istemiştir[212]. Dolayısıyla tek parti döneminde her tür toplumsal örgütlülüğe bir tür alerji ile yaklaşan CHP iktidarı, çok partili hayata geçilmesinin ardından bu yeni dönemin bir gereği olarak izin verdiği sendikaların güçsüz, parçalı ve dağınık bir yapıda olmasına çalışmıştır. Böylelikle sendikalar üzerinde devletin ve partinin kontrolünü sağlamayı amaçlamıştır.

CHP'nin 1947 Programında benimsenen halkçılık anlayışı, büyük oranda önceki dönemin izlerini taşımaktadır. Bu bağlamda programın 6. maddesinde halkçılık, halktan olmak, halk için çalışarak halkın yararını her yararın üstünde tutmak olarak tanımlanarak daha önce olduğu gibi "soyut ve bütüncül bir halk kavramına dayandırılmıştır[213]." Kanun önünde eşitlik ile hiçbir ferde, aileye, sınıfa veya cemaate ayrıcalık tanımamak da yine partinin halkçılık anlayışının bir öğesi olarak sayılmıştır. Ayrıca programda partinin, "şahıs, sınıf ve zümre tahakkümleriyle savaşmayı" görev edindiği ifade edilmektedir. Bu anlamda Parla'ya göre sınıfsızlık iddiası daha güçlü bir biçimde vurgulanmıştır[214].

Programda halkı oluşturan çeşitli sosyal grupların millet bütünlüğünü yarattığı ifade edilmiş bununla beraber önceki programların aksine bu grupların neler olduğu sayılmamıştır. Ayrıca meslek grupları yerine sosyal gruplar ifadesinin kullanılmış olması da dikkat çekicidir. Partinin sosyal grupların karşılıklı faydalarını uyumlu hale getirmeye çalıştığı belirtilerek bir bakıma tek parti dönemindeki solidarist anlayış korunmuştur. Bununla birlikte partinin, halkın çoğunluğunu oluşturan köylü ve çiftçinin yaşam seviyesini yükseltecek önlemler almayı zorunlu gördüğü ifade edilerek sosyal gruplardan birine özel olarak değinilmiştir. Buradan

[212] A. g. e., s. 47.
[213] Parla, **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları-Cilt 3: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u,** s. 47; **C.H.P. Programı Partinin VII. Kurultayınca Onanmıştır**, **Türkiye'de Siyasi Dernekler II** içinde, Ankara: Başbakanlık Devlet Matbaası, 1950, s. 45-46.
[214] Parla, **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları-Cilt 3: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u,** s. 47

hareketle Parla, DP'nin yükselişi karşısında CHP'nin ilk defa dar anlamda "popülist" bir ifadeye programında yer verme gereği duyduğunu düşünmektedir[215].

1947 Programının halkçılıkla ilgili kısmında ayrıca partinin topluluğun olduğu kadar kişinin de varlığını tanıdığını ve ülkede "kişi ve topluluk değerlerinin bir denkleşme içinde gelişmesini iste"diği ifade edilmektedir[216]. Parla böylece ilk defa birey-toplum ikilisinin kullanılarak "denkleşme"nin birey ile devlet arasında değil bireyle toplum arasında gerçekleştirileceğinden söz edildiğine dikkat çekmektedir. Bu anlamda Parla'ya göre söz konusu ifade değişikliği, devleti yücelten otoriter ve totaliter rejimlerin büyük oranda çökmüş olduğu II. Dünya Savaşı sonrası dönemin bir ürünüdür.[217]

Genel itibariyle 1946-1950 dönemi CHP halkçılığının, tek parti döneminden devralınan, sınıf çatışmalarının önüne geçilmesine dayanan temel gayesine halel getirmeden, toplumun çalışan kesimlerinin kollanacağının daha fazla vurgulandığı ve uluslararası konjonktürün etkisiyle mevcut otoriter dilin biraz olsun dışına çıkıldığı bir söylem benimsemiş olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu dönemde de solidarist ve paternalist anlayış varlığını korumakta, sadece önceki döneme egemen olan, devlet dışında neredeyse hiçbir örgütlü yapıya var olma imkânı tanımayan monizminin yerini dağınık, güçsüz ve kontrol altında tutulan bir toplumsal örgütlülüğe izin veren bir anlayış ve buna uygun olarak çok sınırlı olsa da popülizme yer veren bir söylem almaktadır.

1. 2. 2. 2. Cumhuriyetçilik:

Cumhuriyetçi yönetimlerin ilk örneklerinin Antik Yunan'da ortaya çıkmış olduğunu söylemek mümkündür. Aristoteles başta olmak üzere Antik Yunan düşünürlerinin benimsemiş olduğu cumhuriyetçilik anlayışı iki temel düşünceye dayanmaktadır. Bunlardan ilki cumhuriyetin "siyasal erdeme sahip yurttaşların kamusal hayata aktif katılım yoluyla kendilerini ve ortak iyiyi gerçekleştirdikleri bir değerler" topluluğu olduğu fikridir. Diğeri ise "klasik yönetim biçimleri olan monarşi, aristokrasi ve demokrasinin belli bir ölçüde karışımıyla ortaya çıkan karma [bir] yönetim" olarak cumhuriyetin "hem bu yönetimlere ait

[215] A. g. e., s. 47.
[216] **C.H.P. Programı Partinin VII. Kurultayınca Onanmıştır**, s. 46.
[217] Parla, **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları-Cilt 3: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u,** s. 47-48.

erdemleri içinde barındırması ve bu yöntemlerin bozulma eğilimlerini minimize etmesi hem de ortak iyiyi gerçekleştirmesi bakımından en iyi yönetim biçimi olduğu fikri"dir. Bu çerçevede Antik Yunan Polis örgütlenmesinin ideal yurttaşlık anlayışı da yurttaşların kendilerini tamamen ortak iyiye katkıda bulunmaya adamaları anlamında erdemli olmaları gerektiği varsayımına dayanmaktadır.[218]

Daha sonra Roma döneminde Polybius ve Cicero gibi düşünürler, Antik Yunan'daki cumhuriyetçi fikirleri benimsemiş ve genel itibariyle cumhuriyetçilik Roma'nın hâkim düşünce geleneği olmuştur. Bu çerçevede Romalı düşünürler tarafından cumhuriyetçiliğin taşıdığına inanılan özellikle özgürlük, erdem, yurtseverlik gibi niteliklerine vurgu yapılmış, yurttaşların birbirlerine ve siyasi toplumu teşkil eden cumhuriyete karşı sorumlu oldukları düşüncesi işlenmiştir.[219] Bununla beraber MÖ II. yüzyılın sonlarından itibaren esasen bir kent devleti için oluşturulmuş olan cumhuriyetçi anlayış, özellikle Roma'nın sınırlarının oldukça genişlemesinin yarattığı sosyal ve siyasal dönüşümlerin etkisiyle çözülmeye başlamış ve Roma zamanla bir imparatorluk haline gelmiştir[220]. Roma deneyiminin ardından yüzyıllar boyunca Hıristiyan siyasal düşüncesinin gölgesinde kalan cumhuriyetçi anlayış, Rönesans ile birlikte yeniden canlanmıştır. "Rönesans siyasal düşünürleri, kendini yöneten bir cumhuriyetin sahip olduğu siyasal özgürlüğü en yüksek siyasal ideal olarak" ele almışlardır. Bu çerçevede yurttaşların siyasal yaşama aktif katılımını, hem siyasal toplumun hem de yurttaşların özgürlüğü için gerekli görmüşlerdir.[221]

Rönesans cumhuriyetçiliği, daha sonra 17. yüzyılda iç savaşın ardından monarşinin yıkılmış olduğu İngiltere'de etkili olmaya başlamıştır. Esasen bu döneme kadar cumhuriyetçi yönetimin küçük ölçekli devletler için uygun olduğu fikri hâkim olmasına rağmen, İngiltere'de oluşan yeni düşünce geleneği zamanla kent devletinden daha büyük ölçekteki devletlerde de cumhuriyetçi yönetimlerin uygulanabileceği fikrini benimsemiştir. Nitekim Amerikan ve Fransız Devrimlerinin ardından da cumhuriyetçilik, artık ulus-devlet ölçeğinde

[218] Aylin Kılıç, "'Cumhuriyetçi Erdem' Kavramı Ekseninde Türkiye'de Tek Parti Dönemi Uygulamaları", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, s. 190.
[219] A. g. e., s. 190-191.
[220] Mehmet Ali Ağaoğulları, Levent Köker, **İmparatorluktan Tanrı Devletine**, Ankara: İmge Kitabevi, 2001, s. 39-48.
[221] Kılıç, s. 192.

uygulanması savunulan bir düşünce geleneği haline gelmiştir. Bununla bağlantılı olarak yurttaşların doğrudan siyasal katılımı ilkesinin yerini temsili demokrasi düşüncesi almıştır.[222]

Özellikle Fransız Devrimi ile birlikte cumhuriyet, ulus-devletlerin temel idare biçimi haline gelmiştir. Söz konusu gelişme açısından üç temel felsefi ve normatif ilke belirleyici olmuştur. Bunlar devletin egemen özne konumunda bulunması, toplumun ulusla özdeşleştirildiği ve yurttaşların yönelmesi beklenen kamusal yararın devlet seçkinleri tarafından belirlendiği "organik toplum" tasarımı ile devlete karşı ödevler ve sorumluluklar çerçevesinde tanımlanmakla birlikte sınırlı haklara sahip bir yurttaşlık anlayışıdır. Bunun sonucunda cumhuriyet, ulus-devletler tarafından bir anlamda rejim sorununa indirgenmiştir. Türkiye'nin Kurtuluş Savaşı ile hemen sonrasındaki ulus-devletin kuruluş dönemleri, "cumhuriyetçi geleneğin ideallerinin ulus-devlet yapılanmasının hegemonyası altında dönüşüme uğradığı" böyle bir tarihsel sürece tekabül etmiştir.[223]

Her ne kadar Halk Fırkası'nın 1923 Nizamnamesi cumhuriyetin ilanından önce hazırlanmış olsa da bu belgede cumhuriyetçilik ilkesinin özünün bir bakıma dile getirilmiş olduğunu belirtmek gerekir. Nizamnamenin ilk maddesinde fırkanın gayeleri arasında milli hâkimiyetin halk tarafından ve halk için icrasına rehberlik etmek de sayılmaktadır[224]. Burada bir yandan cumhuriyet kavramı kullanılmadan temel cumhuriyetçi normdan (milli egemenliğin halk tarafından yürütülmesi) söz edilmekte, diğer yandan Halk Fırkası'na rehber rolü biçilerek, daha başından fırkaya özel bir misyon yüklendiği ilan edilmektedir.

Cumhuriyetin kurulmasının ve daha önce söz edildiği gibi, TpCF muhalefetinin oluşması sürecinde 10 Kasım 1924'te HF isminin başına "Cumhuriyet"in eklenmesinin ardından kaleme alınan ilk tüzük olan 1927 Nizamnamesi'nde cumhuriyetçilik, halkçılık ve milliyetçilik ile birlikte fırkanın vasıfları arasında sayılmıştır. (madde 1) Aynı nizamnamenin ikinci maddesinde fırkanın, Türk milletinin itibarını ve refahını yükseltmekte olan Cumhuriyet'in her türlü istibdat ve tegallüp idaresi imkânını ortadan kaldıran yegâne devlet idaresi şekli ve milli egemenliğin en gelişmiş hali olduğunu bir siyasi amaç olarak kabul ve ilan ettiği ifade edilmektedir. Ayrıca Cumhuriyet'in hâlen ve gelecekte her türlü tehlike ve

[222] A. g. e., s. 192-193.
[223] A. g. e., s. 372.
[224] **Halk Fırkası Nizamnamesi [1923]**, s. 375.

saldırıdan masun bulundurulmasının en yüksek milli ve vatani görev olarak görüldüğü dile getirilmektedir.[225]

Cumhuriyetçilik ilkesi ile ilgili olarak, 1931 Programı'nın "Cumhuriyet Halk Fırkasının Ana Vasıfları" başlığını taşıyan ikinci kısmında fırkanın, milli egemenlik ülküsünü en iyi ve en emin şekilde temsil ve tatbik eden devlet şeklinin cumhuriyet olduğuna inandığı ve bu sarsılmaz kanaatle cumhuriyeti tehlikelere karşı bütün araçlarla savunduğu ifade edilmektedir[226]. Burada ilginç bir nokta, 1927 Nizamnamesi'nde yer verilen her tür istibdat (despotik) ve tagallüp (zorba) rejimin oluşmasının önüne geçen yegâne idare şeklinin cumhuriyet olduğundan artık söz edilmemesidir. Bu anlamda cumhuriyetçilik ilkesine ilişkin değerlendirmeler de 1931 Programı'nda genel olarak kısalmıştır. Dolayısıyla partinin siyasi, ekonomik ve sosyal konulara ilişkin görüşlerinin daha ayrıntılı bir biçimde sunulmasının beklenebileceği bu ilk programda, cumhuriyetçilik açısından böyle bir ayrıntılı açıklamaya ihtiyaç duyulmamış olduğu görülmektedir. Hatta bir bakıma bu ilkeye yüklenen anlamın kısmen de olsa daraldığını söylemek mümkündür.

1931 Programı'nda yer alan cumhuriyetçiliğe ilişkin ifadeler, dilde arılaşma hareketinde yaşanan gelgitlerin etkisiyle çeşitli dönemlerde farklı kelimeler kullanılmış olsa da içerik itibariyle esasen tek parti dönemi boyunca CHP programlarında değişmeden aynı kalmıştır. Bu durum ancak çok partili hayata geçilmesinden sonra hazırlanan 1947 Programı ile değişmiştir. Bu programda da öncekilerde olduğu gibi, milli egemenlik ülküsünü en iyi ve en sağlam şekilde temsil eden ve uygulayan devlet şeklinin cumhuriyet olduğu vurgulanmaktadır. Bununla birlikte milletin sadece kendisine ait olan egemenliği, tam bir serbestlik içinde tek dereceli seçimle belirleyeceği milletvekillerinden oluşan TBMM aracılığıyla kullandığı ve demokrasi esasına dayanan bu rejimi her türlü tehlikeye karşı korumanın partinin bir görevi olduğu dile getirilmektedir. (madde 4)[227] Böylece ilk defa 1947 Programı ile birlikte cumhuriyetçilik ilkesi çerçevesinde serbest tek dereceli seçim ile demokrasiden söz edilmiş olmaktadır. Buradan hareketle tek parti döneminde milli egemenlik

[225] **Cümhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, 15 Teşrinievel 1927de İnikat Eden Cümhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongrasının 22 Teşrinievel 1927 Tarihli İçtimaında Müzakere ve Kabul Edilmiştir**, s. 3-4.
[226] **C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, Fırkanın 10 Mayıs 1931de toplanan Üçüncü Büyük Kongresi tarafından kabul edilmiştir**, s. 30-31.
[227] **C.H.P. Programı Partinin VII. Kurultayınca Onanmıştır**, s. 45.

ilkesi ile demokrasi ve siyasi katılım arasında bir bağıntı kurulmadığını ve bunun ancak çok partili hayata geçilmesinin ardından gündeme gelmeye başladığını söylemek mümkündür.

1. 2. 2. 3. Milliyetçilik:

Milliyetçiliği modernist bir yaklaşım çerçevesinde ele alan araştırmacılar, bu mefhumun modern çağa özgü olduğunu ve bu anlamda milletlerle milliyetçiliğin "kapitalizm, sanayileşme, merkezi devletlerin kurulması, kentleşme, laikleşme gibi modern süreçlerle birlikte ya da onların ürünü olarak" ortaya çıktığını dile getirmektedir. Bununla beraber modernist yazarlar kendi analizlerinde çok farklı etkenlere vurgu yapmıştır. Modernist kuramın temsilcilerinden biri olarak John Breuilly, gerek milliyetçiliği karşılaştırmalı tarih yöntemiyle çözümlemeye yönelik ilk çalışma yapanlardan olması, gerekse de milliyetçiliği bir siyaset biçimi olarak gören kendine özgü yaklaşımı nedeniyle milliyetçilik hakkındaki literatürde önemli bir konum elde etmiştir. Breuilly'e göre milliyetçilik, "iktidarı (devlet gücünü) ele geçirmeye ya da kullanmaya çalışan ve bunu milliyetçi savlara dayanarak haklı gösteren siyasi hareketler[dir.]"[228] Milliyetçi savlar ise üç temel iddia çerçevesinde dile getirilmektedir:

Kolaylıkla belirlenebilecek kendine özgü bir karakteri olan bir millet vardır.

Bu milletin çıkarları ve değerleri diğer tüm çıkar ve değerlerden üstündür.

Millet olabildiğince bağımsız olmalıdır. Bu genellikle en azından siyasi egemenlik anlamına gelir.[229]

Breuilly açısından "milliyetçilik her şeyden önce siyasetle, siyaset ise güç/iktidarla ilgilidir. Güç/iktidar, çağdaş dünyada devletin yönetimini ele geçirmeye ve kullanmaya bağlıdır." Bu anlamda milliyetçilik her şeyden önce bir siyaset biçimi olarak ele alınmalıdır. Milliyetçilik, aynı zamanda modernleşme süreciyle de ilişkilidir.[230] Modernleşmenin en önemli sonuçlarından birinin idarenin uzmanlaşmış bürokrasiler eliyle yürütülmeye

[228] Umut Özkırımlı, **Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış**, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2008, s. 105-106, 132-133.
[229] A. g. e., s. 133-134.
[230] A. g. e., s. 134-135.

başlanması olduğunu belirtmek gerekir. Bu bağlamda söz konusu süreç, her şeyden önce modern devletin doğuşunu da içermiştir.

Modern devletin varlığına dair ilk emareler mutlakiyetçi monarşilerde görülmeye başlanmış olmakla birlikte esasen sistemli olarak ortaya çıkışı Fransız Devrimi'yle birlikte söz konusu olmuştur[231]. Bununla ilişkili görülebilecek bir diğer önemli gelişme olan, egemenliği kullanan bir birim olarak ulus fikri ise ilk olarak İngiltere'de gündeme gelmiştir. Bu konuyla ilgili olarak, ulus kavramının anlam olarak geçirdiği dönüşümü ortaya koyan Liah Greenfeld, on altıncı yüzyılın başlarında İngiltere'de daha önce kilise konseyine katılan dini elitler için kullanılan bu kavramın "halk" ile eşanlamlı olarak bir ülkenin nüfusunu tanımlayan bir içerik kazandığını belirtmektedir. Böylece "halk" küçültücü çağrışımlarından sıyrılarak, artık egemenliğin taşıyıcısı, politik dayanışmanın temeli ve sadakatin en yüksek nesnesini içeren pozitif bir varlığı işaret etmeye başlamıştır.[232] Bununla beraber siyasal bir hareket olarak milliyetçiliğin Fransız Devrimi'yle birlikte gündeme geldiğini belirtmek gerekir.

Aydınlanma ve Fransız Devrimi ile beraber giderek daha fazla insan, iktidarın kullanımını paylaşma talebini dile getirmiştir. Bunun yanında devlet de "özellikle askere almak ve etkin bir biçimde vergi toplamak" amacıyla "toplumla daha önce olmadığı kadar yoğun bir ilişki içine" girmeye başlamıştır. Böylece yeni bir devlet pratiği ortaya çıkmıştır.[233] Devletlerarası ilişkilerde modern egemenlik fikrinin gelişmesi, "devletin siyasi yükümlülüklerin tek kaynağı" haline gelişini güçlendirmiştir. Bu çerçevede devletin zor kullanma hakkına sahip tek kurum olmasına yönelik gereklilik, devletin sınırlarının çok daha net bir şekilde çizilmesine de neden olmuştur.[234] Esasen modern devletin her şeyden önce 'teritoryal' bir devlet olduğunu belirtmek gerekir. Bu anlamda sınırları belli bir toprak parçası ile tanımlanmakta ve bu toprak parçası üzerinde yaşayan nüfusun tümünü kucaklaması/yönetmesi beklenmektedir. Buysa egemenliğini doğrudan kullanmasıyla mümkün olabilmektedir. Dolayısıyla iktidar ve toplum arasında, daha önceleri olduğu gibi,

[231] İnci Özkan Kerestecioğlu, "Milliyetçilik", **Modern Siyasal İdeolojiler**, der. Birsen Örs, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 325.
[232] Liah Greenfeld, **Nationalism: Five Roads to Modernity**, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992, s. 4-8.
[233] Kerestecioğlu, s. 325.
[234] Özkırımlı, s. 136.

ara kademeler, özerk birimler bulunmamaktadır. Modern devlet pratiğinde hem "toplumun katılım taleplerine kanal açmak", hem de "topluma nüfuz etmek" söz konusudur. Milliyetçilik ise her iki boyut açısından da önemli bir işleve sahiptir.[235]

Milliyetçilik üzerine çalışan pek çok teorisyenin vurguladığı ortak bir husus da milli kimliğin oluşumunda, ilgili milli devletin belirleyici bir öneme sahip olduğudur. Bu anlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülüşüne müteakip Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinin Türk milli kimliğinin şekillenmesinde etkili olduğunu belirtmek gerekir. Bununla ilgili olarak Tanıl Bora, cumhuriyetin hem "modern milli devlet olarak inşa edilen bir yapı" olması, hem de "Osmanlı Devleti'nin modern milli devlet yapısına" dönüşmesiyle kurulmuş olması nedeniyle ikili bir karaktere sahip olduğunu dile getirmektedir. Söz konusu ikili karakteri, Ahmet İnsel "çağdaşlaşma gereği ile devletin bekası arasındaki ikilem" olarak tanımlamaktadır.[236] Esasen bu beka kaygısının, Türk milli kimliğinin oluşumunda kullanılan malzemeyi sağlayan Osmanlı Türkçülük akımının ortaya çıkış saiklerinden biri olduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür.

Başlangıçta kültürel bir nitelik taşıyan Osmanlı Devleti'ndeki Türkçülük, çeşitli etnik gruplar arasında gelişen ayrılıkçı ulusçulukların ve yaşanan toprak kayıplarının sonucunda imparatorluğun son on yılında siyasal bir hareket halini almıştır. Söz konusu akımın ideolojik zemini, Avrupa'daki Türkoloji çalışmaları ile Rusya'daki Türk asıllı aydınlar arasında öncelikle Pan-Slavizme karşı bir tepki olarak gelişen ve Türk ile Müslüman kimliklerinin vurgulanmasına dayanan kültürel/siyasal edebiyatları tarafından oluşturulmuştur. Böylece Osmanlı aydınları arasında "Türki halkların tarihine, diline, kültürüne dayalı bir 'Türklük' anlayışı" zamanla yayılmıştır.[237]

Temel kavramlarının çoğunu "tarihe, kültüre ve etnik aidiyete ağırlık veren romantik ulusçuluk ideolojisinden" alan kültürel Türkçülük yeni bir kimlik arayışını ifade ediyordu. Farklı milliyetler arasındaki ayrımı etnik bağlar ve dil üzerinden açıklayan romantik ulusçuluğun etkili olduğu on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı aynı zamanda ırk teorilerinin boy gösterdiği bir dönemdi. Bu çerçevede Türk kimliğinin romantik kaynakları Orta Asyalı

[235] Kerestecioğlu, s. 326.
[236] Tanıl Bora, **Milliyetçiliğin Kara Baharı**, İstanbul: Birikim, 1995, s. 244-245.
[237] Günay Göksu Özdoğan, **"Turan"dan "Bozkurt'a: Tek Parti Döneminde Türkçülük, 1931-1946**, İstanbul: İletişim, 2001, s. 40.

ve Ari olmak ile Turan mitosu etrafında oluşmuştu. Osmanlı aydınlarının kimlik arayışı da hem "etnik tarihin yeniden keşfi"ni içeriyor, hem de Batı yayılmacılığının yarattığı küçük düşürülmüşlük hissine karşı bir savunma mekanizması işlevini taşıyordu.[238]

Batıya karşı savunmacı tutumun etkisiyle başlangıçta Türkçü hareket açısından Türkçülük ile İslamcılık belli ölçüde birbiriyle bağdaşabilir bir durumdaydı. Özellikle Ruslaştırma politikalarından rahatsızlık duyan Rusya'daki Türk kökenli aydınlar, dini ve etnik aidiyetleri birbirini güçlendiren öğeler olarak algılıyorlardı. Osmanlı ülkesindeki Türk aydınları içinse İslamcılık, daha geniş bir nüfusa hitap edilebilmesini mümkün kılıyordu. Bu nedenle bir "Türk ulusu"nun var olduğunun dile getirilmeye başlandığı ilk dönemlerde bunun tanımı hem etnik bağlar, hem de dini bağlılık yoluyla yapılıyordu. Bununla beraber Balkan Savaşları, bir yandan yaşanan toprak kayıpları, diğer yandan savaş sonrasında imparatorluğun değişen nüfus yapısı nedeniyle İslamcılığın güç kaybetmesine ve giderek Pan-Türkçülükle eşanlamlı hale gelmeye başlayan Türkçülüğün ön plana çıkmasına yol açtı.[239] Her ne kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti giderek daha fazla bu tür bir Türkçü yönelime girmiş olsa da Birinci Dünya Savaşı'nın kaybıyla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamen çözülmesi ve 1922'de Enver Paşa'nın Buhara'daki ölümü, Pan-Türkist projelerin bir bakıma gündemden düşmesine neden oldu.

Türkçülüğün kültürel bir akımdan siyasi bir akıma dönüşme sürecinin en sistematik açıklaması, Yusuf Akçura tarafından *Üç Tarz-ı Siyaset* adlı eserde yapılmıştır. Eserinde Pan-Türkçülüğün yanı sıra Pan-İslamizmi ve Osmanlıcılığı imparatorluk açısından uygulanabilirlikleri üzerinden tartışan "Yusuf Akçura'nın özgün katkısı, Doğu Avrupa'da ve Asya'daki bütün Türkî halkları birleştiren güçlü bir Osmanlı Devleti'nin yeniden kurulmasını savunması ve ortak siyasal kimlik için laik bir temel" önermesidir. "Daha önceleri Türklerle Araplar arasındaki ayrım, aynı ümmet içerisinde farklı kavimlere mensup olmakla ifade" edilirken, Akçura laik bir kavram olarak "ırk"ı kullanmıştır. Etnik birliğe dayalı Türk ırkı vurgusu, Türkleri diğer Müslümanlardan ayıran alternatif bir kimliği gündeme getirmektedir. Bununla beraber Akçura ırk kavramını dönemin Avrupa'daki ırkçı teorileri gibi "saf kan" olmaya değil ortak kültürel/etnik bir mirasa dayandırmıştır. Eserinde Akçura ırkın yanı sıra Pan-Türkist bir birliği mümkün kılacak dil, gelenek ve din gibi öğelere de yer vermiştir. Her

[238] A. g. e., s. 41-42.
[239] A. g. e., s. 42-43.

ne kadar Müslümanlığı bir unsur olarak dışlamasa da Akçura'nın getirdiği yaklaşımda İslam, Türklük karşısında ikinci derecede önemli bir konumdadır.[240]

Akçura dışında siyasi Türkçülüğün oluşumunda belirleyici olan bir başka önemli figür Ziya Gökalp'tir. Gökalp ırk kavramı yerine kültürü ön plana çıkaran bir anlayış geliştirmiştir. "Gökalp'in tanımına göre ulus, aynı dili konuşan, aynı eğitimden geçen, dini, ahlaki ve estetik idealleri bir olan, kısacası ortak bir kültüre ve dine sahip olan insanlardan oluşan bir toplumdur."[241] Esasen Gökalp'in milliyetçiliği, Akçura'nınkinden farklıdır. Öncelikle Gökalp, Akçura'nın kendi eserinde aralarındaki çelişkileri ortaya koyduğu İsalam(cılık) ile Türkçülüğü birbirinden ayırmamaktadır. Bu bağlamda Suavi Aydın'a göre Akçura'da milliyetçilik, başlı başına dinin düzenleyiciliğinden bir kopuş niteliği taşımaktadır. Gökalp'in aksine Akçura'nın milliyetçilik anlayışı, İslamiyet ile organik bir ilişkiye sahip olması nedeniyle "gayri-milli" bir nitelik taşıyan Osmanlı Devleti'nin varlığına dayanmamaktadır. Buradan hareketle Aydın, diğer milliyetçiler açısından Türklüğün, "ancak Osmanlı birliği ile birlikte düşünülebilecek bir olgu" olduğunu, oysa Akçura'da hem Osmanlı'nın hem de dinin ötesinde başat bir yere sahip olduğu dile getirmektedir.[242]

Akçura ve Gökalp gibi figürler tarafından siyasi bir içerik kazandırılan Türkçülüğün meydana getirdiği düşünsel arka plan, Birinci Dünya Savaşına müteakip Milli Mücadelenin ardından kurulmakta olan yeni ulus-devletin siyasi ihtiyaçları doğrultusunda yeniden yoğrulmuştur. Bununla beraber Milli mücadele yıllarında Türklük ve Türk milliyetçiliği ifadelerinin kullanılmadığı görülmektedir. Bu dönemin önemli belgeleri olan Erzurum ve Sivas Kongrelerinin beyannameleri ile Misak-ı Milli'yi inceleyen Ergun Özbudun, milli topluluğun Osmanlılık ve Müslümanlık gibi geleneksel kriterlerle tanımlanmış olduğuna dikkat çekmektedir. Ayrıca söz konusu topluluk yekpare (monolitik) bir kitle olarak algılanmamakta, ilgili metinlerde sıklıkla kullanılan "anasır-ı İslamiye" tabirinden de anlaşılabileceği gibi çeşitli unsurlardan oluştuğu kabul edilmektedir.[243]

---

[240] A. g. e., s. 69-72.
[241] A. g. e., s. 73-74.
[242] Suavi Aydın, **Modernleşme ve Milliyetçilik**, Ankara: Gündoğan, 1993, s. 210-214.
[243] Ergun Özbudun, "Milli Mücadele ve Cumhuriyet'in Resmi Belgelerinde Yurttaşlık ve Kimlik Sorunu", **75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru**, İstanbul: Tarih Vakfı, 1998, s. 151-152.

Özbudun, Milli Mücadele sırasında milliyetçi bir söylemden özenle kaçınılmış olmasının, dönemin siyasal gereklerinin bir sonucu olduğu kanısındadır. Buna göre Milli Mücadele'yi yürüten milliyetçi kadrolar, zafere ulaştıktan ve rejimi konsolide ettikten sonra devam ettirmeyecekleri bazı ittifaklar yapmak durumunda kalmıştır. Bu ittifaklardan biri İslamcı muhafazakâr kesimlerle, diğeri de Türkler dışındaki Müslüman etnik gruplarla yapılmıştır. Bu bağlamda söz konusu dönemde zaten birçok farklı sorunla boğuşan seçkinler, bir bakıma Müslüman milliyetler sorununun yaratacağı ek güçlüklerle uğraşmamak için bu tür geçici ittifakların kurulmasına özen göstermiştir. Ancak savaş sona erip, rejim konsolide olmaya başladıkça giderek çeşitli kimliklerin varlığına olanak tanıyan Milli Mücadele döneminin söylemi terk edilmiş, yerine Türk milliyetçiliği vurgulanır olmuştur.[244]

Milliyetçiliğin CHP program ve tüzüklerine ilk yansıması, 1923 Nizamnamesi'nin fırkaya üye olmaya ilişkin 3. maddesinde görülmektedir. Buna göre Halk Fırkası'na her Türk ve yurtdışından gelerek Türk vatandaşlığını ve harsını kabul eden her birey katılabilmektedir.[245] Parla'ya göre burada dışlayıcı ve etnik bir milliyetçilikten ziyade hukuki ve kültürel bir milliyetçilik söz konusudur[246]. Bununla birlikte belirtmek gerekir ki, her ne kadar Türk ifadesinden Türk(iye) vatandaşlığının anlaşıldığı gerek o dönemde gerekse sonrasında sıklıkla vurgulansa da, "Türk harsını" kabul etmenin (ve dolayısıyla bir bakıma bilmenin) bir ön şart olarak kabul edilmiş olması, vatandaşlık temelli olmanın ötesine geçen bir milliyetçilik anlayışının söz konusu olduğunu göstermektedir.

Esasen Anthony Smith'in de işaret ettiği gibi, her milliyetçilik çeşitli derecelerde ve farklı biçimlerde "civic" (yurttaş) ve etnik unsurları içinde barındırmaktadır. Bu çerçevede kimi dönemlerde civic ve teritoryal unsurlar egemen olurken, kimi zaman da etnik ve yerel unsurlar ön plana çıkmaktadır.[247] CHP'nin milliyetçilik anlayışını da böyle bir bağlamda değerlendirmek gerekmektedir.

---

[244] A. g. e., s. 152-153.
[245] **Halk Fırkası Nizamnamesi [1923]**, s. 375.
[246] Parla, **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları-Cilt 3: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u,** s. 31.
[247] Anthony D. Smith, **National Identity**, London: Penguin, 1991, s. 13. Türkçesi için bkz. Anthony D. Smith, **Milli Kimlik**, (çev.) Bahadır Sina Şener, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010. Kitabın Türkçe çevirisinde hatalı bir biçimde özgün metindeki "civic" ifadesi için sivil kelimesi kullanılmıştır. Oysa sivilin mantıki karşıtı etnik değil, askeridir. Bu bakımdan civic kavramının kendisini veyahut kelimeyi tam olarak karşılamasa da içerik itibariyle çok daha açıklayıcı olan "yurttaş" kelimesini tercih etmek kanımca daha doğru olacaktır.

1927 Nizamnamesi'nde CHF'nin cumhuriyetçi, halkçı ve milliyetçi olduğu ifade edilmiştir. (madde 1)[248] Böylelikle milliyetçilik partinin vasıflarından biri haline gelmiştir. Bununla bağlantılı olarak görülebilecek 5. maddede de açıkça milliyetçilikten söz edilmeden, vatandaşlar arasındaki en sıkı bağın dil birliği, his birliği, fikir birliği olduğundan hareketle Türk dilini ve kültürünü tamamıyla umumileştirmenin ve geliştirmenin bir temel prensip olarak benimsendiği dile getirilmektedir[249].

Bunun dışında fırkaya üyelik için sayılan kriterler çerçevesinde Milli Mücadeleye aleyhtar bir vaziyet almamış her Türk vatandaşın, Türk kültürünü ve fırkanın umdelerini tamamıyla kabul etmesi şartıyla fırkaya katılabileceği belirtilmektedir. (madde 8/D)[250] 1931 Nizamnamesi'nde söz konusu hükümde değişikliğe gidilerek, "Türkçe konuşmakta bulunmuş" olmak da fırkaya üye olma şartlarından biri haline getirilmiştir. (madde 7/Ç)[251] Bu değişikliği, ilgili dönemin gelişmelerinin bir yansıması olarak görmek mümkündür. Bu bağlamda 1920'lerin ikinci yarısında ve 1930'larda etkili olan "Vatandaş, Türkçe Konuş" kampanyasından söz etmek gerekir.

Söz konusu kampanya bir bakıma ilk olarak Türk Ocakları'nın 1927 yılındaki kongresinde gündeme gelmiştir. Aynı zamanda Türk Ocakları'nın faaliyet alanının Türkiye ile sınırlandırılması kararının alındığı bu kongrenin ana konularından biri de azınlıkların Türkçe konuşmasının sağlanması meselesi olmuştur[252]. 26 Nisanda Türk Ocakları Kongresi'nde yaptığı konuşmada Başbakan İnönü de herkesin Türkçe konuşması gerektiğini vurgulamıştır[253]. Bunun ardından 13 Ocak 1928'de yapılan Darülfünun Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti'nin yıllık kongresinde azınlıkların Türkçe konuşmasını sağlayacak bir kampanyanın başlatılmasına karar verilmiştir. Söz konusu kampanya resmi bir nitelik taşımasa da siyasi otorite tarafından desteklenmesi nedeniyle oldukça etkili olmuştur. Kampanya çerçevesinde tiyatro, sinema, otel, gazino ve lokanta gibi yerlere Türkçe

[248] **Cümhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, 15 Teşrinievel 1927de İnikat Eden Cümhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongrasının 22 Teşrinievel 1927 Tarihli İçtimaında Müzakere ve Kabul Edilmiştir**, s. 3.
[249] A. g. e., s. 5.
[250] A. g. e., s. 6.
[251] **C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, Fırkanın 10 Mayıs 1931de Toplanan Üçüncü Büyük Kongresi Tarafından Kabul Edilmiştir,** s. 4.
[252] Ahmet Yıldız, **"Ne Mutlu Türküm Diyebilene": Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları, 1919-1938**, İstanbul: İletişim, 2001, s. 287.
[253] Soner Çağaptay, **Türkiye'de İslam, Laiklik ve Milliyetçilik: Türk Kimdir?**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, s. 42.

konuşulmasını "tavsiye eden" afişler asılmıştır. Bunun sonucunda sadece gayrimüslimler değil, Çerkez, Boşnak, Arap gibi Türk kökenli olmayanlar da kendi dillerini konuşmaları halinde tacize uğramışlardır. Birkaç ay boyunca yoğun bir biçimde yürütülen kampanya, Nisan 1928 itibariyle yavaşlamış, bununla birlikte tamamen sona ermemiştir. Gazetelerde kampanya lehine yazılar yayınlanmaya devam etmiştir.[254]

Ahmet Yıldız, azınlıkları tedirgin etmekle birlikte, onlara Türkçeyi benimsetmekte çok da başarılı olamayan bu kampanyanın daha sonra da zaman zaman tekrarlanmaya çalışıldığını ve "Türkçe konuşma konusundaki devlet hassasiyetinin sembolü" olduğunu dile getirmektedir[255]. Buradan hareketle "Vatandaş, Türkçe Konuş" kampanyasının ardından artık CHP için de Türkçe konuşmanın önemli bir konu haline geldiğini söylemek mümkündür. Tek parti döneminin sonuna kadar Türkçe konuşmak, CHP'nin tüzüklerinde partiye üye olma şartlarından biri olarak kalmıştır.

Partiye üyeliğe ilişkin hükümler haricinde CHP'nin milliyetçiliğe dair görüşleri, 1931'de hazırlanan ilk programla birlikte artık parti programlarında yer almaya başlamıştır. Bu çerçevede 1931 Programı'nın hemen başında, birinci kısmın ilk maddesinde vatan kavramı tarif edilmiştir. Buna göre "vatan, Türk milletinin eski ve yüksek tarihi ve topraklarının derinliklerinde mevcudiyetlerini muhafaza eden eserleri ile yaşadığı" mevcut siyasi sınırlar içindeki yurttur[256]. Bu anlamda vatan kavramı, hem tarihi hem de coğrafi-siyasi kriterlere göre tanımlanmaktadır[257]. Aynı maddede vatanın ayrılık kabul etmez bir bütün olduğu da dile getirilmektedir. Bunun yanı sıra birinci kısmın ikinci maddesinde millet ise dil, kültür ve mefkûre birliği ile birbirine bağlı vatandaşların oluşturduğu bir siyasi ve sosyal heyet olarak tarif edilmektedir[258].

---

[254] Yıldız, s. 287; Çağaptay, s. 42, 45. Büyük Britanya Dışişleri Bakanlığı belgelerini inceleyen Çağaptay, kampanyanın başlıca hedefinin Yahudiler olduğunu ve yavaşlamasının da Türkiye dışındaki Yahudi dünyasının Ankara'ya yaptığı baskıların bir sonucu olduğunu düşünmektedir. Bkz. Çağaptay, s. 42-45.

[255] Yıldız, s. 287. "Vatandaş, Türkçe Konuş" kampanyasının 1930'larda ivme kazandığı zaman ve yerlerle ilgili olarak bkz. Çağaptay, s. 92-102.

[256] **C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, Fırkanın 10 Mayıs 1931de Toplanan Üçüncü Büyük Kongresi Tarafından Kabul Edilmiştir,** s. 29.

[257] Parla, **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları-Cilt 3: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u**, s. 32.

[258] **C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, Fırkanın 10 Mayıs 1931de Toplanan Üçüncü Büyük Kongresi Tarafından Kabul Edilmiştir,** s. 29-30.

CHP'nin ana vasıflarının sayıldığı programın ikinci kısmının birinci maddesinde partinin milliyetçilik anlayışı ortaya konulmaktadır. Bu çerçevede fırkanın ilerleme ve gelişme yolunda ve uluslararası ilişkilerde bütün muasır milletlere muvazi ve onlarla ahenkli bir şekilde hareket etmekle birlikte Türk toplumunun hususi seciyelerini ve müstakil kimliğini mahfuz tutmayı esas saydığı dile getirilmektedir[259]. Bu bağlamda neredeyse tam anlamıyla barışçıl, hümanist, ilerlemeci bir milliyetçilik anlayışı ortaya konulmaktadır.

Nitekim dönemin CHF Genel Sekreteri Recep (Peker) Bey de Darülfünun'da fırka programını açıklamak amacıyla verdiği konferansta bu hususa dikkat çekmektedir. Recep Bey, CHF'nin milliyetçiliğinin ölçülü olduğunu ve bazen kaba bir gurur halini alan ve dünyanın ileri gidişi muvacehesinde küskün bir infirada [tek başına kalmaya] yol açan sıkı hodbinliğe [bencilliğe]" fırkanın anlayışında yer olmadığını belirtmektedir. Bu anlamda şoven, zenofobik ve bencil olunmadığı dile getirilmektedir. Bunun yanı sıra Peker, fırkanın Türk milletini büyük insanlık ailesinin bir uzvu olarak gördüğünü, ancak milletin hususi seciyelerinin ve müstakil kimliğinin mahfuz kalması için nereden ve ne şekilde gelirse gelsin "beynelmilelcilik cereyanlarına kapılmanın milli felaketler doğuracağına kani" olduklarını ifade etmektedir. Peker'e göre "programın iktisat kısmında amale ve işçilerimiz için milliyetçilik şartını zikre sebep olan esas fikir de budur."[260] Dolayısıyla uluslararası ilişkiler açısından eşitlikçi, çoğulcu ve hümanist bir nitelik taşıyan CHP'nin milliyetçilik anlayışı, ülke içindeyse bir bakıma enternasyonalizmin (ve doğal olarak komünizmin) panzehri olarak ele alınmaktadır.

Peker ayrıca milletin vatandaşların oluşturduğu siyasi ve toplumsal heyet olması ve vatanın da programda mevcut siyasi sınırlar içindeki yurt olarak tanımlanmasından hareketle fırkanın milliyetçiliğinin siyasi mukadderatları farklı olan kütlelerle bir ilişkisi olmadığını dile getirmektedir:

> Ayrı ayrı dinlere sahip olan ve vatanımızın hudutlar[ı] haricinde yer yer ya müstakil devletler kurmuş veyahut başka devletlerin tebaası vaziyetinde bulunmuş olan Türkler hakkında sıcak bir sevgi ile meşbu alakamızı muhafaza ederiz. Ancak gittikçe inkişaf eden tarihi hakikatlere

[259] A. g. e., s. 31.
[260] Recep, **Cumhuriyet Halk Fırkası Programının İzahı İçin Recep Beyin Konferansı**, s. 6; Parla, **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları-Cilt 3: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u**, s. 118.

göre miktarları büyük yekûnlar dolduran bu kütlelerle aramızdaki kan karabetini ve tarih karabetini bugünkü siyasi iştigalimizin dışında bir ilim mevzuu telakki ederiz.[261]

Böylelikle CHP'nin milliyetçiliğinin irredantist ve revizyonist olmadığı Peker tarafından kesin bir dille vurgulanmaktadır. Aynı zamanda siyasi Pantürkizme kapı tamamen kapatılmakta ve dış Türklere olan ilgi ve alakanın bilimsel ve kültürel bir nitelik taşımakla sınırlı kalacağı ifade edilmektedir.

Peker, 1931 Programı'nda milleti var eden öğelerden biri olarak sayılan kültür birliğini (ki diğer öğeler dil ve mefkûre birliği), "maziye beraber bağlı olmak, zengin ve müşterek bir hatırat mirasına sahip olmak", yani bir bakıma ortak deneyimlere ve tarihe sahip olmak şeklinde açıklamaktadır. Bunun dışında beraber yaşamak konusunda samimi bir ortak arzunun ve muvafakatin bulunmasının ve sahip olunan mirasın korunmasında ortak bir iradenin varlığının millet fikri için gerekli olduğunu dile getirmektedir. Bu çerçevede Peker, milliyetçilik ilkesi açısından Türk kökenli olmayanların durumunu da irdelemektedir:

> Bugünkü Türk milleti siyasi ve içtimai camiası içinde kendilerine Kürtlük, Çerkezlik ve hatta Lazlık ve Pomaklık gibi fikirler telkin edilmiş olan vatandaşlarımızı kendimizden sayarız. Mazinin karanlık istibdat devirlerinden kalma (…) bu yanlış telakkileri hulusla ve samimiyetle düzeltmek vazifedir. (…) Bizim bu millettaşlarımız hakkında duyduğumuz bağlılığın munkariz Osmanlı Hükümeti'nin güttüğü 'ümmet siyaseti' ile hiçbir alâkası yoktur. Biz bu mevzuu saf bir milliyet fikriyle alıyoruz.[262]

Söz konusu ifadelerle ilgili olarak Parla, etnik kökeni Türk olmayan kesimlerin ortak tarihi ve tâbiiyeti benimsemeleri halinde eşit haklara sahip vatandaşlar olarak kabul edildikleri bir hukuki millet ve milliyetçilik anlayışının ötesine taşan, hatta bir bakıma onu bastıran bir etnik millet ve milliyetçilik anlayışının kendini hissettirdiğini düşünmektedir. Peker'in ifadelerine bakıldığında farklı etnik tanımlamaların meşruiyetinin ve hatta gerçekliğinin reddedildiği, bunların dışarıdan telkin edilen fikirler olarak değerlendirildiği görülmektedir. Bu bağlamda hukuki ve siyasi haklar tanınmakla birlikte etnik ve kültürel farklılıklara alan bırakılmamaktadır.[263]

---

[261] Recep, s. 6.
[262] A. g. e., s. 7.
[263] Parla, **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları-Cilt 3: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u**, s. 119.

Bu noktada gayrimüslimlerin durumunun ne olacağı sorusu gündeme gelmektedir. Peker, bu konuya da değinmekte ve fırkanın Hristiyan ve Musevi vatandaşları dil ve emel birliğine katılmak kaydıyla tamamen Türk olarak kabul edildiğini dile getirmektedir. Fırkanın bu anlayışında istibdat dönemlerindeki "reaya zihniyetinden eser olmadığını" belirtmektedir. Ayrıca Peker'e göre bu "samimi" ifadelerinde "imparatorluğun son senelerinde meşrutiyet gürültüleri arasındaki suni ve câli [uydurma] vatandaşlık tezahüratına benzemeyen ve prensiplerimize uyan hakiki bir mana görmek lazımdır."[264] Bu anlamda Peker, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerek meşrutiyet öncesinde gayrimüslim tebaa anlamında reaya için Müslüman nüfusa nazaran farklı yükümlülüklerin ve daha sınırlı imtiyazların geçerli olduğu yönetim anlayışını, gerekse büyük bölümüne İttihat ve Terakki'nin egemen olduğu meşrutiyet döneminde gelişen vatandaşlık anlayışını eleştirmektedir. CHP Programında modern ve gerçekçi bir vatandaşlığın öngörüldüğünü ileri sürmektedir.

Esasen söylem düzeyinde ilk bakışta "civic" bir nitelik taşıyan CHP'nin milliyetçilik anlayışının, gerçekte "Vatandaş, Türkçe Konuş" kampanyası örneğinde olduğu gibi, Türk (vatandaşı) olmanın şartı olarak kabul edilen Türkçe konuşmanın resmi veya gayrı resmi baskılarla herkes için mecbur kılındığı tekçi bir içeriğe sahip olduğu görülmektedir. Buradan hareketle bir kültürün (Türk kültürü) ve bir dilin (Türkçe), ülkedeki diğer kültürler ve diller hilafına kullanılan yegâne dil ve yaşayan yegâne kültür olması amaçlanmakta, diğer bir deyişle Türk olmadığı düşünülen kesimler asimile edilmek istenmektedir. Dolayısıyla Avrupa'da toplumun (başta Yahudiler olmak üzere) çeşitli kesimlerini ilgili ulusun bir parçası olarak saymayan ve bu nedenle söz konusu kesimlerin vatandaşlık haklarından tam olarak yararlanmasına karşı çıkan, hatta yok edilmelerini savunan ırkçı, faşizan hareket ve rejimlerin yükselişe geçtiği bir dönemde CHP iktidarının, tam olarak böyle bir çizgiye kaymasa da asimilasyoncu bir yaklaşımı benimsediğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda farklı etnik kökene, kültüre ve dile sahip olanlar Türk kültürünü ve dilini benimsemeye zorlanmakta, bunu kabullenmeleri halinde onlara eşit vatandaşlık hakları vaat edilmektedir.

Bununla ilgili olarak Çağaptay, Kemalist milliyetçiliğin "1930'lu yıllarda her ne kadar Türklüğün alâmetifarikası olarak etnisiteyi tercih etse de gönüllü Türklüğe kapılarını kapatmamış" olduğunu düşünmektedir. Bu bağlamda söz konusu dönemde iktidarın özellikle

[264] Peker, s. 7.

Yahudilere yönelik yaklaşımını, "ırkçılığın değil fakat müsamahasız bir çeşit milliyetçiliğin şekillendirdiğini" dile getirmektedir. Hatta Çağaptay'a göre "hiç değilse teoride, 1930'lu yıllarda Kemalizmin Türk ulusuna bakışı, Hıristiyanları dahi kapsamakta"dır.[265] Yine de "gönüllü Türklüğü" ve/veya devletin otoritesini kabule yanaşmayanlara karşı, tek parti döneminde oldukça sert ve acımasız bir tutum takınıldığını belirtmek gerekir.

1931 Nizamnamesi'ndeki partiye üyeliğe ilişkin, daha önce söz edilen milliyetçi kriterler, 1935 Tüzüğü'nde de varlığını korumuştur. (madde 9/Ç)[266] Benzer biçimde 1931 Programı'ndaki vatan, millet ve milliyetçilik ilkesine dair tanım ve yorumlar da 1935 Programında içerik olarak herhangi bir değişikliğe uğramamıştır. (madde 1, 2 ve 5/B) Sadece vatan tanımının başına "kutsal" sıfatı eklenmiştir. [267] Bununla birlikte 1935 Programında milliyetçilikle ilişkilendirilebilecek iki maddeden daha söz etmek gerekmektedir. Bu çerçevede 54. maddede nüfusu arttırmanın ve sağlam ve gürbüz nesiller yetiştirmenin dikkatle yürütülecek işlerden olduğu belirtilmektedir. 62. maddedeyse nüfusun arttırılması hedefi çerçevesinde yurtdışından gelecek Türklere her tür yardım ve kolaylığın sağlanacağı dile getirilmektedir.[268] Esasen nüfusu arttırma hedefi 1931 Programı'nda da bulunmaktadır (6. kısım madde 2)[269], ancak 1935 Programında bu hedef çerçevesinde milliyetçilik anlayışı ile de bağlantılı görülebilecek somut uygulamalardan söz edilmektedir. Böylelikle milliyetçilikle ilişkilendirilebilecek bir nüfus politikası ve bu çerçevedeki sağlam ve gürbüz nesiller yetiştirme gayesinden de anlaşılabileceği gibi beden terbiyesi fikri, CHP Programına dâhil edilmiş olmaktadır. Aynı zamanda 1935 Programı ile birlikte dış Türklerin ülkeye gelmesinin teşvik edilmesi de CHP'nin hedeflerinden biri haline gelmektedir.

1939 Programı'nda milliyetçilik konusunda herhangi bir değişiklik söz konusu olmamıştır. Bununla birlikte 1939 Nizamnamesi'nde partiye üyelik için getirilmiş olan milliyetçi kriter açısından küçük bir değişikliğe gidildiği görülmektedir. Buna göre Milli Mücadele karşıtı bir tutum takınmamış, "Türkçe konuşan, Türk kültürü ile yoğrulmuş ve Partinin bütün umdelerini benimsemiş olan her Türk" partiye girebilmektedir (madde 11/Ç-

[265] Çağaptay, s. 100-101.
[266] **C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, Fırkanın 10 Mayıs 1931de Toplanan Üçüncü Büyük Kongresi Tarafından Kabul Edilmiştir,** s. 4.
[267] **C.H.P. Programı Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır**, s. 4-5.
[268] A. g. e., s. 17-18.
[269] **C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, Fırkanın 10 Mayıs 1931de Toplanan Üçüncü Büyük Kongresi Tarafından Kabul Edilmiştir,** s. 37.

D)[270]. Burada öncekinden farklı olarak kültürü benimsemek yerine bu kültürle yoğrulmak ifadesi tercih edilmiş, ayrıca Türk vatandaşı yerine sadece Türk demekle yetinilmiştir. Söz konusu hüküm, 1943 Nizamnamesi'nde değişikliğe uğramamış ve tek parti döneminin sonuna kadar aynı kalmıştır.

1943 Programı'nın partinin ana vasıflarının ele alındığı 5. maddesinin milliyetçilik ilkesi ile ilgili fıkrası yeniden formüle edilmiştir. İlgili fıkranın başında, önceki programlarla benzer bir ifadeyle, partinin milletin hususi karakterini ve müstakil kimliğini mahfuz tutmayı esas saydığı ifade edilmektedir. Bunun yanı sıra insanlığın "müstakil ve eşit milletlerden mürekkep bir büyük aile ve Türk milletini bu ailenin esaslı" bir parçası olarak görüldüğü dile getirilmektedir.[271] Esasen bu son ifade, "muasır milletlere muvazi ve onlarla bir ahenkte" hareket edileceğinin belirtildiği önceki parti programları ile içerik itibariyle benzeşmektedir. Bununla birlikte çok daha açık bir biçimde, Müttefiklerin savaş sonrasına ilişkin söylemine ve bununla bağlantılı olarak ileride kurulacak olan Birleşmiş Milletler fikrine uygun bir yorum niteliği taşıdığını söylemek mümkündür.

Bu bağlamda İkinci Dünya Savaşı sırasında Büyük Britanya ile ABD arasında tarafından ilan edilen Atlantik Bildirisi'nden söz etmek gerekmektedir. İngiltere Başbakanı Winston Churchill ile o sırada henüz savaşa girmemiş olan ABD'nin başkanı olarak Franklin D. Roosevelt arasında Kanada'da yapılan ve beş gün süren görüşmelerin sonucunda 14 Ağustos 1941'de 8 maddelik ortak bir bildiri yayınlanmıştır[272]. Söz konusu bildiri, Müttefik devletlerin savaş sonrasına ilişkin ilk düzenlemesi niteliğini taşımaktadır. Bildirinin maddeleri şöyledir:

1-Amerika Birleşik Devletleri ile Büyük Britanya, toprak ve diğer biçimlerde yayılmak gayesini gütmeyeceklerdir.

2-İlgili halkın özgürce beyan edilen onayı olmadan toprak değişikliği yapılmayacaktır.

---

[270] **C.H.P. Nizamnamesi, Beşinci Büyük Kurultayın 1-Haziran 1939 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir**, s. 4.

[271] **C.H.P. Programı Partinin VI. Büyük Kurultayının 14.VI.1943 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir**, Ankara: Ulus Basımevi, 1943, s. 4.

[272] Mustafa Aydın, "İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye, 1939-1945", Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, cilt: 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 413.

3-Bütün insanların altında yaşayacakları hükümetin biçimini seçebilmesine saygı gösterilecektir. Hükümranlık hakları ile kendi kendini yönetmekten zorla mahrum bırakılanların durumları tamir edilecektir.

4-Büyük, küçük, yenmiş ve yenilmiş bütün devletlerin, ticarete ve ekonomik refahları için muhtaç oldukları ham maddelere eşit koşullarla erişimi sağlanacaktır

5-Bütün uluslar arasında ekonomik alanda, tüm gelişmiş çalışma standartları, ekonomik ilerleme ve sosyal güvenlik için güvence hedefiyle tam bir işbirliği kurulacaktır.

6-Nazi tiranlığının nihai çöküşünün ardından her ulusun kendi sınırları içinde güvenle var olması ve bütün insanların korku ve yokluktan azade bir şekilde yaşaması sağlanacaktır.

7-Böyle bir barış, bütün insanlara, hiç bir engele uğramadan açık denizlere ve okyanuslara ulaşma imkânlarını sağlamalıdır.

8-Dünyanın bütün uluslarının, gerek maddi gerek ruhi ve ahlaki nedenlerle, zora başvurma âdetinden vazgeçeceklerine inanmaktadır. Kendi sınırları dışına yönelik olarak tehditte bulunan veya bulunma ihtimali olan milletlerin elinde kara, deniz ve hava silahları oldukça gelecekte barış korunamaz. Yaygın ve kalıcı bir genel güvenlik sisteminin kurulabilmesinde böyle ulusların silahsızlandırılması esastır. Barışsever halkların sırtındaki silahlanma yükünü hafifletmek için Amerika Birleşik Devletleri ile Birleşik Krallık tüm diğer uygulanabilir tedbirleri teşvik edecektir.[273]

Atlantik Bildirisi, daha sonra Birleşmiş Milletler'in temelini oluşturmuştur. Bu çerçevede bildirinin maddeleri de Birleşmiş Milletler Antlaşması'na dâhil edilmiştir.[274] Bu noktada Türkiye'nin de savaşın başlamasından önce 12 Mayısta Büyük Britanya'yla, 23 Haziranda da Fransa'yla bir ön anlaşma niteliği taşıyan ortak demeçler imzalamış olduğunu belirtmek gerekir. 19 Ekim 1939'da da bu üç devlet arasında "Üçlü İttifak" olarak bilinen *Türkiye, İngiltere ve Fransa Arasında Karşılıklı Yardım Antlaşması* imzalanmıştır. Söz konusu antlaşma, bir Avrupa devletinin saldırısıyla başlayan ve İngiltere, Fransa veya

[273] *The Atlantic Charter*, 1941, http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_16912.htm, (27 Nisan 2015)
[274] Mustafa Aydın, s. 412-413; Oral Sander, **Siyasi Tarih 1918-1994**, Ankara: İmge Kitabevi, 2002, s. 162-163.

Türkiye'nin dâhil olduğu bir savaşın Akdeniz'e yayılması halinde taraflara karşılıklı yardım etme yükümlülüğü getirmektedir. Ayrıca savaşın Akdeniz'e ulaşmaması durumunda tarafların istişarede bulunması ve Türkiye'nin hiç değilse İngiltere ve Fransa'ya eğilimli bir tarafsızlık politikası izlemesi öngörülmektedir. Böylelikle Türkiye savaş başlamadan evvel "siyasi açıdan Alman karşıtı ve statüko yanlısı devletler grubuna" katılmış olmaktadır.[275] Bununla birlikte Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı süresince tarafsız ve dolayısıyla savaş dışı kalmak için büyük çaba sarf ettiğini belirtmek gerekir. Bu amaç doğrultusunda her iki tarafla da diplomatik ve ticari ilişkilerin yürütülmesine çalışılmıştır.

Tam da İkinci Dünya Savaşı'nın ortasında hazırlanan 1943 Programı'nın söz konusu gelişmelerden hiç etkilenmemiş olması beklenemez. Nitekim programın toplam altı kısmından biri "Cihan Harbi İçinde İdare", bir diğeri ise "Cihan Harbinden Sonraki İhtimaller" başlığını taşımaktadır. Milliyetçilik ilkesinin tanımında yaşanan değişimde de savaşın etkisini sezmek mümkündür. Bu bağlamda tanıma yeni bir paragraf da eklenmiştir.

Buna göre "Parti, Milliyetçiliği Türk milleti içinde en yüksek bir insan seviyesine varmanın kök şartı ve vasıtası bil[mekted]ir."[276] CHP'nin milliyetçilik anlayışıyla ilgili olarak daha önceki parti programlarında yer almayan bu ilginç ifadede milliyetçilik ile yüksek bir insan (belki de başka bir ifadeyle üst-insan) olmak arasında açık ve birebir bir ilişki kurulmaktadır. Bu anlamda içeriği itibariyle Mihver güçlerinin siyasi görüşlerine yakın duran bir yorum izlenimini de uyandırmaktadır. Bununla birlikte kuvvetle muhtemel dış dünyadan daha çok içe dönük olarak, muasır medeniyet seviyesine ulaşmanın yegâne yolunun milliyetçikten geçtiği dile getirilmektedir. Dolayısıyla "medeni" bir insan olmak, ancak Türk milliyetçisi olmakla mümkündür. Yine de söz konusu ifade, öyle ya da böyle milliyetçi olmamanın aşağı bir insan olmayı veya böyle değerlendirilmeyi beraberinde getireceğini ima etmektedir. Bu tür ima ve iddiaların, (o dönem itibariyle daha çok Mihver güçleri içinde kümelenmiş olan) faşizan ve şoven rejimlerin söylemlerinde sıklıkla rast gelinen bir durum olduğunu hatırlatmak gerekir. Bunun yanı sıra özellikle halkçılık ilkesi bağlamında enternasyonalist düşüncelerin zararlı olduğunun sıklıkla vurgulandığı akla getirilirse, söz

[275] Mustafa Aydın, s. 416-417, 422-424.
[276] **C.H.P. Programı Partinin VI. Büyük Kurultayının 14.VI.1943 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir**, s. 4.

konusu ifadenin anti-enternasyonalist ve anti-komünist bir boyut taşıdığı da teslim edilmelidir.

İlgili paragrafın devamında, CHP'nin uluslararası ilişkilerde "Türk Milliyetçiliğini hiçbir millet için zarar düşünmeyen, her milletin insanlığa değerli hasletlerini takdir ve teşvik eden bir iyilik unsuru olarak" kullandığı dile getirilmektedir[277]. Dolayısıyla Türk milliyetçiliğinin yayılmacı ve revizyonist bir nitelik taşımadığı ve barışçıl olduğu vurgulanmaktadır. Bu anlamda içerik olarak genel itibariyle Müttefiklerin daha 1941'de Atlantik Bildirisi'nde dile getirilmiş olan yaklaşımına uygun düşmektedir.

İlk bakışta programda birbiriyle çelişmesi mümkün ifadelere yer verilmiş gibi gözükse de gerçekte bu durum, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı süresince ısrarla uyguladığı savaş dışı kalma politikasına uygundur. Bir bakıma genel olarak Müttefiklerin savaş ve sonrasına dair belirlediği ilkelerin benimsenmiş olduğu ilan edilmekte, bununla beraber Mihver güçlerinin dünya görüşüne uygun gibi duran ama hem CHP iktidarının hem de ABD veya Büyük Britanya'nın milliyetçilik anlayışına ilk bakışta çok da aykırı gözükmeyen ifadelere yer verilmektedir. Buradan hareketle milliyetçilik ilkesinin 1943 Programı'ndaki formülasyonunun, Türkiye'nin savaş boyunca dikkatle uygulamakta ısrar ettiği statüko yanlısı cepheye yakın bir tarafsızlık politikasının bir yansıması olduğunu düşünmek mümkündür.

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve çok partili hayata geçilmesi, CHP'nin yeni bir tüzük ve program hazırlamasını beraberinde getirmiş, bu çerçevede 1947 Tüzüğü ile Programı'nın partinin milliyetçilik anlayışı ile ilgili kısımları önceki döneme nazaran farklılık göstermiştir. Öncelikle 1947 Tüzüğü'nün partiye katılımla ilgili 6. maddesinde, Kurtuluş Savaşı karşıtı bir tutum takınmamış ve partinin bütün prensiplerini benimsemiş her Türkün üye olabileceği ifade edilmiş[278], Türkçe konuşmak ve Türk kültürü ile yoğrulmuş olmak şartlarına yer verilmemiştir.

Bunun yanı sıra önceki programlarda Türk milleti ve vatanının tanımları, ayrı birer madde halinde verilirken, 1947 Programı'nda milliyetçilik ilkesi ile ilgili 5. madde içine alınmıştır. Buna göre "Türk milletini[n] dil, kültür, ülkü ve tarih birliği ile saadet ve felaket ortaklığına inanmak, ortak yurt sevgisi taşımak gibi tabii ve ruhi bağlarla birbirine bağlı

[277] A. g. e., s. 4.
[278] **C.H.P. Tüzüğü Partinin VII. Kurultayınca Onanmıştır**, s. 19.

yurttaşların kurduğu sosyal ve siyasal bir bütün olarak kabul" edildiği dile getirilmektedir. Ayrıca "bu birliğin üzerinde kurulduğu kutlu vatan toprakları"nın hiçbir şekilde ayrılık etmez bir bütün olduğu ifade edilmektedir.[279] Bu anlamda 1947 Programı'nda Türk milletinin tanımlanışında kullanılan öğelerin arttığı görülmektedir. Bunun sonucunda tek parti döneminde, Türk milletini var eden öğeler olarak sayılan dil, kültür ve ülkü birliğine tarih birliği, kader birliği ve ortak yurt sevgisi de eklenmiştir. Aynı maddede milliyetçiliğin "Türk milletinin bütünlüğünü ve bunun dayandığı milli ruh ve milli şuuru yaşatmak ve korumak" olarak anlamlandırıldığı belirtilmektedir. Ayrıca milletin özel karakterinin ve bağımsız benliğinin korunmasının amaçlandığı dile getirilerek, tek parti dönemindeki programların tamamında yer almış olan bu husus korunmaktadır. 1943 Programı ile benzer şekilde, milliyetçiliğin "Türk milleti için en yüksek bir insan seviyesine varmanın kök şartı ve ana yolu" olarak değerlendirildiği dile getirilmektedir.[280] Bununla birlikte öncekinde "Türk milleti içinde" şimdiyse "Türk milleti için" ifadesi kullanılmaktadır. İlk bakışta bu küçük ve önemsiz bir değişiklik gibi dursa da, önceki ifadede Türk milleti içinde milliyetçiliği benimsemeyenlerin en yüksek insan seviyesine ulaşmamış sayılacakları ima edilirken, şimdi daha çok milliyetçilik, Türk milletinin diğer milletler arasında en üst seviyeye çıkmasının yolu olarak değerlendiriliyor gibi durmaktadır.

İlgili maddenin devamında milletin "hür ve bağımsız dünya milletleri ailesinin eşit ve şerefli bir üyesi" olarak sayıldığı ve partinin milliyetçiliğinin hiçbir millet için zarar verici bir içeriğe sahip olmadığı vurgulanmaktadır[281]. Bununla beraber söz konusu kısımlar yeniden formüle edilmiş olmakla birlikte içerik itibariyle 1943 Programı ile kayda değer benzerlikler taşımaktadır.

Son olarak 1935'den itibaren parti programlarında yer almış olan dış Türklerin ülkeye göçlerinin kolaylaştırılması konusunun 1947 Programı'nda da yer aldığını eklemek gerekmektedir. İlgili 114. maddede göçebe vatandaşların isabetle yerleştirilmelerinin gerekli görüldüğü ve ülke dışında olup anavatana gelmek isteyen ana dili Türkçe olan "ırkdaşların" uygun şekilde kabul ve iskânlarına önem verileceği açıklanmaktadır[282]. Savaş sonrası dönemde, önceki programlarda kullanılmamış "ırkdaş" kelimesinin tercih edilmiş olması

[279] **C.H.P. Programı Partinin VII. Kurultayınca Onanmıştır**, s. 45.
[280] A. g. e., s. 45.
[281] A. g. e., s. 45.
[282] A. g. e., s. 59.

dikkat çekicidir. Dolayısıyla bir bakıma içte millet için dile getirilen kriterleri benimsemiş olan herkes en azından formel olarak Türk olarak kabul edilmekte, lakin mevzu ülke dışından gelecek göçler olunca Türkçe konuşmanın yanında ırkdaş olmak da temel bir unsur haline gelmektedir.

Son kertede milliyetçilik ilkesi ile ilgili olarak 1947 Programı genel itibariyle değerlendirildiğinde, çok partili hayata geçilmesinin de etkisiyle milliyetçilik anlayışının belki daha bütünlüklü bir biçimde ele alınmış olduğunu, ancak genel itibariyle tek parti döneminde benimsenen yaklaşımın korunduğunu söylemek mümkündür.

1. 2. 2. 4. İnkılâpçılık:

Erken cumhuriyet döneminin yönetici elitlerinin temel ülküsü, daha önce de dile getirildiği gibi, muasır medeniyet seviyesine erişmek olmuştur. Söz konusu amaç beraberinde genel itibariyle sosyokültürel bir reform programını gündeme getirmiştir. Bununla birlikte Mustafa Kemal Paşa'nın Kurtuluş Savaşı sırasındaki konuşmaları böyle bir yönelimi ortaya koymamaktadır. Örneğin 16 Temmuz 1921'de Maarif Kongresi'nin açılışında yaptığı konuşmada sosyokültürel meselelerde tamamen özgün ve hatta bir bakıma otantik bir yaklaşımın benimseneceği ileri sürülmektedir:

> "(…) bir milli terbiye programından bahsederken, eski devrin hurafatından ve evsafı fıtriyemizle hiç de münasebeti olmayan yabancı fikirlerden, şarktan ve garptan gelebilen bilcümle tesirlerden tamamen uzak, seciyei milliye ve tarihiyemizle mütenasip bir kültür kastediyorum. Çünkü dehayı millimizin inkişafı tamı ancak böyle bir kültür ile temin olunabilir. Lalettayin bir ecnebi kültürü şimdiye kadar takip olunan yabancı kültürlerin muhrip neticelerini tekrar ettirebilir."[283]

Bununla beraber söz konusu ifadelerin Batılı güçlere pek de güven duyulmadığı bir dönemde dile getirilmiş olduğu dikkate alınmalıdır. Kurtuluş Savaşı sonrasında bu tutum değişmiştir. Bununla ilgili olarak Baskın Oran, sosyokültürel bir modele ihtiyaç duyulduğunu ve Osmanlı yıkılmak istendiği için ya Osmanlı öncesi Türk toplumuna gitmek ya da Batıyı kabul etmek gibi iki seçeneğin kaldığını dile getirmektedir. Ancak hem bunlardan ilkine

[283] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II (1906-1938)**, Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1997, 19-20.

ilişkin o dönem itibariyle pek bir şey bilinmediği, hem de "Turan maceralarının anıları" taze olduğu için yönetici elitlerin zaten temel niteliği olan Batıcılık ağır basmıştır.[284]

Bu bağlamda cumhuriyeti kuran kadroların zihin dünyasında muasır medeniyet ile Batı kavramlarının özdeş olduğunu da belirtmek gerekir. Esasen daha önce dile getirildiği gibi, yönetici elitler İttihat ve Terakki döneminden pozitivist bir dünya görüşünü ve buna dayalı bir bilim anlayışını devralmıştır. Bu bağlamda Oran, söz konusu kadrolar açısından şöyle bir düşünce akışının geçerli olduğunu dile getirmektedir: "Batı uygarlığı bilime dayalıdır; bilim de evrenseldir; o halde Batıyı almak doğrudur ve öykünmecilik değildir."[285] Buradan hareketle cumhuriyet döneminde sosyokültürel alanda Batının kurumları örnek alınmıştır.

Her ne kadar inkılâpçılığın bir ilke olarak CHP belgelerinde yer bulması ancak 1931 Programı ile mümkün olabilmişse de Kemalist reformlar Cumhuriyet'in ilk yıllarında başlamıştır. Mustafa Kemal Paşa'ya yönelik İzmir Suikastı girişimi üzerine yapılan yargılamalar sonucunda 1926 yılı itibariyle rejime muhalif veya muhalif olma potansiyeli taşıyan her türlü odağın kesin olarak susturulmasının ardından reform çalışmaları iyice hız kazanmıştır[286].

Söz konusu reformlar yoluyla CHP iktidarı, "tıpkı 1913-1918 arasındaki İttihat ve Terakki'nin tek parti yönetimi sırasında yaptığı reformlar gibi", laikleşmeyi ve modernleşmeyi hedeflemiştir. Bu bağlamda ülkedeki mülkiyet ilişkilerini etkileyecek bir sosyo-ekonomik reform programı söz konusu olmamıştır. Bunun yerine devletin, eğitimin, hukukun ve toplumsal yapının laikleştirildiği ve bununla beraber dinsel simgelerin kaldırılıp yerine Batı medeniyetinin simgelerinin koyulmasıyla yetinildiği reformlar yapılmıştır. Söz konusu reformlarla insanların düşünce yapılarının ve inançlarının yanı sıra dış görünümlerinin de değiştirilmesi amaçlanmıştır.[287]

Kemalist reformların en temel ayaklarından birini devletin laikleştirilmesine yönelik adımlar oluşturmuştur. Bu çerçevede 1 Kasım 1922'de saltanat kaldırılmış, 29 Ekim 1923'te

[284] Baskın Oran, **Atatürk Milliyetçiliği Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1999, s. 259.
[285] A. g. e., s. 259-260.
[286] Ahmet Demirel, **Cumhuriyet Tarihinin Bilinmeyen Gerçekleri**, İstanbul: Ufuk Yayınları, 2014, s. 106.
[287] A. g. e., s. 106-107.

cumhuriyet ilan edilmiş, 3 Mart 1924'te halifelik kaldırılmıştır. Yine 3 Mart 1924'te Şeriye ve Evkaf Vekâleti kaldırılarak yerine Başvekâlete bağlı Diyanet İşleri Reisliği ile Vakıflar Umum Müdürlüğü kurulmuştur. 20 Nisan 1924'te yeni anayasanın kabulü de bir başka önemli adım olmuştur. Bununla beraber devletin dininin İslam olduğuna dair hüküm 1928 ilkbaharına kadar varlığını korumuştur. Ancak 11 Nisan 1928'de 1222 sayılı yasayla yapılan Anayasa değişikliği ile söz konusu hüküm kaldırılmış (madde 2), ayrıca "ahkâm-ı şeriyenin tenfizi" meclisin görevleri arasından çıkarılmış, milletvekillerinin (madde 16) ve Cumhurbaşkanının (madde 38) yeminlerindeki dinsel öğeler ayıklanmıştır.

Eğitim alanındaki başlıca Kemalist reform Hilafetin kaldırılması ille aynı gün Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabul edilmesi olmuştur. Böylece bütün okullar Maarif Vekâleti'ne bağlanmış, bir süre sonra da bakanlık bütün medreseleri kapatmıştır[288].

Hukuk alanındaysa öncelikle, daha önce Şeriye ve Evkaf Vekâleti'ne bağlı olarak çalışan ve dini hükümleri uygulamakla görevli Şeriye mahkemeleri 8 Nisan 1924'te kaldırılmıştır. Bu önemli adımın ardından 1926'da Batılı ülkelerden çeviri ve uyarlama yoluyla alınan dört yeni kanun kabul edilmiştir. Bunlar İsviçre'den alınan 17 Şubat 1926 tarihli Medeni Kanun, İtalya'dan alınan 1 Mart 1926 tarihli Türk Ceza Kanunu, İsviçre'den alınan 22 Nisan 1926 tarihli Borçlar Kanunu ve Almanya ile İtalya'dan alınan 29 Mayıs 1926 tarihli Türk Ticaret Kanunu'dur. İkinci meclis döneminde çıkarılan söz konusu kanunların ardından üçüncü meclis döneminde de yine büyük oranda çeviri yoluyla hazırlanan 23 Mayıs 1928'de Türk Vatandaşlığı Kanunu, 4 Nisan 1929'da Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu, 18 Nisan 1929'da İcra ve İflas Kanunu ve 13 Mayıs 1929'da Deniz Ticaret Kanunu çıkartılmıştır. Böylelikle birkaç sene içinde tüm hukuk sistemi kapsamlı bir değişime tabi tutulmuştur.[289]

Hukuk alanındaki söz konusu adımlarla ilgili olarak Tunçay, bir başka toplumun yasalarının benimsenmesinin Türkiye'de ilk kez cumhuriyet döneminde karşılaşılan bir durum olmadığını, hatta Batı'da da daha önce bunun örneklerinin bulunduğunu dile getirmektedir. Türkiye'de esasen Tanzimat'tan beri zaten İslami kanunların yanı sıra Avrupa yasalarını da kabul etme geleneği yerleşmiştir. Bu çerçevede 1850 tarihli Kanunname-i

[288] A. g. e., s. 110.
[289] Demirel, **Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, s. 82, 111.

Ticaret, 1858 tarihli Ceza Kanunnamesi, 1864 Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi, 1880 tarihli Usûl-i Muhakemât-ı Cezaiye Kanunu ile 1881 tarihli Usûl-i Muhakemât-ı Hukukiye Kanunu Batılı ülkelerden iktibas edilmiştir.[290] Cumhuriyet döneminin farkı, hukuk alanındaki ikiliğin kaldırılmış ve tamamen Batıya yönelinmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte Tunçay'a göre "bir sömürge gibi tek bir ileri ulusun bütün belli başlı yasalarını benimsemek yerine, seçmeci davranılması, bu kere de birtakım tutarsızlıklara yol açmıştır."[291]

Kemalist inkılâplar, halifeliğin, dinsel eğitimin ve hukukun kaldırılmasına yol açan bu reformlarla sınırlı kalmamış, ayrıca toplumsal hayatta egemen olan İslami simgelerin Batılı simgelerle değiştirilmesi için de çaba sarf edilmiştir. Bu çerçevede ilk önemli adım olarak başta fes olmak üzere kullanılmakta olan çeşitli başlıkların yasaklanması ve memurlara şapka giymelerinin zorunlu hale getirilmesidir. Bu amaç doğrultusunda Mustafa Kemal Paşa, Ağustos 1925'te Kastamonu ve İnebolu'ya yaptığı gezilerde halkın karşısına şapka giyerek çıkmış ve halka da şapka giymeyi öğütlemiştir[292]. Büyük kentlerde devlet memurları ve aydınlar arasında şapkanın yayıldığı yaklaşık üç aylık bir hazırlık döneminin ardından 25 Kasım 1925'te 671 sayılı "Şapka İktisâsı Hakkında Kanun"la memurlara şapka giyme zorunluluğu getirilmiş ve diğer bütün başlıklar yasaklanmıştır[293]. 30 Kasım 1925'te de 677 sayılı "Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men' ve İlgasına Dair Kanun" kabul edilmiştir. Ülkenin çeşitli yörelerinde giyim kuşamı değiştiren ve tarikatların etkinliğini ortadan kaldırmayı hedefleyen bu iki yasaya karşı tepkiler yükselmiştir. Bununla beraber bu dönemde, hükümete her türlü muhalif sesi ortadan kaldırma imkânı tanıyan 4 Mart 1925 tarihli Takrir-i Sükûn Kanunu'nun geçerli olduğunu belirtmek

---

[290] Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)**, s. 177; Nuran Koyuncu, "Hukuk Mektebinin Doğuşu", **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: XVI, Sayı: 3, 2012, s. 164-166. Tunçay, birçoklarınca Pan-İslamist olarak değerlendirilen II. Abdülhamid'in bu yasalarının hiçbirini değiştirmemiş olduğuna dikkat çekmektedir. Bkz. Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)**, s. 177 dipnot 70.

[291] Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)**, s. 177.

[292] Mustafa Kemal Paşa'nın 24-31 Ağustos tarihleri arasında Kastamonu, İnebolu ve Daday'da yaptığı konuşmalar için bkz. **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II (1906-1938)**, s. 215-228. Aslında bu seyahatlerden önce ilk olarak Deniz Kuvvetleri'nde, ardından Cumhurbaşkanlığı Muhafız Birliği'nde, daha sonra da Kara Kuvvetleri'nde kullanılan başlıklar değiştirilmiştir. Dolayısıyla bir bakıma Şapka İnkılabı'na dair ilk adımın orduda atılmış olduğunu söylemek mümkündür. Bkz. Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)**, s. 157 dipnot 33.

[293] Demirel, **Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, s. 81; Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)**, s. 155-156.

gerekir. Nitekim söz konusu kanunla aynı gün Heyet-i Umumiye kararıyla kurulan iki İstiklal Mahkemesi, aldığı tedbirlerle bu tepkileri kısa sürede bastırmıştır[294].

Şapka İnkılabı'nı geleneksel kurum ve simgelerin modern olanlarla değiştirilmesi hedefi doğrultusunda atılan yeni adımlar izlemiştir. 26 Aralık 1925'te 697 sayılı "Günün Yirmi Dört Saate Taksimine Dair Kanun" ve 698 sayılı "Takvimde Tarih Mebde'inin Tebdili Hakkında Kanun" ile Batılı ülkelerde kullanılmakta olan saat ve takvime geçilmiş, 20 Mayıs 1928'de 1288 sayılı "Beynelmilel Erkamın Kabulü Hakkında Kanun" ile rakamlar değiştirilmiştir.

Bunun ardından 1 Kasım 1928'de Arap harflerinin yerine Latin harflerinden oluşan yeni alfabe kabul edilmiştir. Esasen Latin harflerinin benimsenmesine ilişkin görüş ve önerilerin Osmanlı döneminde de zaman zaman gündeme geldiğini belirtmek gerekir[295]. Cumhuriyetin kurulmasının ardından özellikle 1925-1928 yılları arasında Latin harflerinin kabulü meselesi, basında karşıt görüşlerin dile getirildiği önemli bir tartışma konusu olmuştur[296]. Haziran 1928'de bu meseleyi ele almak üzere Maarif Vekâlet'ine bağlı olarak bir komisyon kurulmuştur. Kuvvetle muhtemel Latin harflerine geçişin kademeli biçimde yapılmasını savunanlara rağmen, Mustafa Kemal Paşa'nın bu konuda hızlı hareket edilmesinden yana olması nedeniyle çok geçmeden resmi çalışmalar tamamlanmıştır. 9 Ağustos 1928'de CHF tarafından İstanbul Sarayburnu'nda düzenlenen bir etkinlikte Mustafa

[294] Söz konusu İstiklal Mahkemelerinden biri Şeyh Said İsyanı'na yönelik askeri harekâtın yapılacağı bölgeler için, diğeri ise Ankara merkezli olmak üzere harekât alanı dışındaki vilayetler için kurulmuştur. Bunlardan özellikle ikincisi, Kemalist inkılâpların toplumun çeşitli kesimlerinde yarattığı hoşnutsuzlukların yükselttiği tepkileri bastırmada önemli bir rol oynamıştır. Bkz. Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931),** s. 145-149, 155.

[295] Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931),** s. 233; Esasen İkinci Meşrutiyet döneminde İbrahim Temo, Celal Nuri (İleri), Kılıçzade Hakkı, Abdullah Cevdet ve Hüseyin Cahit (Yalçın) gibi bazı aydınlar, Latin alfabesine geçilmesini savunmuşlardır. Bkz. İbrahim Bozkurt, Birgül Bozkurt, "Yeni Alfabenin Kabulü Sonrası Mersin'de Açılan Millet Mektepleri ve Çalışmaları", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi,** Cilt: VIII, Sayı: 18-19, Bahar-Güz, 2009, s. 119.

[296] Necdet Sakaoğlu, **Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992, 44; Özellikle *Akşam* Gazetesi'nin 28 Mart 1926'da başlattığı Latin alfabesinin kabul edilip edilmemesine ilişkin tartışmada dönemin birçok aydını konuya ilişkin görüşlerini ifade etme gereği duymuştur. Bu çerçevede Avram Galanti, Ali Ekrem (Bolayır), Muallim Cevdet (İnançalp), Necip Asım (Yazıksız), İbrahim Alaaddin (Gövsa), Halil Nimetullah (Öztürk), Veled Çelebi (İzbudak), Halid Ziya (Uşaklıgil), İbrahim Necmi (Dilmen) ve Macar Profesör Gombotes Zoltan gibi isimler Latin harflerine geçilmesine karşı çıkmıştır. Buna karşı Latin alfabesinin kabul edilmesini savunanlar ise Celal Nuri (İleri), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Mustafa Şekip (Tunç), Ahmet Haşim, Falih Rıfkı (Atay) gibi isimler olmuştur. Bkz. İbrahim Bozkurt, Birgül Bozkurt, s. 120.

Kemal Paşa, yeni alfabeyi ilk kez halka tanıtmıştır.[297] Bunun hemen ardından Mustafa Kemal Paşa yeni alfabeyi ülkenin çeşitli yerlerinde bizzat tanıttığı gibi artık tamamı CHP'li olan ve daha önemlisi ikinci meclise nazaran kendi kararlarını uygulama konusunda çok daha uyumlu davranan milletvekillerini de kamuoyunu hazırlamaları için seferber etmiştir. 1 Kasım 1928'de de 1353 sayılı "Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun" kabul edilmiştir.

Bu gelişmenin ardından gazete, dergi ve kitap dışında kalan bütün yayınlar, 1 Aralık 1928'den itibaren Latin harfleriyle yayınlanmıştır. Kitaplardaysa 1 Ocak 1929'da yeni harflere geçilmiştir. Bunun yanı sıra ilgili kanunla bütün kamu ve özel kuruşların işlemleriyle yazışmalarında da Latin alfabesine geçiş sürecinin 1 Ocak 1929'da başlaması ve 1 Haziran 1929'a kadar tamamlanması öngörülmüştür. Ayrıca bütün okullarda Türkçe yapılan öğretimde eski harflerle basılmış kitapların kullanımı yasaklanmış ve artık Latin harfleri kullanılmaya başlanmıştır.[298] Sonuçta Harf İnkılabı, oldukça hızlı bir biçimde, ilgili kanunda belirtilen süreler içinde gerçekleştirilmiştir.

Tunçay, Harf İnkılabı'nın uygulayıcıları tarafından yeni harflerin Türkçeye uygun ve öğrenmesi kolay olması nedeniyle okuryazarlık oranını hızla arttıracağı beklentisine dayandırıldığını, bununla birlikte bu reformun asıl amacının Osmanlı-İslam geleneklerinden kurtularak çağdaşlaşmayı hızlandırmak olduğu kanısındadır[299]. Yine de esasen her iki amacın geçerli olduğunu belirtmek gerekir. Sadece uygulamada da görüldüğü gibi, Osmanlı ve İslam'ın kültürel etkisinden sıyrılmak hedefine hemen ulaşılmak istendiğini, okuryazarlığın arttırılması hedefinin ise ister istemez daha uzun soluklu bir uğraş olduğunu düşünmek mümkündür.

Nitekim ilgili kanunun mecliste kabulünden on gün sonra 11 Kasım 1928'de Latin harfleriyle okuma yazma seferberliğini gerçekleştirmek amacıyla hazırlanan "Millet Mektebi Teşkilatı Talimatnamesi", Bakanlar Kurulu tarafından onaylanmış ve 24 Kasımda Resmi Gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Talimatnamede Mustafa Kemal Paşa da Millet

---

[297] Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)**, s. 233-234; Sakaoğlu, s. 44-46.
[298] Demirel, **Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, s. 111-112; Sakaoğlu, s. 45-46.
[299] Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)**, s. 232.

Mekteplerinin "Başöğretmeni" olarak tanımlanmıştır.[300] Bu talimatname ile hiç okuma-yazma bilmeyenler için 4 ay süreli A kurslarının ve okuma-yazma bilenler içinse yeni harfleri öğrenmeleri amacıyla 2 ay süreli B kurslarının açılması öngörülmüştür[301]. Gerekli hazırlıkların tamamlanmasının ardından Millet Mektepleri, 1 Ocak 1929'da ülkenin birçok yöresinde açılmıştır. Bununla beraber Millet Mekteplerinin ilk faaliyet dönemin ardından yeni bir talimatname hazırlama gereği duyulmuştur. 22 Eylül 1929'da kabul edilen ve 16 Ekim 1929'da Resmi Gazete'de yayınlanarak yeni yönetmelikle kurs yapısında değişikliğe gidilmiştir. Buna göre artık A dershanelerinin görevi hiç okuma yazma bilmeyen ya da Arap harflerini bilen vatandaşları okur-yazar hale getirmek; B dershanelerinin amacı ise A dershanelerini bitirmiş ve okuma yazmayı öğrenmiş olan vatandaşları "hayat ve maişetlerinin ve vatandaşlık sıfatlarının" gerektirdiği bilgilerle donatmak olarak belirlenmiştir. Her iki kursun süresi de dört aydır.[302] Böylelikle görev alanı genişleyen Millet Mektepleri, bir tür yurttaş eğitiminin verildiği merkezler haline getirilmiştir.

Bununla ilgili olarak CHP tarafından yayınlanan *On Beşinci Yıl Kitabı* adlı eserde Osmanlı İmparatorluğu döneminde, "halk terbiyesini temin için" esaslı hemen hiçbir tedbir alınmadığından yakınılmakta, buna karşın cumhuriyet idaresinin halka okuma yazma öğretmek, pratik bilgiler vermek ve "inkılâpları hazmettirmek" amacıyla birçok önemli tedbirler aldığı dile getirilmektedir. Bu çerçevede cumhuriyetin ilanının ardından ülkenin her tarafında halk dershaneleri açıldığı ve bu dershanelerde halka hem okuma yazma öğretildiği hem de hesap, yurt bilgisi gibi derslerle pratik bilgiler verildiği ve inkılâp esaslarının "telkin" edildiği belirtilmektedir.[303]

Aynı eserde yeni alfabenin kabulünün halk terbiyesi alanında çok önemli bir adım olduğu ve bunun sonucunda Millet Mekteplerinin açıldığı ifade edilmektedir. Millet Mekteplerinin A kursunda "Türk harfleriyle" okuma yazma öğretildiği, B kursunda ise hesap, tarih, coğrafya ve yurt bilgisi derslerinin verildiği ve mezun olanlara Millet Mekteplerinin

[300] Söz konusu talimatnamenin kabul edildiği ve dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa'nın "Başöğretmen" unvanını aldığı 24 Kasım tarihi, 12 Eylül döneminde kabul edilen bir yönetmelikle Öğretmenler Günü olarak kutlanmaya başlamıştır. Bkz. **Öğretmenler Günü Kutlama Yönetmeliği**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 26 Şubat 1981, Sayı: 17263.
[301] İbrahim Bozkurt, Birgül Bozkurt, s. 124.
[302] **Millet Mektepleri Talimatnamesi**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 16 Ekim 1929, Sayı: 8398.
[303] **On Beşinci Yıl Kitabı**, İstanbul: Cumhuriyet Halk Partisi, 1938, s. 174. Harf İnkılabı öncesinde 1927-1928 yılları arasında faaliyet gösteren 3304 halk dershanesinde, toplam 64302 kişi eğitim görerek belge almıştır. Bkz. İbrahim Bozkurt, Birgül Bozkurt, s. 123.

Başöğretmeni Atatürk'ün imzasını taşıyan Teşkilatı Esasiye Kanunun birer nüshasının hediye edildiği aktarılmaktadır.[304] Dolayısıyla Millet Mektepleri, sadece Harf İnkılabı ilgili olarak faaliyet göstermemiş, örgün eğitimin dışında kalan vatandaşlar için öngörülen vatandaşlık eğitimi çerçevesinde, CHP iktidarının hayata geçirdiği bütün inkılâpların halka aktarılması ve benimsetilmesi konusunda rol oynamıştır. Bu bağlamda erken cumhuriyet döneminin yönetici elitlerinin büyük bir önem atfettikleri görülen halk terbiyesi kavramının da zaten hem halkın eğitim düzeyinin yükseltilmesi, hem de inkılâpların geniş kitlelere telkin edilmesi hedeflerini bir arada içeren bir anlama sahip olduğunu belirtmek gerekir.

Bununla beraber daha önce dile getirildiği gibi, yurttaş eğitimi konusunda asıl geniş kapsamlı girişim ise Halkevlerinin kurulması olmuştur. Nitekim *On Beşinci Yıl Kitabı*'nda da "Atatürk'ün Türk kültürü sahasında en feyizli ve en güzel eserlerinden biri" olarak övülen Halkevlerinin, "halkı terbiye sahasında cumhuriyet devrinde atılmış en mühim adımlardan biri" olduğu vurgulanmaktadır[305]. Bu anlamda erken cumhuriyet döneminde halk terbiyesi alanında halk dershaneleri, Millet Mektepleri ve Halkevlerinin birbirini takip eden ve giderek faaliyet alanı genişleyen bir kurumlar silsilesi oluşturduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür.

Bu noktada Harf İnkılabı sonrasında Millet Mekteplerinin kurulması ile başlatılan okuma yazma seferberliğinin ne kadar başarıya ulaştığını da ele almak gerekir. *On Beşinci Yıl Kitabı*'nda 1928-1929 ders döneminden 1934-1935 ders dönemine kadar Millet Mekteplerinin her iki kursuna devam edenlerin toplam kadın ve erkek sayısının 2.376.845'i bulduğu, buna 1935-1936 döneminde Millet Mekteplerine devam eden 59.202 kişi ile 1936-1937 döneminde devam eden 84.732 kişi eklendiğinde toplam sayısın 2.520.779'a ulaştığı aktarılmaktadır[306].

Böyle yüksek bir sayıya ulaşılmasında, ilgili talimatnamede önemli mükellefiyetlerin ve cezaların öngörülmüş olması da etkili olmuştur. Bu anlamda 1929 Talimatnamesi'ne göre hapishane müdürleri, altı aydan fazla hüküm giymiş olanların okuma yazma öğrenmesinden sorumlu kılınmıştır. Ayrıca devlet kuruluşları ile şehremanetleri ve belediyeler, inhisar idareleri, banka, demiryolu ve liman idareleri daimi müstahdemleri ile hamallarının; daimi olarak asgari yirmi memur, amele ve rençper çalıştıran şirketler, fabrikalar, müteahhitler ve

[304] **On Beşinci Yıl Kitabı**, s. 174.
[305] A. g. e., s. 174.
[306] A. g. e., s. 174.

çiftlik sahipleri istihdam ettikleri bu kimselerin okuma yazma öğrenmesini sağlamakla mükellef edilmiştir. Bu çerçevede söz konusu kuruluşlar ile müteşebbislerin açacakları okulların masraflarını karşılamaları da öngörülmüştür. Bunun yanı sıra talimatnamede söz konusu işlere girebilmek veya köy ile mahalle ihtiyar heyetlerine üye olabilmek için Mayıs 1931'den itibaren okuryazar olunduğunu veya Millet Mektebinde okunduğunu gösteren bir belge aranacağı ilan edilmekte, herhangi bir mazereti olmamasına rağmen söz konusu belgeyi gösteremeyen vatandaşların bu hizmetlere artık alınmayacağı belirtilmektedir.[307] Bununla beraber söz konusu hükümler, esasen kâğıt üzerinde kalmıştır. Ancak bazı yerlerde emniyet müdürlüğünün harekete geçerek Millet Mekteplerine devam etmeyenlerin zorla okula gitmesini sağladığı da görülmüştür.[308] Her halükarda bu hükümlerin, özellikle Millet Mekteplerinin ilk yıllarında iş bulma kaygısı taşıyan birçok kimsenin kurslara katılmasına neden olduğunu düşünmek mümkündür.

Yine de Millet Mekteplerine devam edenlere ilişkin verilen bu yüksek sayıların, okuma yazma seferberliğinin gerçekte ne ölçüde başarılı olduğuna dair sağlıklı bir veri sunmadığını da belirtmek gerekir. Millet Mekteplerinin faaliyete geçmesinin ardından ilk yılında belge alanların sayısı altı yüz bini bulmuştur. Bunlardan A kursunu bitirerek belge alan 485.632 kişi, daha önce ümmi iken okuryazar olmuşlardır. B kursunu bitiren 111.378 vatandaş ise Arap harfleriyle okuma yazmayı bildikleri için zaten okuryazardır.[309] Daha önce ifade edildiği gibi, 1929'da yeni bir talimatname yapılmış ve kurs yapısı değiştirilmiştir. Bu tarihten sonra B kursuna devam edenler, önceden Latin alfabesiyle okuma yazma bilen kişilerdir. Yeni talimatnameye göre A kursuna devam edenler arasındaysa kuvvetle muhtemel görece az olmakla birlikte, daha önce eski harflerle okuma yazma bilenler de bulunmaktadır. Dolayısıyla 1937 yılı itibariyle ulaşılan yaklaşık iki buçuk milyon sayısının yalnızca belli bir kısmını Millet Mekteplerinde aldığı eğitimle okuryazar olanlar oluşturmaktadır. Öncelikle Millet Mekteplerine devam birçok kişi, çeşitli nedenlerle kursları tamamlayamamıştır[310].

---

[307] **Millet Mektepleri Talimatnamesi**.

[308] Mustafa Şahin, "Bir Halk Eğitim Çalışması Örneği Olarak Millet Mektepleri", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt: I, Sayı: 2, 1992, s. 225.

[309] Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Maarif (1928-1934), Millet Mektepleri Faaliyetler İstatistiği**, İstanbul: Devlet Matbaası, 1934, s. 48-49. Söz konusu eserde bu konuyla ilgili olarak ayrıntılı tablolar yer almaktadır.

[310] Örneğin Millet Mekteplerinin ilk yılında dershanelere 1.045.500 kişi devam etmiş, ancak devam edenlerden yalnızca 526.881'i başarıyla kursları tamamlayarak belge alabilmiştir. Dolayısıyla kurs tamamlama oranı yarıdan biraz fazla olmuştur. Ayrıca aynı yıl 70.129 kişi de Millet Mektepleri dershaneleri dışında özel kurslarda eğitim

Ayrıca bu sayı, 1929 sonrasında B kursuna devam edenleri de içerdiği için eski yazıyla okuma yazma bilsin bilmesin Latin harfleri öğretilen toplam vatandaş sayısını da vermemektedir. Gerçekte Latin harfleri öğretilen vatandaşların sayısı, 1933-1934 öğrenim yılı sonu itibariyle Millet Mekteplerini bitirenler dikkate alındığında 1.144.207 kişidir. 1929'de yapılan düzenleme sonrasında, halk terbiyesi çalışmaları doğrultusunda okuryazar vatandaşlara çeşitli derslerin verildiği B kursundan belge alanların toplam sayısı ise 1934 itibariyle 143.718'dir.[311] Millet Mekteplerinin faaliyetleri (daha sonra dilde arılaşma hareketinin bir sonucu olarak Ulus Okulları adını alarak) yoğunluğu (özellikle II. Dünya Savaşı sırasında) azalarak da olsa devam etmiştir. 1950 tarihli *Türkiye İstatistik Yıllığı*'nda diğer eğitim kurumlarının aksine, Ulus Okulları hakkında 1948-1949 öğretim yılına ilişkin herhangi bir veri sunulmamış olmasından hareketle, 1948 yılı itibariyle faaliyetlerinin fiilen son bulduğunu düşünmek mümkündür. 1934-1935 öğretim yılından 1947-1948 yılı sonuna kadar, 395.691 kişi A kursundan, 102.020 kişi de B kursundan olmak üzere toplam 497.711 vatandaş Ulus Okullarından diploma almıştır. Buna 1936-1947 yılları arasında Halkevleri bünyesinde açılan Ulus Okullarında eğitim görerek 49.332'si A kursundan, 17.146'sı da B kursundan olmak üzere diploma alan toplam 66.478 vatandaşı da eklemek gerekmektedir.[312] Bütün bunların yanı sıra ordunun da hem askerlik çağındaki ümmi erkeklere okuma yazma öğretilmesi, hem de halk terbiyesi çalışmaları çerçevesinde vatandaş eğitimi verilmesi konusunda önemli bir rol üstlendiğini belirtmek gerekir. Bu çerçevede 1926'da orduda terhis olanların ancak %17'si Arap harfleriyle okuryazar iken, Latin harflerine geçilmesi üzerine

görerek belge almıştır. Sonraki beş yılda hem dershanelere devam edenlerin, hem de başarıyla kursları tamlayanların sayısı her yıl giderek azalmıştır. Bununla birlikte kursları tamamlama oranlarında kayda değer bir değişiklik yaşanmamıştır. Millet Mekteplerini dışarıdan bitirenlerin sayısı da ilk yılın ardından sonraki beş senede oldukça düşmüştür. Bkz. **Maarif (1928-1934), Millet Mektepleri Faaliyetler İstatistiği**. Millet Mektepleri ilgili birçok yazıda, belki de sıklıkla dile getirilmiş olan kursa devam edenlerin sayıları dikkate alınarak, Millet Mekteplerinin vatandaşlara okuma yazma öğretilmesinde elde ettiği başarının gerçekte olduğundan daha abartıldığı göze çarpmaktadır. Esasen bu fazla iyimser tutum ilgili dönemde de etkili olmuşa benzemektedir. Örneğin sözü edilen *Maarif (1928-1934), Millet Mektepleri Faaliyetler İstatistiği* adlı çalışmanın hemen girişinde 1927 Nüfus Sayımı'na göre Arap harfleriyle okuma yazma bilenlerin sayısı 1.111.000 iken, okuma yazma seferberliği ile birlikte Latin harfleriyle okuma yazma bilenlerin sayısının 3.000.000'ü geçmiş olması gerektiği dile getirilmektedir. Oysa hemen kısa bir süre sonra yapılan 1935 Nüfus Sayımı'nda ülkedeki okuryazar sayısı 2.476.000 çıkmıştır. Bkz. T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **İstatistiki Göstergeler 1923-1995**, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1996, s. 4.

[311] A. g. e., s. 48-49. Verilen toplam sayılar, ilgili eserde yer alan genel tablo dikkate alınarak hesaplanmıştır.

[312] Bununla ilgili olarak ayrıntılı tablo için bkz. T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **Türkiye İstatistik Yıllığı 1950**, cilt: 18, Ankara, 1950, s. 146. Verilen toplam sayılar ilgili tablo dikkate alınarak hesaplanmıştır.

başlayan okuma yazma seferberliği ile birlikte terhis olanlar arasında okuma yazma bilenlerin oranı 1931'da % 25'e, 1936'daysa %75'e ulaşmıştır[313].

Esasen Harf İnkılabı sonrasında, ülke nüfusu içindeki okuryazar oranında genel itibariyle kayda değer bir artış yaşandığı görülmektedir. Harf İnkılabı'ndan önce, 1927 Nüfus Sayımı'na göre genel nüfus içindeki okuryazar oranı % 10,6'dan ibarettir[314]. Harf İnkılabı ile birlikte başlayan okuma yazma seferberliğinin ardından 1935'te 6 yaş ve üzeri nüfus için bu oran % 19,2'e ulaşmıştır. Bu çerçevede erkeklerin % 29,3'ü, kadınların ise % 9,3'ü okuryazardır. Çok partili hayata geçiş sürecinin başladığı 1945'te 7 yaş ve üzeri nüfus içinde okuryazarların oranı % 30,2'e yükselmiş durumdadır. Bu oran erkekler için % 43,7; kadınlar içinse % 16,8'dir. CHP'nin iktidarı devrettiği 1950'deyse 5 yaş ve üzeri nüfus içinde okuryazarların oranı erkeklerde % 45,5; kadınlarda % 19,4; toplamdaysa % 32,5 olmuştur.[315]

Okuryazar oranında yaşanan bu artış, kesinlikle yabana atılmaması gereken bir başarıya işaret etmektedir. Bununla birlikte Harf İnkılabı'nın yapılmasının üzerinden yirmi yılı aşkın bir süre geçmesinden sonra bile toplumun büyük kısmı, hâlâ okuma yazma bilmemektedir. Bunun yanı sıra tek parti döneminde okuma yazma oranları açısından iller ve genel itibariyle bölgeler arasında ciddi farkların bulunduğunu belirtmek gerekir[316]. Esasen toplumda ümmiliğin ortadan kaldırılması meselesi, tek parti döneminin kapanmasından on yıllarca sonra, 2000'li yıllarda bile tam olarak çözülememiştir[317].

Son kertede Harf İnkılabı'nın, Osmanlı geçmişi ile kültürel bağların koparılması konusunda Kemalist reformlar arasında kesinlikle en etkilisi olduğunu belirtmek gerekir. Bu

---

[313] Sakaoğlu, s. 48.
[314] Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)**, s. 236.
[315] **İstatistiki Göstergeler 1923-1995**, s. 5.
[316] 1945 Nüfus Sayımı'na göre İstanbul'da 7 yaş ve üzeri erkek nüfusun % 75'i okuma yazma bilmektedir. En yüksek orana sahip İstanbul'u % 63,3 ile Eskişehir, % 62,7 ile İzmir takip etmektedir. Bu oranın en düşük olduğu iller ise Hakkâri (% 10,6), Bingöl (% 12,3), Mardin (15,4), Muş (% 15,4) ve Siirt'tir (% 15,6). Kadınlarda tablo çok daha vahimdir. 7 yaş ve üzeri kadın nüfus içinde okuryazar oranının en yüksek olduğu iller sırasıyla İstanbul (% 59,3), İzmir (% 36,7) ve Eskişehir'dir (% 31,6). Bununla birlikte birçok ilde okuryazar kadın neredeyse yok gibidir: Hakkâri (%1,2; sayı olarak 159 kişi), Muş (% 1,8), Bingöl (% 2), Mardin (%2,1), Bitlis (% 2,8), Urfa (% 2,9). Bkz. **Türkiye İstatistik Yıllığı 1950**, s. 44. Esasen bu illerin nüfusunun büyük kısmını, başta Kürt olmak üzere Arap, Zaza ve Süryanilerin oluşturduğu düşünülürse, (anadili Türkçe olmayan toplulukların Türkleştirilmesi için çaba sarf edildiği) tek parti döneminde, okuma yazma seferberliğinin söz konusu etnik grupların özellikle kadın üyelerine hiç ulaşmamış olduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür.
[317] 2013 itibariyle 6 yaş ve yukarı erkek nüfusun % 1,3'ü; kadın nüfusun ise % 6,6'sı okuma yazma bilmemektedir. Bkz. Türkiye İstatistik Kurumu, **İstatistik Göstergeler 1923-2013**, Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, 2014, s. 24.

bağlamda her şeyden önce Arap harfleriyle okuma yazma bilen kuşaklarla, tamamen Latin harfleriyle eğitim gören ve hemen tamamı eski yazıyı bilmeyen yeni kuşaklar arasında dikkat çekici bir kültürel kırılmanın yaşandığı bir gerçektir. Esasen bu, Atatürk başta olmak üzere dönemin ileri gelenlerinin de arzu ettiği bir durumdur. Böylelikle bir bakıma Kemalist inkılâpları kolayca benimseyebilecek nesillerin yetiştirilmesi imkânı doğmuştur.

Harf İnkılabı çerçevesindeki çalışmaların belli bir aşamaya ulaşmasının ardından, yeni reformlar devreye sokulmuştur. Bu bağlamda 26 Mart 1931'de kabul edilen 1782 sayılı Ölçüler Kanunu ile geleneksel ağırlık ve uzunluk ölçü birimleri olan okka, dirhem, arşın, kulaç ve endazenin yerini metre, litre ve kilogram gibi ölçü birimleri almıştır. Böylece uzunluk, hacim ve ağırlık ölçümlerinde ülkenin çeşitli yerlerinde kullanılmakta olan birbirinden farklı ölçü birimlerinin yerini ülke çapında geçerli olacak[318] ve uluslararası alanda kabul gören ölçü birimleri almıştır. Bununla beraber halkın yeni ölçü sistemine alışabilmesi için söz konusu kanunun 1 Ocak 1933'te yürürlüğe girmesi öngörülmüştür.[319]

10 Mayıs 1931'de toplanan CHF'nin Üçüncü Kongresi'ne gelindiğinde Kemalist reformların büyük kısmı (her ne kadar aralarından bazıları henüz tam olarak uygulamaya geçmemiş olsa da) tamamlanmış durumdadır. Aynı kongrede kabul edilen fırkanın ilk programında inkılâpçılık ilkesine yer verilmiş ve böylece bu ilke partinin temel prensiplerinden bir haline gelmiştir. 1931 Programının CHF'nin ana vasıflarına ilişkin ikinci kısmında inkılâpçılık ilkesinin, "inkılâplardan doğan ve inkişaf eden prensiplere sadık kalmayı ve onları müdafaa etmeyi" temel aldığı ifade edilmektedir[320]. Bu anlamda Parla'ya göre "Türkçü ve Batıcı laik cumhuriyetin ve kültürel reform ve dönüşümlerin korunması ve

[318] Demirel, **Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, s. 112.

[319] Kanunun oldukça ayrıntılı olduğunu belirtmek gerekir. Bu anlamda kanunla sadece uzunluk, ağırlık ve hacim ölçü birimleri değil, örneğin termik, optik ve elektromanyetik alanlarına ilişkin ölçü birimleri de tespit edilmiştir. Burada dikkat çekici olan bir husus, kuvvet için "sten", basınç için de "piyez"in ölçü birimi olarak belirlenmiş olmasıdır. Bkz. **Ölçüler Kanunu**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 4 Nisan 1931, Sayı: 1765. Esasen "sthène" ve "pièze", Fransa'da geliştirilmiş bir metrik ölçü birim sistemi türü olan Metre-Ton-Saniye (M.T.S.) Sistemi'ne özgü ölçü birimleridir. M.T.S. Sistemi, 1919'dan uluslararası birimler sistemine (SI) geçildiği 1961'e kadar Fransa'nın resmi ölçü birimleri sistemi olmuştur. Ayrıca söz konusu sistem, elektromanyetik ve termodinamik alanlarına ilişkin ölçü birimleri içermemektedir. Uluslararası birimler sistemine geçilmesinden önce dünyada M.T.S.'nin dışında C.G.S. ve M.K.S.A. gibi örneğin kuvvet ve basınç için farklı ölçü birimlerine sahip başka ölçü birim sistemlerinin de kullanılmakta olduğunu belirtmek gerekir. Konuyla ilgili olarak bkz. François Cardarelli, **Encyclopaedia of Scientific Units, Weights, and Measures: Their SI Equivalences and Origins**, London: Springer, 2006. Dolayısıyla söz konusu tercihi, Ölçüler Kanunu'nun hazırlanması sırasında Fransa'dan etkilenilmiş olduğunun bir göstergesi olarak değerlendirmek gerekmektedir.

[320] **C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, Fırkanın 10 Mayıs 1931de toplanan Üçüncü Büyük Kongresi tarafından kabul edilmiştir**, s. 31.

savunulmasını" ifade etmekte ve bir tür "sosyal devrim" veya "sürekli devrim" öngörmemektedir[321]. Bunun yanı sıra söz konusu tanım, Kemalist inkılâpların anlam ve önemine, büyük oranda uygulamaya geçmiş olan bu reform programının tamamlanıp tamamlanmadığına ve eğer tamamlanmadıysa ileride ne tür yeni inkılâpların yapılacağına dair herhangi bir bilgi de vermemektedir.

CHF Genel Sekreteri olarak Recep (Peker) Bey'in partinin bu ilk programını kamuoyuna açıklamak üzere verdiği konferansta da inkılâpların devam edip etmeyeceğine ilişkin bir somut bir ifade yer almamaktadır. Söz konusu konferansta öncelikle Recep Bey, işgal güçlerinin ülkeden çıkarılmasına ve hatta anlaşmalarla kazanılan istiklalin mahfuz kalmasına rağmen inkılâpların hayata geçirilmediği bir Türkiye'nin varlığını devam ettirmesinin mümkün olamayacağını ileri sürmektedir. Dolayısıyla Kemalist reform programını ülke için yaşamsal bir mesele olarak değerlendirmektedir. Cumhuriyetin kurulmasının inkılâpların en büyüğü ve önemlisi olduğunu belirterek yapılan diğer inkılâpları sıralamaktadır. Buna göre yeni medeni kanunun ve adli kanunların yapılması, şeri mahkemelerin kaldırılması, tek mahkeme ve tek okul usullerinin benimsenmesi, dervişliğin men edilmesi, tekke ve türbelerin kapatılması, şapka giyilmesi ve yeni Türk harflerinin kabul edilmesi her biri diğerini tamamlayan inkılâplardır. Ardından Recep Bey, programın inkılâpçılıkla ilgili maddesini tekrarlamaktadır.[322] Bu bağlamda söz konusu konferansta da programda olduğu gibi, örneğin sosyo-ekonomik reformların yapılmasından söz edilmemekte, yalnızca zaten yapılmış olan ve esasen hukuki ve kültürel bir nitelik taşıyan inkılâplar sayılmaktadır.

Her ne kadar gerek programda gerekse Recep (Peker) Bey'in program izahatında yeni inkılâplar yapılacağına ilişkin bir ifade yer almamış olsa da CHF'nin Üçüncü Büyük Kongresi'nin ardından bazı önemli reformlar yapılmıştır. Bu çerçevede 21 Haziran 1934'te kabul edilen 2525 sayılı Soyadı Kanunu ile bütün vatandaşların ön adlarının yanı sıra bir soyadı da kullanmaları zorunlu hale getirilmiştir. Ayrıca kanunla rütbe ve memuriyet, aşiret, yabancı ırk ve millet isimleri ile umumi adaba aykırı veya iğrenç ve gülünç soyadları alınması yasaklanmıştır. Kanunun Resmi Gazete'de yayınlanmasından altı ay sonra yürürlüğe girmesi

[321] Parla, **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları-Cilt 3: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u**, s. 45.
[322] Recep, **Cumhuriyet Halk Fırkası Programının İzahı İçin Recep Beyin Konferansı**, s. 16.

öngörülmüştür.[323] Bu süre zarfında TBMM, 24 Kasım 1934'te 2587 sayılı kanunla Mustafa Kemal Paşa'ya Atatürk soyadını vermiştir. 17 Aralık 1934'te 2622 sayılı kanunla bir başka vatandaşın Atatürk soyadını alması ve Atatürk isminin önüne veya sonuna söz ekleyerek ad veya soyadı olarak kullanması yasaklanmıştır. Soyadı Kanunu'nun uygulanması ile ilgili olarak bir nizamname yayınlanmış ve hem kanun hem de bu nizamname 2 Ocak 1935'te yürürlüğe girmiştir.[324] Bu dönemde yakın çevresinden birçok kişinin soyadını bizzat Atatürk belirlemiştir.

26 Kasım 1934'te 2590 sayılı Efendi, Bey, Paşa gibi Lakap ve Unvanların Kaldırıldığına Dair Kanun ile "ağa, "hacı", "hafız", "hoca", "molla", "efendi", "bey", "beyefendi", "paşa", "hanım", "hanımefendi" ve "hazretleri" gibi lakap ve unvanlar kaldırılmış, kadın erkek bütün vatandaşların kanun karşısında ve resmi belgelerde yalnızca isimleri ile anılması kararlaştırılmıştır[325]. Soyadı Kanunu ile söz konusu kanunun kabul edilmesiyle birlikte, toplumsal hayatta geçerli olan geleneksel hiyerarşik ve dinsel içerikli unvanların yerini bunlardan arındırılmış modern soyadları almıştır[326].

Bunun ardından 3 Aralık 1934'te kabul edilen 2596 sayılı Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun'la hangi din ve mezhebe mensup olursa olsun bütün din adamlarının mabet ve ayinleri haricinde ruhani kisveler giymeleri yasaklanmıştır. Bununla beraber hükümetin her din ve mezhepten uygun göreceği bir din adamının mabet ve ayinler dışında da dini kıyafet giyebilmesine geçici izin verebileceği hükme bağlanmıştır. Bu iznin süresinin sona ermesi durumunda aynı din adam için yenilenmesi veya başka bir din adamına

[323] **Soyadı Kanunu**, Resmi Gazete Neşir ve İlanı: 2 Temmuz 1934, Sayı: 2741.
[324] **Kemal Öz Adlı Cumhur Reisimize Verilen Soyadı Hakkında Kanun**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 27 Teşrinisani 1934, Sayı: 2865; **24/11/1934 Tarih ve 2587 Sayılı Kanunla Kemal Öz Adlı Cumhur Reisine Verilen "Atatürk" Adının veya Bunun Başına ve Sonuna Söz Konarak Yapılan Adların Hiçbir Kimse Tarafından Alınamayacağını Buyuran Kanun**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 24 Kânunuevvel 1934, Sayı: 2888; **Soyadı Nizamnamesi,** Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 27 Kânunuevvel 1934, Sayı: 2891. Atatürk soyadı ile ilgili olarak çıkarılan iki kanunda da "Mustafa Kemal" yerine sadece "Kemal" isminin kullanılmış olması dikkat çekicidir. Esasen bunu Atatürk'ün ailesi tarafından kendisine verilmiş Mustafa isminden pek de memnun olmadığının göstergelerinden biri olduğuna dair yorumlar söz konusudur. Konuyla ilgili olarak bkz. Mehmet Ö. Alkan., "En Çok Doğru Bildiğimizden Kuşkulanmak-2 Mustafa'dan Kamâl'a Atatürk'ün İsimleri", **Toplumsal Tarih**, Sayı: 204, 2010, s. 56-64.
[325] **Efendi, Bey, Paşa gibi Lakap ve Unvanların Kaldırıldığına Dair Kanun**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 29 Teşrinisani 1934, Sayı: 2867. Aynı kanunla savaş madalyaları dışında sivil rütbe ve resmi nişanlar kaldırılmış, Türk vatandaşlarının yabancı devlet nişanları taşıması da yasaklanmıştır. Ayrıca askeri rütbe isimlerinde de değişikliğe gidilmiştir.
[326] Demirel, **Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, s. 163.

verilmesi de mümkündür.[327] Nitekim kısa bir süre sonra konuyla ilgili olarak bir nizamname hazırlanmış, 12 Haziran 1935 tarihli bir İcra Vekilleri Heyeti kararnamesi ile sekiz farklı dinsel gruptan birer din adamına (dönemin Diyanet İşleri Reisi, Ortodoks Rum Patriği, Türk Ortodoksları Reisi, Ermeni Gregoryen Patriği, Ermeni Katolik Reisi, Hahambaşı vekili, Ermeni Protestan Reisi, Rum Katolik yetkilisi) mabet ve ayinlerin dışında da dini kıyafet giyme izni verilmiştir.[328]

Esasen erken cumhuriyet döneminde halkın giyim kuşamının köklü olarak değiştirilmesi konusunda önemli adımlar atılmış olmasına rağmen kadınların giyimi ile ilgili olarak herhangi bir yasal düzenleme yapılmamış olduğunu belirtmek gerekir. Bu anlamda görünen o ki büyük tepkilere yol açmamak için, peçe ve çarşafın resmen yasaklanması gibi bir karar alınmamıştır.[329]

İnkılapçılık ilkesi çerçevesinde "geleneksel"in "modern" olanla değiştirilmesi hedefi doğrultusunda gerçekleştirilen hukuki düzenlemelerin sonuncusu, 27 Mayıs 1935'te kabul edilen 2739 sayılı Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun'dur. Söz konusu kanunla hafta sonu tatili Cuma gününden, Cumartesi günü 13.00'ten başlamak üzere Pazar gününe alınmıştır.[330] Esasen İslam öğretisinde bulunmayan hafta tatili uygulaması, Osmanlı döneminde de okullar dışında yaygınlık kazanmamıştır, bununla birlikte Ankara hükümeti tarafından 1920'de demiryolu işçileri için kabul edilmiş, 1924'te de Cuma Tatili olarak genelleştirilmiştir. Hafta tatilinin İslamiyet için özel bir kutsallık taşıyan Cuma gününden Pazara alınmasına yönelik çeşitli görüş ve öneriler zaman zaman dile getirilse de bu tür bir değişiklik ancak 2739 sayılı kanunla gerçekleşmiştir.[331]

Söz konusu kanunla birlikte inkılâpçılıkla ilişkilendirilebilecek yasal girişimlerin genel itibariyle son bulduğunu, esasen daha çok sosyokültürel bir nitelik taşıyan ve hukuki bir düzenleme yapılarak devreye sokulan söz konusu reformların genel itibariyle tamamlandığını

---

[327] **Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 13 Kânunuevvel 1934, Sayı: 2879.
[328] **Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanunun Tatbik Suretini Gösterir Nizamname**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 18 Şubat 1935, Sayı: 2933; **Ruhani Kisve Giymeleri Uygun Görülenler Hakkında Karar**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 22 Haziran 1935, Sayı: 3035.
[329] Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)**, s. 156.
[330] **Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 01 Haziran 1935, Sayı: 3017.
[331] Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)**, s. 228-229.

söylemek mümkündür. Nitekim bu durumu ortaya koyan bir unsur olarak, daha sonra hem 1961, hem de 1982 Anayasalarında devrim/inkılâp kanunları olarak tanımlanarak bir tür özel koruma ve statüye sahip kılınan yasal düzenlemeler de bu döneme kadar yürürlüğe konulmuş sözü edilen kanunların bir kısmından ibarettir. Daha sonra yapılmış hiçbir hukuki düzenleme için bu tür bir tanım ve ayrıcalık tanınmamıştır.[332]

9 Mayıs 1935'te toplanan CHP'nin Dördüncü Büyük Kurultayı (çalışmalarının tamamlanmasından kısa bir süre sonra kabul edilen Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun bir kenara bırakılırsa) esasen inkılâp kanunlarının artık hayata geçirilmiş olduğu bir dönemde partinin yeni programını kabul etmiştir. 1935 Programında ilgili ilke devrimcilik olarak adlandırılmış, bununla beraber ulusun sayısız özverilerle başarmış olduğu devrimlerden doğan ve olgunlaşan prensiplere bağlı kalmanın ve bunları korumanın parti için esas olduğu belirtilerek, 1931 Programı ile getirilen tanım içerik itibariyle korunmuştur. Ancak ilk programdan farklı olarak ilgili kısma bir cümle eklenerek, partinin devlet yönetiminde tedbir bulmak için "derecel ve evrimsel prensiple" kendini bağlı tutmadığı ifade edilmiştir.[333]

Bununla ilgili olarak Parla söz konusu ifadenin, yapılmakta olan reformların radikalliğini vurgulayan bir niteleme olduğunu, bu bağlamda ihtilalcilik anlamında devrimcilikle bir ilgisinin bulunmadığı kanısındadır. Buradan hareketle Parla, 1935 Programı'nda yer alan devrimcilik ifadesinin de "1930'ların ortalarında aşırı dozlara yükselip sonra frenlenen öz –ya da arı- Türkçecilik etkisinde 'inkılab'ın tam karşılığını tam tutturamamanın ürünü" olduğunu dile getirmektedir. Bu çerçevede gerek Ziya Gökalp'te

[332] Bu bağlamda 1961 Anayasasının 153. maddesine göre "Anayasanın hiçbir hükmü, Türk toplumunun çağdaş uygarlık seviyesine erişmesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin laiklik niteliğini koruma amacını güden (…) Devrim Kanunlarının" Anayasanın halkoyuyla kabul edildiği tarih itibariyle yürürlükte olan hükümlerinin, "Anayasaya aykırı olduğu şeklinde anlaşılamaz ve yorumlanamaz." İlgili maddede sayılan kanunlar şunlardır: Tevhid-i Tedrisat Kanunu; Şapka İktisâsı Hakkında Kanun; Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men' ve İlgasına Dair Kanun; 743 sayılı Medeni Kanunda yer alan evlenme akdinin evlendirme memuru tarafından yapılacağına dair "medeni nikâh esası" ile aynı kanunun 110. maddesi; Beynelmilel Erkamın Kabulü Hakkında Kanun; Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun; Efendi, Bey, Paşa gibi Lakap ve Unvanların Kaldırıldığına Dair Kanun ve Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun. Söz konusu hükümler, 1982 Anayasasının 174. maddesinde "çağdaş uygarlık seviyesine erişme" yerine "çağdaş uygarlık seviyesinin üstüne çıkarma" ve "devrim" yerine "inkılâp" ifadeleri kullanılmakla birlikte içerik itibariyle tamamen aynı olarak yer almıştır.
Her iki anayasada da sözü edilen devrim/inkılâp kanunlarının en geç olanı, Aralık 1934 tarihlidir.

[333] **C.H.P. Programı Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır**, s. 6.

gerekse Kemalistlerde inkılâp kavramı, devrim değil düzen içinde dönüşüm anlamına gelmektedir.[334]

Oran da devrim sözcüğünün hem ihtilal hem de inkılâp terimleri yerine kullanılmasının bir anlam bulanıklığına yol açtığına dikkat çekerek, esasen söz konusu çokanlamlılığı, 1960 sonrasında Türkiye'de solun Kemalizme sol bir içerik verme çabalarının da artırdığını dile getirmektedir. Bu anlamda devrimcilik, 1960'larda bir sosyalizme geçiş ilkesi olarak yorumlanmak istense de gerçekte Kemalizme ilişkin gerek resmi metinlerde yer alan açıklamalar gerekse uygulamalar, söz konusu ilkenin 1922-1934 arasında yapılan siyasal, toplumsal, yasal ve kültürel reformları korumak anlamına geldiğini ortaya koymaktadır.[335]

1939 ve 1943 Programlarında söz konusu ilkenin içeriği değişmemiş, bununla beraber tekrar inkılâpçılık sözcüğüne dönülmüş ve "derecel ve evrimsel" ifadelerinin yerine "tedrici ve tekâmüli" kullanılmıştır.[336] Dolayısıyla gerektiğinde radikal adımlar atılabileceği kaydedilmekle birlikte esasen mevcut olanları korumaya dayanan bir anlayış, tek parti döneminin sonuna kadar CHP'nin inkılâpçılık ilkesinin özünü teşkil etmiştir. Bu anlamda reformist bir nitelik taşıyan yasaların en sonuncusunun 1934-1935 yıllarında kabul edilip uygulamaya konulduğu düşünüldüğünde, aşağı yukarı tek parti döneminin ilk yarısında inkılâpların yapıldığı, ikinci yarısında da bunların korunmasına odaklanıldığını rahatlıkla ileri sürmek mümkündür.

Daha önce de dile getirildiği gibi, Kemalist reform programı esasen sosyokültürel meselelere ilişkindir. Bu durum CHP'nin oluşumunda yer alan çeşitli toplumsal kesimlerin kompozisyonuyla ve bu kesimlerin birbirleriyle ilişkileriyle yakından ilgilidir. Bu bağlamda Kemalist rejimin Anadolu'nun Avrupalı güçler tarafından bölünmesine karşı direnen, "asker ve sivil devlet memurlarından, bir aydın sınıfı meydana getiren yeni meslek sahiplerinden -hukukçular, gazeteciler, öğretmenler-, tüccarlardan, işadamlarından, toprak ağaları ve kırsal

---

[334] Parla, **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları-Cilt 3: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u**, s. 45-46.

[335] Oran, **Atatürk Milliyetçiliği Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme**, s. 257-258. İlginçtir, Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan Türkçe sözlükte de devrimcilik sözcüğünün her iki anlamına da yer verilmekte, bununla beraber bu sözcüğün dil inkılabının ilk yıllarında inkılâpçılık, daha sonraki yıllardaysa ihtilalcilik anlamına geldiği belirtilmektedir. Bkz. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu, **Türkçe Sözlük**, cilt:1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s. 367.

[336] **C.H.P. Programı Partinin Beşinci Büyük Kurultayının 1-Haziran 1939 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir**, Ankara: Ulus Basımevi, s. 8; **C.H.P. Programı Partinin VI. Büyük Kurultayının 14.VI.1943 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir**, s. 6.

kesimdeki eşraftan" oluşan bir ittifak olarak doğduğunu belirtmek gerekir. Ahmad'a göre başlangıçta işçiler de bu koalisyonun içindeki gruplardan biri konumundayken, 1923 sonrasında Kemalist rejim tarafından kendilerine daha az hoşgörülü davranılmaya başlanmıştır. Söz konusu gayr-i resmi ittifak devleti ve CHP'yi kurmuş ve böylece yeni rejimin istikrarı da bu ittifakın devamına bağlı olmuştur.[337]

Bu ittifak içinde gerilimler yaşansa da uzlaşmayla çözümlenebilmiştir. Bu çerçevede subaylar, sivil devlet memurları ve aydınlar daha radikal bir değişimden yana tavır alarak, böyle bir radikal programın uygulanması konusunda devletin aktif bir rol oynamasını istemişlerdir. Buna karşın tüccarlar ve işadamları, toprak ağaları ve eşraf, toprak reformu ve ticarette devlet tekeli olasılığı çıkarlarını tehdit ettiği ölçüde devlet müdahalesinden rahatsızlık duymuşlardır. Böylece söz konusu ittifak, "radikallere toplumsal ve ekonomik yapıyı önemli ölçüde değiştirmeden devletin yapısını modernize etme olanağı tanıyan yazılı olmayan bir anlaşma temelinde varlığını sürdür"müştür. Bunun sonucunda Kemalist rejim bir anayasa, bir meclis, modern bir hukuk sistemi ve laik bir devlet meydana getirebilmiştir. Bununla birlikte nüfusun yüzde 80'inin yaşadığı Türkiye'nin kırsal yapısını değiştirmek amacıyla hiçbir ciddi girişimde bulunulmamıştır.[338]

Genel itibariyle değerlendirildiğinde, askeri ve sivil bürokratlar, aydınlar, serbest meslek sahipleri, sanayiciler ve büyük tüccarlar gibi eğitimli kesimler tarafından yoğun olarak desteklenen Kemalist reformların, özellikle kentlerde kayda değer oranda etkili olduğunu belirtmek gerekir. Söz konusu reformlar kentlerde, yapılan reformların korunmasını hedef tutan inkılâpçılık ilkesine bağlı yeni bir cumhuriyet kuşağının yetişmesinde büyük rol oynasa da kırsal nüfus üzerinde aynı oranda etkili olamamıştır.[339] Tepeden dayatılarak yapılan bu reformlar, sıradan halkın yaşamında hiçbir önemli iyileşmeye yol açmadığı gibi onları Kemalist rejimden de yabancılaştırmıştır[340]. Bu durum tek parti dönemi boyunca alttan alta sürüp giden, çok partili hayata geçilmesinin ardından açık bir biçimde gündeme gelen bir çatışma eksenini "Türkiye'nin siyasal yaşamının merkezine" oturtmuştur.[341] Çoğu kez kültürel meseleler üzerinden ifadesini bulan bu çatışmanın, günümüze kadar parlamenter

[337] Feroz Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, İstanbul: Hil Yayın, 2007, s. 22.
[338] A. g. e., s. 23.
[339] Demirel, **Cumhuriyet Tarihinin Bilinmeyen Gerçekleri**, s. 111-112.
[340] Ahmad, s. 25.
[341] Demirel, **Cumhuriyet Tarihinin Bilinmeyen Gerçekleri**, s. 112.

siyasetin temel belirleyeni olduğu görülmektedir. DP'nin kuruluşundan itibaren kendisine yönelen halk desteğinden yararlanarak birkaç yıl gibi kısa bir süre içinde, ciddi bir meclis çoğunluğu elde ederek, CHP yerine iktidara gelebilmesini de bu çerçevede değerlendirmek mümkündür.

Çok partili hayata geçilmesinin ardından 1947 Programında söz konusu ilke baştan kaleme alınmıştır. Öncelikle 1935 Programında olduğu gibi, ilke için yeniden "devrimcilik" sözcüğü tercih edilmiştir. 1947 Programının ilgili 16. maddesinde devrimciliğin ülkede "geri kalmış hayat düzeninin tasfiyesi ve yerine ileri medeniyet kurumlarının konması" olarak görüldüğü belirtilmektedir.[342] Tek parti döneminin programlarında olmayan bu ifade, çok açık bir şekilde modernleş(tir)me amacını ifade ermektedir. Oysa tek parti programlarında inkılâpçılık ilkesi, devlet işlerinde gerektiğinde radikal adımlar atmak ve inkılâpları korumaktan ibarettir.

Aynı maddede o güne kadar yapılmış olan devrim eserlerini özenle korunup geliştirileceği ifade edilmektedir[343]. Böylece parti programlarında ilk defa bu ilke bağlamında korumanın ötesinde geliştirmekten söz edilmiş olmaktadır. İlgili madde şöyle devam etmektedir: "Gerçek milli değerler üzerine kurulan yeni mili hayatımızı, kısa zamanda, en ileri medeniyet seviyesine yükseltmek amacımızdır. Bunun için gerekli hamlelerle durmadan ilerlemek karar ve azmindeyiz[344]." Burada "yeni milli hayat"tan çok partili hayatın anlaşıldığını söylemek mümkündür. Bu anlamda ülkede yeni kurulmuş olan çok partili sistemin, "en ileri" medeni ülkelerdeki düzeye ulaştırılması için gerekli adımların atılacağının bir bakıma güvencesi verilmektedir. CHP ileri gelenleri için en ileri medeniyetin ise her zaman Batı olduğunu hatırlatmaya gerek bile yoktur. Böylelikle devrimcilik ilkesi, tek parti döneminde sahip olmadığı yeni bir anlam kazanarak, ülkenin çok partili siyasal sisteminin Batı'daki örneklerinden geri kalmamasını sağlamak gibi bir amaç edinmiştir.

Bunun yanı sıra devlet işlerinde alınacak tedbirler konusunda, tedrici ve evrimsel bir yaklaşımla sınırlı kalınmayacağına ilişkin radikalliğe vurgu yapan ifadelere bu kez yer

[342] **C.H.P. Programı Partinin VII. Kurultayınca Onanmıştır**, s. 47-48.
[343] A. g. e., s. 48.
[344] A. g. e., s. 48.

verilmemiştir. Bu anlamda Parla'ya göre radikal reformizmden daha ılımlı bir reformizme kayıldığına yönelik çağrışımlar söz konusudur[345].

Genel itibariyle çok partili hayata geçilmesinin ardından yapılan ilk programda devrimcilik/inkılâpçılık ilkesine yüklenen anlamın kısmen de olsa değiştiği görülmektedir. Bununla birlikte yeni kültürel ve hukuki reformların yapılması söz konusu olmamıştır. Sadece inkılâp kanunlarından biri olan Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men' ve İlgasına Dair Kanun'da iki değişiklik yapılmıştır. Bunlardan 10 Haziran 1949 tarihli ilk değişiklikle kanunun birinci maddesine bir fıkra eklenerek, tarikatlarda lider konumunda olanlar için altı aydan az olmamak üzere hapis, bir yıldan az olmamak üzere sürgün ve ağır para cezası getirilmiştir. Diğer değişiklik ise 1950 seçimlerinin hemen öncesinde 1 Mart 1950'de yapılmıştır. Kanunun birinci maddesine bir fıkra daha eklenerek tamamı kapatılmış olan türbelerden Türk büyüklerine ait olanlar ile büyük sanatsal değeri olanların Milli Eğitim Bakanlığı tarafından umuma açılabileceği belirtilmiştir. Bunların bakımı için gerekli memur ve hizmetlilerin tayin edilmesi öngörülmüştür.[346] Bu değişiklikle partiler arası rekabet içinde geniş halk yığınlarının DP'ye yönelmesinin önüne geçmek için olsa gerek, söz konusu kanun açısından kısmi bir yumuşamaya gidilmiştir.

Son kertede çok partili sisteme geçilmesinin ardından CHP'nin inkılâpçılık ilkesinin tanımı değişmiş olmakla birlikte uygulama alanı açısından kayda değer bir değişiklik söz konusu olmamıştır. Dolayısıyla kuruluşundan iktidarı yitirdiği 1950'e kadar geçen sürede CHP'nin, örneğin bir tür sürekli devrim anlayışı benimsediğini veya 1935 sonrasında daha önce gerçekleştirmiş olduğu kültürel modernleşmeci reformlara yenilerini ekleme ihtiyacı duyduğunu söylemek mümkün değildir. Bunun ötesinde inkılapçılık ilkesinin özünü oluşturan reformist anlayışın, çok partili hayata geçilmesinin etkisiyle kapsam alanı genişlemekle birlikte daha ılımlı bir hâl aldığını söylemek mümkündür.

---

[345] Parla, **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları-Cilt 3: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u**, s. 51.

[346] **Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Kapatılmasına ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Olan 677 Sayılı Kanunun Birinci Maddesine Bir Fıkra Eklenmesi Hakkında Kanun**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 16 Haziran 1949, Sayı: 7234; **Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklarla Birtakım Unvanların, Meni ve İlgasına Dair Olan 677 Sayılı Kanunun Birinci Maddesine Bir Fıkra Eklenmesi Hakkında Kanun**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 4 Mart 1950, Sayı: 7448.

1. 2. 2. 5. Laiklik:

Antik Yunan'da "laikos" terimi, "halktan olan" kişiyi ifade etmektedir. Burada halk, yönetim aygıtını elinde tutmayan tabaka, yönetilen kesim anlamındadır. Ortaçağda Kilise Latincesinde, bu kelime "laicus" biçimini alarak, Ruhbandan olmayan, Kiliseye mensup olmayan, herhangi bir dinsel işlevi ve unvanı bulunmayan kişi anlamında kullanılmıştır. Fakat bu kullanımın da Antik Yunan kavrayışından pek farklı bir yanı bulunmadığını belirtmek gerekir. Charlemagne'ın 800 yılında in gratia dei[347] Kutsal Roma imparatoru olmasıyla birlikte, Kilise, ruhani iktidarının yanı sıra, dünyevi iktidarı da kendi bünyesinde toplamıştır. Bu nedenle Kiliseye mensup olmayan biri, yalnızca yönetilen bir kişi durumundadır.[348]

Buradan hareketle Mehmet Ali Kılıçbay, laiklik kavramının başından itibaren insanların din alanına mensup olup olmamalarına göre yapılan bir ayrıma ilişkin olduğunu belirtmektedir. Esasen Kılıçbay'a göre laiklikle eşanlamlı olan "séculaire/secular" kelimesi de Latincenin saeculum [yüzyıl] teriminden türeyen "saecularis" kelimesinden gelmektedir ve yüzyıla ait olma anlamını taşımaktadır. Dolayısıyla bu dünyaya ait olmayı ima etmektedir.[349]

Kılıçbay, "laisite" ve "laisizm" kavramları arasındaki ayrıma da dikkat çekerek, bunlardan ilkinin "bir toplumun laik özellik taşıması" anlamına geldiğini; bir program veya bir doktrin olarak beliren ikincisinin ise laik "olmadığı düşünülen bir toplumun laik hale getirilmesi için uygulamaya sokulan kapsamlı bir eylem bütünü[nü]" ifade ettiğini öne sürmektedir. Bu çerçevede laiklik kavramı da aslında, "hayatı ruhani kürede yaşamak

[347] Tanrının inayetiyle. İlahi bir iradenin onayına atıf yapan söz konusu ifade, özellikle Hristiyan hükümdarlar tarafından mutlak otoritelerinin meşrulaştırılması için kullanılmıştır.

[348] Mehmet Ali Kılıçbay, "Laiklik ya da Bu Dünyayı Yaşabilmek", **Cogito**, Sayı: 1, 1994, s. 16

[349] A. g. e., s. 17. Aslında seküler ile laik kavramlarının birbirinden farklı anlamları olduğuna ilişkin yorumların da bulunduğunu belirtmek gerekir. Bu bağlamda örneğin Baskın Oran'a göre laiklik, ulus-devletin kurulması bakımından, devletin eylemlerini dinsel kuralların etkisinden çıkarılmasına yönelik bir devlet politikasını ifade etmektedir. Dolayısıyla egemenliğin kaynağına Tanrı yerine dünyevi bir kavramı koyan bir yaklaşımdır. Sekülerlik ise toplumlara özgü bir niteliktir. Feodal toplumdan modern bir topluma dönüşümü anlatan bir toplumsal gelişme sürecidir. Bkz. Oran, s. 193, 195. Buna benzer bir biçimde Metin Heper de laikliği, "devletin kamu politiklarınının saptanmasında dinin bir tarafa bırakılması"; sekülarizmi ise din ile ilgili olmayan konularda "kişinin kararlarını kendi akli muhakemesini kullanarak alması" olarak tanımlamaktadır. Bkz. Metin Heper, **Türkiye'nin Siyasal Hayatı: Tarihsel, Kuramsal ve Karşılaştırmalı Açıdan**, İstanbul: Doğan Kitap, 2011, s. 12-13. Kanımca kavramların ithal edildiği Batı literatüründe pek de mevcut olmayan laisizm-sekülarizm ayrımı yerine bu iki kavramın özdeşliği üzerinden hareket etmek çok daha açıklayıcı olacaktır. Aksi halde bir bakıma bu kavramlardan birini siyasal olana, diğerini sosyal olana indirgemek, konunun farklı boyutlarını göz önünde bulundurmaktan ziyade çok boyutluluğunu perdelemeye yol açabilmektedir. Bu anlamda örneğin laikliğin sadece devletle ilişkilendirilerek tanımlandığı birçok analiz, sosyo-ekonomik, kültürel, hatta psikolojik mefhumları hepten göz ardı eden çıkarımlara dayanabilmektedir.

isteyenlerle, dünyevi kürede yaşamak isteyenler arasındaki alan paylaşımı"dır. Bu nedenle laisite yerine belli bir tepeden inmeciliği de imleyen laisizm veya sekülarizm tarafından ifade edilmesi doğru değildir. Ayrıca laisizm, "ruhani dünyayı dünyevi dünyanın içinde kapsama ve tanımlama eğilimini" ifade ettiği için laiklik kavramını tam olarak açıklamaktan uzaktır. Bununla beraber Türkiye'de laiklik kavramı, Batılı ülkelerden ithal edilirken sözü edilen tarihsel bağlamından koparak bir tür anlam kaymasına uğramıştır.[350]

Dünyevi alanın ruhani alanın egemenliğinden çıkarak özerk bir hale gelişi, kapitalizmin ortaya çıkışı ve gelişimiyle de yakından ilişkilidir. Kapitalizm öncesi toplumlarda maddi üretimin, doğanın üretkenliğinin bir sonucu olduğuna dair bir kavrayış geçerlidir. Bununla birlikte kâr hadlerinin düşme eğilimi karşısında, birim başına üretkenliğin artırılması eğiliminin, temel özelliklerinden birini teşkil ettiği kapitalizmin doğuşu, söz konusu kavrayışın yerine maddi dünyaya özgü bir söylemin gelişmesine yol açmıştır. Nitekim bu bağlamda iktisat ve siyaset bilimlerinin ortaya çıkışı da ancak kapitalizmin belli bir gelişme düzeyine erişmesinden sonra mümkün olabilmiştir. Böylelikle maddi dünya, ruhani dünyanın kavramlarına başvurulmadan açıklanmaya başlamıştır.[351]

Hem devlet işlerinin, hem de toplumsal hayatın dini kurallarla çevrelenmiş olduğu Osmanlı'daysa Tanzimat'ın ardından yaşanan gelişmeler, hukuk alanında şeriye mahkemelerinin yanı sıra nizamiye mahkemeleri gibi, eğitim alanında da medreselerin yanı sıra laik okullar gibi dindışı kurumların benimsenmesine yol açmıştır. Bununla beraber söz konusu durum, dinsel olanla dinsel olmayan unsurların bir arada bulunmasından kaynaklanan bir ikilik de yaratmıştır.[352] Ancak Kurtuluş Savaşı'nın tamamlanması ve cumhuriyetin kurulmasının ardından, laiklik ilkesinin gündeme gelmesiyle birlikte, kamusal yaşamda süregiden söz konusu ikilik ortadan kaldırılmıştır.

Laiklik, Osmanlı'da "pratik bir ihtiyaç ve modernleşmenin bir şartı olarak yavaş yavaş ortaya çıkmıştı[r]". Böylece yeni rejimin de temellerinden biri haline gelmiştir.[353] Genel olarak bakıldığında, laikliğin cumhuriyet rejiminin ve siyasal iktidarın konum ile

[350] Kılıçbay, s. 15-17.
[351] A. g. e., s. 19-20.
[352] Nilüfer Narlı, "Türkiye'de Laikliğin Konumu", **Cogito**, Sayı: 1, 1994, s. 24.
[353] Kemal H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller)**, İstanbul: Timaş Yayınları, 2012, s. 349.

eylemlerinin meşruiyet zeminini oluşturduğunu söylemek mümkündür. Bununla bağlantılı olarak Köker, laikliğin Mustafa Kemal Paşa ve çevresindekilerin istedikleri toplumsal dönüşümleri gerçekleştirmek için ihtiyaç duydukları siyasi iktidara sahip olmalarında da rol oynadığını düşünmektedir.[354] Nitekim Oran'a göre de Mustafa Kemal Paşa'nın laikliğe büyük önem vermesinin önemli nedenlerinden biri, bu ilkenin Saray ve çevresi ile ulemanın oluşturduğu eski seçkinlerin dayandığı birtakım kurumları ortadan kaldırarak, söz konusu kesimlerin gücünü kıracak olmasıdır[355].

Bunun yanı sıra erken cumhuriyet döneminde, yönetici elitler esasen millet kavramına dayanan yeni bir toplumsal örgütlenme kurmayı, milleti ise dinsel olmayan öğelerden oluşturmayı amaçlamıştır. Bu bağlamda bir yandan devletin millet tarafından oluşturulduğu dile getirilirken, diğer yandan millet kavramının söz konusu içeriği sayesinde din ile devleti birbirinden ayırma imkânı yaratılmıştır. Dolayısıyla Kemalizm'de milliyetçilik ile laiklik ilkeleri birbirlerini pekiştirecek şekilde formüle edilmişlerdir.[356]

Ayrıca devlet yönetiminde dini kurallara uyulmasını ortadan kaldıran bir ilke olarak laiklik, cumhuriyetçilik ilkesi gibi, cumhuriyet döneminde batılılaşma girişimlerine de temel oluşturmuştur.[357] Bu bağlamda inkılâpçılık ilkesi ile ilgili olarak, daha önce ele alınmış olan hukuki düzenlemelerin tamamının, aynı zamanda doğrudan veya dolaylı bir biçimde laiklik politikalarının da bir parçası olduğunu belirtmek gerekir.

Esasen Kemalist inkılâplar da zaten, daha önce de dile getirildiği gibi, devletin, eğitimin, hukukun ve toplumsal yapının laikleştirilmesine ve bununla birlikte dini simgelerin ve düzenlemelerin Batı medeniyetininkilerle değiştirilmesine dayanan bir reform programıdır. Bu bağlamda devletin laikleştirilmesi sürecinde ilk adımlar olarak 1 Kasım 1922'de saltanat kaldırılmış, 29 Ekim 1923'te cumhuriyet ilan edilmiştir. Bununla birlikte bu konuda asıl önemli gelişme, 3 Mart 1924'te halifeliğin kaldırılması olmuştur.

Aslında Cumhuriyetin ilanının hemen sonrasında Halife Abdülmecid'in istifa edeceği ve hilafetin kaldırılacağına ilişkin söylentiler çıksa da bizzat Abdülmecid Efendi

[354] Köker, s. 170-173.
[355] Oran, s. 192.
[356] Köker, s. 171.
[357] Oran, s. 191.

Vatan gazetesine 9 Kasım 1923'te verdiği bir demeçle bu söylentileri yalanlamıştır. Bununla beraber söz konusu söylentiler, özellikle İstanbul basınında etkisi giderek artan bir muhalefetin doğmasına neden olmuştur.[358] Bu dönemde Londra İslam Cemiyeti başkanı Seyit Emir Ali ile zengin ve nüfuzlu bir Hint Müslümanı olan Ağa Han, Başvekil İsmet Paşa'ya, hilafetin Müslüman halklar arasında manevi bir bağ olması nedeniyle korunması gerektiğini vurgulayan bir mektup göndermiş, ancak bu mektup İsmet Paşa'ya ulaşmadan 5 Aralıkta *Tanin* ve *İkdam*'da, 6 Aralıkta da *Tevhid-i Efkâr'da* yayınlanmıştır. Bu gelişme üzerine 8 Aralıkta mecliste yapılan gizli oturumlarda bu konu ele alınarak, bir heyeti umumiye kararıyla İstanbul'da bir İstiklal Mahkemesi kurulmuştur. Bu mahkeme ilk iş olarak söz konusu gazetelerin başyazar ve sorumlu müdürleri olan Hüseyin Cahit, Ahmet Cevdet, Velid Ebüziyya, Ömer İzzettin ve Hayri Muhittin Beyleri gözaltına almış, ardından söz konusu gazetecilere dava açılmıştır. Mahkeme 2 Ocak 1924'te açıklanan kararında, bu mektubun yayınlanması suç olsa da sanıkların suç işleme kastı olmadığı kanaatiyle, yargılanan gazetecilerin tamamını beraat ettirmiştir.[359] Bununla birlikte İstanbul İstiklal Mahkemesinin çalışmaları, başta İstanbul basını olmak üzere hilafetin kaldırılmasına karşı gelişebilecek bir muhalefete yönelik ciddi bir gözdağı olmuştur.

Bu gelişmenin ardından Mustafa Kemal Paşa, hilafetin kaldırılması konusunda bir girişimde bulunarak, basın mensuplarıyla, Darülfunun temsilcileriyle ve ordu komutanlarıyla bir dizi görüşme yaparak bu kesimlerin desteğini elde etmiştir. Çok geçmeden bu konu meclisin de gündemine gelmiştir. Önce 2 Mart 1924'te Halk Fırkası Meclis Grubu, konuyu kendi içinde tartışmıştır. Bu toplantıda radikal görüşte olanlar, halifeliğin cumhuriyet rejiminde yerinin olmadığını vurgularken, başta daha önce Şer'iye ve Evkaf Vekili olarak görev yapmış olan Konya mebusu Musa Kazım (Onar) ile Eskişehir mebusu Abdullah Azmi (Torun) Efendiler başta olmak üzere bazı milletvekilleri bu görüşe karşı çıkmışlardır. Sonunda fırka grubunda halifeliğin kaldırılması kararlaştırılmış, bir gün sonraki meclis görüşmeleri sırasında da fırka üyeleri söz konusu karara uymuştur. Yalnızca Halk Fırkası Kastamonu mebusu Halit (Akmansü) Bey, mecliste bağlayıcı grup kararına karşın halifeliğin kaldırılmaması ve bu unvanın meclisin manevi şahsiyetine verilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Halit Bey dışında, ilgili meclis oturumunda halifeliğin kaldırılmasına karşı çıkan

[358] Demirel, **Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, s. 66.
[359] Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)**, s. 74-88; Demirel, **Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, s. 65-66.

yegâne kişi, bağımsız Gümüşhane mebusu Zeki (Kadirbeyoğlu) Bey olmuştur. Tartışmaların ardından 3 Martta 431 sayılı "Hilafetin İlgasına ve Hanedan-ı Osmanî'nin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkartılmasına Dair Kanun" meclis tarafından kabul edilmiştir.[360] Kanunun ilk maddesinde Halifenin "halledilmiş" olduğu belirtilerek, "Hilafet, Hükümet ve Cumhuriyet mana ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan Hilafet makamı[nın] mülga" edildiği ifade edilmektedir. Ayrıca aynı kanunla, Osmanlı Hanedanı mensupları ülkeden çıkarılmış ve hanedana ait gayrimenkule de el konulmuştur.[361]

Son kertede hilafetin kaldırılmasıyla, batılılaşma hedefi doğrultusunda daha sonra atılacak adımlara karşı, toplumda yaşanabilecek hoşnutsuzluklardan güç alarak gelişecek olası bir muhalefet için, bu makamın bir odak noktası olması ihtimalinin önüne geçilmek istenmiştir. Görünen o ki böylelikle Mustafa Kemal Paşa ve çevresi, Kemalist reform programını çok daha rahat bir biçimde devreye koyabilmiştir.

Bu gelişmenin ardından İslam dünyasında halifelik sorununu çözmek amacıyla 1926'da Kahire ve Mekke'de, 1931'de Kudüs'te, 1932'de Madras'ta, 1945'te de Cenevre'de toplantılar düzenlense de herhangi bir sonuca ulaşılamamıştır.[362]

Halifeliğin kaldırıldığı 3 Mart 1924'te, laiklik açısından iki önemli kanun daha çıkarılmıştır. Bunlardan 429 sayılı "Şer'iyye ve Evkaf ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun" ile Şeriye ve Evkaf Vekâleti kaldırılarak, yerine Başvekâlete bağlı Diyanet İşleri Reisliği ile Vakıflar Umum Müdürlüğü kurulmuştur. Söz konusu kanunun ilk maddesinde, Türkiye Cumhuriyetinde vatandaşların eylem ve işlemleri ile ilgili yasa koyma ve tasarruflarda bulunma yetkisinin, TBMM ile onun kurduğu hükümete ait olduğu vurgulanarak, bunun haricinde İslam dininin itikat ve ibadetle ilgili işlerini yürütmek ve dini kurumları idare etmekle görevli bir Diyanet İşleri Reisliği'nin kurulduğu ifade edilmektedir. Ülkedeki bütün cami ve mescitlerin yanı sıra tekke ve zaviyelerin

[360] Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)**, s. 88-90; Demirel, **Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, s. 66-68.
[361] **Hilafetin İlgasına ve Hanedan-ı Osmanî'nin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkartılmasına Dair Kanun**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 6 Mart 1924, Sayı: 63.
[362] Demirel, **Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, s. 68.

idaresiyle ve imam, hatip, vaiz, şeyh, müezzin gibi görevlilerin atanması ve görevden alınmasıyla yetkili kılınan bu kuruma ayrıca müftüler de bağlanmıştır.[363]

Diyanet İşleri Başkanlığı gibi bir devlet kurumunun varlığı, Türkiye'de cumhuriyet tarihi boyunca uygulanan laiklik politikaları açısından belirleyici olmuştur. Birçoklarınca basit bir biçimde dinle devlet işlerinin ayrılması olarak tanımlana gelen laikliğin, Türkiye örneğinde bundan daha farklı bir biçimde hayata geçirildiği görülmektedir. Bu bağlamda erken cumhuriyet döneminin yönetici elitleri, batılılaşma hedefine yönelik Kemalist reformlara ve bizatihi iktidara karşı İslami bir tepkinin önüne geçilmesi konusunda, İslami itikat ve ibadetten sorumlu ve İslami dini kurumların tamamını yönetmekle yetkilendirilmiş olan Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan da yararlanmıştır. Esasen cumhuriyet süresince genel itibariyle devletin, her şeyden önce böyle bir resmi kurum kanalıyla dini hayatı kontrol etmeye çalıştığını söylemek mümkündür. Bu çerçevede daha önce sözü edilen laisite-laisizm (sekülarizm) ayrımından hareketle, laiklik ilkesinin ve buna ilişkin kurumsal yapılanmanın gerçekte bir tür sekülarizm olarak geliştiğini de belirtmek gerekir.

Bunun yanı sıra laik bir devletin gerçekte, farklı dinsel inanışlara, farklı inanç gruplarına ve hatta inananlarla inanmayanlara karşı tarafsız bir tutum takınması gerekmektedir. Bununla birlikte Diyanet İşleri Başkanlığı, İslam dinine ilişkin bir kurum olmanın da ötesinde faaliyetleri itibariyle esasen Sünni-Hanefi bir niteliğe sahip olmuştur. Bu durum ise ülke nüfusun önemli bölümünü oluşturan Hanefi çoğunluğun dışında kalan, gayrimüslimlerin yanı sıra Şafiler, Caferiler, Nusayriler ve de özellikle kayda değer bir nüfusa sahip Aleviler gibi farklı inanç gruplarının devletle ilişkilerini ister istemez sorunlu hale getirmiştir.

3 Mart 1924'te kabul edilen bir diğer kanun olan Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla da, adından da anlaşılabileceği gibi, eğitimde birliği sağlama hedefi doğrultusunda Şeriye ve Evkaf Vekâleti veya hususi vakıflar tarafından idare edilen bütün medreseler ve okullar da dâhil olmak üzere ülkedeki eğitim kurumlarının tamamı Maarif Vekâleti'ne bağlanmıştır. Aynı kanunda Maarif Vekâleti'nin yüksek din uzmanları yetiştirilmesi için Darülfununa bağlı bir İlahiyat Fakültesi kurması ve imam ile hatiplik gibi görevleri yerine getirecek memurların

[363] **Şer'iyye ve Evkaf ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 6 Mart 1924, Sayı: 63.

yetiştirildiği ayrı okullar açması öngörülmüştür.[364] Daha önce de söz edildiği gibi, kanunun kabul edilmesinden kısa bir süre sonra bütün medreseler Maarif Vekâleti tarafından kapatılmıştır.

8 Nisan 1924'te kabul edilen 469 sayılı "Mehâkim-i Şeriyenin İlgasına Mehâkimin Teşkilâtına Ait Ahkâmı Muaddil Kânun" ile hukuk alanının laikleştirilmesi açısından önemli bir adım atılarak, daha önce Şeriye ve Evkaf Vekâleti'ne bağlı olarak görev yapan, dini yasaların uygulanmasından sorumlu Şeriye mahkemeleri kaldırılmıştır. Bunun ardından daha önce dile getirildiği gibi, toplumsal hayatın laikleştirilmesi ve İslami simgelerin Batılı olanlarla değiştirilmesi amacıyla 25 Kasım 1925'te kabul edilen Şapka İktisâsı Hakkında Kanun'la memurlara şapka giyme zorunluluğu getirilmiş ve şapka dışındaki bütün başlıklar yasaklanmıştır. Aynı hedef doğrultusunda hemen beş gün sonra da "Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men' ve İlgasına Dair Kanun" kabul edilmiştir.

Geleneksel simgelerin yerini modern Batılı simgelerin alması sürecinde ayrıca 26 Aralık 1925'te kabul edilen iki ayrı kanunla Batılı ülkelerde kullanılmakta olan saat ve takvime geçilmiş, 20 Mayıs 1928'de de rakamlar değiştirilmiştir. Bunu 1 Kasım 1928'de Arap harflerinin yerine Latin harflerinden oluşan yeni alfabenin kabul edilmesi izlemiştir.

Hukukun laikleştirilmesi sürecindeyse 1926-1929 yılları arasında, daha önce söz edildiği gibi, Batılı ülkelerden çeviri ve uyarlama yoluyla alınan bir dizi kanun kabul edilmiştir. Söz konusu kanunları kabul sırasına göre bir kez daha anımsatmak gerekirse, Medeni Kanun 17 Şubat 1926'da, Türk Ceza Kanunu 1 Mart 1926'da, Borçlar Kanunu 22 Nisan 1926'da, Türk Ticaret Kanunu 29 Mayıs 1926'da, Türk Vatandaşlığı Kanunu 23 Mayıs 1928'de, Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu 4 Nisan 1929'da, İcra ve İflas Kanunu 18 Nisan 1929'da ve Deniz Ticaret Kanunu 13 Mayıs 1929'da kabul edilmiştir.

Bu kanunlar arasında özellikle İsviçre'den alınan Medeni Kanun, sekülerleşme yolunda çok önemli bir adımı ifade etmektedir. Esasen Tanzimat ve Meşrutiyet döneminde de

[364] **Tevhid-i Tedrisat Kanunu**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 6 Mart 1924, Sayı: 63. Bu kanunla askeri okullar da Maarif Vekâleti'ne bağlansa da bir yıl kadar sonra bu uygulamadan vazgeçilmiş, bir kanun değişikliği ile askeri liseler yeniden Milli Müdafaa Vekâleti'ne bağlanmıştır. Bkz. **Tevhid-i Tedrisat Kânununun Beşinci Maddesine Müzeyyel Kânun,** Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 29 Nisan 1925, Sayı: 98.

şeriat hükümleriyle asla bağdaşması mümkün olmayan kanuni düzenlemeler yapılmıştır. Böylece bir kısım şeri hüküm kâğıt üzerinde kalarak, artık işlemez hale gelmiştir. Bununla birlikte ilk defa Medeni Kanunla, (Gotthard Jäschke'nin ifadesiyle "üstelik, halkın ruhunda özellikle sıkı bir şekilde dine bağlı olarak yerleşmiş bulunan şahıs, aile ve miras hukukunda") şeriat hükümleri resmen kaldırılmıştır. Jäschke'ye göre Medeni Kanun'un şeriatla arasındaki en keskin ayrımları, Müslüman olmayan bir erkeğin Müslüman bir kadınla nikâhının tamamen hükümsüz sayılmasına ilişkin hükümlerin kaldırılması ve 18 yaşını tamamlamış kişilerin istedikleri dini seçmekte serbest hale gelmesi oluşturmuştur.[365]

Laiklik açısından bir diğer önemli gelişme de 20 Nisan 1924'te kabul edilmiş olan yeni anayasada yer alan devletin dininin İslam olduğuna dair hükmün 11 Nisan 1928'de 1222 sayılı yasayla yapılan anayasa değişikliği ile kaldırılmasıdır. Aynı anayasa değişikliği çerçevesinde meclisin görevleri arasından "ahkâm-ı şeriyenin tenfizi" çıkarılmış, milletvekillerinin ve Cumhurbaşkanının yeminlerindeki dinsel öğeler ayıklanmıştır.

Laiklik ilkesinin CHP belgelerine ilk yansıması 1927 Nizamnamesi ile söz konusu olmuştur. Nizamnamenin 3. maddesinde fırkanın, "itikadat ve vicdaniyatı siyasetten" ve siyasetin çeşitli karışmalarından kurtararak milletin, siyasi, toplumsal ve iktisadi bütün kanunlarının, örgütlerinin ve ihtiyaçlarının, "müspet ve tecrübevi" [pozitif ve deneysel] bilim ve fenlerin muasır medeniyete sağladığı esaslara ve biçimlere uygun olarak gerçekleştirmeyi, "yani devlet ve millet işlerinde din ile dünyayı tamamen birbirinden ayırmayı" en önemli esaslarından biri olarak gördüğü ifade edilmektedir[366]. Esasen nizamnamede laiklik, fırkanın temel vasıfları arasında sayılmamış hatta bu kavram açıkça kullanılmamış olmasına rağmen, daha sonraki dönemde partinin (ve dolayısıyla devletin) benimsediği laiklik anlayışı, genel itibariyle söz konusu maddede ortaya konulmaktadır. Bu bağlamda CHP ileri gelenlerinin laiklik anlayışı açısından tam anlamıyla pozitivist bir dünya görüşünün belirleyici olduğu görülmektedir. Bununla ilgili olarak Parla da ilgili maddede, "devlet ve millet işlerinde din ile dünyayı tamamen birbirinden ayırma[ktan]" söz edilmiş olsa da, maddenin başında dile getirilen, inançları ve vicdanları siyasetten kurtarma hedefinin içerdiği dar bir laiklik

[365] Gotthard Jäschke, **Yeni Türkiye'de İslamlık**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972, s. 24

[366] **Cümhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, 15 Teşrinievel 1927de İnikat Eden Cümhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongrasının 22 Teşrinievel 1927 Tarihli İçtimaında Müzakere ve Kabul Edilmiştir**, s. 4.

yorumundan öteye gidilerek, pozitivist bir sekülarizasyon anlayışından izler taşıyan ifadelere yer verildiğini düşünmektedir[367].

Her ne kadar 1927 Nizamnamesi'nde laiklik kavramına yer verilmemiş olsa da kongre sırasında kabul edilen başkanlık bildirisinde "Cumhuriyet Halk Fırkası[nın], cumhuriyetçi, laik, halkçı ve milliyetçi" olduğu belirtilmiştir[368]. 1931 Programındaysa artık laiklik ifadesi yer almakla birlikte içerik itibariyle öncesine nazaran pek de farklı olmayan bir tanım getirilmiştir. Buna göre fırkanın, "devlet idaresinde bütün kanunların, nizamların ve usullerin ilim ve fenlerin muasır medeniyete temin ettiği" esaslara, şekillere ve "dünya ihtiyaçlarına göre yapılmasını" ve uygulanmasını prensip olarak benimsediği belirtilmektedir[369]. Dolayısıyla laiklik, devlet işlerinin dini değil dünyevi ihtiyaçları dikkate alarak ve bilimsel bir biçimde yürütülmesini ifade etmektedir. Bu anlamda söz konusu yaklaşım, Parla'nın ifadesiyle "pozitivist bir bilimselcilik" niteliği taşımaktadır[370]. İlgili kısmın devamında, dini görüşün vicdani bir iş olması nedeniyle fırkanın, dini fikirleri devlet ve dünya işleri ile siyasetten ayrı tutmayı milletin "muasır terakkide başlıca muvaffakiyet amili" olarak değerlendirdiği ifade edilmektedir[371]. Görüldüğü üzere dinin siyasetten, devlet işlerinden ve dünyevi meselelerden ayrı tutulması anlamında laiklik, çağdaşlaşmanın bir önkoşulu olarak ele alınmaktadır.

Laiklik ilkesine ilişkin bu yorum, 1935 ve 1939 Programlarında da herhangi bir değişikliğe uğramadan varlığını korumuştur. Öyle ki 1939 Programının ilgili kısmı, fırka yerine parti sözcüğünün kullanılmış olması haricinde 1931 Programınkiyle birebir aynıdır.

Her ne kadar CHP programlarına doğrudan bir yansıması olmamış gibi gözükse de tek parti döneminde uygulanan laiklik politikası ile ilgili önemli bir hususa dikkat çekmek gerekmektedir. Esasen koyu bir anti-klerikalizm, erken cumhuriyet döneminin laiklik anlayışının önemli bir boyutunu oluşturmuştur. Bu durum özellikle Mustafa Kemal Paşa'nın

---

[367] Parla, **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları-Cilt 3: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u,** s. 31-32.
[368] **Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresi, 1927**, Esma Torun, **Sivas'tan Büyük Kongreye Cumhuriyet Halk Partisi**, İzmit: Kocaeli Üniversitesi Yayınları içinde, 2003, s. 197.
[369] **C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, Fırkanın 10 Mayıs 1931de toplanan Üçüncü Büyük Kongresi tarafından kabul edilmiştir**, s. 31.
[370] Parla, **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları-Cilt 3: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u,** s. 45.
[371] **C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, Fırkanın 10 Mayıs 1931de toplanan Üçüncü Büyük Kongresi tarafından kabul edilmiştir**, s. 31.

kimi konuşmalarında açıkça görülmektedir. Bu çerçevede örneğin 20 Mart 1923'te Konya Türk Ocağı'nda gençlerle yaptığı bir konuşmada, öncelikle bir gerçek ulema-sahte ulema ayrımı yaptıktan sonra sahte din âlimlerinin İslam dünyasında neden oldukları zararlardan söz ederek, kendisinin böyle kişilere karşı tavizsiz bir tutum takınacağını vurgulamaktadır:

> Artık kimse öyle hoca kıyafetli sahte âlimlerin tezvirine ehemmiyet verecek değildir. (…) Fakat bu hususta tam bir emniyet sahibi olmaklığımız için bu intibahı, bu teyakkuzu, onlara karşı bu nefreti (…) muhafaza ve idame etmeliyiz. Eğer onlara karşı benim şahsımdan bir şey anlamak isterseniz, derim ki, ben şahsen onların düşmanıyım. Onların menfi istikamette atacakları bir hatve, yalnız benim şahsi imanıma değil, yalnız benim gayeme değil, o adım benim milletimin hayatıyla alakadar, o adım milletimin hayatına karşı bir kasıt, o adım benim milletimin kalbine havale edilmiş zehirli bir hançerdir. Benim ve benimle hemfikir arkadaşlarımın yapacağı şey mutlaka ve mutlaka o adımı atanı tepelemektir.
>
> (…)Farzımuhal eğer bunu temin edecek kanunlar olmasa, bunu temin edecek meclis olmasa, öyle menfi adım atanlar karşısında herkes çekilse ve ben kendi başıma yalnız kalsam, yine tepeler ve yine öldürürüm.[372]

Tek parti döneminde halifeliğin kaldırılması ile resmi din kurumuna; tekke, zaviye ve türbelerin kapatılmasıyla da popüler dine ve içinde örgütlendiği kurumlara karşı kesin bir tavır alınmıştır. Ancak bununla da yetinilmeyerek din eğitimi konusunda da güçlü bir anti-klerikal bir tutum takınıldığını belirtmek gerekir.[373] Bunun sonucunda Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun 4. maddesi uyarınca İstanbul Darülfünun'una bağlı olarak açılan İlahiyat Fakültesi'nin 1925'te 284 olan öğrenci sayısı, 1926-1933 döneminde 167'den 20'ye düşmüştür[374].

1933'te yapılan üniversite reformu sırasında İlahiyat Fakültesi kapatılmış, öğretim üyelerinin bir kısmı emekli edilirken, bir kısmı Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde görevlendirilmiştir. İlahiyat Fakültesi'nin kapatılmasının yarattığı boşluğu bir ölçüde doldurması için, öğrenci almayan sadece İslâm inançları, tarihi, kültürü ve medeniyeti alanlarında bilimsel araştırma yapan İslâm Tetkikleri Enstitüsü kurulmuştur. Öğretim

[372] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II (1906-1938)**, s. 147-160.
[373] Oran, s. 200-201.
[374] Tunçay, s. 237-238.

üyelerinden bir kısmı zamanla emekli olmasına veya ölmesine rağmen yeni kadro tayini yapılmayan söz konusu enstitü de 1941'de kapatılmıştır.[375]

İmam-hatip okullarının sayısı da 1924'te 29 iken, 1930'da 2'ye inmiş, aynı yıl bu okullar kapatılmıştır. Başlangıçta Maarif Vekâleti, Kuran kurslarını da kendi bünyesine almak istediyse de Diyanet İşleri Reisliği'nin buna direnmesi üzerine bu kurslar reisliğin denetimine bırakılmıştır[376].

1927'den itibaren seçmeli hale getirilen din dersleri 1931-1932 öğretim yılı başında ortaokullarda, 1935'te de ilkokullarda müfredattan tamamen çıkarılmıştır. Bu bağlamda 1935-1948 yılları arasında devlet okullarında din öğretimi yapılmamıştır.[377]

Din eğitimi konusundaki bu tutum, yabancı okulları da etkilemiştir. Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun ardından bu okullarda din propagandası yapılması yasaklanmış, bu konuda sıkı önlemler alınmıştır. Özellikle Necati Bey'in Maarif Vekili olduğu dönemde (20 Aralık 1925-1 Ocak 1929) misyoner okullarının çoğu kapatılmıştır.[378]

Din öğretimi konusundaki bu tutuma rağmen, Tunçay cumhuriyet döneminde laikliğin hiçbir zaman "resmen ve alenen" dinin özüne karşı çıkmadığını, "gerçek Müslümanlığa aykırı olduğu öne sürülen boş inançlara ve dinin kötüye kullanılmasına saldırmakla" yetindiğini düşünmektedir. Bu çerçevede kimi sosyalist rejimlerde olduğu gibi dine karşı propaganda yapma özgürlüğü tanınmamış, hatta 1926 tarihli Türk Ceza Kanunu'nda hak kitapları olan dinleri korumaya yönelik hükümler (özellikle 175. madde) yer almıştır. Bununla birlikte erken cumhuriyet döneminde tanrıtanımazlığa varmamakla birlikte, din adamı karşıtlığının ötesine geçen, bir tür din karşıtlığı içeren kimi yorumlar kabul görebilmiştir. Ayrıca bu dönemde milliyetçiliğin dinin yerini dolduracağına ilişkin

[375] Çok partili hayata geçiş sürecinde üniversitelere özerklik verilmesi gündeme gelmiş ve 4936 sayılı Üniversiteler Kanunu ile üniversite ve fakültelere yeni enstitü kurma ve bilimsel araştırma, öğretim ve yayım kurumları açma yetkisi verilmiştir. Bunun üzerine Edebiyat Fakültesi öğretim üyelerinden Zeki Velidi Togan tarafından enstitünün yeniden açılması gündeme getirilmiş, 16 Mayıs 1950'da bu yönde bir karar alınmasının ardından söz konusu enstitü ancak 1953'te İslam Araştırmaları Enstitüsü adıyla yeniden faaliyete geçmiştir. Bkz. Mahmut Kaya, "İslam Tetkikleri Enstitüsü", **İslam Ansiklopedisi**, cilt: 23, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001, s. 56-57.

[376] Tunçay, s. 238. İmam-hatip okullarının kapanmasının ardından Kuran kursları din adamlarının yetiştirilebileceği yegâne yerler haline gelmiştir. Kursların sayısı zamanla yavaş bir biçimde artmıştır. Konuyla ilgili olarak bkz. Jäschke, s. 75-76.

[377] Jäschke, s. 82-83.

[378] Tunçay, s. 238-239.

değerlendirmeler de söz konusu olmuştur. Bütün bunların yanı sıra Tunçay'a göre dinde reformlar yapmak düşüncesiyle de oynanmış, ancak kuvvetle muhtemel böyle bir girişimin din adamlarına yeniden güç kazandırarak onları laik iktidara rakip bir güç merkezi haline getirmesinden çekinildiği için bundan vazgeçilmiştir.[379] Nitekim 1928'de dinde yapılması istenen reformları belirlemek üzere Fuat (Köprülü) Beyin başkanlığında, İsmayıl Hakkı (Baltacıoğlu), Mustafa Şekip (Tunç), İzmirli İsmail Hakkı, Halil Halit, Halil Nimetullah, M. Ali Aynî, Şerafettin (Yaltkaya), Şevket, Arapkirli Hüseyin Avni, Hilmi Ömer ve Yusuf Ziya (Yörükan) Beylerden oluşan bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyonun hazırladığı raporda mabetlerin temiz ve düzenli tutulması, temiz ayakkabılarla mabetlere girilebilmesi, ibadet dilinin Türkçe olması, ibadette asri ve enstrümantal müzikten yararlanılması, hutbelerin içerik itibariyle doğrudan doğruya dini değerlere ilişkin olması gibi önerilere yer verilmiştir. Ancak mevsimsiz bulunan bu tasarı, uygulamaya konulmamıştır.[380]

Tek parti döneminde laiklik ilkesi ile ilişkilendirilebilecek bir diğer önemli hadise de 1932'den itibaren camilerde Türkçe Kuran ve ezan okunmasıdır. Bununla ilgili olarak Osman Nuri Ergin, Mustafa Kemal Paşa'nın esasen başından itibaren dini inkılâplar da yapmak istediğini, ancak bu konuda acele etmeyerek 1931'e kadar beklediğini ileri sürmektedir. Bu bağlamda tekbir, ezan, kamet ve salânın Türkçeleştirilmesini hutbenin Türkçe okutulmasını ve namazın Türkçe kılınmasını hedeflediğini dile getirmektedir.[381] Buradan hareketle kanımca dinde kapsamlı reformlar yapılması tercih edilmemiş olsa da ibadetin Türkçe yerine getirilmesine yönelik, çok daha sınırlı bir reform çabasının söz konusu olduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür. Bu amaç doğrultusunda Reşit Galip ile Hasan Cemil Çambel'in yönetiminde, Aralık 1931'de dokuz ünlü ve görünen o ki Mustafa Kemal Paşa'nın bu amaçlarıyla uyumlu hafızdan oluşan bir heyet görevlendirilmiştir. Bu heyet konservatuvardan bazı sazların da iştirakiyle, Türkçe tekbir, ezan ve kameti hazırlamıştır. Bu süreçte tercümede tereddüt edilen noktalarda bizzat Mustafa Kemal Paşa'ya başvurulmuş ve nihai karar onun tarafından verilmiştir. Nitekim heyette yer alan Ali Rıza (Sağman) Bey dışında bütün hafızlar

[379] A. g. e., s. 216, 221-223.
[380] Tunçay, s. 223 dipnot 67; Jäschke, s. 40-41.
[381] Osman [Nuri] Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, cilt: 5, İstanbul: Eser Kültür Yayınları, 1977, s. 1938-1939.

tekbirin "Allah büyüktür" şeklinde tercüme edilmesinden yana olmasına rağmen Mustafa Kemal Paşa, Ali Rıza Bey'in önerisi olan "Tanrı uludur" ifadesini tercih etmiştir.[382]

1932 yılı devlet bütçesinde de hadis derlemeleri, Kuran'ın Türkçeye çevrilmesi ve hutbelerin basılması için 4000 liralık bir ödenek ayrılmıştır. Aslında Kuran'ın daha iyi anlaşılmasına yardımcı olması açısından çevirilerine genel itibariyle pek de itiraz olmadığını, bu nedenle satır aralarında Türkçe karşılıklarının yer aldığı çok daha eski Kuran nüshalarının zaten bulunduğunu belirtmek gerekir. Bu bağlamda esasen Kuran'ın Türkçe çevirileri Hilafetin kaldırılmasından sonra sayıca artmakla birlikte öteden beri var olsa da, Türkçe Kuran ile namaz kılmak ilk defa 1932'de söz konusu olmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle Cumhurbaşkanlığı orkestrasının eski yöneticisi Hafız Yaşar (Okur) Bey, 22 Ocak 1932'de İstanbul'da Yerebatan Camii'nde Yasin suresini önce Arapça, sonra Türkçe okumuş, 29 Ocakta bu deneme birçok büyük camide tekrarlanmıştır.[383]

"Tanrı uludur" diye bir tekbirle başlayan Türkçe ezan ise ilk olarak 30 Ocak 1932'de Fatih Camii'nde Hafız Rıfat Bey tarafından okunmuştur[384]. 3 Şubat 1932'de Kadir Gecesinde Ayasofya Camii'nde büyük bir dini tören yapılmış, 30 hafız tarafından önce mevlit, ardından birçok sure ve Ramazan ayı hakkında bir kaside Türkçe olarak okunmuş ve ayin Türkiye Cumhuriyeti için bir dua ile sona ermiştir[385].

Halk arasında bu gelişmelerden hoşnut olmayanların gösterdiği çeşitli tepkilere rağmen, ezanın Türkçe okunması uygulanmasına devam edilmiştir. Bu bağlamda 26 Eylül 1932'de ilgili bütün görevlilerin bu konuda hazırlık yapmalarını sağlamak üzere Evkaf Umum Müdürlüğü tarafından Türkçe ezan metnini içeren bir tamim yayınlanmıştır. Bununla beraber ezanın Türkçe okunmasına yönelik ilk geniş kapsamlı tepki, 1 Şubat 1933'te Bursa'da ortaya çıkmıştır. Arapça ezan okuyan bir kimsenin polis tarafından karakola götürülmek istenmesine tepki gösteren kalabalık bir kitle önce evkaf müdürlüğüne ardından valiliğe yürümüştür. Bu gelişme üzerine gezisini yarıda keserek Bursa'ya gelen Mustafa Kemal Paşa, bu meseleyle bizzat ilgilenmiştir. Bursa müftüsü, savcısı ve sulh hâkimi görevden el çektirilmiş, bu

[382] Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, s. 1939-1942; Halis Ayhan ve Mustafa Uzun, "Ezanın Türkçeleştirilmesi", **İslam Ansiklopedisi**, cilt: 12, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, s. 39.
[383] Jäschke, s. 47-48; Tunçay, s. 231 dipnot 85.
[384] Demirel, **Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, s. 163.
[385] Jäschke, s. 48.

hadiseye karışan on dokuz kişi, Çorum Ceza Mahkemesi'nde bir yıl süren yargılamanın sonunda ağır hapis ve sürgün cezasına çarptırılmıştır.[386] Bu gelişmenin ardından Diyanet İşleri Reisliği tarafından 6 Mart 1933'te yayımlanan bir tamimle, "Türkçe ezan okunduğu bir zamanda minarelerde Arapça salât ve selâm okumak ahenksiz" olacağı gerekçesiyle salanın da Türkçe okunmasının kararlaştırıldığı belirtilerek, üç farklı Türkçe sala şekli müftülüklere gönderilmiştir. Bu üç farklı şekilden hangisinin kullanılacağı, müftülüklerin tercihine bırakılmıştır.[387]

Ezanın Türkçe okunması kararına uymayanlar, 1941 yılına kadar Türk Ceza Kanunu'nun 526. maddesinin kapsamında değerlendirilerek, yetkili mercilerin kamu düzenini sağlamaya yönelik emirlerine aykırı davrandıkları gerekçesiyle cezalandırılırmıştır[388]. Söz konusu maddede ilgili suçu işleyenlerin bir aya kadar hafif hapis ve elli liraya kadar hafif para cezasıyla cezalandırılması öngörülmüştür. 2 Haziran 1941'de kabul edilen 4055 sayılı kanun değişikliğiyle 526. maddeye Arapça ezan ve kamet okuyanların üç aya kadar hapis veya on liradan iki yüz liraya kadar para cezası ile cezalandırılmasına ilişkin bir hüküm eklenmiştir.[389]

Tek parti döneminde bu gelişmelerle bağlantılı olarak atılan bir başka adım da hutbenin Türkçe okunması olmuştur. Esasen daha önceleri zaman zaman müminlere nasihat verilen kısımları Türkçe ifade edilmiş olmakla birlikte, ilk defa 5 Şubat 1932'de Hafız Sadeddin [Kaynak] Bey İstanbul'da Süleymaniye Camii'nde tamamen Türkçe bir hutbe okumuştur. Ancak bu girişim, bu denemeyle kalmıştır. Bu iş için Diyanet İşleri Reisliği herhangi bir talimatname çıkarmadığı gibi ezanın Türkçeleştirilmesinin aksine hutbelerde Arapça kullanımını yasaklayan bir kanuni düzenleme de yapılmamıştır.[390] Buna benzer biçimde, ibadetin Arapça yerine Türkçe Kuranla yapılması konusunda da bir kanuni yasak getirilmemiştir. Her ne kadar daha önce sözü edilen Bursa'daki olayların ardından, İstanbul'daki camilere, artık ibadetlerde sadece Türkçe Kuran okunmasına dair bir emir gönderilmiş olsa da esasen Kuranın Arapça okunmasına müsaade edilmiştir[391]. Dolayısıyla genel itibariyle ibadete ilişkin öğelerin Türkçeleştirilmesinde, Arapça ezan ve kamet için

[386] Ayhan ve Uzun, s. 39-40.
[387] Jäschke, s. 45-46; Ergin, s. 1942-1943.
[388] Ayhan ve Uzun, s. 40.
[389] **Türk Ceza Kanunu**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 13 Mart 1926, Sayı: 320; **Türk Ceza Kanununun Bazı Maddelerini Değiştiren Kanun**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 6 Haziran 1941, Sayı: 4827.
[390] Jäschke, s. 43-45; Ergin, 1945-1947.
[391] Jäschke, s.49.

getirilen ve anlaşılan o ki katı bir biçimde uygulanan yasak bir yana bırakılırsa, tamamen tavizsiz bir tutum da takınılmadığı ve bu çerçevede atılan kimi adımların arkasının da pek getirilmediği görülmektedir.

Bunun dışında resmi tatil günlerine dair düzenlemeler de erken cumhuriyet döneminde laiklik ilkesi açısından değinilmesi gereken konulardan biridir. Esasen hafta tatili kavramı, İslam öğretisinde olmadığı gibi, okullar haricinde Osmanlı'da da yaygınlık kazanmamıştır. Bununla birlikte Ankara Hükümeti 1920'de demiryolu işçileri için hafta tatilini kabul etmiş, 1924'te de bunu "Cuma Tatili" olarak genelleştirmiştir. Hafta tatilinin, İslamiyet'te özel bir kutsallık taşıyan Cuma günü yerine Pazara alınması için çeşitli girişimler yapılmışsa da böyle bir değişiklik ancak 27 Mayıs 1935'te kabul edilen 2739 sayılı Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun'la gerçekleştirilmiştir.[392]

III. Murat döneminden beri kutlanmakla birlikte, Sultan V. Mehmet Reşat'ın 9 Mart 1910 tarihli iradesiyle resmi tatil günü ilan edilmiş olan Peygamberin doğum yıldönümü (Mevlis-i Nebevi), 1 Kasım 1922'de Saltanatın kaldırılmasına rastladığı için, meclis tarafından bu tarih "dini ve milli düşüncelerin garip bir kaynaşması ile" Hâkimiyet-i Milliye Bayramı olarak kabul edilmiştir. Ancak 19 Nisan 1925'te yapılan kanuni bir düzenlemeyle resmi tatil günleri Yılbaşı günü, Kurban Bayramı, Şeker Bayramı, (1 Kasım yerine artık 23 Nisan haline gelen) Ulusal Egemenlik Bayramı, (1 Mayıs) Bahar Bayramı, (30 Ağustos) Zafer Bayramı ve (29 Ekim) Cumhuriyet Bayramı olarak belirlenmiştir. Böylece Kanuni Esasi'nin 1908'de yeniden yürürlüğe girmesinin yıldönümü olan 23 Temmuzun (eski takvimle 10 Temmuz) yanı sıra Peygamberin doğum günü de resmi tatil günleri olmaktan çıkarılmıştır. Aynı kanunla 29 Ekim de ulusal bayram olmuştur.[393]

Burada dikkat çekici olan Kurban ve Şeker Bayramlarının, gerek 1925 düzenlemesinde gerekse 1935 düzenlemesinde resmi tatil olmaya devam etmesidir. Dolayısıyla laiklik ilkesi çerçevesinde atılan bütün bu adımlara karşın, bu ilkeye aykırı biçimde iki temel İslam bayramının resmi tatil günleri olmasının sürdürülmesinde sakınca görülmemiştir.

[392] Tunçay, s. 228; Jäschke, s. 31.
[393] Tunçay, s. 229; Jäschke, s. 30-31.

Bilindiği üzere 5 Şubat 1937'de laiklik Altı Ok'un bir parçası olarak Anayasaya girmiş, böylelikle devletin temel niteliklerinden biri haline gelmiştir. Her ne kadar Atatürk'ün ölümünün ardından dinin yeniden ihya edileceğine dair söylentiler çıksa da, gerçekte tek parti döneminin sonuna kadar laiklik politikası açısından kayda değer bir değişim yaşanmamıştır[394]. Yine de CHP'nin 1943 Programının laiklikle ilgili kısmına 1931 Programından beri süregelen tanım korunmakla birlikte bazı eklemeler yapıldığı görülmektedir. Bu bağlamda dini anlayışın "her türlü taarruzdan ve müdahaleden masun" olduğu belirtilerek, hiçbir vatandaşa kanunlar çerçevesinde yerine getirdikleri din veya itikatlarından dolayı müdahale edilemeyeceği vurgulanmıştır[395]. Böylece ilk defa 1943 Programı ile birlikte, laiklik ilkesi çerçevesinde "inanç özgürlüğü", çok daha açık bir şekilde ifade edilmiş olmaktadır.

İlgili kısmın devamında Partinin, "milli dilin ve milli kültürün diyanet yollarından yabancı dil ve kültürlerin tesirlerinden masun kalmasını Türk milletinin, hali ve istikbali için lüzumlu" gördüğü belirtilmektedir[396]. Bu bağlamda Arap dili ve kültürünün toplum üzerinde büyük oranda İslam kanalıyla sahip olduğu etkiden duyulan rahatsızlık ilk defa programda dile getirilmiştir. Burada dikkat çekici olan nokta, söz konusu yorumun, programın laiklik başlıklı kısmında yer almış olmasıdır. Aslında bu durumu bile başlı başına, laiklik ilkesinin amaçlarından birinin de toplumsal yaşamdaki Arap(ça) etkisinin kırılması olduğunu gösteren bir örnek olarak değerlendirmek mümkündür. Bu bağlamda laiklik ile milliyetçilik ilkeleri arasındaki bağıntıyı göz ardı etmemek gerekmektedir. Nitekim bununla bağlantılı olarak 1941'de Türk Ceza Kanunu'na Arapça ezanın yasaklanmasına ilişkin açık bir hükmün konmasının ardından söz konusu ifadenin, CHP Programına dâhil edilmiş olduğu görülmektedir. Dolayısıyla tek parti döneminde Atatürk ile İnönü'nün cumhurbaşkanlığı dönemleri arasında laiklik ilkesi açısından az da olsa bir fark varsa, o da 1940'ların ilk yarısında bu ilkenin aslında İslam geleneğinin yanı sıra bizatihi Arap dili ve kültürünün etkisini kırılması amacını taşıdığının daha açık biçimde dile getirilmiş olmasıdır.

---

[394] Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, çev. Metin Kıratlı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993, s. 412.
[395] **C.H.P. Programı Partinin VI. Büyük Kurultayının 14.VI.1943 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir**, s. 5.
[396] A. g. e., s. 5.

Ancak bu durum, 1943 Programı özelinde bir tezat ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda bir yandan inanç özgürlüğünün gözetileceği belirtilirken, diğer yandan bunun önemli bir boyutunu oluşturan ibadet özgürlüğünü ister istemez zedeleyen Arapça ezan yasağı gibi bir uygulamayı meşru göstermek için pekâlâ kullanılabilecek, ulusal dilin ve kültürün yabancı etkilerden kurtarılması gibi bir hedeften söz edilmektedir. Aslında bu tespiti tek parti döneminin tamamına genişletmek mümkündür. İbadetin Türkçeleştirilmesi anlamında dinde kısmi bir reform yapılması konusunda kimi yerde ifrata kaçılarak ibadet özgürlüğünü kısıtlayan yasaklara başvurulması, rejimin laik niteliğini de sorunlu kılmıştır. Bu bağlamda daha önce de dile getirildiği gibi, tek parti döneminde laiklik ilkesi çerçevesinde uygulanan politikalar, laisite/laisizm ayrımı dikkate alındığında toplumun laik hale getirilmesi için devletin doğrudan din işlerine müdahale etmesini içermesi nedeniyle belirgin bir laisizm niteliği taşımaktadır. Ancak görünen o ki, bunun ötesinde keskin bir anti-klerikalizmle bütünleşmiş bir biçimde, doğru olduğu düşünülen bir din anlayışını (hurafelerden arındırılmış bir İslam) ve ibadet biçimini (Arapça yerine Türkçe ezan, kamet, sala vb.) empoze etmeye yönelik bir çaba da söz konusudur. Dolayısıyla laiklik ilkesinin, tepeden inmeci bir biçimde toplumu sekülerleştirmek yönündeki girişimler ile aslında bununla çelişir bir biçimde İslam dinine ilişkin pratiklerde reform yapmaya dönük çabaların bir bileşimi olduğunu ileri sürmek mümkündür.

Bu dönemde dinin kötüye kullanılmasını ve muhtemelen bununla bağlantılı olarak halk arasında gelişen söz konusu hoşnutsuzluğun, rejimin varlığını tehlikeye atabilecek dini hareketlere evrilmesini engellemek için çeşitli yasal düzenlemeler de yapılmıştır. Örneğin bu çerçevede 25 Şubat 1925 tarihli ve 556 sayılı Hıyanet-i Vataniye Kânununun Birinci Maddesinin Tadili Hakkındaki 15 Nisan 1339 Tarihli Kanuna Müzeyyel Kanun ile dini ya da mukaddesat-ı diniyeyi siyasete alet etmek için cemiyetler kurulması, vatana hıyanet sayılarak yasaklanmış ve bu yolda devlet şeklini değiştirmek isteyenlerin veya devletin güvenliğini tehlikeye düşürenlerin yahut halk arasına nifak sokanların idamla cezalandırılması öngörülmüştür. Bunun yanı sıra 1926 tarihli Ceza Kanunu'nun 163. maddesinde, dini, dini duyguları yahut dini veya mukaddes sayılan şeyleri herhangi bir şekilde, halkı devletin emniyetini tehlikeye sokacak işler yapmak için kullananlar ya da bu amaçla birlik kuranlar, "isterse bu tahrikler ve teşkilat tesirsiz kalsın" ağır hapisle cezalandırılmaktadır. Ayrıca aynı maddede dini temellere ve duygulara dayalı cemiyetlerin kurulması yasaklanmıştır. Kanunun

241 ve 242. maddelerinde de imam, hatip ve vaizlerin yanı sıra papazların veya hahamların, görevleri sırasında idareye, kanunlara ya da hükümetin icraatına aykırı hakaret etmeleri halinde yahut kanunlara karşı kışkırtma yapmaları durumunda cezalandırılmaları öngörülmüştür. Bunun dışında 25 Temmuz 1931 tarihli ve 1881 sayılı Matbuat Hürriyeti ve Matbu Eserler Neşri Hakkında Kanun'un 40. maddesinde "Padişahlık ve hilâfetçilik yolunda ve komünistlik ve anarşistliğe tahrik eden neşriyatta" bulunanlara 6 aydan 3 yıla kadar ağır hapis cezası verilmesi öngörülmektedir.[397]

Bütün bu ve benzeri düzenlemeler, tek parti döneminde iktidara karşı İslami eğilimli ve geniş destek bulabilecek muhalif bir hareketin örgütlü biçimde ortaya çıkmasını engellemiştir. Bununla beraber Fuat Keyman, sekülerleşme çerçevesinde "Türkiye[ʻnin] daha uygar ve modern oldukça, aynı zamanda daha seküler de olacağına" dair beklentilerin aksine, İslam'ın Türk kimliğinin oluşumunda "etkin bir sembolik güç ve kültürel referans noktası" olmaya devam ettiğini ve bu durumun Türkiye'de laiklik açısından meşruiyet krizine yol açan önemli bir sorun teşkil ettiğini düşünmektedir. Bu anlamda Keyman'a göre Türkiye'nin modernleşme sürecinde "İslam hiçbir zaman sadece kişisel inanç düzeyinde kalmamıştır."[398]

CHP iktidarı tarafından laiklik çerçevesinde yürütülen politikalar, esasen topluma yeni bir inancın dayatılmasını içermemesine rağmen bir süre sonra Adnan Adıvar tarafından "resmi bir dinsizlik dogması" olarak tanımlanan aşırı pozitivist[399] ve anti-klerikal bir karakter kazanmıştır. İktidarın klerikalizme gitgide cephe alması ve bir bakıma bizatihi laikliğe aykırı bir şekilde dini faaliyetleri kontrol etmesi, başta muhafazakârlar olmak üzere vatandaşlar arasında geniş bir hoşnutsuzluğa neden olmuştur. Bu anlamda yapılan reformların çoğuna inanılarak değil, kanun zoruyla uyulduğunu belirtmek gerekir.[400] Bununla ilgili olarak Oran, batılılaşmaya dönük diğer adımlara bir ortam da oluşturması istenen laiklik ilkesine ilişkin

[397] Jäschke, s. 21, 33; **Matbuat Hürriyeti ve Matbu Eserler Neşri Hakkında Kanun**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 8 Ağustos 1931, Sayı: 1867.
[398] E. Fuat Keyman, "Türkiye'de 'Laiklik Sorunu'nu Düşünmek: Modernite, Sekülerleşme, Demokratikleşme, **Doğu Batı**, Sayı: 23, 2003, s. 125-126.
[399] Öyle ki Adıvar'a göre bu dönemde gençlik "okullarda resmî bir din eğitimi görmeksizin tıpkı geçmişte İslami dogmanın yapıldığı gibi Batı pozitivizmi empoze edilerek" yetiştirilmiştir. Bkz. Adnan Adıvar, "Türkiye'de İslami ve Batılı Düşüncelerin Etkileşimi", **Türkiye'de İslam ve Laiklik**, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995, s. 20.
[400] Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller)**, s. 349-350. Aslında Karpat, bu dönemde ibadet hürriyetinin de engellenmediği kanısındadır. Ne var ki daha önde ifade edildiği gibi, Arapça ezan, kamet ve salanın yasaklanması, ibadet hürriyetini tamamen ortadan kaldırmamışsa da zedelemiştir. Bununla beraber tek parti döneminde İslami düşünceye karşı kesin bir tavır alınmasına rağmen genel itibariyle halkın dini ibadetlerine hoşgörü gösterildiğini teslim etmek gerekir.

uygulamaların "halkın gözünde Lale Devrinden beri süregelen ve ekonomik gelişme ile değil, kitlelerin yoksullaşması ile el ele giden batılılaşma hareketlerinin yeni bir halkası olarak" görüldüğünü dile getirmektedir[401].

Bununla bağlantılı olarak Dankwart Rustow, erken cumhuriyet döneminde iktidarın ibadetin Türkçe yapılması yönündeki müdahalelerinin, "halkın diğer laik düzenlemelerden daha çok ve yaygın bir nefretine sebep" olduğu kanısındadır[402]. Bu konuda Bernard Lewis de Rustow'la aynı fikirdedir[403]. Arapça ezan okunmasına getirilen yasağa rağmen, ülkenin birçok yerinde ezan bu şekilde okunmaya devam etmiştir. 1941'de itibaren çeşitli tarikatlar ve dini gruplar bu konuda giderek yoğunlaşan bir mücadele yürütmüşlerdir. Bu çerçevede Ticani tarikatı şeyhi Kemal Pilavoğlu ve Ankara'daki halifesi Abdurrahman Balcı'nın müritleriyle giriştikleri faaliyetler ön plana çıkmıştır. Özellikle 1946 yılından itibaren söz konusu tarikatın mensupları, mevcut yasağa karşı sistemli bir biçimde başta camiler olmak üzere çeşitli yerlerde her vesileyle Arapça ezan okudukları eylemler düzenlemiştir.[404] Buna rağmen söz konusu yasağa uymayanlara cezai yaptırımlar uygulanmaya devam etmiştir. Bununla ilgili olarak örneğin Jäschke, dönemin Adalet Bakanı Fuat Sirmen'in bir bildirisine dayanarak 1947 yılında bu nedenle 27 kişinin tutuklandığını aktarmaktadır[405].

Çok partili hayata geçilmesinin ardından demokrasi hakkındaki tartışmalar, beraberinde dini de tartışma konularından biri haline getirmiş; siyasi hürriyetlerin genişlemesi, laikliğin birçok kesim tarafından yeniden yorumlanmasına yol açmıştır[406].

Özellikle başta (tek parti döneminde başbakanlık ve bakanlık yapmış olan) Bayar olmak üzere önemli siyasi figürler tarafından kurulmuş olması nedeniyle başından itibaren ister istemez potansiyel bir iktidar alternatifi haline gelen ve bu konumu zamanla giderek güçlenen DP'nin laiklik konusundaki görüşleri, çok partili hayata geçiş süreci ve sonrasında, CHP'nin bu konudaki tutumunu da etkilemiştir.

---

[401] Oran, s. 193-194.
[402] Dankwart A. Rustow, "Türkiye'de İslam ve Politika: 1920-1955", **Türkiye'de İslam ve Laiklik**, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995, s. 70.
[403] Lewis, s. 411.
[404] Ayhan ve Uzun, s. 41.
[405] Jäschke, s. 46.
[406] Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller)**, s. 350-351.

DP'nin 1946 tarihli ilk programında, partinin laikliği "devletin din ile hiçbir ilgisi bulunmaması" ve hiçbir dini düşüncenin kanunların düzenlenmesi ve uygulanmasında belirleyici olmaması biçiminde tanımladığı, din hürriyetini, tıpkı başka hürriyetler gibi, insanlığın mukaddes haklarından biri olarak değerlendirdiği belirtilmektedir. Ayrıca pek kötü bir Türkçeyle ifade edilmiş olan ilgili maddenin devamında dinin, siyasete alet olarak kullanılmasına, devlet işlerine karıştırılmasına, başka dinler aleyhine propaganda aracı yapılarak yurttaşlar arasındaki sevgi ve tesanüdü bozmasına ve serbest tefekküre karşı taassup duygularını harekete geçirmesine asla müsaade edilmemesi gerektiği dile getirilmektedir. (madde 14)[407]

Esasen DP'nin kuruluşunun ardından, din hürriyetinin temel hürriyetlerden biri olduğuna dikkat çeken bu partinin ileri gelenleri, Türk toplumunun aynı zamanda bir İslam toplumu da olduğundan hareketle, vatandaşların dini ihtiyaçlarını, günlük siyasete alet edilmemek kaydıyla istedikleri şekilde ve dilde yerine getirebilmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Bu bağlamda DP sözcüleri tarafından laikliğin, "düşünce hürriyetine saygı göstererek, fakat dinin siyasi amaçlar uğruna kullanılmasına izin vermeyerek ılımlı bir şekilde uygulanması" gerektiği savunulmuştur.[408]

Bu gelişme üzerine CHP, diğer partilere oy kaptırma kaygısıyla, uzun süreli bir tereddüdünün ardından din hürriyeti meselesini kendi içinde tartışmaya başlamıştır[409]. Örneğin 24 Aralık 1946'da Milli Eğitim Bakanlığı'nın 1947 yılı bütçesinin görüşmeleri sırasında söz alan CHP milletvekilleri Muhittin Baha Pars ile Hamdullah Suphi Tanrıöver, genç nesillerin iyi bir ahlaka sahip olarak yetiştirilmeleri için dine ihtiyaç olduğunu vurgulayan konuşmalar yapmışlardır. Böylelikle din öğretimini gündeme getirmişlerdir. Aynı görüşmeler sırasında Başbakan Recep Peker ise modern insanın ahlakının bilimsel ve insani görüşleri temel alması gerektiğini belirterek, dine dayanmayan bir ahlakın payidar olamayacağına dair yorumların doğru olmadığını dile getirmiştir. Ayrıca toplumun bir dindarlık eksikliğinden muzdarip olduğuna dair görüşlere karşı çıkmış, bunun sonucunda konu o an için kapanmıştır.[410]

---

[407] **Demokrat Parti Programı 1946**, [y. y.], s. 4.
[408] Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller)**, s. 356-357.
[409] A. g. e., s. 357.
[410] **TBMM ZC**, Dönem: VIII, Cilt: 3, 24 Aralık 1946, s. 426-446.

Bununla beraber kısa bir süre sonra bu konu CHP Divanı tarafından ele alınmıştır. Parti Divanı din öğretimine ilişkin taleplerin, vidan hürriyeti ve laiklik prensiplerinin zedelenmemesi şartıyla yerine getirilebileceğine karar vermiştir. Bunun üzerine 1947 Temmuz başında "Özel Din Öğretimi Ana Hatları" kabul edilmiştir. Bununla ilgili olarak yayınlanan bildiride İslam dininin akidelerini ve ibadetin esaslarını öğrenmek isteyen çocuklara bunların öğretilmesi için "din bilgileri dershaneleri" açılabileceği belirtilmiştir. Din bilgileri dershanelerinin ülkenin sadece ilkokul bulunan yerlerinde açılabilmesi öngörülmüş, bu dershanelere devam edecek çocuklarda ilkokul mezunu olma şartı aranmıştır. Ayrıca bu dershanelere öğretmen yetiştirilmesi ile imam ve hatiplik hizmetleri için eleman hazırlamak amacıyla "din seminerleri" de açılabilmesine izin verilmiştir. Ortaokul öğretimine dayanan seminerlerde ortaokul mezunlarına 5 yıllık, lise mezunlarınaysa 2 yıllık eğitim verilmesi öngörülmüştür.[411]

Bu gelişmelerin de etkisiyle CHP'nin 17 Kasım-4 Aralık 1947 tarihli 7. Kurultayı'nda laikliğin tadil edilmesi konusu uzun uzadıya tartışılmıştır. Kimi delege ve milletvekilleri, laikliğin gerekli olduğunu bununla birlikte bu ilke çerçevesinde uygulanan politikaların manevi alanda bir gerilemeye neden olduğunu dile getirmişlerdir. Buradan hareketle toplumun ahlaki temellerini güçlendirilmesinin zorunlu olduğunu belirtilerek, bu konuda atılacak adımların irticaya yol açacağından endişe edilmemesi gerektiği savunulmuştur. Bu bağlamda komünizm tehdidine karşı toplumun manevi bağlarının güçlendirilmesine de yarayacak din eğitiminin önemi vurgulanmıştır.[412]

Söz konusu görüşlerin Kurultaydaki önemli savunucularından olan Hamdullah Suphi Tanrıöver, türbelerin yeniden halka açılmasının yanı sıra halkın dini ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için devlet tarafından imam-hatip okullarının açılmasını, ayrıca üniversitede bilimsel nitelikte İslam Tarihi, İslam Felsefesi Tarihi, Karşılaştırmalı Dinler Tarihi derslerinin okutulmasını ve yüksek din öğretimi okulu kurulmasını talep etmiştir. Ayrıca medreselerin orduda yapıldığı gibi bir reformdan geçirilmek yerine tamamen kapatılmasının doğru olmadığını belirtip çeşitli örnekler vererek Türkiye'de laiklik çerçevesinde benimsenen kimi

[411] Jäschke, s. 83-85.

[412] Kurultayda bu yönde görüş ifade eden (Sinop Delegesi) Vehbi Dayıbaş, (Çorum Delegesi) Abdülkadir Güney, (Seyhan Milletvekili) Sinan Tekelioğlu, (Kayseri Delegesi) Şükrü Nayman, (Maraş Delegesi) Emin Karpuzoğlu ve (İstanbul Milletvekili) Hamdullah Suphi Tanrıöver'in konuşmaları için bkz. **CHP Yedinci Kurultay Tutanağı**, s. 448-459.

uygulamaların dünyadaki diğer laik devletlerin politikalarıyla bağdaşmadığını öne sürmüştür. Bunun yanı sıra İslam'ın, Türkiye'nin doğu dünyası ile arasındaki yegâne rabıta ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan arta kalmış olan, çeşitli ülkelerdeki Tük azınlıkların da yeni idarelere karşı başlıca müdafaa unsuru olduğunu savunmuştur. Buradan hareketle dini eğitime ilişkin kurumların oluşturulmasının sadece ülke içi açısından değil, yurtdışındaki Türk azınlıklar için de bir ihtiyaç olduğunu ileri sürmüştür.[413]

Görüşmeler sırasında Gaziantep milletvekili Cemil Sait Barlas ise Türk kültürü başlığı altında din birliğinin de Türklüğün asli unsurlarından biri olduğunu kabul etmekle birlikte Tanrıöver'in dine ilişkin görüşlerine ve laiklik ilkesinin gözden geçirilmesine yönelik ifadelerine şiddetle karşı çıkmıştır. Bu bağlamda partinin laiklik anlayışını korumasını savunarak, bunu komünizm aleyhtarlığı ile karıştırılmaması gerektiğini ifade etmiştir: "Komünistlik iktisadi bir meslektir; ona iktisadi delillerle cevap verilir. Benim amelem aç iken, ben amelemi din ile tatmin edemem. Ben lükse gittiğim zaman amele din yolunda olduğum için bana müzahir olmaz." Barlas, dini eğitimden yana olduğunu okullarda veya özel olarak din derslerinin verilebileceğini, ancak dinin komünistliğe karşı bir mücadele aracı olmayacağını, dış tehlikeye karşı aranan kuvvetin asil kanda olduğunu dile getirmiştir.[414]

Din öğretimi ile ilgili olarak devletin özel din dershanelerinin açılmasında kolaylık sağlamasından yana olduğunu belirten Erzincan milletvekilli Behçet Kemal Çağlar ise Tanrıöver'in din ve laiklik hakkındaki değerlendirmelerini çok daha sert bir dille eleştirmiştir. Özellikle Tanrıöver'in dinin birleştirici bir nitelik taşıdığına dair görüşlerine Avrupa'da ve Anadolu'da yaşanan mezhep kavgalarını hatırlatarak karşı çıkmıştır. "Biz, iliklerimize kadar Kemalist'iz" diye konuşan Çağlar, halkın "medeniyet istekleriyle iyice aydınlanmamış kitleleri[nin], Kuran alfabesini getireceğim diyen gayretkeşlerin tesirinde" kaldığını, bununla beraber ülkede farzımuhal böyle eğilimler çoğunluğu oluştursa bile partinin günü kurtarmak yerine ülkenin yarınları için laiklik ilkesine sımsıkı sarılması gerektiğini dile getirmiştir.[415]

Böylece CHP Kurultayı'nda laiklik ilkesi ve dine bakış konusunda, dile getirdikleri görüşlerin keskinliği de dikkate alındığında, bir uçta Hamdullah Suphi Tanrıöver'in, diğer uçtaysa Behçet Kemal Çağlar'ın yer aldığı iki farklı yaklaşımın belirdiği görülmektedir.

[413] A. g. e., s. 454-459.
[414] A. g. e., s. 459-460.
[415] A. g. e., s. 462-465.

Bununla birlikte (yeni hazırlanan programda yer alacak) laiklik maddesi, Program Komisyonu Raporundaki haliyle kabul edilmiş, buna ilişkin yapılan çeşitli değişiklik önerileri Kurultay tarafından kabul görmemiştir. Program Komisyonu Raporunda program tasarısının esasen Genel İdare Kurulu tarafından hazırlanarak Kurultaya sunulduğu, Kurultay sırasındaki ilgili raporun hazırlanması sürecinde Genel Sekreterlik adına kimi üyelerin de yer aldığı, hatta bazı kısımların görüşmelerine bizzat Genel Sekreter Hilmi Uran'ın katıldığı belirtilmektedir[416]. Bu anlamda program çalışmaları beklenebileceği gibi, İnönü'ye yakın parti yönetiminin gözetiminde, dolayısıyla İnönü'nün bilgisi dâhilinde yürütülmüştür. Laiklik ilkesine ilişkin çok sayıda değişiklik önerisine rağmen komisyon raporunun ilgili kısmının aynen kabul edilmiş olmasından hareketle, 1947 Programının laiklik kısmında (daha önce de olduğu gibi) Genel Başkanın çizgisinin son kertede geçerli olduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür.

1947 Programında laiklik ilkesi öncesine nazaran birtakım değişikliklere uğramıştır. Öncelikle 1943 Programında yer alan "milli dilin ve milli kültürün diyanet yollarından yabancı dil ve kültürlerin tesirlerinden masun kalmasını[n] Türk milletinin, hali ve istikbali için lüzumlu" görüldüğüne dair ifadeye artık yer verilmemiştir. Bunun yanı sıra 1943 Programında hiçbir vatandaşa kanunların izin verdiği çerçevede tatbik ettiği din ve itikatlardan dolayı müdahale edilemeyeceği ifade edilirken, 1947 Programındaysa hiçbir vatandaşa kanunların menetmediği ibadet ve ayinlerden dolayı karışılamayacağı belirtilmektedir.[417] Bu anlamda din ve itikat yerine ibadet ve ayin ifadesine yer verilmiş olması ilk bakışta öncesine nazaran inanç özgürlüğünün daha dar bir şekilde yorumlandığı izlenimini uyandırmaktadır. Esasen bir dinin veya inancın gereklerinin uygulanması, yalnızca ibadet ve ayinlerden ibaret olmayıp birtakım yasakları ve tavsiyeleri de içermektedir. Bu bağlamda inanç özgürlüğü konusunda en azından tercih edilen kavramlar bakımından, İkinci Dünya Savaşı sonrasının ve çok partili hayatın ürünü olması nedeniyle genel itibariyle tek parti döneminde hazırlanan programlara nazaran daha liberal bir içeriğe sahip görünen 1947 Programının daha dar bir yorum getirmiş olması ilginçtir. Yine de aradaki ifade farklılığına kanımca fazla bir anlam yüklememek gerekir. Her hâlükârda esasen 1947 Programı laiklik ilkesi açısından değerlendirildiğinde, demokratikleşme yönelik adımların atıldığı bir dönemde CHP ileri gelenlerinin, söz konusu sürecin laikliği aşındıracak sonuçlara yol

[416] A. g. e., s. 425.
[417] **C.H.P. Programı Partinin VII. Kurultayınca Onanmıştır**, s. 47.

açmasından çekindiklerini ve bu nedenle parti programında bu ilkenin özüne ilişkin bir değişiklik yapmaktan kaçındıkları görülmektedir. Nitekim bu iki değişiklik bir yana bırakılırsa, 1947 Programının laikliğe dair kısımları 1943 Programınkiyle neredeyse birebir aynıdır ve genel itibariyle tek parti döneminin laiklik anlayışının devam ettiğini gösteren bir mahiyettedir.

Bu anlamda Tanrıöver'in Kurultaydaki konuya ilişkin konuşmalarında ima ettiği türde laiklik ilkesinin geniş kapsamlı gözden geçirilmesi gibi bir durum söz konusu değildir. Bunun yanı sıra bizzat Tanrıöver'in verdiği, tarihi hizmetleri ile tanınmış kişilerin türbelerinin açılması konusunda önerge de bu meselenin partinin işlerinden biri olmadığı gerekçesiyle oya bile sunulmadan reddedilmiştir[418].

7. Kurultayda okullara dine dersi konulması, bir ilahiyat fakültesi açılması, imam-hatip okullarının kurulmasına ilişkin talepleri içeren birçok önerge verilmiştir. Bunlar hakkında söz alan Milli Eğitim Bakanı Reşat Şemsettin Sirer, "Türk milleti, Müslüman bir millet olduğuna göre", toplumda "İslam dininin akidelerini öğrenmek ve öğretmek" yönündeki taleplerin olmasının da "tabii bir hak" olduğunu söyleyerek, partiye ve hükümete düşen görevin laiklik esasları çerçevesinde ve vicdan hürriyetinin sınırları içinde, bu ihtiyacın nasıl yerine getirileceğinin devlet bakımından tespit edilmesi olduğunu dile getirmiştir. CHP Divanının bu konuyu 1947 Haziran ve Temmuz aylarında ele almış olduğunu hatırlatan Sirer, Kurultay açısından alınacak en isabetli kararın bu işi, zaten bu konu üzerinde çalışmakta olan Parti Divanına ve hükümete bırakmak olacağını belirtmiştir. Bu konuşmanın ardından Sirer'in isteğine uygun olarak, Kurultay söz konusu önergelerin olduğu gibi Parti Divanına tevdi edilmesi kararını almıştır.[419]

Her ne kadar dini eğitim konusunda somut bir karar alınmamış olsa da, bu konuda CHP iktidarının ileri gelenlerinin yeni adımlar atma ihtimali böylece iyice güçlenmiştir. Dolayısıyla laiklik ilkesi ile ilgili olarak programda köklü bir değişiklik yapılmamış olsa da, CHP bu konuda daha ılımlı bir çizgiye kaymaya başlamıştır.

Bununla beraber Tanrıöver, CHP'nin laiklik konusundaki tavizsiz tutumundan önemli ölçüde uzaklaşmış olmasına rağmen, parti içinde din eğitimine yönelik geniş çaplı bir

[418] **CHP Yedinci Kurultay Tutanağı**, s. 511-513.
[419] A. g. e., s. 512-514.

muhalefetin varlığını koruması nedeniyle Kurultaydan kısa bir süre sonra 29 Aralık 1947'de CHP'den istifa etmiştir.[420]

7. Kurultayın ardından 1948 Şubatında CHP Meclis Grubu tarafından dini eğitim meselesini incelemek üzere Feridun Fikri Düşünsel'in başkanlığında, raportörlüğü Tahsin Banguloğlu tarafından yürütülen bir komisyon kurulmuştur. Komisyonda, din derslerinin ilkokulun son iki sınıfında velilerin talebiyle seçmeli olarak, ders saatleri dışında, okul binalarında, ilkokul öğretmenleri veya gerekli vasıflara sahip kimseler tarafından okutulması ve bu derslerin programları ile kitaplarının Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanıp Milli Eğitim Bakanlığınca onaylanması kararı alınmıştır. Söz konusu kararlar, kimi milletvekillerinin partiler arası rekabette oy kazanmak uğruna din eğitimi ile ilgili atılacak adımların bile bile temel ilkelerden fedakârlık yapmak olacağına ilişkin eleştirilerine rağmen CHP Meclis Grubu tarafından da kabul etmiştir.[421]

Bunun yanı sıra çok partili hayata geçilmesinin ardından Arapça ezana getirilen yasak konusunda da kısmi bir yumuşama yaşanmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı, 22 Eylül 1948'de bir tamim yayınlayarak, "mevlidlerde, hatim duası esnasında, bayram namazı ve günlerinde okunması gereken tekbirlerin Arapça olmasının" Arapça ezan yasağının ihlali olmadığını belirtmiştir.[422]

Laiklik konusunda yaşanan yumuşamaya ilişkin kanuni düzenlemelerin büyük kısmı, Şemsettin Günaltay'ın Başbakanlığı döneminde hayata geçirilmiştir. 16 Ocak 1949'da kurulan Günaltay Hükümeti'nin programında bu konuya şöyle değinilmektedir:

> "Türk inkılâbının ana prensiplerini titiz bir itina ile savunmakta devam edeceğiz. Bütün diğer hürriyetler gibi vatandaşın vicdan hürriyetini de mukaddes tanırız. Din öğretiminin ihtiyari olması esasına sadık kalarak, vatandaşların çocuklarına din bilgisi vermek haklarını kullanmaları için gereken imkânları hazırlayacağız. Fakat laiklik prensibinden ayrılmamıza asla imkân tasavvur edilmemelidir. Bilhassa din perdesi altında bu milleti asırlar boyunca uyuşturmuş olan hurafelerin yeni baştan belirmesine asla

[420] Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller)**, s. 358; Jäschke, s. 100.
[421] Birgül Bozkurt, "Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçişte CHP ve Eğitim Sistemindeki Gelişmeler (1946-1950)", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt: IX, Sayı: 20-21, Bahar-Güz, 2010, s. 223-224; Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller)**, s. 358.
[422] Ayhan ve Uzun, s. 41.

meydan vermeyeceğiz. Dinin siyasete ve şahsi menfaatlere alet edilmesine de müsamaha etmeyeceğiz."[423]

Söz konusu hükümet programında da görüldüğü gibi CHP iktidarı, bir yandan laiklik konusunda başta dini eğitimle ilgili olmak üzere daha ılımlı bir yaklaşıma yönelirken, diğer yandan laikliğin hepten ortadan kalkmasına izin vermeyeceğini vurgulama gereği duymuştur. Nitekim programın devamında da laiklik ilkesine aykırı girişimlere karşı gerektiğinde yeni kanuni tedbirler alınacağı ifade edilmektedir[424].

Hükümet programının görüşmeleri sırasında dikkat çekici bir gelişme yaşanmış, Yedinci Kurultayda Tanrıöver'in tam karşıt kutbunda yer almış olan Behçet Kemal Çağlar hem CHP'den hem de milletvekilliğinden istifa etmiştir. Çağlar, istifasının temel gerekçesi olarak, "bilhassa son iki yılda, halkın bir kısmını şuur altı temayüllerinden, iktisadi refahsızlık sebebiyle düştüğü tevekkül ve öteki dünyaya bağlanmak hevesinden yakalamak gayretiyle laiklikten fedakârlıkta" bulunulmasını ve "büyük şehirlerde parası bol ve ağzı lâf yapar kimselerin" liberal eğilimlerini okşar görünerek devletçilikten tavizler verilmesini göstermiştir.[425] Böylece çok partili hayata geçilmesinin ardından CHP içinde laiklik ilkesinin gözden geçirilmesini talep edenler ile bu ilkenin büyük oranda olduğu gibi kalmasından yana olanlar arasında yaşanan ayrışmada, bu kesimlerin en keskin temsilcileri durumunda bulunan her iki siyasi figür de partiden ayrılmış bulunmaktadır.

CHP içinde yükselen kimi tepkilere rağmen, daha önce dile getirildiği gibi laiklik ilkesinde daha ılımlı bir çizgiye kaydığını gösteren adımlar atılmıştır. Bu çerçevede Günaltay hükümetinin kurulmasından bir gün önce 15 Ocak 1949'da din görevlisi ihtiyacının karşılanması amacıyla, İstanbul ve Ankara'da on aylık bir öğretim süresine sahip İmam-Hatip kursları açılmıştır. Askerliğini yapmış ortaokul mezunlarının başvurabildiği bu kursların sayısı daha sonra ona çıkmıştır.[426] 50 kadar diploma verilen ilk eğitim döneminin ardından

[423] **TBMM ZC**, Dönem: VIII, Cilt: 15, 24 Ocak 1949, s. 163.
[424] A. g. e., s. 163.
[425] A. g. e., s. 172-175.
[426] Halis Ayhan, "İmam-Hatip Lisesi", **İslam Ansiklopedisi**, cilt: 22, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, s. 191.

1949 sonralarında kursların eğitim süresi iki yıla çıkarılmıştır. Ayrıca meslek okulları mezunlarının da bu kurslara girebilmesi kabul edilmiştir.[427]

1949 yılı Ocak ayı sonlarında Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanan bir tamimle 15 Şubattan itibaren ilkokulların 4. ve 5. Sınıflarında haftada ikişer saat seçmeli din dersi verileceği bildirilmiştir. Söz konusu tamimde hiçbir öğrencinin ve öğretmenin bu dersleri okumak ve okutmak hususunda zorlanmayacağı ve derslerin sınıf geçmeyle ilgisi olmayacağı belirtilmiştir. Bununla birlikte velilerin İstanbul'da % 93'ü, taşradaysa hemen tamamı çocuklarını din derslerine kaydettirmiştir.[428] Dolayısıyla görünen o ki Müslüman velilerin çok büyük kısmı din derslerini tercih etmiştir.

Bu dönemde dini eserler daha serbestçe basılmaya başlamıştır[429]. Çok partili hayata geçilmesinin ardından din eğitimi konusunda gündeme gelen İlahiyat Fakültesinin tekrar açılması konusunda da adım atılmış ve 4 Haziran 1949'da 5424 sayılı "Ankara Üniversitesi Kuruluş Kadroları Hakkındaki 5239 Sayılı Kanuna Ek Kanun" ile bu üniversite içinde bir İlahiyat Fakültesi kurulmuştur. Fakülte 21 Kasım 1949'da öğretime başlamıştır[430].

Bütün bunların yanı sıra Günaltay Hükümetinin programında ifade edildiği gibi, laiklik prensibini korumaya yönelik olarak da adımlar atılmıştır. Bu çerçevede her ikisi de 10 Haziran tarihli iki kanuni düzenleme yapılmıştır. Bunlardan ilki 5435 sayılı "Türk Ceza Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun" ile 163. maddenin değiştirilmesidir. Söz konusu değişiklikle, maddenin önceki haline nazaran çok daha ayrıntılı hükümlere yer verilerek, görünen o ki irticai bir nitelik taşıdığı düşünülen her tür girişimin önlenmesi amaçlanmıştır. Maddenin yeni hali şöyledir:

> Laikliğe aykırı olarak, Devletin içtimai veya iktisadi veya siyasi veya hukuki temel nizamlarını, kısmen de olsa dinî esas ve inançlara uydurmak amacıyla cemiyet tesis, teşkil, tanzim veya sevk ve idare eden kimse iki yıldan yedi yıla kadar ağır hapis cezasıyla cezalandırılır. Böyle cemiyetlere girenler veya girmek için başkalarına yol gösterenler altı aydan aşağı olmamak üzere hapis cezasıyla cezalandırılırlar. Dağılmaları emredilmiş olan yukarda yazılı cemiyetleri, sahte nam altında veya muvazaa

[427] Jäschke, s. 77. İmam-hatip kursları 1958'e kadar faaliyetlerini sürdürmüştür. Bkz. Ayhan, "İmam-Hatip Lisesi", s. 191.
[428] Jäschke, s. 89-90, 92.
[429] Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller)**, s. 359.
[430] Halis Ayhan, "İlahiyat Fakültesi", **İslam Ansiklopedisi**, cilt: 22, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, s. 71.

şeklinde olsa dahi yeniden tesis, teşkil, tanzim veya sevk ve idare edenler hakkında verilecek cezalar üçte birden eksik olmamak üzere artırılır.

Laikliğe aykırı olarak, Devletin içtimai veya iktisadi veya siyasi veya hukuki temel nizamlarını, kısmen de olsa dinî esas ve inançlara uydurmak amacıyla veya siyasi menfaat veya şahsı nüfuz temin ve tesis eylemek maksadıyla dini veya dinî hissiyatı veya dince mukaddes tanınan şeyleri âlet ederek her ne suretle olursa olsun propaganda yapan veya telkinde bulunan kimse bir yıldan beş yıla kadar ağır hapis cezasıyla cezalandırılır. Yukar[da]ki fıkrada yazılı fiil yayın vasıtalarıyla işlendiği takdirde verilecek ceza üçte birden yarıya kadar artırılır. Yayım yeri veya yayım vasıtası veya yayım konusu bakımından az zarar umulan hallerde faile altı aydan iki yıla kadar hapis cezası verilir.[431]

10 Haziran 1949'da yapılan diğer bir kanuni düzenlemeyle de Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men' ve İlgasına Dair Kanun'un ilk maddesine bir fıkra eklenerek, tarikatlarda şeyhlik, babalık ve halifelik gibi sıfatlarla lider konumunda olanlar için altı aydan az olmamak üzere hapis, bir yıldan az olmamak üzere sürgün ve ağır para cezası getirilmiştir.

Söz konusu kanuni düzenlemelerle laiklik ilkesine karşı gelişmesinden çekinilen irticai tehditlere karşı önlemler alınırken, bir anlamda çok partili rejimde İslamcı girişimlere izin verilmeyeceği de ortaya konmuştur. İslamcılığa ve tarikatlara karşı bu sert tutuma rağmen Günaltay Hükümeti, laiklik ilkesinin uygulanması konusunda yaşanan yumuşamanın bir parçası olarak, kamuoyunun gündemine gelmiş bir başka mesele olan türbelerin tekrar ziyarete açılması konusunda da adım atmıştır. 1 Mart 1950'de kabul edilen 5566 sayılı Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklarla Birtakım Unvanların, Meni ve İlgasına Dair Olan 677 Sayılı Kanunun Birinci Maddesine Bir Fıkra Eklenmesi Hakkında Kanun ile Türk büyüklerine ait olan veya büyük sanatsal değeri bulunan türbelerin Milli Eğitim Bakanlığı tarafından umuma açılabilmesine izin verilmiştir. Bu kararın ardından ilk olarak Ankara'da Hacı Bayram Türbesi, İstanbul'da Eyüp Sultan, Suriye'de o dönem Caber Kalesi'nde yer alan Süleyman Şah Türbesi ile kimi Osmanlı padişahları ve önemli şahsiyetlerinin türbelerinin de aralarında olduğu 20 türbe yeniden ziyarete açılmıştır[432].

[431] **Türk Ceza Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 16 Haziran 1949, Sayı: 7234.
[432] İlk olarak ziyarete açılan türbelerin tam listesi için bkz. Jäschke, s. 104-105.

Böylece 1950 Seçimlerine gelindiğinde laiklik anlayışları bakımından CHP ile DP arasında hemen hiç fark kalmamıştır. Nitekim muhalefet partisi lideri olarak bizzat Bayar da seçim çalışmaları çerçevesinde yaptığı konuşmalarda özellikle irticai girişimler karşısında takınılacak tutum bakımından iki parti arasında tam bir görüş birliği olduğunu dile getirmiş, ayrıca gerek laikliğin tanımı gerekse buna dair uygulamalar açısından özellikle Günaltay Hükümetinin politikalarından pek de farklı olmayan bir söylem benimsemiştir[433].

Son kertede kısaca toparlamak gerekirse, çok partili hayata geçilmesiyle birlikte CHP içinde laiklik ilkesinin gözden geçirilmesine ilişkin bir eğilim belirmiş, 1947 yılındaki 7. Kurultayda da birçok partili tarafından bu yöndeki talepler dile getirilmiştir. Gündeme getirilen kimi talepler kadar ileri gitmemekle birlikte CHP ileri gelenleri de bu prensip açısından kısmi bir yumuşamaya gidilmesinden yana tavır almıştır. Bu bağlamda laiklik konusunda benimsenen temel söylemden ziyade buna ilişkin uygulamalar açısından bir değişim yaşanmış ve bunun sonucunda özellikle dini eğitim ve ibadet alanlarında tek parti dönemine nazaran daha geniş bir serbesti getirilmiştir. Elbette bu tavır değişikliğinde öncelikle DP'nin bu konuda daha ılımlı bir politika benimser görünmesi etkili olmuştur. Bununla birlikte büyük kısmı, CHP iktidarının son kabinesi olan Günaltay Hükümeti döneminde hayata geçirilen kanuni düzenlemelerin ardından CHP, bu konuda aşağı yukarı DP'ye yakın bir çizgiye kaymıştır. Bunun yanı sıra CHP iktidarı, irticai nitelik taşıdığı düşünülen eylemlere karşı kanuni önlemler alarak, çok partili rejim içinde komünizmle ile birlikte İslamcılığa da herhangi bir faaliyet alanı tanımayacağını belli etmiştir. Ancak bu konuda da DP ile CHP arasında özellikle Günaltay Hükümeti dönemi dikkate alındığında, kayda değer bir fark bulunmamaktadır.

1. 2. 2. 6. Devletçilik:

19. yüzyılda mutlakiyetçi Osmanlı devlet geleneğine karşı liberal düşünceye yönelen Osmanlı aydınları, iktisadi alanda da liberalizmi benimsemiştir. Bu bağlamda Tanzimat

[433] Örneğin Kastamonu'da halka yaptığı bir konuşmada Bayar, Başbakan Günaltay'ın bir basın toplantısına değinmekte ve burada Günaltay'ın Bayar'la yaptıkları görüşmede Atatürk inkılaplarının korunması konusunda kendisiyle mutabık kaldıklarını, ayrıca rejime ait meselelerin korunması hususunda iki ana partinin aynı prensipleri benimsediğini, bu anlamda dini irticaa sapmayacaklarını, sapılmasına izin vermeyeceklerini açıkladığından söz etmektedir. Bayar, Günaltay'ın bu sözleriyle tamamen mutabık olduklarını vurgulamaktadır. Bir "din ve ilahiyat adamı" olarak tanımladığı Günaltay'ın bir tehlike görmesi halinde DP'nin inkılâpları korumak amacıyla dinin siyasete alet edilmemesi hususunda kendisiyle beraber hareket etmekte tereddüt etmeyeceğini belirtmektedir. Bkz. **Zafer,** "Bayar'ın Kastamonu'daki Nutku", 1 Mayıs 1950, s. 2.

aydınları Smith, Ricardo ve Bastiat gibi klasik iktisatçıların düşüncelerinden etkilenerek, serbest dış ticaretten yana olmuşlar ve karşılıklı üstünlükler ilkesi çerçevesinde Osmanlı'nın tarımda uzmanlaşmasını savunmuşlardır. Daha sonraki dönemde söz konusu anlayışın en önemli sözcüsü, İttihat ve Terakki içinde de önemli bir konuma sahip Mehmet Cavit Bey olmuştur.[434] Bununla beraber liberal ekonomi, Osmanlı Devleti'nde ticarette egemen olan gayrimüslimlerin ve yabancıların etkinliklerini daha da artırmıştır. II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi olarak hızla kalkınmasını isteyen İttihatçılar, gereken sermaye birikiminin ülkede olmaması nedeniyle, yabancı sermayeden yararlanmaya çalışmıştır. Ancak II. Meşrutiyet liberalizminin beraberinde getirdiği serbest rekabet koşulları, Müslüman zanaatkârların yoksullaşmasına yol açmıştır. Bu gelişmenin yanı sıra gayrimüslim toplulukların giderek artan milliyetçi talepleri, Türk milliyetçiliğinin de güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Özellikle Balkan Savaşları'nın Meşrutiyet liberalizminin kesin olarak sonunu getirmesinin ardından İttihat ve Terakki, Anadolu ve Müslüman-Türk unsur merkezli bir siyasete yönelmiştir. Söz konusu siyasetin dayandığı ideoloji olan Türk milliyetçiliği, iktisadi alanda liberalizm karşıtı bir hal almıştır. Bu dönemde benimsenen milli iktisat politikası çerçevesinde, Müslüman-Türk nüfusu iktisadi hayatın egemen unsuru haline getirmeye yönelik girişimler söz konusu olmuştur.[435]

Cumhuriyetin ilk yıllarında, İkinci Meşrutiyet döneminde uygulanmış olan, devlet desteğiyle yerli ve "milli" bir burjuvazinin yaratılması hedefine dayalı iktisat politikası sürdürülmüştür. Bununla beraber Kurtuluş Savaşı da dâhil olmak üzere yabancı sermayeye hiçbir zaman karşı olunmadığını belirtmek gerekir. Örneğin Baskın Oran'ın da dikkat çektiği gibi ilk TBMM hükümetinin programında bile bu yönde bir ifadeye yer verilmiştir: "Dostluğunu fiilen ispat edecek devletlerin menafii iktisadiyesini memleketimizin menafii esasiyesiyle telif ederek kabule taraftarız."[436]

Milli burjuvazi yaratma politikası çerçevesinde birçok mal ve hizmetin üretimi ve ithali, önce devlet tekeline alınıp sonra imtiyazlı yerli ve yabancı şirketlere devredilmiştir. Tekel olmaları nedeniyle büyük kârlar elde eden bu şirketlerin hissedarları arasında İsmet

[434] Zafer Toprak, "İktisat Tarihi", **Türkiye Tarihi-3 Osmanlı Devleti 1600-1908**, yayına hazırlayan: Sina Akşin, İstanbul; Cem Yayınevi, 1988, s. 197, 215-216.
[435] Arzu Varlı, Murat Koraltürk, "II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Milli İktisadın Sürekliliği ve İzmir İktisat Kongresi", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt: IX, Sayı: 20-21, Bahar-Güz, 2010, s. 128-129.
[436] **TBMM ZC**, Dönem: I, Cilt: 1, 9 Mayıs 1920, s. 241; Oran, s. 239-240.

(İnönü), Celal (Bayar), Yunus Nadi (Abalıoğlu), Hasan (Saka), Kılıç Ali gibi çok sayıda CHF'nin üst düzey yöneticisi ile devlet görevlisi de yer almıştır. Aynı politika doğrultusunda yerli sermaye ile ortaklık kurmuş olan yabancı yatırımcılar da desteklenmiş ve böylece yabancı sermayenin ülkeye girişi de teşvik edilmiştir.[437]

Kurtuluş Savaşı'nı kazanan ve daha sonra cumhuriyeti ve CHP'yi kuran kadroların sermaye kesimi ile kaynaşması, savaşın hemen sonrasında açık bir biçimde ortaya çıkmıştır. İzmir'de işgalin sona erdirilmesinden sadece 10 gün sonra, 19 Eylül 1922'de 54 milletvekili, 37 tüccar ile bazı asker ve sivil bürokratlar tarafından Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi kurulmuştur. Söz konusu şirket yabancı sermaye ile de yakın ilişkiler kurmayı hedeflemiştir. Yönetim kurulu başkanlığına Kel Ali (Çetinkaya) Beyin getirildiği şirketin diğer yöneticileri arasında Yunus Nadi (Abalıoğlu), Şükrü (Kaya), Kılıç Ali, Hilmi (Uran), Tunalı Hilmi ve İsmail Suphi (Soysallıoğlu) Beyler yer almaktadır.[438]

Cumhuriyetin iktisadi tarihinde önemli bir yere sahip olan Türkiye İş Bankası da 1924'te Mustafa Kemal Paşa ve yakınlarının koyduğu sermaye ile özel bir banka olarak kurulmuştur. Genel müdürlüğüne Celal (Bayar) Bey'in, yönetim kurulu başkanlığına ise Siirt mebusu Mahmut (Soydan) Bey'in getirildiği banka, bizzat Mustafa Kemal Paşa'dan gördüğü destekle başından itibaren Oran'ın ifadesiyle "resmi bir kuruluştan farksız" bir itibara sahip olmuştur. Esasen Uyar'ın aktardığına göre bankanın ilk on yılında idare meclisi üyelerinin tamamı milletvekilidir. Söz konusu kişiler arasında Mustafa Kemal Paşa'nın yakın arkadaş çevresinde yer alan ve "mutad zevat" olarak bilinen Kılıç Ali, Fuat (Bulca), Nuri (Conker) ve Salih (Bozok) Beyler gibi isimler de yer almaktadır.[439]

İş Bankası, siyasi kadrolarla yerli ve yabancı sermaye çevrelerinin bütünleşmesinde ve siyasi iktidarın birçok iktisadi kararının sermaye çevrelerinin istekleri doğrultusunda alınmasında önemli rol oynamıştır. Bu anlamda bir tür baskı grubu işlevi gören İş Bankası'nı temsil eden politikacılara ve nüfuzlu kişilere, bankanın Fransızca karşılığı olan Banque

[437] Demirel, **Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, s. 158; Uyar, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, s. 292-293.
[438] Uyar, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, s. 293; Oran, s. 245; .
[439] Oran, s. 245; Uyar, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, s. 291; Demirel, **Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, s. 158.

d'Affaires'den esinlenerek, fakat aynı zamanda "çıkarcı" anlamına da gelen "affairiste" sözcüğünün karşılığı olarak "aferistler" denmiştir.[440]

Yabancı sermayeye yönelik olumlu yaklaşım, uygulamada yerli sermaye ile ortaklık kurarak ülkeye gelen yabancı yatırımların öncelikle desteklenmesi biçimini almıştır. Bununla beraber bu ortaklıkların gerçekte çoğu zaman sermayeye katılım şeklinde gerçekleşmediğini belirtmek gerekir. Esasen ortaklığın yabancı tarafı sermayeyi sağlarken, yerli tarafı siyasi iktidarla yakınlık derecesine göre nüfuzunu kullanarak gerekli kolaylıkları elde etmektedir.[441] Bu nüfuz ticareti bireysel düzeyde kalmamış, İş Bankası'nın kuruluşuyla birlikte çok daha genişlemiştir. Bununla ilgili olarak Oran'a göre "en kolay para kazanmanın yolu, bankanın sermayesini devlet nüfuzunu kullanarak tehlikeye sokmak olarak belirmiş, 1930'lara kadar süren bu 'aferizm' akımı dönemin başlıca özelliğini oluşturmuştur."[442] Elbette nüfuz ticareti, komisyonculuk ve şirket temsilciliği yalnızca İş Bankası çevresi tarafından yapılmamıştır. Örneğin İsmet Paşa çevresi içinde de nüfuz ticareti yoluyla zenginleşenler bulunmaktadır.[443] Bunun ötesinde devletçi politikalar öncesi döneme ilişkin birçoklarınca da paylaşılan "aferizm" yorumu, her ne kadar yerinde bir tespit niteliği taşıyorsa da, nüfuz ticaretinin, yoğunluğu ve yöntemi değişmekle birlikte cumhuriyet tarihi süresince geçerli ve izleri Osmanlı'da da kolaylıkla bulunabilecek bir olgu olduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür. Bu bağlamda bir bakıma modern devletle bağlantılı nüfuz ticareti ilişkilerini işaret eden aferizm, 1920'lerde ortaya çıkmış olsa da bu dönemle birlikte son bulmamış, kimi zaman siyasi sistemi derinden sarsabilecek kadar yaygın bir biçimde hep var olmuştur.

"Milli burjuvazi" yaratma amacı doğrultusundaki devlet desteği, 28 Mayıs 1927'de kabul edilen Teşviki Sanayi Kanunu'nda doruğa ulaşmıştır. 1913'de aynı adla çıkarılan kanundan elde edilen deneyimlerle yapılan bu kanunla müteşebbislere üç ana başlıkta ciddi ayrıcalıklar tanınmaktadır. Bu çerçevede parasız arazi sağlanması, hammadde ve makine dışalımında bağışıklık tanınması, çeşitli vergi, harç ve resimlerden muaf tutulması ve taşımada yüzde 30 indirim uygulanması yoluyla müteşebbislerin maliyeti azaltılmakta; kazanç vergisi alınmayarak, prim sağlanarak, yüzde 10 daha pahalı olsa bile yerli malın

[440] Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi, 1908-2002**, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2005, s. 41.
[441] Boratav, s. 42.
[442] Oran, s. 244.
[443] Uyar, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, s. 310.

alınması zorunlu tutularak gelirleri arttırılmakta; ayrıca "sekiz vilayet hududu"na varan bölgede bölgesel bir tekel hakkı tanınmaktadır.[444]

Daha önce de dile getirildiği gibi erken cumhuriyet döneminde, bundan daha önce de olduğu gibi tamamen yabancı sermaye karşıtı bir tutum benimsenmemiştir. Bu bağlamda 1920'li yıllarda kurulan anonim şirketlerin ödenmiş sermayelerinin yarıya yakını yabancı kaynaklıdır. "Resmi kuruluşlarla (çoğu zaman sermayenin yüzde 51 kontrolünü alarak) giriştiği ortaklıkların sonucu tekellere de sahip olan yabancı sermaye, çoğunlukla Türkiye'den hammadde satın alma ve karşılığında işlenmiş mal satma gibi" Osmanlı döneminde geçerli olan ekonomik ilişki tarzını sürdürmüştür. Bu nedenle yabancı sermayenin ülkede bulunmayan üretim teknolojisini getirmesi söz konusu olmamıştır. Kurtuluş Savaşı'nın ardından yapılan millileştirmeler ise demiryolu, tramvay gibi kamu hizmetleri, liman işletmesi gibi "göze batacak, simgesel ve kamuoyunun duygularını yakından ilgilendirecek" alanlarda faaliyet gösteren yabancı sermayeye yöneliktir. Üstelik söz konusu millileştirmeler de 1929'da yaşanan uluslararası ekonomik bunalımın ardından yabancı sermayenin kendiliğinden ülkeden çekildiği bir dönemde devreye sokulmuştur.[445]

Oran'a göre yabancı sermayeye yönelik söz konusu tutumun nedenlerinden biri, cumhuriyetin ilk yıllarında ülkede çivi bile üretilemiyor oluşudur. Bunun yanı sıra Batı ile iyi ilişkilerin kurulması istenmektedir. Ancak asıl önemlisi yönetici seçkinler, özel sermayeye karşı değildir. Bu anlamda kapitülasyonların kaldırılmasıyla birlikte yabancı özel sermayenin zarar verici niteliğinin de ortadan kalkacağına inanılmaktadır. Yönetici seçkinlerin bu kanısı, iktisadi olarak toplumun hâkim tabakası olan eşraf tarafından da paylaşılmaktadır. Bunun ötesinde "seçkinlerin gözünde kapitülasyonlar kaldırılıp, devlet kendi tüccarını desteklerse, bu milliyetçi politika sonucunda asıl paranın kazanıldığı dış ticaret ulusallaşacak, Türkiye zenginleşerek ekonomik bağımsızlığına, dolayısıyla da tam bağımsızlığına kavuşacaktır."[446]

Ne var ki 1923-1929 yılları arasında sanayi alanında kayda değer bir gelişme elde edilememiştir. Lozan Antlaşması'na ek olarak imzalanan Ticaret Sözleşmesi'nde gümrük tarifelerinin beş yıl süreyle değiştirilemeyeceği hükme bağlanmış, böylece korumacı önlemler alınabilmesinin önüne geçilmiştir. Bu durumun da etkisiyle söz konusu dönemde dış ticaret

[444] Oran, s. 245. Ayrıca bkz. **TBMM ZC**, Dönem: II, Cilt: 32, 28 Mayıs 1927, s. 614-621.
[445] Oran, s. 241.
[446] A. g. e., s. 241-242.

açığı büyümüştür. 1929 Büyük Buhranı'nın etkisiyle 1930'dan itibaren iktisadi politikalarda değişikliğe gidilmiştir. Bu bağlamda Türkiye, bağımsızlığını kazanmış birçok azgelişmiş ülkede olduğu gibi, gümrük duvarlarını yükseltip ithalatı kısıtlayan korumacı tedbirler yoluyla buhranı aşmaya çalışmıştır. İki yıllık bir denemenin ardından, 1932'de korumacı tedbirler devletçilikle tamamlanmıştır.[447]

Buhranla birlikte tarımsal ürün fiyatlarında yaşanan büyük düşüşler de 1930'dan itibaren iktisadi politikaların değiştirilmesinde etkili olmuştur. Söz konusu fiyat düşüşleri esasen tarım ekonomisine dayanmakta olan ülkede, kırsal kesimde yaşayan geniş kitlelerin yaşam koşullarını iyice kötüleşmesine yol açmıştır. Tarımdan geçimlerini sağlayan geniş halk yığınları, banka, tefeci ve devlete olan borçlarını ödeyemez hale gelmiş ve memnuniyetsizliklerini, 1930'da iktidar tarafından güdümlü olarak kurdurulmuş olsa da CHF'ye bir alternatif olarak gördükleri Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı destekleyerek göstermişlerdir. Bu durum CHF ileri gelenlerini yeni bir iktisadi politika arayışına yöneltmiştir. Lozan'da getirilmiş olan ekonomik kısıtlamaların süresinin dolması da himayeci politikalara geçilmesini kolaylaştırmıştır. Bunun sonucunda devlet, iç ticareti ve piyasaları sıkı bir denetim altına almıştır. Özellikle tarım piyasaları tamamen devletin denetimi altına girerken, 1932'den itibaren devlet tarım dışı alanlarda asli üretici ve yatırımcı haline gelmiştir.[448]

Bu noktada 1920'lerde devletin kimi bireylere kendini kullandırması ve bunun dışında ekonomik alana karışmaması anlamında bir liberalizmin uygulandığı ve ancak 1930'larda devletçilik politikası ile birlikte devletin aktif bir biçimde iktisadi hayata karışmaya başladığı gibi bir değerlendirmenin doğru olmadığını belirtmek gerekir. Devletin şirketler kurarak ekonomiye yön vermesi gibi 1930'larda geçerli olan genel bir eğilim, 1920'lerde söz konusu değilse de demiryolu politikası ve milli burjuvaziyi desteklenmesi yoluyla devlet bu dönemde de ekonomiye önemli müdahalelerde bulunmuştur.[449]

Devletçilik ilkesinin, İttihat ve Terakki'nin "milli iktisat" anlayışı ile bağları bulunduğunu ve "milli iktisat" düşüncesinin de büyük oranda Alman milli iktisat deneyiminden etkilendiğini belirtmek gerekir. II. Meşrutiyet döneminde gündeme gelen milli

[447] Demirel, **Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, s. 158-159.
[448] A. g. e., s. 159.
[449] Oran, s. 244-245.

iktisat bir tür neo-merkantilist iktisat politikasıdır ve temelde kapitülasyonların zorunlu kıldığı liberal iktisadi ilişkilere bir tepki niteliğini taşımaktadır. Bunun yanı sıra gelişmekte olan Türk milliyetçiğiyle uyumlu bir politikadır[450].

Daha önce de dile getirildiği gibi, II. Meşrutiyet yıllarında liberal iktisadi uygulamaların, İttihat ve Terakki'nin beklentilerine uygun sonuçlar vermediği kısa sürede ortaya çıkmıştır. Milliyetçi hareketlerin ayrılıkçı talepleri giderek güç kazanırken, ekonomik liberalizm de kapitülasyonlarla ayrıcalıklı kılınmış olan yabancı ve gayrimüslim müteşebbislerin yararına olmuş, bunun etkisiyle giderek artan rekabet ortamında Müslüman tüccarlar ve zanaatçılar yoksullaşmış, piyasadan çekilmek zorunda kalmıştır. I. Dünya Savaşı ile birlikte durum daha da vahim bir hal almıştır. Dış iktisadi ilişkilerin kesildiği bir ortamda Osmanlı Devleti, kendi olanaklarıyla yetinmek zorunda kalmış ve böylece otarşik bir iktisadi yapıya doğru yönelmiştir. Savaş koşullarının yarattığı belirsizlik ortamı, milli iktisat düşüncesinin çözüm yolu olarak görülmesine yol açmıştır.[451]

Almanya'nın 20 yy.'ın başlarından itibaren sağladığı ekonomik gelişme ile birlikte dünya pazarlarında söz sahibi olmaya başlaması, Osmanlı Devleti'nde milli iktisat kavramına kuramsal dayanak arayanların ilgisini çekmiştir. 1915 sonbaharında "milli iktisada doğru" düsturuyla yayımlanmaya başlanan, milli iktisadın kuramsal yayın organı durumundaki *İktisadiyat Mecmuası* başta olmak üzere *Yeni Mecmua* ve *Türk Yurdu* gibi İttihatçı yazarların yer aldığı yayınlarda, Almanya'da gelişen iktisat anlayışına ilişkin çok sayıda yazı yayınlanmıştır. Bu çerçevede *İktisadiyat Mecmuası*'nda Osmanlı Devleti'nin kalkınması için örnek alınacak yegâne modelin Almanya'nın "milliyet" esasına dayalı kalkınma modeli olduğu vurgulanmıştır. Söz konusu iktisadi yaklaşımın en önemli temsilcilerinden olan Friedrich List, bu derginin yazarlarının ve genel itibariyle İttihatçıların iktisadi görüşlerini derinden etkilemiştir.[452]

Birey ile insanlık arasında yar alan "ulus" düşüncesi, List'in milli iktisat öğretisinin odak noktasını oluşturmaktadır. List, liberal bireyciliğin toplumu maddeci bir biçimde ele alarak, ulus gerçeğini görmezlikten geldiğini, "oysa klasik öğretinin varsaydığı evrensel

[450] Zafer Toprak, "Milli İktisat", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 740.
[451] A. g. e., s. 740.
[452] A. g. e., s. 740-742.

birlikten, sürekli barıştan söz etme"nin güç olduğunu dile getirmektedir. Ayrıca List, klasik iktisatçıları tarihten kopuk olmakla ve siyasal etmenleri göz ardı etmekle eleştirmektir. Bu bağlamda iktisadın siyasi yönü vurgulanmadan ulus gerçeğine ulaşılamayacağı gibi, esasen siyasetten arındırılmış, saf bir iktisat öğretisinin de olamayacağını ileri sürmektedir.[453]

List'in söz konusu yaklaşımını benimseyen İttihatçılar da, "iktisatla siyaseti aynı potada eritmeyi düşlemişlerdir." Bunun yanı sıra savaş koşulları da siyasetle iktisadın ilişkisini, yakınlığını, bütünselliğini gösteren bir gelişme olmuştur. I. Dünya Savaşı sırasında İttihat ve Terakki yönetimi tarafından kapitülasyonlar tek taraflı olarak kaldırmıştır. Yabancı anonim ve sigorta şirketlerinin ayrıcalıklarına son verilerek, Osmanlı mevzuatına tâbi olmaları istenmiştir. Bunun yanı sıra asıl faaliyet alanı Osmanlı toprakları olan yabancı şirketlerin Osmanlı tüzel kişiliğini kazanmaları talep edilmiştir. Başta İstanbul olmak üzere büyük kentlerin iaşesi için İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul Murahhası Kara Kemal Bey'in gözetiminde Heyet-i Mahsusa-i Ticariye kurulmuştur. Savaş yıllarında devlet iktisadi hayatın hemen her alanında etkinliğini artırmıştır.[454] Dolayısıyla savaş yıllarında devletçi politikaların temelleri atılmıştır. Alman modelinden önemli ölçüde etkilenen II. Meşrutiyet döneminin milli iktisat anlayışı, daha sonra 1930'larda gündeme gelen devletçilik ilkesi ve buna ilişkin uygulamalar çerçevesinde etkisini sürdürmüştür.

Birçok araştırmacı tek parti döneminde İnönü ile Bayar çevreleri arasında yürütülecek ekonomi politikaları konusunda ciddi bir anlaşmazlığın yaşandığına dikkat çekmektedir. Nitekim bu bağlamda örneğin Uyar'a göre özellikle 1930'lı yıllarda Bayar'ın öncülüğünü yaptığı özel girişim taraftarları ile devletçiliği benimsemiş İnönü ve yandaşları arasındaki mücadele yoğunlaşmıştır[455].

Celal (Bayar) Bey'in başında olduğu İş Bankası özel sektörü desteklemiş ve sanayi yatırımlarına yönelmiştir. Esasen Bayar'a göre devletin sanayileşme konusundaki temel görevi, özel teşebbüsün el atmadığı yahut imkânlarının yetmediği alanlara yönelmek olmalıdır.[456] CHP içinde Bayar ve çevresi tarafından savunulan devlet işletmeciliğinin kalıcı olmayan ikincil bir iktisadi çözüm yolu olduğuna dair görüşler, esasen Türkiye'de yerli bir

[453] A. g. e., s. 742.
[454] A. g. e., s. 743-745.
[455] Uyar, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, s. 310.
[456] Uyar, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, s. 310, Bozdağ, s.63.

burjuvazinin olmadığından hareketle, özel teşebbüsün güçsüzlüğü karşısında devletin sanayileşme için bizzat müteşebbis rolünü üstlenmek durumunda kaldığı yorumuna dayanmaktadır. Bu anlamda devletçilik, özel teşebbüsün yetersizliklerini gideren ve özel teşebbüsün yeterince güçlenmesinin ardından terk edilmesi gereken bir geçici zorunluluk olarak değerlendirilmektedir.[457]

Buna karşın CHP içinde İnönü ve çevresi ise devletin iktisadi hayata bizzat bir müteşebbis rolünde müdahalesini ülkenin kalkınması için kalıcı bir çözüm olarak görmüşlerdir. 1930'da Başvekil olarak Rusya'ya yaptığı gezide İsmet Paşa, özellikle Sovyetler Birliği'nin 5 yıllık sanayi planından etkilenmiştir. Bunun sonucunda ülkenin sanayileşmesi konusunda desteğine ihtiyaç duyulan Sovyetler Birliği, Profesör Pavlof başkanlığında Türk uzmanlarının da katıldığı bir uzman heyeti göndermiştir. Bu heyetin hazırladığı rapor, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın temel çizgilerini meydana getirmiştir.[458]

İsmet Paşa, Sovyetler Birliği'nden sadece "sanayi planı" fikri açısından değil "devlet eliyle sanayileşme" fikri konusunda da etkilenmiştir. Söz konusu anlayış, ana sanayi dallarının devlet tekelinde olması fikrine dayanmaktadır. Ayrıca ülkenin kalkınmasının hızlı bir şekilde gerçekleştirilmesinde, devletin hem yol gösterici bir rol oynaması, hem de bizzat ilerlemeyi sağlayacak adımlar atması gerektiğine inanılmaktadır. Bu çerçevede "Sanayi Planlama Dairesi" kurulmuştur. Buna göre özel teşebbüs bir fabrika kurmak istediğinde öncelikle bu daireye başvurarak, kurmak istediği tesisin devlet planı içinde olup olmadığını öğrenmek durumundadır. Eğer kurulması düşünülen tesis, devlet planı dışında ise ancak bu dairenin vereceği iznin ardından bu işe girişilebilmektedir. Bununla birlikte İsmet Bozdağ, söz konusu dairenin anlamsız gerekçelerle kimi teşebbüsleri önlediğini, bu anlamda sanayileşme açısından faydalı olmaktan ziyade zararlı olduğunu dile getirmektedir. Yine de belirtmek gerekir ki, Bayar ve çevresi gibi İnönü ve çevresi de, toplumsal ilerlemenin ayrılmaz bir parçası olduğuna inanılan bireysel zenginleşmenin devlet tarafından teşvik edilmesini, devletçi politikaların bir gereği olarak görmektedir.[459]

Bu konuyla ilgili olarak Tekeli ve Şaylan çok yerinde bir değerlendirme yaparak, bu iki devletçilik anlayışı arasındaki iktidar mücadelesinin Cumhuriyet tarihinde oldukça

[457] Köker, s. 199-200.
[458] Köker, s. 202; Bozdağ, s. 62-63.
[459] Köker, s. 202-204; Bozdağ, s. 63.

abartıldığını, bununla beraber ikisi arasında esasen büyük bir benzerliğin bulunduğunu ifade etmektedir. Her iki anlayış da "özel sektörün varlığını veri almakta, bu kesimin varlığının sınıf çelişkileri doğurabileceği sorunu üzerinde durmamaktadır."[460] Dolayısıyla tek parti döneminin yönetici seçkinleri arasında, gerçekte bir yanda laissez faire yanlısı liberallerin, diğer yanda bir tür ılımlı devlet sosyalizmine kapı aralayan devletçilik taraftarlarının yer aldığı bir mücadele değil, kapitalist bir karma ekonomi içinde devletle özel sektörün alan paylaşımına ilişkin farklı görüşlerden kaynaklanan bir tartışma söz konusudur.

Her iki kesim de anlayışları itibariyle sınıfların varlığını ve bunlar arasındaki çelişkiyi yadsıma eğilimdedir. Buradan hareketle Tekeli ve Şaylan'a göre sınıf farklılıklarının doğmasını engellemek için devletçiliğin kullanılması yahut devletçiliğin halkçılığın hayata geçirilmesinin bir aracı olması gibi bir sonuca ulaşılamamıştır. Bu nedenle devletçilik ile halkçılık birbirinden kopuk iki ilke olarak kalmıştır. İlgili dönemdeki temel sorunun, dünya ekonomik buhranı nedeniyle kapitalist gelişmenin zarar görmeden devam etmesini sağlamak olması nedeniyle karşıt görüşlere ifade olanağı tanımayan ve bunları bir tür karşı devrim olarak değerlendiren otoriter bir devlet düzeninin kurulması yoluna gidilmiştir.[461]

Devletçi uygulamalara tam olarak geçildiği 1932'de, ilginç bir şekilde o sırada İş Bankası Genel Müdürü olan Celal (Bayar) Bey, Mustafa Şeref (Özkan) Bey'in yerine İktisat Vekilliğine getirilmiştir. Ancak bu atama, devletçi politikaların özünde bir değişiklik doğurmamış, sadece bu çerçevedeki uygulamaların sanayi çevrelerini rahatsız eden kimi kısımları törpülenmiştir.[462] Söz konusu görev değişikliğini bizzat isteyen Mustafa Kemal Paşa, böylelikle ekonomi alanında İsmet Paşa ve ekibini kabinede bir bakıma dengelemiştir.

Bununla ilgili olarak Bozdağ, söz konusu dönemde Atatürk'ün sanayileşme konusundaki fikirlerini ortaya koyan bir belge bulunmasa da gerek yaptığı konuşmalardan, gerekse sofra sohbetlerinden anlaşıldığı kadarıyla İnönü'nün fikirlerine yakın durduğunu düşünmektedir. Bu anlamda Bozdağ'a göre "her ikisi de ordu terbiyesi yatkınlığı ile 'kuvvetli devlet' fikrinden yanadırlar. Yurdun bütün ekonomik kaynaklarını devlet eliyle işletmek, spekülasyonları ortadan kaldırmak, böylece durmuş-oturmuş bir piyasa yaratmak," hem Atatürk'e, hem İnönü'ye "sevimli ve çekici" gelmektedir. Bununla birlikte Bozdağ, ekonomik

[460] Tekeli, Şaylan, s. 82.
[461] A. g. e., s. 82.
[462] Demirel, **Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, s. 159-160.

işlerin istenen düzeyde yürümediğini gören Mustafa Kemal Paşa'nın Celal Bey'i iktisat vekili olarak yeniden hükümete almaya yöneldiğini, buna karşı İsmet Paşa'nın açıktan olmamakla birlikte direnmeye çalıştığını dile getirmektedir.[463]

Devletçilik çerçevesinde atılan adımlar, ülkede sanayileşme sürecini hızlandırmıştır. Birçok kapitalist ülkede ekonomik buhran nedeniyle reel gelirlerde önemli düşüşler yaşanmasına rağmen, Türkiye'de 1929-1939 yılları arasında devletçi politikalar yoluyla kayda değer bir ekonomik büyüme elde edilmiştir.[464]

1931'den itibaren CHF'nin parti programında yer alan devletçilik, 1937'de de Altı Oktan biri olarak anayasal bir ilke haline gelmiştir. Bunun beraber devletçi uygulamalar Bayar'ın İnönü'nün yerine 1937'de başbakanlığa getirilmesinden sonra da sürdürülmüştür.

1931 Programında devletçilik, ferdi çalışma ve faaliyet esas tutulmakla birlikte, mümkün olan en kısa zamanda milleti refaha ve ülkeyi bayındırlığa eriştirmek için milletin genel ve yüksek çıkarlarına gerektirdiği işlerde, bilhassa iktisadi alanda devleti fiilen alakadar etmek olarak tanımlanmıştır[465].

Söz konusu tanımdan hareketle Parla, devletçiliğin özelliklerini şöyle sıralamaktadır: 1. özel girişim ve özel mülkiyetin esas olması; 2. devlet işletmeciliğinin ikincil ve araçsal olması; 3. en kısa sürede ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmeyi amaçlaması; 4. özellikle iktisadi bir nitelik taşıması ancak sadece iktisadi olmaması; 5. devlet işletmeciliğinin milletin genel ve yüksek çıkarlarının gerektirdiği alanlarda yapılması. Bu bağlamda Parla, bir "devlet sosyalizmi" öngörülmediği gibi bir "devlet kapitalizm"nin bile söz konusu edilmediğini, sadece özel sektörü birincil olarak gören kapitalist bir karma ekonominin tanımlanmış olduğunu dile getirmektedir.[466]

1935 Programında devletçiliğin tanımı aynı kalmakla birlikte ilgili kısma iki yeni paragraf eklenmiştir. Buna göre devletin ekonomideki rolü, "yapıcılık olduğu kadar, özel

[463] Bozdağ, s. 64.
[464] Demirel, **Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, s. 160.
[465] **C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, Fırkanın 10 Mayıs 1931de Toplanan Üçüncü Büyük Kongresi Tarafından Kabul Edilmiştir**, s. 31.
[466] Parla, **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları-Cilt 3: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u**, s. 44-45.

girişimlere ön vermek ve yapılmakta olan işleri düzenlemek ve kontrol da etmektir[467]." Yani devletin ekonomik alanda işletmeci olmasının yanı sıra özel sektörü hem özendirmesi hem de düzenlemesi ve denetlemesi öngörülmektedir[468].

Ayrıca devletin fiilen hangi ekonomik işleri yapacağının, ulusun genel ve yüksek çıkarlarına bağlı olduğu, bu bağlamda devletin kendi yapmaya karar verdiği bir işin özel girişimin elinde olması halinde, her defasında bu kamulaştırmaya özgü bir kanunun çıkarılacağı belirtilmektedir. Söz konusu kanunda özel girişime verilecek tazminatın ödeme şekli belirlenecek, bu oran belirlenirken gelecekteki kazanç ihtimalleri hesaba katılmayacaktır.[469]

Dolayısıyla devletçilik ilkesi çerçevesinde bir yandan devletin hem yapıcı hem de düzenleyici bir rolü olduğu vurgulanırken, diğer yandan kamulaştırmaların bir bakıma sınırlı tutulacağı ifade edilmektedir. Bu bağlamda her kamulaştırma işlemi için ayrı bir kanun çıkarılacağının belirtilerek, bu işlemlerin gelişigüzel ve sıklıkla yapılmayacağının bir nevi teminatı verilmektedir. Bununla beraber kamulaştırma için çıkarılacak kanunlarda ödeme şeklinin de belirlenecek oluşu iktidara geniş bir hareket alanı yaratmaktadır.

1939 Programının devletçilik ilkesine ilişkin kısmında herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. 1930'lardaki parti programlarındaki devletçilik tanımı açısından dikkat çekilmesi gereken önemli bir husus, Parla'nın da işaret ettiği gibi, bu ilkenin yalnızca ekonomik meselelerden ibaret olmadığının ifade edilmesidir.

Bununla ilgili olarak benzer bir yorum getiren Köker de devletçilik ilkesinin öncülü Milli İktisat anlayışını önemli ölçüde etkilemiş olan List'in görüşlerine değinmektedir. Soyut ve evrensel bir bireycilik anlayışına dayanan liberalizme ve onun siyaset ile iktisadı birbirinden ayırmasına karşı çıkan List'e göre uluslar, devletin iktisadi alana müdahaleleri yoluyla uygarlığın daha yüksek düzeylerine erişebilmektedir. Bu bağlamda List'in sanayileşmek için devlet müdahalesinin zorunlu olduğu fikrine dayanan ulusal kalkınma anlayışı, Aydınlanma düşüncesine bir tepki olarak ortaya çıkan Alman Romantizminin birey

[467] **C.H.P. Programı Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır**, s. 6.
[468] Parla, **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları-Cilt 3: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u**, s. 45.
[469] **C.H.P. Programı Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır**, s. 6.

ve topluma ilişkin görüşlerinden izler taşımaktadır. Alman romantiklerine göre bireyler, somut bir tarih ve kültürü ifade eden bir toplumsal bütünlüğün parçalarıdır. Bu toplumsal bütünlük ise bireylerin toplamından ibaret olmayıp, kendi başına bir varlık niteliği taşımaktadır.[470]

19. yüzyıl sonlarında Avrupa'da ortaya çıkan ilerleme fikri, iki farklı tarzda ortaya konulmuştur. Bunlardan ilki liberalizmine dayandırılan toplumsal ilerlemenin bireyin özgür iradesiyle giriştiği eylemler aracılığıyla gerçekleştiği görüşüdür. Diğeri ise Alman Romantizminden izler taşıyan, bireyler yerine ulusal yapıların ilerlemesini temel alan anlayıştır. Ulus devletin ilerlemenin itici gücü olarak görüldüğü bu ikinci anlayış, iktisadi kalkınma konusunda devletçi görüşlere de dayanak olmuştur. Buradan hareketle Köker, devletçiliğin sadece iktisadi bir kalkınma yöntemi olarak değil, siyaset, kültür ve iktisat alanlarında, "hem toplumda var olan üstün bir otoriteye bağlanma düşüncesi", "hem de devlet gücünün tüm bu alanları denetleyebildiği bir toplumsal örgütlenme tipi" olarak değerlendirildiğini dile getirmektedir. Bu anlamda Türkiye'de de devletçiliğin, iktisadi bir kalkınma stratejisinin ötesinde bir anlam taşıdığını düşünmektedir. Kemalizm'de iktisadi, kültürel ve siyasal yönleriyle muasır medeniyete erişme arzusu, devlet eliyle gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır.[471]

Gerçekten de devlete iktisadi kalkınmanın ötesinde, siyasi ve (belki de çok daha önemlisi) kültürel olarak ilerlemeyi sağlama konusunda bir görev yüklenilmiş olduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür. Ne var ki devlete atfedilen bu önemin, devletçilik ilkesinde direkt ya da dolaylı yoldan ifadesini bulduğuna dair yorumlara temkinli yaklaşmak gerekmektedir. Esasen Kemalist ilkelerin hemen hepsinde devletin temel belirleyici unsur olduğu görülmektedir. Devletin birey karşısındaki üstün konumu, Kemalizm'in genel yaklaşımıdır. Bu durumu tanımlamak için devletçilik tabirini kullanmak ise yanıltıcı olabilir. Çünkü esasen devletçilik ilkesi, zaten devletin bireyden önce geldiği fikrine dayanan bir doktrin olan Kemalizm çerçevesinde yürütülecek, genel itibariyle ekonomik kalkınma ama özel olarak da sanayileşme konusundaki uygulamalarda devletin oynayacağı rolü belirleme gayesinin bir ürünüdür. Dolayısıyla paradoksal bir biçimde Altı Ok'taki devletçilik ilkesi, devletin asli konumunu vurgulamaktan ziyade bunun sınırlarını ortaya koymaktadır. Nitekim

[470] Köker, s. 217-218.
[471] A. g. e., s. 218-219.

30'lardaki parti programlarında bu husus, yani diğer alanlardan farklı olarak devletin ekonomik kalkınma açısından üstün konumunun ciddi sınırları olduğu fikri, devletçilik ilkesine ilişkin maddelerin en temel unsurudur.

1930'lardaki CHP Programlarının iktisadi hükümleri arasında devletçilik ilkesi ile yakından ilgili başka maddeler de bulunmaktadır. Bu çerçevede 1931 Programı'nın İktisat ana başlıklı üçüncü kısmının ilk maddesinde hareketli sermayenin önemli olduğu ve normal sermayenin yegâne kaynağının çalışma ve tasarruf olduğu dile getirilmektedir. Bu nedenle çalışmayı artırmanın, fert ve aile hayatı ile genel olarak devlet işlerinde, mahalli ve milli idarelerde tasarruf fikrini kökleştirmenin partinin başlıca prensibi olduğu belirtilmektedir. Bu hüküm, dilde arılaşma hareketinin etkileri dışında neredeyse aynı ifadelerle 1935 Programı'nda da varlığını korumuş, 1939 Programındaysa fırka yerine parti sözcüğünün kullanılmış olması haricinde ilgili maddenin biçimsel olarak birebir ilk haline dönülmüştür. (her ikisinde de madde 6)[472]

Bununla ilgili olarak Parla, "hareketli" ya da başka bir ifadeyle üretken sermaye kavramının, rant sermayesinin karşıtı olarak kullanıldığını belirtmektedir. Parla'ya göre gerek bu kavram, gerekse de "dürüst ulusal çalışma ve tutumla elde edilen meşru sermaye anlamında" kullanıldığını düşündüğü "normal" sermaye kavramı, esasen faşizan iktisat ideolojilerinden alınmıştır. Bunun yanı sıra aynı maddede kendine-yeterlik (otarşi) fikrine yönelik bir çağrışım da söz konusudur.[473]

1931 Programının aynı kısmının 6. maddesinde de memleketin gelişmesinde bütün ticaret faaliyetlerin önemli olduğu, ayrıca normal çalışan ve tekniğe dayanan sermaye sahiplerinin himaye ve teşvik edilmeye layık olduğu belirtilmektedir[474]. Söz konusu hüküm, 1935 ve 1939 Programlarında da korunmuştur. (sırasıyla madde 16 ve madde 17) Dolayısıyla devletçi politikaların bir parçası olarak özel sermayeye devlet teşvik ve himayesinde temel kriter, "normal" sermaye olunmasıdır.

---

[472] **C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, Fırkanın 10 Mayıs 1931de toplanan Üçüncü Büyük Kongresi tarafından kabul edilmiştir**, s. 32; **C.H.P. Programı Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır**, s. 7; **C.H.P. Programı Partinin Beşinci Büyük Kurultayının 1-Haziran 1939 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir**, s. 8.

[473] Parla, **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları-Cilt 3: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u**, s. 66-67.

[474] **C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, Fırkanın 10 Mayıs 1931de toplanan Üçüncü Büyük Kongresi tarafından kabul edilmiştir**, s. 33.

1931 Programı'nın İktisat ana başlıklı üçüncü kısmının 13. maddesinde, partinin iktisada ilişkin bütün devlet işlerinin milli iktisat anlayışı açısından mutlak karlı ve faydalı olması kuralını esas tuttuğu belirtilmektedir. Bunun yanı sıra eskiden kalmış kanunların ve usullerin zamanla bu çerçevede düzeltilmesine önem verildiği dile getirilmektedir[475]. Aynı ifadeler 1935 Programı'nda da yer almıştır. Fakat ilgili maddeye bir fıkra eklenerek, CHP'nin ekonomiyi her biri ayrı önemde olan devlet işlerinin bir kolu olarak gördüğü ifade edilmiştir. (madde 23)[476] Maddenin bu hali, 1939 Programında da korunmuştur.

Söz konusu hüküm ile ilgili olarak Parla, bunun devletçiliğin işletmecilik ve denetleyicilik/düzenleyicilik işlevlerinin ardındaki ekonomi politik düşünceyi yansıttığını dile getirmektedir. Esasen söz konusu ifade, dönemin korporatist ideolojilerinin, liberal burjuva ekonomi politiğe yönelik temel eleştirilerinden biriyle ilgilidir. Bu anlamda korporatist yaklaşım, liberal bir anlayıştan farklı olarak, siyaset ile ekonominin, burjuva sivil toplumu ile devletin birbirinden ayrı düşünülemeyeceği ve ekonominin diğer alanlarda da olduğu gibi devletin bütünlüğü çerçevesinde ele alınması gerektiği fikrine dayanmaktadır.[477] Her ne kadar daha önce de ifade edildiği gibi, Parla'nın tek parti rejiminin korporatist bir nitelik taşıdığına dair değerlendirmeleri kanımca doğru olmasa da, o dönem itibariyle Avrupa'daki korporatist rejimlerin dayandığı temel varsayımlardan etkilenilmiş olduğunu bir kez daha vurgulamak gerekir. Bunun yanı sıra 1930'larda gündeme gelen devletçiliğin, Alman Romantizminden önemli izler taşıyan, List'in başlıca temsilcisi olduğu Alman ulusal ekonomi anlayışından ciddi ölçüde etkilenen İttihat ve Terakki döneminin Milli İktisat deneyimi üzerine temellendiği de göz ardı edilmemelidir. Dolayısıyla aslında ortak düşünsel temellere dayanan bu iki anti-liberal etki, iç içe geçmiş bir halde CHP'nin devletçilik anlayışında belirleyici olmuştur.

1935 Programında devletçilik ilkesi ile ilişkili görülebilecek yeni maddeler yer almıştır. Programın 15. maddesinde ülkenin sanayileşmesi için, devletin ve özel girişimlerin meydana getireceği kurumların bir ana programa uygun olacağı ifade edilmektedir[478]. Böylece ekonomik planlama da net bir biçimde devletçilik ilkesinin bir öğesi olarak programa

[475] A. g. e., s. 34.
[476] **C.H.P. Programı Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır**, s. 10.
[477] Parla, **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları-Cilt 3: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u**, s. 68.
[478] **C.H.P. Programı Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır**, s. 9.

girmiştir. Nitekim bu programın hazırlanmasından önce, 1934 yılında Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı devreye sokulmuştur.

Maddenin devamında devlet planlarının, ülkenin kısa bir süre içinde sanayileşmesi amacına göre yapılacağı belirtilmektedir[479]. Daha önce de dile getirildiği gibi, devletçilik öncelikle ülkenin sanayileşmesine yönelik politikaları ifade etmektedir. Bu bağlamda devletçi politikaların en belirleyici yönü, tarım dışı üretken alanlarda devletin asli yatırımcı ve üretici unsur olarak belirmesidir. Sanayi ve madencilik sektörlerinde devlet, yatırımların ve üretimin büyük kısmını yapan sürükleyici kesimi haline gelmiştir. Bunun yanı sıra devlet bu dönemde demiryollarına, şilepçilik haricinde denizyollarına, millileştirmelerin ardından belediye hizmetlerine ve enerji alanına hâkim olmuştur.[480]

Yine 1935 Programının 15. maddesinde sanayinin ülkenin belli yerlerine toplanması yerine sanayi tesislerinin kurulmasının ekonomik de olması kaydıyla, ülkeye yayılmasının göz önünde tutulduğu dile getirilmektedir. Ayrıca üreticilerle tüketiciler arasında çıkar kavgalarını önlemek için devletin bütün sanayi alanlarında fiyat kontrolü yapacağı ifade edilmektedir.[481] Daha önce halkçılık ilkesi ele alınırken belirtildiği gibi, solidarizm cumhuriyetin ve CHP'nin ileri gelenlerinin düşünsel dünyasını yoğun bir biçimde etkilemiştir. Bu bağlamda tek parti rejimi tarafından farklı toplumsal kesimler arasında olduğu kadar, üreticilerle tüketiciler arasında da bir çıkar çatışması yaşanmasının önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Daha önce söz edildiği gibi, 1935 Programının kabul edildiği Dördüncü Büyük Kurultayda bizzat dönemin CHP Genel Sekreteri Recep Peker, korporatist bir devlet yapısının tercih edilmemesinin gerekçesini, üreticilerin kendi aralarında örgütlenmesinin tüketiciler açısından zararlı, "bir başka çeşit sınıf mücadelesine" yol açması olduğunu dile getirmiştir. Bu anlayış doğrultusunda tek parti döneminde özellikle işçi kesiminin örgütlenmesi neredeyse tamamen kısıtlanmıştır. Bununla beraber söz konusu hükümde, üreticilerle tüketiciler arasında bir çıkar çatışmasının yaşanmasını engellemek için ekonomide de aktif bir rol oynayarak fiyat kontrolü yapması öngörülmektedir. Dolayısıyla devletçilik ile halkçılığın, Tekeli ve Şaylan'ın daha önce söz edilmiş olan iddiasının aksine kısmen de olsa

[479] A. g. e., s. 9.
[480] Boratav, s. 70.
[481] **C.H.P. Programı Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır**, s. 9.

etkileşim içinde bulunduğu yahut daha doğru bir ifadeyle devletçi politikaların, halkçılığın toplumsal dayanışma ve uyum amacı doğrultusunda kullanıldığı görülmektedir.

1935 Programının 15. maddesinde ayrıca devlet fabrikaları için de finansal ve teknik bir kontrol düzeni kurulması öngörülmektedir. Sermayesinin çoğu veya tamamı devletin olan sanayi kurumlarının mali kontrollerinin, ticari olan mahiyetlerine uygun düşecek şekilde düzenleneceği, rasyonel çalışmaya önem verileceği ve rasyonelleştirme amacıyla yapılanlar hariç olmak üzere tüketicilerin aleyhine fiyat birliği yapan tröst ve kartellere izin verilmeyeceği belirtilmektedir.[482]

1939 Programında söz konusu madde büyük oranda aynı kalmış, yalnızca kurulması amaçlanan sanayinin önüne "milli" sıfatı eklenmiş ve tröst ile kartel yasağının bir istisnası olarak rasyonelleştirme amacıyla yapılacak olanların bu yasağın dışında kalacağına dair ifadeye yer verilmemiştir. (madde 16)[483]

Bununla beraber hem 1935 Programında hem 1939 Programında tekel idarelerinin, hazineye gelir sağlamak ve ilgili ürünlerin değerini korumak bakımından ulusal ekonomi için faydalı kurumlar olarak görüldüğü ifade edilmiştir. (sırasıyla madde 40 ve madde 41)[484]

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'na girmemiş olmasına rağmen cephelerde fiilen savaşmanın dışında savaş ekonomisinin yarattığı koşullardan derinden etkilenmiştir. Yetişkin nüfusun büyük bölümünün askere alınması, üretimde büyük düşüşlere yol açarken, savaştan önce başlamış olan planlama çalışmaları ve sınai yatırım programları, savunma harcamalarının bütçedeki ağırlığının oldukça artması nedeniyle rafa kalkmıştır.[485] Bu bağlamda 1938'de ilan edilen İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı hayata geçirilememiştir.

Savaş yıllarında sırasıyla Başbakanlığı yürüten Refik Saydam ve Şükrü Saraçoğlu'nun hükümetlerinin karşı karşıya kaldığı temel iktisadi sorunlar, azalan üretimin ve ithalatın neden olduğu darlıkların ve enflasyonist baskıların "halk yığınlarının tahammül sınırını aşmasını önlemek ve büyük kentlerin beslenmesini, ısınmasını ve giyinmesini

[482] A. g. e., s. 9.
[483] **C.H.P. Programı Partinin Beşinci Büyük Kurultayının 1-Haziran 1939 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir**, s. 12.
[484] **C.H.P. Programı Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır**, s. 13; **C.H.P. Programı Partinin Beşinci Büyük Kurultayının 1-Haziran 1939 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir**, s. 17-18.
[485] Boratav, s. 81.

sağlayabilmek" olmuştur. Refik Saydam döneminde bu sorunlar katı bir denetim yoluyla çözülmeye çalışılmıştır. 18 Ocak 1940'da kabul edilen 3780 sayılı Milli Korunma Kanunu bu yaklaşımın ana aracı olmuştur[486]. Söz konusu kanunla olağandışı durumlar olarak tanımlanan genel veya kısmi seferberlik ilanı, devletin savaşa girme olasılığı ve Türkiye'yi de ilgilendiren yabancı devletler arasında savaşın yaşanması halinde, "devletin bünyesini iktisat ve milli müdafaa bakımından takviye maksadıyla" hükümete son derece geniş yetkiler tanınmaktadır[487]. Bu çerçevede hükümet, özel sektöre ait sanayi kuruluşları için üretim hedefleri belirlemek, fabrikalara ve madenlere el koymak, bütün piyasalardaki fiyatları kontrol etmek gibi yetkilerle donatılmıştır. Ayrıca zorla çalıştırma ve işçilerin işlerinden ayrılmaması gibi hükümler içeren bu kanunla işçilere tanınan haklar da rafa kaldırılmıştır. Bu bakımdan burjuvazi kanundan çok da şikâyetçi olmamıştır.[488]

Korkut Boratav'a göre "bu sistem ne kusursuz işlemiş, ne de tamamen iflas etmiştir." Ordunun iaşesi sağlanmış, kentli nüfus da gelirleri fazla zorlanmadan ekmek ve kömür edinebilmiş olsa da piyasanın denetim altına alındığı her alanda yaşanan "karaborsanın, istifçiliğin ve rüşvet ve nüfuz ticaretinin önüne geçilememiştir."[489] Yine de kanımca kanun çerçevesindeki uygulamaların başarısız olduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür.

1942 Temmuzunda Refik Saydam'ın ölümünün ardından başbakanlığa getirilen Şükrü Saraçoğlu ise piyasalar üzerindeki sıkı denetim mekanizmalarını gevşetme veya kaldırma yoluna gitmiştir. Söz konusu politika değişikliği, kentlerde fiyatların ve çiftçilerle tüccarların kazançlarının büyük oranda artmasına yol açmıştır. Oluşan aşırı kazançlar ve enflasyon karşısında Saraçoğlu hükümeti, Varlık Vergisi ile Toprak Mahsulleri Vergisi gibi iki olağanüstü vergi çıkarmıştır.[490]

Özellikle Varlık Vergisi, yol açtığı sosyo-ekonomik sonuçlar bakımından önem taşımaktadır. 11 Kasım 1942'de kabul edilen 4305 sayılı Varlık Vergisi Kanunu'nda özel komisyonlar tarafından tarh edilip bir kereliğine toplanan ve itiraz hakkı bulunmayan olağanüstü bir vergi öngörülmüştür. Vergi borçlarını bir ay içinde ödeyemeyenlerin malları

[486] A. g. e., s. 83.
[487] **Milli Korunma Kanunu**, Resmi Gazete ile neşir ve ilânı: 26 Ocak 1940, Sayı: 4417.
[488] Çağlar Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s. 155.
[489] Boratav, s. 84.
[490] A. g. e., s. 84-85.

haczedilmiş, buna rağmen borcunu ödeyemeyenler ise bedenen çalıştırarak borçlarını ödetmek amacıyla Aşkale'deki çalışma kampına gönderilmiştir. Her ne kadar kanun metninde açık bir ayrım yapılmamış olsa da, verginin uygulanmasının hazırlık aşamasında mükelleflerin dini ve etnik kökenlerine göre farklı oranda vergilendirilecekleri "yazılı olmayan" bir kural olarak gündeme gelmiş, toplam vergi tahsilatının da yarıdan fazlası gayrimüslimlerden yapılmıştır.[491] Son kertede Varlık Vergisi'nin adaletsiz, keyfi ve dini ayrıma dayalı bir şekilde uygulandığı görülmektedir. Birçok gayrimüslim borçlarını ödeyebilmek için ellerindeki malları zararına satmak durumunda kalmıştır. Bunun sonucunda Müslüman burjuvazinin elindeki servet birikimi artmıştır. Ayrıca borcunu ödeyemediği için Aşkale'ye gönderilenlerin tamamının gayrimüslim olduğunu da belirtmek gerekir. Özellikle vergi tahsilatının büyük kısmının yapıldığı İstanbul'da, Maliye Bakanlığı tarafından haczedilerek satışa çıkarılan gayrimenkullerin kayda değer bir kısmının, Sümerbank, Toprak Mahsulleri Ofisi, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. gibi kamu iktisadi teşekkülleri, İş Bankası, Umum Sigorta ve Milli Reasürans gibi milli sigorta şirketleri, İstanbul Belediyesi ve Vakıflar Umum Müdürlüğü olmak üzere bizzat resmi ve yarı-resmi kuruluşlar tarafından alınmış olması çarpıcı bir husustur.[492]

Savaş sırasında hazırlanan 1943 Programında devletçilik ile ilgili kısım yeni baştan kaleme alınmıştır. Söz konusu kısımda kısa süre içinde "Türk milletini ileri medeniyet seviyesinde, kudretli ve geçim şartları yükselmiş" bir düzeye ulaştırmanın ve ülkeyi her bakımdan bayındır hale getirmenin partinin esas görevlerinden olduğu dile getirilmektedir. Bu amaç doğrultusunda partinin "fertlerin ve hükmî şahısların bütün vasıta ve çalışmalarında ve Devletin bütün kuvvetlerinden aynı zamanda istifade etmeği lüzumlu" gördüğü

[491] **Varlık Vergisi Hakkında Kanun**, Resmi Gazete ile neşir ve ilânı: 12 Kasım 1942, Sayı: 5255; Boratav, s. 85; Ayhan Aktar, **Varlık Vergisi ve 'Türkleştirme' Politikaları**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, s. 136, 181-182.

[492] Varlık Vergisi'ne ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Aktar, s. 135-214. Saraçoğlu hükümetinin devreye soktuğu bir diğer olağanüstü vergi olan Toprak Mahsulleri Vergisi ise 1926'da aşarın kaldırılmasının ardından tarıma yönelik büyük çaptaki ilk dolaysız vergi olmuştur. Tarımsal ürünleri hasılatının % 10'unun alınmasını hükme bağlayan Toprak Mahsulleri Vergisi, özellikle piyasa için üretmeyen küçük çiftçilere ve yoksul köylülere ağır bir yük getirmiştir. Ancak kırsal kesimdeki güç ilişkilerinin de etkisiyle savaş döneminde büyük çiftçinin elde ettiği aşırı kazancın vergilendirilerek toplanması konusunda başarısız olmuştur. Bkz. Boratav, s. 85-86; Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 290-291.

belirtilmektedir. Buna göre devletçilik ilkesi söz konusu ihtiyaçtan doğmuştur.[493] Önceki programların aksine bireysel faaliyetlerin esas tutulduğuna dair bir ifade yer almamıştır.

Bununla beraber ilgili kısmın devamında partinin "şahısların bugün hiç veya kâfi derecede yapamadığı işleri Devlet eli veya sermayesi ile yapmağa" çalışacağı ifade edilmektedir. Devletin özel girişimleri teşvik etmesinin, düzenlemesinin ve denetlemesinin doğal olduğu vurgulanmaktadır.[494] Bu anlamda önceki programlarda benimsenen temel yaklaşım korunmaktadır.

Ayrıca partinin devletçiliğinin, millet menfaatinin zorunlu kılmadığı hiçbir biçimde hususi menfaatlerle mücadele etmeyeceği belirtilmektedir[495]. Bununla ilgili olarak Parla, daha önce dile getirildiği gibi devletçilik ilkesine ilişkin devlet sosyalizmi yakıştırmalarının yersizliği bir yana devlet kapitalizmi açısından bile oldukça temkinli bir yaklaşımın söz konusu olduğunu düşünmektedir[496].

Bütün bunların yanı sıra "devletçiliğimiz açık veya kapalı olarak hiç bir hususî menfaate vasıta kılınamaz" denilmektedir[497]. Görünen o ki devletçiliğin bir tür kayırmacılığa dönüşmesine izin verilemeyeceğini belirtme gereği duyulmuştur. Başından itibaren yoğunluğu ve biçimi değişmekle birlikte nüfuz ticaretinin veya başka bir değişle aferizmin geçerli olduğu düşünüldüğünde, bunun önüne geçileceği iddiasının pek de gerçekçi olmadığı ortadadır.

Önceki programlardaki kamulaştırma ve bunun için tazminat ödenmesine ilişkin hükme bu sefer yer verilmemiştir. Genel olarak değerlendirildiğinde, 1943 Programında devletçilik ilkesinin yorumlanışı, önceki programlardakinden çok da farklı değildir.

---

[493] **C.H.P. Programı Partinin VI. Büyük Kurultayının 14.VI.1943 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir**, s. 5. Savaş sırasında hazırlanan bu programda ayrı iktisat ve maliye bölümleri bulunmamaktadır. Bunun yerine "Dünya Savaşı İçinde Yönetim" ve "Dünya Savaşından Sonraki Olasılıklar" başlıklı bölümler yer almıştır.
[494] A. g. e., s. 5.
[495] A. g. e., s. 5.
[496] Parla, **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları-Cilt 3: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u**, s. 46.
[497] **C.H.P. Programı Partinin VI. Büyük Kurultayının 14.VI.1943 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir**, s. 5.

İkinci Dünya Savaşı sırasında bir anlamda inatla savaş dışı kalma politikası güden Türkiye, ekonomik olarak da savaşın yol açtığı büyük güçlüklerle karşı karşıya kalmıştır. Savaşın sonuna gelindiğinde ülke iyice yoksullaşmış bir haldedir. Özellikle geniş halk yığınları, çok ciddi sıkıntılarla boğuşmaktadır. Savaş sonrasında ülkenin yönetici elitleri, Batı bloku içinde yapılan temel anlaşmalara ve oluşturulan yeni siyasi, ekonomik ve askeri örgütlere dâhil olmaya çaba sarf etmiştir. Öncelikle 25 Nisan 1945'te San Fransisco'da toplanan Birleşmiş Milletler Konferansı'na katılarak BM'nin kurucu devletleri arasında yer alabilmek için 23 Şubat 1945'te Almanya ve Japonya'ya savaş ilan edilmiştir. Türkiye'nin Batı bloku içinde yer alma çabasında, savaş sonunda SSCB'nin, Türkiye'nin doğu sınırlarında kendi lehine değişiklik yapılması, Boğazlarda ortak bir savunma yapılması için kendisine üs verilmesi ve Montreux'nün gözden geçirilmesine ilişkin taleplerinin[498] yarattığı güvenlik kaygısı da etkili olmuştur. Bunun sonucunda yönetici elitler, özellikle ABD'nin siyasi, askeri ve ekonomik desteğini elde etmeye çalışmıştır.

Ekonomi alanında sava sonrası dönemin temel kuralları, Temmuz 1944'te yapılan Bretton Woods Konferansı'nda belirlenmiştir. Dünya ticaretini serbestleştirecek uluslararası ticari ve mali bir sistem kurmak üzere toplanan bu konferansta ABD'nin bu konuya ilişkin görüşleri kabul edilmiştir[499]. Türkiye söz konusu konferansta temsil edilmemiştir. Bununla birlikte konferansta kurulması kararlaştırılan Uluslararası Para Fonu (IMF) ile Dünya Bankası'na 1947'de üye olmuştur. Böylece bir bakıma Türkiye'nin, ABD tarafından tasarlanan yeni uluslararası ekonomik sistemle bütünleşmesi kesinleşmiştir.

Söz konusu gelişmenin etkisiyle Türkiye, 1930'lu yıllardan itibaren sürdürdüğü korumacı, kapalı iktisadi politikalardan dışa açık iktisadi politikalara geçmiştir. 1946 yılından başlayarak, önceki yıllarda uygulanan kapalı ve korumacı iktisat politikalarının yerine "ithalatın serbestleştirildiği, dış yardım, dış kredi ve yabancı sermaye hareketlerinin yoğunlaştığı yeni bir dönem[e]" girilmiştir. "Serbest dış ticaret politikaları; dış piyasaya yönelik tarım ve madencilik gibi faaliyet alanlarıyla inşaat ve altyapı yatırımlarına ağırlık verilmesi sonucunu doğur"muştur.[500] Bu bağlamda devletçilik de bu dönemde değişime uğramaya başlamıştır. Bu değişime muhalefet partilerinin benimsediği politikalardan ziyade

[498] Bununla ilgili olarak bkz. Mustafa Aydın, s. 472-474.
[499] Baskın Oran, "1945-1960: Dönemin Bilançosu", Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, cilt: 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 480-481.
[500] Makal, s. 458-459.

Truman Doktrini sonrasında devreye sokulan Marshall Yardımı'nın yoğunlaştırdığı ABD etkisi yol açmıştır. Hükümete tavsiyelerde bulunmak üzere ülkeye gelen özel sektör mensuplarından oluşan ABD'li ekonomik heyetler, hükümeti devletçilikten uzaklaşmaya yönlendirmiştir.[501]

Aynı dönemde giderek etkinliğini arttıran DP muhalefeti de ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilmesinde özel sektörün önemini vurgulamaktadır. Bu anlamda Ahmad'ın da belirttiği gibi özellikle Batılı gözlemciler arasında, en çok dikkati çeken konu da bu olmuştur.[502] Elbette DP, anayasada yer alan devletçiliği, diğer ilkelerde de olduğu gibi benimsemiştir. Nitekim 1946 yılında hazırlanan parti programının Umumi Prensipler başlıklı kısmında devletçilik, "iktisadî alanda uzun zamandan beri devam eden boşluğu biran evvel doldurmak, iş hacmini genişleterek yurttaşların geçim ve refah seviyesini yükseltmek" amacıyla devletin, hem doğrudan doğruya iktisadî faaliyetlere girişmesi hem de düzenleme, teşvik ve yardım yoluyla özel teşebbüs ve sermayenin umumi menfaate en uygun şekilde ve süratle gelişmesinde görev alması olarak tanımlanmıştır. (madde 17)[503]

Programın Sanayi İşleri başlıklı kısmındaysa iktisadî hayatta özel teşebbüs ve sermayenin faaliyetinin esas olduğu, bu nedenle özel teşebbüs ve sermayeye serbestlik ve güvenle çalışma şartları ile yeni iş sahaları sağlanması gerektiği belirtilmektedir. Faaliyet alanlarının sınırlarının iyice belirlenmesi şartıyla, özel teşebbüs ile devlet teşebbüslerinin uyum içinde çalışmalarının mümkün ve faydalı olduğu dile getirilmektedir. (madde 42)[504]

Devletin doğrudan doğruya girişeceği iktisadî teşebbüsler, özel teşebbüs ve sermayenin gücünün yetmediği veya karlı bulmadığı ancak "bütün ekonomik faaliyetlere müessir olacak" ve ülke savunmasını sağlayacak alanlar; ana sanayii ve büyük enerji santrallarının kurulması, demiryolu, liman, su işleri; büyük ulaşım araçları inşa edilmesi ve işletilmesi, ayrıca milletin daimi menfaatleri bakımından devlet elinde bulunmasının daha faydalı görüldüğü büyük maden ve orman işletmeleri olarak sayılmaktadır. Devletin girişeceği iktisadî işlerde, kâr amacından ziyade, benzeri özel işletmeleri sarsmamak kaydıyla millî ekonominin gelişmesi ve halkın ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla hareket edeceği

[501] Ahmad, s. 160.
[502] A. g. e., s. 31.
[503] **Demokrat Parti Programı 1946**, s. 5.
[504] A. g. e., s. 12-13.

ifade edilmektedir. (madde 44) Devletin iktisadî faaliyetleri düzenlemek için alacağı tedbirlerde ise fiili tekelleri, milli emek ve sermayenin israfını, genel çıkara ve toplumsal adalete aykırı istismarları önlemek gibi amaçlarla hareket edeceği belirtilmektedir. (madde 45) Bunun yanı sıra devlet tarafından kurulup, özel sektör tarafından daha rantabl işletilebileceği anlaşılan işletmelerin elverişli şartlarla özel teşebbüse devredilebilmesi gerektiği dile getirilmektedir. Devlet işletmeleri ile özel işletmelerin hiçbir şekilde birbirinden farklı muamele ve şartlar altında bulundurulmaması gerektiğinin altı çizilmektedir. (madde 47) Devletçilik politikasının devlete yüklediği her tür görevin layıkıyla başarılabilmesinin, "iktisadi idare cihazının iktisadi ve ticari zihniyete ve esaslara göre işlenmesine bağlı" olduğu vurgulanmaktadır. (madde 50)[505]

Programın Ticaret İşleri başlıklı kısmında da piyasalarda emniyet ve istikrarın sağlanmasının şart olduğu ve kesin bir zaruret olmadıkça piyasalara karışılmaması gerektiği belirtilmektedir. Bu alanda devlete düşen en önemli görevin, rekabetin ortadan kalkmasını ve daralmasını önlemeye çalışmak olması gerektiği dile getirilmektedir. (madde 51)[506]

Son kertede DP'nin devletçilik ilkesinin tek parti dönemindeki yorum ve uygulamalarına nazaran devlet sektörünün çok daha net bir biçimde sınırlandırıldığı bir yaklaşım benimsediği görülmektedir. Bunun yanı sıra piyasalara mümkün mertebe karışılmaması gerektiği vurgusundaki liberal söylem de bu dönemde Batı dünyasında ABD'nin öncülüğünde güçlenen ticaretin serbestleştirilmesi eğilimiyle uyumludur.

DP'nin 20-25 Haziran 1949 tarihleri arasında yapılan İkinci Büyük Kongresi'nde söz konusu maddeler açısından kayda değer yegâne değişiklik özelleştirmeyle ilgili olmuştur. Buna ilişkin madde yeniden kaleme alınarak, programda sayılmış olan devletin doğrudan doğruya ekonomik faaliyet yürütmesi gerekli görülen alanlar dışındaki devlet işletmelerinin elverişli şartlarla özel teşebbüse devredilmesi gerektiği belirtilmiştir. (madde 48) Daha "rantabl" işleyebileceği düşünülen işletmelerin özel teşebbüse devredilebileceğine dair önceki ifadeye nazaran daha kesin bir dille özelleştirme yanlısı bir söylem benimsenmiştir. Bu bağlamda programa yeni bir madde de eklenerek, gelir elde etmek amacıyla oluşturulup bizzat devlet tarafından işletilmeleri nedeniyle ülkede "iş hacmini daraltan, hayatı pahalılaştıran

[505] A. g. e., s. 13-15.
[506] A. g. e., s. 15-16.

tekel fabrikalarının", özel teşebbüse ve sermayeye elverişli şartlarla devredilmesinden yana olunduğu dile getirilmektedir. (madde 51)[507]

Daha önce de dile getirildiği gibi, DP'nin giderek etkinliği artan muhalefeti karşısında CHP ise bu dönemde çok partili hayatın beraberinde getirdiği siyasal rekabete uyum sağlamaya çalışmaktadır. 1947 Kurultayında kabul edilen yeni program, öncelikle böyle bir çabanın bir ifadesidir. Bu çerçevede devletçilik ilkesi de gözden geçirilmiştir.

Söz konusu programda partinin devletçiliğinin, milli ekonomiyi bir bütün olarak kısa zamanda geliştirerek, milletin yaşam şartlarını dünyanın o günkü mevcut gereklerine uygun ve üstün bir seviyeye ulaştırmak amacından doğmuş olduğu belirtilmektedir. Bunun yanı sıra bu ilkenin, milli ekonominin her kolunu birbirini tamamlayacak şekilde ileri teknik cihazlarla donatarak, milli çalışmanın verimliliğini arttırmayı ve milli sermayenin yararlı alanlarda çalışmasını sağlamayı gerektirdiği ifade edilmektedir. (madde 7) Devlet bu amaçlara ulaşmak ve milli ekonomide kamu menfaatlerini ve hizmetlerini ve milli savunmayı sağlamak için doğrudan doğruya teşebbüste bulunmakla görevlidir. Söz konusu işler ise "büyük maden işletmeleri, büyük enerji santrallarının ve ağır endüstrinin kurulması, savunma endüstrisi, bayındırlık işleri gibi büyük teşebbüslerle, kamu hizmetlerini ilgilendiren ulaştırma ve PTT gibi teşebbüslerden ibarettir." (madde 8) Programda partinin, söz konusu alanlar dışındaki bütün işlerin özel teşebbüs eliyle kurulmasını ve devletin özel teşebbüsleri teşvik etmesini, korumasını ve gerekli yardımlarda bulunmasını esas saydığı ifade edilmektedir. Bütün bunlara rağmen özel teşebbüsün başarılı olamadığı veya kazançlı bulmadığı işleri, devletin üzerine alabileceği belirtilmektedir. (madde 9)[508]

1947 Programında devletçiliğin alanı oldukça daralmış ve bu bağlamda DP'nin 1946 Programında olduğu gibi devlet tarafından yürütülecek ekonomik girişimlerin sınırları net bir biçimde belirlenmiştir. Bu iki parti programında da devlet işletmeciliği için öngörülen iş alanları hemen hemen aynıdır.

1947 Programının 9. maddesinde ayrıca özel teşebbüsün tam bir güvenlik içinde çalışabilmesi için ülkede "hangi işlerin nerelerde, ne kadar zamanda ve ölçülerde

[507] **Demokrat Parti Tüzük ve Program (İkinci Büyük Kongrede kabul edilmiştir)**, Ankara: Doğuş Matbaası, 1949, s. 62-63.
[508] **C.H.P. Programı Partinin VII. Kurultayınca Onanmıştır**, s. 46.

yapılmasının milli ihtiyaçlar bakımından zaruri ve uygun olduğunu[n]" belirlendiği plan ve programların devlet tarafından ilan edilmesinin gerekli görüldüğü belirtilmektedir[509]. Bu anlamda planlamaya önem verildiğinin altı çizilmektedir. Ancak asıl dikkat çekici olan, planlamaya özel girişimin güvenlik içinde çalışabilmesi için gerek duyulduğunun belirtilmiş olmasıdır. Esasen buna benzer bir hüküm, DP Programında da yer almaktadır. Söz konusu programın 43. maddesinde özel teşebbüs ve sermayenin istikrar ve güvenle çalışması bakımından devlet iktisadî faaliyetlerinin sınırlarının kesin olarak belirtilmesinin gerekli olduğu ifade edilmektedir. Bunun için devletin ele alacağı işlerin uzun vadeli genel bir plana bağlanması suretiyle önceden herkesçe bilinmesi imkânı yaratılmalıdır.[510] Dolayısıyla artık özel sektörün rahatça çalışabilmesi için, devletin uzun vadeli faaliyet ve hedefleri konusunda bilgilendirilmesi gerektiği fikrine de dayandırılan bir planlama anlayışı her iki parti tarafından da savunulmaktadır.

CHP'nin 1947 Programında ayrıca partinin kamu sektörünün özel sektörle eşit şartlarda faaliyet göstermesi esasını benimsediği dile getirilmektedir. Devletin "faydası, belli ve mahdut kişilere inhisar etmemek üzere" tüzel kişilerle ortaklıklar kurabileceği, ancak bu ortaklıkların açık veya kapalı hiçbir şekilde istismar edilemeyeceği belirtilmektedir. (madde 10) Bunun yanı sıra halkın her türlü istismardan korunması amacıyla ekonomik girişimlerin ve faaliyetlerin, "normal işleme ve gelişmelerine engel olmayacak usul ve tedbirlerle" devlet tarafından düzenlenmesi ve denetlenmesi gerekli görülmektedir. (madde 11) Devlete ait ekonomik işletmelerin kazanç düşüncesiyle yersiz fiyat artışları yaparak halkın yaşama şartlarını zorlamaktan kaçınmaları ve ülkede "ferahlık, genişlik yaratma amacını" taşıması esastır. (madde 12)[511] Özellikle bu son iki hüküm açısından da CHP ile DP programları arasında ciddi benzerlikler bulunmaktadır. Nitekim daha önce belirtildiği gibi, DP Programında devletin iktisadî faaliyetleri düzenlemek için alacağı tedbirlerin amaçları arasında genel çıkara ve toplumsal adalete aykırı istismarları önlemek de sayılmakta, devlet işletmelerinin kâr amacından ziyade, özel sektörü sarsmamak kaydıyla millî ekonominin gelişmesi ve halkın ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla hareket edeceği vurgulanmaktadır.

[509] A. g. e., s. 46.
[510] **Demokrat Parti Tüzük ve Program (İkinci Büyük Kongrede kabul edilmiştir)**, s. 13.
[511] **C.H.P. Programı Partinin VII. Kurultayınca Onanmıştır**, s. 47.

1947 Programının 13. maddesinde devletçiliğin amaçlarından birinin "milli ekonomide çalışma hayatının sosyal adalet ve güvenlik içinde korunması" amacıyla tedbirler alınması olduğu dile getirilmektedir[512]. Böylece CHP Programında ilk defa devletçilik ilkesi, sosyal adalet ve güvenlik kavramlarıyla ilişkilendirilmiştir.

Programda ayrıca milli ekonomiye ilişkin planlar hazırlayacak ve hükümete önerilerde bulunacak uzmanlarla ilgililerden oluşan yetkili bir "Ekonomi Genel Meclisi" oluşturulması ve bu meclisin hükümetin ekonomiyle ilgili kanun ve tüzük tasarılarını önceden incelemek ve görüş bildirmekle de görevli kılınması gerektiği belirtilmektedir. (madde 14)[513]

Programın Ticaret ile Endüstri başlıklı kısımları içindeki kimi maddeler de devletçilik ilkesi ile ilgilidir. Bu çerçevede partinin ticareti milli ekonominin gerekli bir unsuru ve serbest rekabeti de milli ticaretin gelişmesi için başlıca şart saydığı dile getirilmektedir. Ticaretin hem üreticilere hem de tüketicilere fayda sağlaması için teşvik edileceği ve bu amaç doğrultusunda ticaretin, özel kurullar ve devlet tarafından düzenlenmesinin ve denetlenmesinin lüzumlu olduğu belirtilmektedir. (madde 56)[514] Ancak bu kurulların nasıl ve kimlerden oluşacağına dair herhangi bir ifadeye yer verilmemektedir. Bununla beraber denetlemenin ötesinde düzenlemenin de devletin yanı sıra ticarete ilişkin özel kurullar tarafından yapılacağının belirtilmesi dikkat çekicidir. Esasen 14. maddeyle birlikte düşünüldüğünde, bir bakıma devletin ekonominin planlanması, düzenlenmesi ve denetlenmesi konusunda tek başına davranmayıp, uzmanların görüşünü alacağı ve özel sektörle beraber hareket edeceği vaat edilmektedir.

Programın 61. maddesinde ülkenin sanayileşmesi konusunda kanunlara uygun ve eşit şartlarla yabancı sermayeden yararlanılacağı dile getirilmektedir. Ayrıca devlet tarafından yapılacak sanayi tesislerinin gelişmeye elverişli yerlerde kurulmasına dikkat edileceği, bununla birlikte sanayinin ülkenin belli yerlerinde toplanması yerine farklı bölgelere yayılmasının daha uygun bulunduğu ifade edilmektedir. (madde 62)[515] Bu anlamda 1935 ve 1939 Programlarında yer alan, ancak sanayiye ilişkin bir kısmın olmadığı 1943 Programında doğal olarak bulunmayan söz konusu yaklaşım 1947 Programında da korunmaktadır. Bunun

[512] A. g. e., s. 47.
[513] A. g. e., s. 47.
[514] A. g. e., s. 52.
[515] A. g. e., s. 53.

yanı sıra 64. maddede "devlet teşebbüslerinde merkezci usuller yerine sorumluluğu, yetkiyi ve şahsi teşebbüs vasıflarını göz önüne alan ve işin bünyesine ve mahiyetine uygun bulunan bir idare ve işletme tarzının" ve bu tür işletmelerdeki personelin ücret sisteminde verimi arttıracak teşvik edici usullerin uygulanmasının gerekli görüldüğünden söz edilmektedir[516].

Genel olarak değerlendirildiğinde, 1947 Programının kabul edilmesinin ardından iki partinin devletçilik ilkesiyle ilgili tutumlarının oldukça benzer hale geldiğini rahatlıkla söylemek mümkündür. Aradaki yegâne fark özelleştirme konusundadır. Her iki parti de devlet işletmeciliği için aşağı yukarı aynı iş alanlarını öngörmektedir. Bununla beraber DP tarafından söz konusu alanların dışında faaliyet gösteren devlet işletmelerinin özel sektöre devredilebileceği dile getirilirken, 1949'da yapılan program değişikliği ile birlikte çok daha kesin bir dille bu işletmelerin özelleştirilmesi gerektiği savunulmuştur. Oysa CHP'nin 1947 Programında özelleştirmeye ilişkin somut bir hüküm yer almamaktadır. Nitekim bu duruma değinen Boratav da CHP'nin devlet işletmeciliğinin gerekli görüldüğü alanların dışında yeni kamu yatırımlarına girişmemeyi kabul ettiğini ancak mevcut işletmelerin özelleştirilmesini benimsemediğini düşünmektedir[517]. Son kertede 1950 seçimlerine gidilen süreçte CHP ile DP'nin devletçilik konusunda benimsedikleri söylemler büyük oranda ortak değerlendirmelere ve hedeflere sahiptir.

1. 2. 3. Kamusal Haklar

Vatandaşların kamusal haklarına ilişkin hükümler ilk defa CHP'nin 1931 Programı'nda yer almıştır. Bundan önce CHP'nin bir programa sahip olmadığı dönemde, kısmen de olsa bu işlevi yerine getiren 1923 ve 1927 Nizamnamelerinde ise kamusal haklara ilişkin herhangi bir hüküm bulunmamaktadır.

1931 Programı'nın 4. maddesinde kamusal haklar olarak bireysel ve toplumsal özgürlük, eşitlik, masuniyet (dokunulmazlık) ve mülkiyet hakları sayılmaktadır. Ayrıca tek dereceli seçimi uygulamanın partinin amaçları arasında olduğu, bununla birlikte vatandaşların seçeceği kişileri tanıyabilecek şartlar ve vasıflarla donatılması gerektiği ifade edilmektedir. Bu geçekleştirilene kadar, iki dereceli seçimin "demokrasinin hakiki icaplarına daha uygun" olduğu ileri sürülmektedir. Aynı maddede vatandaşların siyasi hakları noktasında cinsiyet

[516] A. g. e., s. 53.
[517] Boratav, s. 98-99.

farkının gözetilmediği belirtilmektedir. Buradan hareketle kadınların belediye seçimlerinde olduğu gibi milletvekili seçimlerinde de siyasi haklarını kullanmaları için gerekli zemini hazırlamak, fırkanın amaçlarından biridir.[518] Kadınlara genel seçimlerde oy hakkı tanınması ilgili olarak Parla, bunun "erkek seçmenlerin milletvekillerini bir dereceli genel oyla seçemediği bir sistemde, parti başkanlığınca belirlenen 'Satı Kadın'larla sınırlı kalacak bir sembolizm" olduğu kanısındadır[519].

1935 Programı'nda vatandaşlara tanınan kamusal haklar aynen tekrar edilmekte ancak bu hakların, "devletin varlık ve otorite sınırı ile buçlanmış" (kısıtlanmış) olduğu vurgulanmaktadır. Bunun yanı sıra ferdi ve hükmi şahsiyetlerin faaliyetlerinin, genel çıkara aykırı olamayacağı belirtilmektedir. (madde 4)[520] 1931 Programı'nda olmayan bu iki ifade, 1935 Programı'nda kamusal hak ve özgürlükler açısından ciddi bir geriye gidişin söz konusu olduğunu göstermektedir. Bu anlamda bireyin hakları ve faaliyetleri, devletin otoritesi ve kamusal çıkarlarla sınırlandırılmış, böylelikle neredeyse tamamen ortadan kaldırılabilir hale getirilmiştir.

1935 Programı'nın 4. maddesinde ayrıca partinin vatandaşlara hak ve ödev vermekte kadın erkek ayırmadığı belirtilmektedir[521]. Kadın erkek eşitliğine ilişkin bu kısmın, 1931'deki halinde partinin vatandaşların siyasi hakları açısından cinsiyet farkı gözetmeyeceği ifade edilmektedir. Dolayısıyla vatandaşların "siyasi haklar"ından, vatandaşlara verilen "hak ve ödev"lere geçilmiştir. Söz konusu değişiklik, 1935 Programı'nın önceki programa nazaran, birey-devlet ilişkilerinde, devletin baskın rolünü daha da arttıran ve bireysel özgürlükleri iyice kısan bir siyasal yapı öngördüğünü gösteren bir başka örnektir. Nitekim Parla'ya göre de söz konusu ifade, kadın haklarının savunulmasından ziyade birey-devlet ilişkisi ile ilgilidir. Bu bağlamda devletin bireyin haklarına saygılı olması ilkesinden ziyade, bireye haklar veren bir

[518] **C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, Fırkanın 10 Mayıs 1931de Toplanan Üçüncü Büyük Kongresi Tarafından Kabul Edilmiştir**, s. 30.
[519] Parla, **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları-Cilt 3: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u**, s. 33.
[520] **C.H.P. Programı Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır**, s. 4.
[521] A. g. e., s. 5.

devletin ve toplum yerine devlete karşı ödevleri olan bireylerin öngörüldüğü bir anlayış söz konusudur.[522]

1935 Programı'nda milletvekili seçim kanununun yenileneceği ve ülkenin genel şartları açısından iki dereceli seçimin demokrasi gereği için en uygunu olduğu dile getirilmektedir[523]. (madde 4) Önceki programın aksine, ilerde tek dereceli seçime geçilmek istendiğine dair bir ifade yer almadığı gibi iki dereceli seçimin demokratik olduğu belirtilerek, bunun bir bakıma kalıcı bir sistem olacağı ima edilmektedir. Nitekim tek parti döneminde yapılan daha sonraki iki CHP programında da iki dereceli seçim sisteminin tercih edildiği belirtilmektedir. Bununla beraber 1939 Programı'nda iki dereceli seçimin demokrasinin ameli icaplarına daha uygun olduğu ifade edilmekte (madde 4)[524], 1943 Programı'ndaysa bu seçim sisteminin "amelî icaplara" uygun olduğu dile getirilmektedir[525]. (madde 4) Bu anlamda önceki programlardan farklı olarak, 1943 Programı'nda söz konusu sistemin "demokratikliği" değil sadece "pratikliği" vurgulanmıştır. Dolayısıyla 1931'den 1943'e kadar geçen sürede, CHP Programlarındaki iki dereceli seçim sisteminin tanımlanışı, adım adım "geçici" ancak "demokratik esaslara uygun" olmaktan "kalıcı" ve "pratik" olmaya evrilmiştir. Buradan hareketle CHP ileri gelenleri açısından, "demokratik olmak" veya belki daha doğru bir ifadeyle en azından "demokratik görünmek" kaygısının 1931'den itibaren giderek azaldığını rahatlıkla söylemek mümkündür. Hatta 1943 Programı itibariyle artık, "demokratik görünmek" ihtiyacı pek duyulmamaktadır. Parti programlarında söz konusu değişimin yaşandığı bu dönem daha önce dile getirildiği gibi, bütün dünyada ama özellikle Avrupa'da tek dereceli seçimlerle belirlenen çok partili liberal demokrasilerin gerilediği bir zaman dilimine denk gelmektedir. Bu bağlamda Avrupa'nın bile büyük kısmının otoriter ve totaliter rejimlerin kapladığı bir dönemde, yüzü her zaman Batıya dönük olan CHP yöneticileri açısından, Türkiye'deki idarenin demokratik görünmemesinden rahatsızlık duyulmasının nedenleri azalmışa benzemektedir. Son kertede söz konusu tanım değişikliği, CHP iktidarının

[522] Parla, **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları-Cilt 3: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u**, s. 33-34.
[523] **C.H.P. Programı Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır**, s. 5.
[524] **C.H.P. Programı Partinin Beşinci Büyük Kurultayının 1-Haziran 1939 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir**, s. 5.
[525] **C.H.P. Programı Partinin VI. Büyük Kurultayının 14.VI.1943 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir**, s. 4.

tek dereceli seçim sisteminin uygulandığı demokratik bir rejime geçmeye (en azından 1943 yılı itibariyle) istekli olmadığını göstermektedir.

Bu durum ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki yeni uluslararası konjonktüre bağlı olarak değişmiştir. Bununla ilgili olarak Mark Mazower, 1945 sonrasında Batı Avrupa'nın demokrasiyi yeniden keşfettiğini dile getirmektedir. Bu bağlamda "otoriter sağın iki savaş arasındaki dönemden kalma kalıntıları" olan Franco İspanyası ile Salazar Portekizi'nden uzak durulmuş ve bu rejimler "en azından Soğuk Savaş onları bir kez daha Özgür Dünya'nın şüpheli müttefikleri haline getirinceye kadar, Birleşmiş Milletler, Avrupa Ekonomik Topluluğu, hatta Marshall Planı gibi yeni uluslararası organizasyonların dışında tutulmuşlardı(r)". Ancak Mazower'e göre demokrasinin bu yeniden doğuşu, yalnızca 1919'a bir geri dönüş anlamına gelmemektedir. Bu bölgede yaşanan savaş ve savaş öncesindeki demokrasi deneyimleri, demokrasi kavramının içeriğinde önemli değişiklikler yaratmıştır. Öncelikle artık demokrasi, kadınların oy hakkını kazanması anlamında daha kapsamlı oy verme hakkı "ve politik yelpazenin her kesiminde gerçek toplumsal ve ekonomik haklara daha üst düzeyde bağlılık içer"mektedir. Bunun yanı sıra savaşın acı tecrübeleri de insan haklarına ilişkin kaygılara ve bireyin devletin gücüne karşı korunması ihtiyacına dair farkındalığa neden olmuştur.[526] Batı Avrupa'da yaşanan bu gelişmelerin, CHP iktidarı için sadece diplomatik ilişkiler bağlamında değil, siyasi ve kültürel etkileri bakımından da tamamen kayıtsız kalınamayacak bir durum yarattığını rahatlıkla söylemek mümkündür. Bunun sonucunda 1946 yılındaki olağanüstü kurultayda seçimlerle ilgili hüküm, "milletvekili seçimlerinde tek dereceli seçim taraflısıyız" ifadesiyle değiştirilmiştir[527]. Böylelikle tek parti döneminde yapılan bütün milletvekili seçimlerinde uygulanmış olan iki dereceli sistem terk edilerek tek dereceli seçim sisteminin kabul edilmesinin önü açılmıştır. Nitekim CHP Olağanüstü Kurultayı'nın toplandığı 10 Mayıs 1946'tan yalnızca birkaç hafta sonra 5 Haziran'da milletvekilleri seçimlerine ilişkin kanun değiştirilerek, tek dereceli seçim sistemine geçilmiştir.

Seçim sistemine ilişkin ifade değişiklikleri haricinde, hem 1939 hem de 1943 Programları, kamusal haklar bakımından 1935 Programı ile içerik olarak aynıdır. Bu alanda

[526] Mark Mazower, **Karanlık Kıta: Avrupa'nın Yirminci Yüzyılı**, çev. Dilek Cenkçiler, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010, s. 295-296.
[527] **C.H.P. Büyük Kurultayının Olağanüstü Toplantısı, 10.V.1946**.

bir değişim ancak çok partili hayat geçilmesinden sonra mümkün olabilmiştir. Bu çerçevede 1947 Programı'nda, insanca yaşamanın ve medeni her hukuk düzeninin esası ve siyasi hakların kaynağı olarak özgürlüğün görüldüğü ifade edilmiştir. Ayrıca aynı programda partinin, "insan kişiliğinin ve topluluğunun serbestçe serpilip gelişmesi için zaruri ve hayati bir şart" olarak değerlendirdiği "fikir, vicdan, söz, yazı, yayım, toplanma, dernek, sendika ve siyasi parti kurma ve başka medeni ve siyasi haklardan eşit olarak faydalanma gibi hak ve hürriyetleri sağlamayı, aileyi ve özel mülkiyeti korumayı" başlıca görevi bildiği belirtilmektedir. (madde 2)[528] 1947 Programı'nda tek parti dönemindeki programlarda hiç dile getirilmemiş bir yığın hak ve özgürlükten bahsedilmesinin yanı sıra ilk defa insan kişiliğinin serbestçe gelişmesinden de söz edilmektedir. Ayrıca devletin vatandaşlara tanınan hakları sınırlamasına ilişkin ifadeye de yer verilmemiştir. Böylelikle tek parti döneminde, devletin ve onun güdümünde görülen toplumun karşısında özerkliği neredeyse hiç bulunmayan bireye belli bir alan açılmıştır.

Söz konusu dikkat çekici değişikliğin bir sonucu olarak programda, partinin kişisel özgürlüklerin dokunulmazlığını ana prensip olarak gördüğü belirtilmektedir. Ayrıca "bir kimsenin ancak kanunun göz önüne aldığı hallerde ve şekillerde adalet makamlarının kararlarıyla tutulabileceğini[n] ve oturduğu yerin de bu suretle araştırılabileceğini[n] kabul ed"ildiği ifade edilmektedir. (madde19)[529] Böylelikle önceki CHP Programlarında kişilerin "dokunulmazlık" hakkından söz edilmiş olsa da ilk defa 1947 Programı'nda açık ve net bir biçimde kişi ve konut dokunulmazlığına yer verilmiş olmaktadır.

Bu yeni yaklaşımla bağlantılı olarak, parti programının farklı kısımlarında vatandaşlar için başka bazı kamusal haklar da sayılmaktadır. Bu çerçevede partinin, vatandaşların "maddi ilerleme ve manevi gelişmelerini hürriyet, haysiyet ve ekonomik güven içinde aramak hakkını" tanıdığı (madde 85), sağlık hakkını her insanın temel haklarından saydığı ve devleti vatandaşların sağlığını düzeltmek ve korumakla görevli olarak gördüğü (madde 111) dile getirilmektedir[530]. Bunun dışında "mahkemeler[in], yargıçlar[ın] ve adalet unsurları[nın] her türlü siyasi düşünce ve tesirlerin üstünde" olduğu (madde 20), yargıçlar için kanuni güvencenin gerekli görüldüğü (madde 21), cezaevlerinin insani şartlarda olmasının,

[528] **C.H.P. Programı Partinin VII. Kurultayınca Onanmıştır**, s. 44-45.
[529] A. g. e., s. 48.
[530] A. g. e., s. 55, 59.

hükümlülerin sağlık durumlarına dikkat edilmesinin ve hükümlülerin topluma faydalı olmaları için gereken tedbirlerin alınmasının amaçlandığı ifade edilmektedir (madde 25)[531].

Ayrıca 2. maddede dile getirilen özel mülkiyeti koruma görevi ile bağlantılı görülebilecek bir hüküm olarak, ülkede "toprak mülkiyetini biran önce hukuki belgelerle bağlamak" amacından söz edilmektedir (madde 27)[532]. Bütün bunların yanı sıra kadın erkek bütün vatandaşların hak ve vazife bakımından eşit olduğu da dile getirilmektedir (madde 3)[533]. Söz konusu madde, içerik itibariyle aşağı yukarı 1935 ve 1939 Programları ile aynı olmakla birlikte hak ve vazifelerin verilmesi ifadesine yer verilmemiş olduğu görülmektedir. Kuvvetle muhtemel bu küçük ayrım bile, vatandaş hak ve özgürlükleri bakımından 1947 Programı'nın tek parti döneminin programlarına kıyasla otoriter nitelikteki ifadelerin törpülendiği, görece liberal bir çizgide olduğunu göstermektedir.

1. 2. 4. Devlet Teşkilatı ve İdaresi

CHP'nin 1931 Programı'nda devlet teşkilatı ilgili olarak, kuvvetler birliği esası dile getirilmektedir. Bunun yanı sıra TBMM'nin millet adına egemenliği kullandığı, Cumhurbaşkanı ile İcra Vekilleri Heyetinin onun içinden çıktığı ifade edilmektedir. Ayrıca egemenliğin bir ve kayıtsız, şartsız millete ait olduğu ifade edilmektedir.[534] (1. kısım madde 3) Bu anlamda meclis üstünlüğü ve ulusal egemenlik ilkeleri vurgulanmaktadır. İlgili maddede egemenliğin "bir" yahut başka bir ifadeyle bölünmez oluşunun dile getirilmesi üzerinde durmak gerekmektedir. Böylelikle âdemi merkeziyetçiliğe yol açacak herhangi bir girişime baştan olumsuz bakıldığı bir bakıma belirtilmiş olmaktadır. Diğer yandan söz konusu ifadeyle egemenliğin ve dolayısıyla iktidarın bir elde (ve hatta bir kişide) toplanmasının meşrulaştırıldığını da ileri sürmek mümkündür.

Aynı programın 7. Kısım 1. maddesinde bütün inkılâp neticelerini, vatandaşların tam güvenliğini, ulusal düzen ve asayişi koruyan ve hiçbir hadise ve etki karşısında sarsılmayan bir hükümet otoritesinin kurulmasının ve işletilmesinin, CHP'nin işlerinin temelinde yer

---

[531] A. g. e., s. 48.
[532] A. g. e., s. 49.
[533] A. g. e., s. 45.
[534] **C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, Fırkanın 10 Mayıs 1931de Toplanan Üçüncü Büyük Kongresi Tarafından Kabul Edilmiştir**, s. 30.

aldığı belirtilmektedir[535]. Burada devlet yerine hükümet otoritesi ifadesinin tercih edilmiş olmasına dikkat çekmek gerekmektedir. İlk bakışta devlet, parti ve hükümeti birbirinden ayırmanın güç olduğu bir dönemde, böyle bir tercihin çok da önemli olmadığını düşünmek mümkündür. Ancak CHP'nin 1931 Programı'nın, Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyiminden kısa bir süre sonra hazırlandığı dikkate alındığında, ilgili maddeyle artık tek parti rejiminin devlet partisi haline gelmiş olan CHP'nin kurduğu ve kuracağı hükümetlerin sarsılmaz olduğunun vurgulanmak istendiği izlenimi doğmaktadır. Bunun yanı sıra kuvvetler birliği ile meclis üstünlüğü ilkelerinin savunulduğu bir metinde, devletin ve egemenliğin yegâne kullanıcısı olarak tanımlanan meclisin otoritesi yerine hükümetin otoritesinin altının çizilmesinin bir tezat oluşturduğunu da belirtmek gerekir.

Ancak bunun bilinçli bir tercih olduğunu kanıtlarcasına, söz konusu madde içerik olarak hiçbir değişikliğe uğramadan 1935 ve 1939 Programlarında da varlığını korumuştur. (her ikisinde de madde 61) 1943 Programı'nda ise hükümet otoritesine biçilen görev ve nitelikler bakımından önceki programlarla birebir aynı ifadeler kullanılmakla birlikte hükümet otoritesinin kurulması ve işletilmesi yerine korunmasından söz edilmektedir[536]. (madde 17) Bu anlamda bir bakıma hükümet otoritesinin söz konusu işlevleri yerine getirmekte olduğu ve bunun savaş döneminde de sürdürülmesi gerektiği ima edilmektedir. Son kertede tek parti döneminde, CHP Programlarında hükümet otoritesine yüklenen anlam ve verilen önem aynı kalmıştır.

Bununla beraber devlet teşkilatının esasları açısından tek parti dönemindeki programlarda kayda değer değişiklikler söz konusudur. 1935 Programı'nın ilgili 3. maddesinin başına devletin, ulusçu, halkçı, devletçi, laik ve devrimci bir cumhuriyet olduğu ifadesi konulmuştur[537]. Dolayısıyla artık Altı Ok, sadece CHP için değil, devlet için de temel ilkeler haline gelmiştir. Nitekim bu gelişme, 1935 Programı'nın kabul edildiği CHP'nin 4. Büyük Kurultayı'nda yaptığı konuşmada, dönemin CHP Genel Sekreteri Recep Peker tarafından da dile getirilmektedir:

---

[535] A. g. e., s. 38.
[536] **C.H.P. Programı Partinin VI. Büyük Kurultayının 14.VI.1943 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir**, s. 10.
[537] **C.H.P. Programı Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır**, s. 4.

Yeni programın göze çarpan ve kendini duyuran başlıca farikası yeni Türkiye'de zaten baştan beri devletle bir ve beraber çalışan Cumhuriyet Halk Partisi varlığının, devlet varlığı ile birbirlerine daha sıkı bir surette yaklaşmasıdır.

Esasta partinin ana vasıfları olan cumhuriyetçilik, ulusçuluk, halkçılık, devrimcilik, devletçilik ve laiklik yeni program onaylandıktan sonra yeni Türkiye devletinin de vasıfları halini alıyor.[538]

Bununla beraber yürürlükteki 1924 Anayasası'nda, "Türkiye Devleti bir cumhuriyettir" ifadesinin yer alması nedeniyle cumhuriyetçilik ilkesinin zaten var olduğu düşünülebilirse de, o dönem itibariyle CHP'nin diğer beş ilkesinin, devletin de temel nitelikleri olduğuna dair herhangi bir madde bulunmamaktadır. Ne var ki aynı dönemde ülkenin, anayasadan ziyade CHP program ve tüzüklerine dayanılarak yönetildiğini de belirtmek gerekir[539]. 1935 Programı'nın kabul edilmesinden yaklaşık iki yıl sonra, 5 Şubat 1937'de yapılan bir anayasa değişikliği ile Altı Ok'un tamamı devletin ilkeleri haline getirilmiştir. Böylelikle bir yandan zaten fiilen var olan bu durum hukuken de teyit edilmiş, diğer yandan parti-devlet bütünleşmesi ideolojik olarak tamamlanmıştır.

1935 Programı'nın yine 3. maddesinde, 1931 Programı'nda olduğu gibi, kuvvetler birliği esasının yanı sıra TBMM'nin millet adına egemenliği kullandığı, egemenliğin bir ve kayıtsız, şartsız ulusa ait olduğu dile getirilmektedir. Bunu yanı sıra yasama ve yürütme yetkisinin mecliste toplandığı, meclisin yasama yetkisini doğrudan kullandığı, yürütme yetkisinin ise kendi arasından seçtiği cumhurbaşkanı ile onun tayin edeceği hükümete bıraktığı ve mahkemelerin bağımsız olduğu ifade edilmektedir.[540] Böylelikle 1931 Programı'ndan farklı olarak, kuvvetler arasındaki ilişkinin nasıl düzenlendiğini açıklayan ifadelere yer verilmiştir. Söz konusu ifadeler kuvvetler birliği anlayışının bir nebze de olsa yumuşatıldığı izlenimini uyandırsa da, görünen o ki asıl değişiklik yürütmenin yasamaya karşı etkinliğini artırmış olmasıdır. Çünkü her ne kadar yasama ve yürütme yetkisinin TBMM'de olduğu söylense de meclisin yürütme yetkisini cumhurbaşkanı ve hükümet kanalıyla kullanmak yerine onlara bıraktığı dile getirilmektedir.

---

[538] **CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası: 9-16 Mayıs 1935**, s. 45.
[539] Demirel, **Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, s. 213.
[540] **C.H.P. Programı Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır**, s. 4.

1939 Programı'nın ilgili 3. maddesi, büyük oranda önceki programla aynıdır. Yegâne fark, meclisin yürütme yetkisini kendi arasından seçtiği cumhurbaşkanı ile onun tayin edeceği hükümet marifetiyle kullandığının dile getirilmesidir.[541] 1935'e nazaran yaşanan bu ifade değişikliği, sanki meclisin yürütme yetkisinin asıl sahibi olduğunu daha net şekilde vurgular görünmektedir. Bu bağlamda tek parti dönemi süresince CHP tarafından kuvvetler birliği ilkesinin savunulduğu düşünülürse, bu yorumun daha tutarlı olduğunu belirtmek gerekir.

1943 Programı'nda herhangi bir değişiklik söz konusu değildir. Bununla birlikte 1947 Programı'nda devlet teşkilatı hakkındaki madde yeniden formüle edilmiştir. Programın 1. maddesinde, ülke için en uygun devlet idaresinin kayıtsız şartsız millet egemenliği esasına dayanması gerektiği, bu egemenliğin millet adına yalnızca TBMM tarafından kullanıldığı dile getirilmekte ve idare şekli olarak kuvvetler birliği esası savunulmaktadır[542]. Bu bakımdan tek parti dönemindeki devlet idaresi anlayışının kayda değer oranda korunduğunu belirtmek gerekir. Bununla beraber önceki programların aksine egemenliğin "bir" olduğu ifadesine yer verilmemektedir. Söz konusu değişikliği, CHP'nin tek parti döneminde koruduğu merkeziyetçi ve iktidarın tek elde toplanması taraftarı idare anlayışının çok partili hayata geçilmesinden sonra ister istemez kısmen de olsa yumuşadığının bir işareti olarak okumak mümkündür. Nitekim programın çeşitli yerlerinde buna yönelik emareler bulunmaktadır.

1947 Programı'nın 1. maddesinde ayrıca yasama ve yürütme yetkisinin mecliste toplandığı, meclisin yasama yetkisini doğrudan kullandığı, yürütme yetkisinin ise kendi arasından seçtiği cumhurbaşkanı ile onun tayin edeceği başbakan ve onun kuracağı bakanlar kurulu aracılığıyla kullandığı belirtilmektedir. Başbakan, bakanlar ve bakanlar kurulunun meclisin güvenini taşıması gerektiği dile getirilmektedir.[543] Önceki programlarda cumhurbaşkanının hükümeti tayin etmesinden söz edilirken, 1947 Programı'nda cumhurbaşkanının başbakanı tayin edeceği, başbakanın hükümeti kuracağı ve bakanlar kurulunun meclisin onayına ihtiyaç duyduğu belirtilmektedir. Bu yeni yorum öncekine nazaran belli bir işlerliğe sahip parlamenter bir sisteme özgü yasama-yürütme ilişkilerinin çok daha net bir biçimde ifadesidir. Bunun yanı sıra aynı maddede yargı hakkının millet adına

[541] **C.H.P. Programı Partinin Beşinci Büyük Kurultayının 1-Haziran 1939 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir**, s. 4.
[542] **C.H.P. Programı Partinin VII. Kurultayınca Onanmıştır**, s. 44.
[543] A. g. e., s. 44.

bağımsız ve tarafsız mahkemeler tarafından kullanıldığı da ifade edilmektedir[544]. Böylelikle demokratik parlamenter sistem için zorunlu olan bağımsız ve tarafsız yargının varlığı da dile getirilmekte ve söz konusu sistemin Batıdaki örneklerine benzer bir kuvvetler arası ilişki öngörülmektedir. Son olarak 1. maddede "Türk Devletinin, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve devrimci bir cumhuriyet olması esas"ı savunulmaktadır[545]. Dolayısıyla çok partili hayata geçilmesine rağmen, Altı İlkenin sadece CHP için değil devlet yönetimi için de geçerliliğini korumakta olduğu vurgulanmaktadır. Nitekim Altı İlkenin 1924 Anayasası'ndaki varlığı, 1961'de yeni bir anayasa yapılana kadar devam etmiştir.

1947 Programı'nda tek parti dönemi programlarına kıyasla devlet teşkilatı konusunda çok daha fazla ve ayrıntılı madde yer almaktadır. Hatta konuya verilen önemi de ortaya koyacak şekilde, programda "iç idare politikamız" başlıklı başlı başına bir kısım bulunmaktadır. Söz konusu kısmın başında ülkenin ve vatandaşların rahatlık ve güvenliğini korumak amacıyla sadece kanuna dayanan ve hiçbir hadise ve etki karşısında sarsılmayan bir hükümet varlığının idarenin temeli görüldüğü dile getirilmektedir[546]. (madde 29) Bu anlamda inkılâp neticelerini, ulusal düzen ve asayişi korumak görevlerinden artık bahsedilmemektedir. Bunun yanı sıra tek parti dönemindeki programlarda kullanılan, "hükümet otoritesi" yerine "hükümet varlığı" gibi daha ılımlı bir ifadenin de kullanılmış olduğuna dikkat çekmek gerekmektedir. Dolayısıyla tek parti döneminde ülke yönetiminde benimsenmiş olan otoriter tutumun, nispeten yumuşatılmak istendiğini görülmektedir.

30. maddede mahalli idarelerin demokratik yapının temel unsurlarından olduğu ve bu ana fikrin köy, belediye ve özel idarelerin kuruluşlarında, işleyişlerinde ve denetlenmelerinde göz önünde tutulduğu ifade edilmektedir[547]. İlk defa bir CHP Programı'nda yerel yönetimlerin önemine bir atıf yapılmaktadır. Bunda erken cumhuriyet döneminde, devletin ve CHP'nin ileri gelenlerinin merkeziyetçi yaklaşımlarının payı olsa gerektir. Söz konusu maddede asıl dikkat çekici olan yerel yönetimlerle demokrasi arasında kurulan bağıntıdır. Tek parti döneminin büyük bölümünde İstanbul, İzmir ve Ankara'nın belediye başkanlıklarının o ilin valileri tarafından yürütüldüğünü, dolayısıyla belediye başkanlarının seçimle işbaşına gelmediğini hatırlatmak gerekmektedir. Nitekim 16 Şubat 1924 tarihli 417 sayılı Ankara

[544] A. g. e., s. 44.
[545] A. g. e., s. 44.
[546] A. g. e., s. 49.
[547] A. g. e., s. 49.

Şehremaneti Kanunu'na göre Ankara şehremini Dâhiliye Vekili tarafından atanmaktadır. Bu kanunun yürürlüğüne son veren 1930 tarihli 1580 sayılı Belediye Kanunu ile de Ankara ve İstanbul'da belediye ile valilik hizmetleri birleştirilmiştir. Söz konusu dönemde İstanbul ve Ankara valileri, aynı zamanda belediye başkanı olarak görev yapmıştır. Bu durum ancak 1957'de sona ermiş ve belediye ile özel idareye ilişkin hizmetler yeniden ayrılmıştır. Dolayısıyla 1947 Programı'nda yerel yönetimlerin önemine vurgu yapılmış olması bile başlı başına kayda değer bir yeniliktir.

Ancak programda bununla yetinilmemekte yerinden yönetimi geliştirecek adımlardan söz edilmektedir. Bu çerçevede 31. maddeye göre, "bir kısım yurt hizmetlerinin mahallerinde halkça seçilmiş kurullara bırakılması ve bu kurullara geniş yetkiler sağlayacak kanunlar yapılması ve genel idarede illere kesin sorumlu geniş yetkiler verilmesi idare sistemimizin esasıdır." Bunun yanı sıra aynı maddede, özel idarelerin verimli çalışabilmesi için, bunlar üzerindeki zorunlu devlet kontrolünün bu idarelerin yetkilerini sarsmayacak düzeyde tutulmasının, özel idarelere gerekli mali kaynakların ayrılmasının ve idare kurullarına halktan seçilecek üyelerin katılmasının gerekli görüldüğü dile getirilmektedir.[548] Bu anlamda yerelleşme, demokratikleşme ve siyasal katılımın geliştirilmesi, 1947 Programı'nda partinin amaçlarından biri olarak sunulmaktadır. Oysa tek parti dönemi açısından çok ciddi eksikliklerin söz konusu olduğu bu konular, önceki parti programlarında çözülmesi gereken bir mesele olarak hiç ele alınmamıştır.

Bu gelişme ile bağlantılı olarak 33. maddede belediye sınırları içindeki ekonomik mahiyetteki kamu hizmetlerinin ve işletmelerin belediyelere ait olması gerektiği de ifade edilmektedir[549]. Dolayısıyla yerel yönetimlerin güçlendirilmesine veya belki daha doğru bir ifadeyle gerçek anlamda merkezi idarenin tam kontrolünden çıkıp, kısmen de olsa belli işlevler yüklenerek var olabilmesine imkân tanıyan bir yaklaşım söz konusudur. Esasen böyle bir yaklaşım, tek parti döneminin yönetim tarzından kayda değer oranda farklılaşmaktadır.

Bunların dışında 1947 Programı'nda devlet idaresine ilişkin başka öneri ve vaatler de yer almaktadır. Bu çerçevede vatandaşların idare tarafından alınan kararlara karşı yargı mercilerine başvurabilmesinin sağlanması, kamulaştırmaların bir sisteme bağlanması (madde

[548] A. g. e., s. 49.
[549] A. g. e., s. 49.

32) ve vatandaşların devlet dairelerindeki işlerini kolaylıkla ve çabucak bitirebilmeleri için gerekli tedbirlerin alınması (madde 36) gerektiği dile getirilmektedir. Ayrıca ülke gerçeklerine uygun bir idare sisteminin oluşturulması ve yürütülmesi için incelemelerde bulunacak yetkili ve daimi bir "İdare Tetkik Kurulu"nun oluşturulması gerekli görülmektedir. (madde 38)[550] Bir bakıma kanuni, işlevsel ve rasyonel bir idare öngörülmektedir. Belki de tek parti döneminde ister istemez bürokrasi ile özdeşleşmiş ve kendisi de bir anlamda bürokratikleşmiş CHP, artık partiler arası rekabetin geçerli olduğu bir dönemde, idareye ilişkin halk nezdinde çeşitli nedenlerle oluşmuş rahatsızlıkları giderecek çareler aramaktadır. Bu çerçevede geliştirilen söylem temelde, biraz daha katılımcı, biraz daha az merkeziyetçi, çok daha fazla rasyonel bir devlet idaresinin kurulması gereğinin vurgulanmasına dayanmışa benzemektedir.

[550] A. g. e., s. 49-50.

İkinci Bölüm: 1950-1960 Dönemi CHP'nin Örgütsel Yapısı

14 Mayıs 1950'deki milletvekili genel seçimleri 27 yıllık CHP iktidarının sona ermesi ile sonuçlanmıştır. 1950 seçimlerinde dönemin idari yapısına uygun olarak mevcut 63 ilde toplam 487 milletvekilliğinin seçilmesi öngörülmüştür. 63 ilin 44'ünde DP adayları tam liste halinde seçimi kazanırken, diğer partiler veya bağımsız adaylar bu illerde hiçbir milletvekili elde edememiştir. Bu illerin toplam milletvekili sayısı 358'dir. CHP ise 8 ilde tam liste halinde seçimi kazanmıştır. Bu illerin toplam milletvekili sayısı ise 42'dir. 11 ilde ise farklı partilerden adaylar aynı seçim çevresinde milletvekilliğine hak kazanmıştır. Bu illerdeki toplam milletvekilinin 58 DP'li, 27'si CHP'li, 1'i MP'li, 1'i de bağımsız adaydır. Sonuç olarak 487 milletvekilliğinden 426'sını DP, 69'unu CHP, 1'ini MP kazanırken 1 bağımsız aday da milletvekili seçilmiştir. Bununla birlikte TBMM'deki partilerin fiili milletvekili dağılımı böyle değildir. Bunun başlıca sebebi iki ilden aday gösterilerek her iki yerde de seçimi kazanan milletvekillerinin varlığıdır. CHP ve MP'nde iki ilde birden seçim kazanan herhangi bir aday yoktur. Ancak DP'nin iki ayrı seçim çevresinde aday gösterdiği kişilerden on üçü her iki ilde de milletvekili seçilmiştir. Seçim kanunu gereği seçimlerin tamamlanmasının ardından bu on üç kişi seçildikleri illerden birini tercih etmiş, tercih edilmeyen seçim çevresinin milletvekilliği boş kalmıştır. Böylece aslında 426 milletvekilliği kazanan DP, meclise fiilen 403 milletvekili göndermiştir.[551]

Bunun yanı sıra seçimlerde DP listelerinde bağımsız adaylara da yer vermiştir. Demirel bunlardan beşinin seçimleri kazandığını belirlemiştir. Bu kişiler Eskişehir Milletvekili Ali Fuat Cebesoy, İzmir Milletvekili Halide Edip Adıvar, Kayseri Milletvekili Ali Suat Hayri Ürgüplü, Manisa Milletvekili Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Muğla Milletvekili Mustafa Nadir Nadi'dir. Bu kişilerin de DP'nin toplam milletvekili sayısından çıkartılıp bağımsızlara eklenmesiyle meclisin nihai dağılımı DP 398, CHP 69, MP 1, Bağımsız 6 şeklinde olmaktadır.[552]

---

[551] Demirel, **Tek Partinin Yükselişi**, 2012, s. 344-346.

[552] A. g. e., s. 347. 1 milletvekili çıkaran Hakkari'de seçime sadece CHP katılmış bağımsız adayın da çıkmaması üzerine CHP'nin adayı Mehmet Selim Seven seçimi tek başına yarışarak kazanmıştır. Konuyla ilgili olarak bkz. a. g. e., s. 357.

Son kertede 1950 seçimlerinin ortaya çıkardığı meclis dağılımı, CHP açısından iktidarın kaybedilmesinin yanı sıra mecliste bir muhalefet partisi olarak yeni parti karşısında küçük bir grup ile temsil edilmek sonucunu doğurmuştur. Seçimlerden bir buçuk ay kadar sonra, 29 Haziran- 3 Temmuz 1950 tarihleri arasında yapılan 8. Kurultay, partide bu sonucun yarattığı şaşkınlık ve hayal kırıklığı yaşanırken düzenlenmiştir. Kurultayın hemen öncesinde büyük kısmını kurultay delegeleri ile eski milletvekillerinin oluşturduğu bir grup CHP'li partide kapsamlı bir reform yapılmasını öneren bir metne imza atmıştır[553]. İmzacılar, kurultaya sunmak üzere hazırladıkları ıslahat teklifinin, bir revizyon ve reorganizasyon teklifi olarak değerlendirilebileceğini ifade etmişlerdir[554].

Söz konusu metinde CHP açısından tarihi bir dönüm noktasına ulaşılmış olduğu ve aslında bunun 1945'te çok partili hayata geçilmesi kararı ile ortaya çıktığı dile getirilmektedir. Buradan hareketle artık iktidarı kaybetmiş olan partinin murakabe görevini başarabilmesi ve yeniden iktidara gelebilmesi için geciktirmeden kendini ciddi bir revizyondan geçirmesi ve yani şartlara uyumlu hale gelmesi gerektiği öne sürülmektedir. Bu anlamda teklife imza koyanlar, söz konusu revizyonun, "partinin zihniyetine, programına, tüzüğüne, organizasyonuna, kadrolarına varıncaya kadar bütün varlığına şamil bir derinlik ve genişlikte gerçekleştirilmesini" arzu etmektedir.[555]

Bu çerçevede partinin örgüt yapısında ciddi değişiklikler yapılması önerilmektedir. Teklif metninde parti tüzüğünün önceleri tek parti sisteminin zaruretlerine uygun bir kimlik taşıdığını ve bu nedenle parti üst yönetimine geniş bir otorite sağlama hedefinin gözetildiğini, ancak son dönemde demokrasinin icaplarına uymak için değişiklikler yapıldığı ifade edilmektedir. Fakat tüzüğün otoriter karakteri bertaraf edilmeye çalışılırken, bazı disiplin müeyyidelerinin de ortadan kaldırılmış olduğu ileri sürülmektedir. Bu nedenle parti tüzüğünde de revizyona gidilmeli, partide "otorite zihniyeti" yerine "disiplin zihniyeti" hâkim

[553] Metindeki imzacı sayısı 101'dir. 7. veya 8. Dönem milletvekilliği yapmış çok sayıda isim de imzacılar arasındadır. 1950 seçimlerinde CHP listelerinden seçilen az sayıda milletvekilinden yalnızca Ordu milletvekili Yusuf Ziya Ortaç'ın metinde imzası vardır. Konuyla ilgili bkz. **C.H.P.de Islahat Yapılması İçin Teklif Partinin VIIIci Büyük Kurultayı Münasebetiyle ve Kurultaya Sunulmak Üzere Hazırlanmıştır**, Ankara: Türkiye Matbaacılık ve Gazetecilik A.O.- Yeni Matbaa, 1950.
[554] A. g. e., s. 33.
[555] A. .g. e., s. 6-7. Söz konusu reform tasarısının parti programına ilişkin kısımları bir sonraki bölümde ele alınmıştır.

kılınmalıdır. Ayrıca imzacılara göre tüzükte, partinin bütün organlarının vazifeleri, salâhiyetleri, mesuliyetleri ve bunlara ilişkin müeyyideler açık olarak belirtilmelidir.[556]

İmzacılar, parti örgütünün zamanın gerektirdiği müessiriyet, çabukluk ve düzgünlükte işletilemediği kanısındadır. Bu çerçevede parti merkez teşkilatı açısından yaşanan en büyük sakatlığın, Parti Divanı ile Umumi İdare Heyeti arasındaki personel ve fonksiyon örtüşmesi olduğu ileri sürülmektedir. Bir nevi partinin icra ve idare organı olan ve Parti Divanı tarafından, kendi üyeleri arasından seçilen Umumi İdare Heyeti, bu özelliği nedeniyle divan kararlarına da iştirak etmektedir. Bunun yanı sıra Umumi İdare Heyeti, icra ve idare organı olması bakımından Parti Divanının aldığı bu kararları yürütmekle görevlidir ve bu anlamda bizzat üyesi olduğu Parti Divanına karşı sorumludur. İmzacılara göre bu durum her bakımdan sakattır ve bu iki parti organının kısmen aynı kişilerden oluşması ve fonksiyonlarının örtüşmesi nedeniyle selâmetli neticeler alınamamaktadır.[557]

İmzacılar, parti politikalarını belirleyen ve murakabe organı olarak çalışan Parti Divanı üye sayısının azaltılması ve bu üyelerin tamamının Kurultay tarafından seçilmesi gerektiğini düşünmektedir. Parti teşkilatının çalışmalarının yürütülmesi, sevk ve idaresi, teftiş ve murakabesi ile meşgul olması gereken Umumi İdare Heyetinin üye sayısı da azaltılmalıdır. Ayrıca bu parti organının üyelerinin, Parti Divanı üyeleri arasından seçilmesi yerine Kurultay tarafından belirlenmesi daha yerindedir.[558]

Genel başkan vekilliğinin gereksiz olduğu, bu anlamda aktif bir genel başkan ile genel sekreterin yeterli olduğu dile getirilmektedir. Merkez ile taşra teşkilatı arasında bir tür aracı rolü üstlenen müfettişliğin ise mevcut şekliyle faydalı olmadığını, bunun yerine parti teşkilatında daha hakiki ve sık teftişler yapacak sayıda müfettiş bulundurmanın daha uygun ve tasarruflu olacağı ifade edilmektedir. Ayrıca bucak kademesinin kaldırılarak bunların ocaklara dönüştürülmesi ve halk tabakları ile daha sıkı bir ilişki kurabilmek için ocak teşkilatının aktif hale getirilmesi savunulmaktadır.[559] Dolayısıyla Partinin örgüt hiyerarşisinde yer alan

[556] A. g. e., s. 23-24.
[557] A. g. e., s. 24-25. Teklif metninde olumsuz gözle değerlendirilen, Parti Divanı/Meclisi ile Umumi İdare Heyeti/Merkez İdare Kurulu arasındaki personel bakımından yaşanan örtüşmenin CHP'de uzun yıllar boyunca devam ettiğini belirtmek gerekir.
[558] A. g. e., s. 25-26.
[559] A. g. e., s. 26.

kademelerin azaltılması ile daha etkin ve canlı bir taşra örgütünün hayata geçirilmesi hedeflenmektedir.

İmzacılar, parti örgütü kongrelerinin, her yıl yapılması masraflı olsa da örgütte ilgi ve canlılık uyandırması bakımından buna katlanılması gerektiğini düşünmektedir. Ayrıca iki yılda bir toplanan "Büyük Kurultay" haricinde kimi beklenmedik meseleler ile önemli davalar hakkında taşra teşkilatının görüşünü almak için, parti merkezi tarafından il başkanlarının çağrılacağı, bir "Küçük Kurultay" da gerektiğinde toplanmalıdır.[560]

İmzacılara göre "taşra teşkilatının kendi kendine duraksız işleyebilmesi için salâhiyet ve mesuliyetlerin iyice belli edilmesi ve bunun sıkı ve ciddi bir surette araştırılması" gerekmektedir. Bunun yanı sıra önemli konuların vukuflu ve salâhiyetli kimseler tarafından ele alınmasının önemi vurgulanarak, partide "gerekirse ayrıca bir tetkik cihazı kurmaktan çekinmemelidir" denilmektedir.[561] Ne var ki böyle bir araştırma bürosunun kurulması için 1958 yılı başına kadar beklemek gerekmiştir.

Islahat teklifindeki parti örgütünde yapılması talep edilen değişikliklerin büyük kısmı 8. Kurultay'da yapılmamıştır. Bu anlamda söz konusu teklife imza atan partililerin CHP için gerekli gördükleri kapsamlı reform hayata geçirilememiştir.

2. 1. Genel Merkez Organları

2. 1. 1. Genel Başkan**:**

1950 seçimlerinin kaybedilmesinin ardından CHP teşkilatına gönderilen ilk tamim, 16 Mayıs tarihlidir ve Genel Başkan Vekili Hilmi Uran imzalıdır. CHP İl İdare Kurulu Başkanlıklarına gönderilen tamimde Uran, seçimleri ve dolayısıyla iktidarı yitiren CHP açısından memleket ve millete muhalefet olarak hizmet edileceği, yeni bir çalışma devresinin başlamış olduğunu dile getirmektedir. Uran ayrıca alınan seçim yenilgisinde parti teşkilatının

[560] A. g. e., s. 26-27.
[561] A. g. e., s. 27.

ve buralarda çalışan partililerin bir hatalarının olduğunun kesinlikle düşünülmediğini belirtmektedir.[562]

23 Mayıs 1950'de teşkilata iki tamim daha gönderilmiştir. Bunlardan İnönü imzalı olan, cumhurbaşkanlığı görevinin sona ermesi üzerine, İnönü'nün CHP Genel Başkanlığını fiilen üzerine aldığını ilan etmektedir. CHP Genel Sekreteri Tevfik Sılay imzalı diğer tamimde ise CHP'nin iktidarı yitirmekle birlikte seçimlerde % 40 gibi yüksek bir oy oranına ulaşılmış olduğu dile getirilmektedir. Sılay, parti teşkilatına yeni dönemde düşen görevi ise şöyle tanımlamaktadır:

> Şimdi, bütün teşkilatımıza düşen vazife: Eşsiz inkılâp ve devlet adamımız İnönü'nün etrafında, sıkı bir ideal halesi halinde toplanarak, tam bir feragat ve disiplin içinde, canla başla çalışarak, partimizi yeni memleket hizmetlerine hazırlamaktır.[563]

Söz konusu tamimler, bu yeni dönemde CHP'nin muhalefet partisi olarak varlığını sürdüreceğini, İnönü'nün de iktidarı yitirmiş olmasına rağmen partinin başında kalmaya devam edeceğini net bir biçimde ortaya koymuştur. Ayrıca İnönü'nün fiilen partinin yönetimini devralması ile Genel Başkan Vekilliği de pratikte işlevsiz hale gelmiştir. Nitekim yaklaşık bir ay sonra düzenlenen 8. Kurultayda yapılan tüzük değişikliği ile bu makam kaldırılmıştır.

1950 seçimlerinin yitirilmesinin ardından, İnönü'nün parti başkanlığını bırakmasına yönelik talepler dillendirilmeye başlamıştır. CHP'nin muhalefetteki ilk kongresi olan 8. Kurultayı da 29 Haziran 1950'de böyle bir hava içinde toplanmıştır. Partinin gençleşebilmesi için İnönü'nün liderlikten ayrılması gerektiğini savunan bir grubun varlığına karşın, genel itibariyle demoralize durumda olan CHP'lilerin sadece İnönü'nün partiyi dağılmaktan kurtaracağı inancını taşıması[564] nedeniyle kongrede İnönü, rakipsiz olarak yeniden genel başkanlığa seçilmiştir[565]. Bununla birlikte daha önce sahip olduğu güç azaltılmış, genel sekreterin genel başkan tarafından atanması yerine kongre tarafından seçilmesi

---

[562] Fahir Giritlioğlu, **Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevkii**, 1. cilt, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1965, s. 247.
[563] A. g. e., s. 247-248.
[564] Ahmad, s. 138-139.
[565] Yedinci Kurultaydaki genel başkanlık seçiminde İnönü aleyhine 54 oy çıkmıştır. Oysa 1950'deki Sekizinci Kurultayda İnönü, biri dışında bütün oyları almıştır. Sadece İnönü, kendi oyunu Hilmi Uran'a atmıştır. Bkz. Giritlioğlu, s. 272.

kararlaştırılmıştır. Eskiden partinin politikalarından sadece İnönü sorumlu iken, artık Parti Genel Başkanı, Genel Sekreter ve Meclis Grup Başkanından oluşan bir heyet parti politikalarını belirlemekten sorumlu olmuştur. Yapılan bu değişiklikler, Genel Başkan ile artık partinin merkez komitesi yerine kongreye karşı sorumlu hale gelen Genel Sekreter arasında ikili bir iktidarın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu durumun yarattığı gerilimler 1950'ler boyunca hep yaşanmıştır.

26-30 Kasım 1951 tarihleri arasında düzenlenen CHP 9. Kurultayında yapılan yeni parti tüzüğünün 28. maddesinde Genel Başkan, Kurultay tarafından gizli oyla ve tam üyesinin salt çoğunluğu ile seçilmektedir. Boşalma halinde yenisi seçilmek üzere Kurultay, Genel İdare Kurulu tarafından hemen toplantıya çağrılmaktadır. Partiyi Genel Başkan temsil etmektedir. Ayrıca Genel Başkan, Haysiyet Divanları dışında kalan bütün parti teşkilatının tabii başkanıdır. (madde 29) Genel Başkan, parti çalışmalarında ahenk sağlamak, önemli iç ve dış politika meselelerini ve partiler arası ilişkileri ilgilendiren işleri görüşmek üzere Genel İdare Kurulu ile Meclis Grubu İdare Kurulunu bir arada toplayabilmektedir. (madde 30)[566]

Genel Başkanın görev yetkileri ile ilgili söz konusu düzenleme birkaç küçük değişiklik dışında genel itibariyle 1959'a kadar geçerliliğini korumuştur. Bu değişikliklerden biri 22 Haziran 1953'te toplanan 10. Kurultayda yapılan tüzük değişikliği ile Genel Başkan, Genel Sekreter, Parti Meclisi Grubu Başkanvekilleri ve Yüksek Haysiyet Divanı Başkanından oluşan bir "İrtibat Kurulu" oluşturulmasıdır. (mükerrer madde 30) Bu bağlamda 30. maddeye göre Genel Başkan, iç ve dış politika konularını ve ortak çalışmaları ilgilendiren meseleleri görüşmek üzere Genel İdare Kurulu ve Parti Meclis Grubunu resen veya İrtibat Kurulunun kararı ile bir arada toplayabilmektedir.[567] 26 Temmuz 1954'te toplanan 11. Kurultayda ise Genel İdare Kurulu, Merkez İdare Kurulu adını almıştır. Genel Başkan ise Merkez İdare Kurulu ile Parti Meclisi Grubu Başkanvekillerini veya Parti Meclisi ile Meclis Grubu İdare Kurulunu bir arada toplayabilmektedir. (madde 30)[568]

12 Ocak 1959'da toplanan 14. Kurultayda söz konusu 30. madde bir kez daha değiştirilmiştir. Ancak önceki değişikliklerden farklı olarak, maddeye yeni fıkralar eklenerek

[566] **CHP Tüzüğü Partinin IX. Kurultayınca Onaylanmıştır**, Ankara: Ulus Basımevi, 1951, s. 17-18.
[567] **CHP Tüzüğü 9. Kurultayda Onanmış ve 10. Kurultay Onayı İle Bazı Maddeleri Değiştirilmiştir**, Ankara: Ulus Basımevi, 1953, s. 16.
[568] **C.H.P.'nin El Kitabı**, İstanbul: Şevket Ünal Matbaası, 1958, s. 44.

Genel Başkanın görev ve yetkileri daha ayrıntılı bir biçimde tanımlanmıştır:

> Genel Başkan; iç ve dış politika konularını ve müşterek çalışmaları ilgilendiren meseleleri görüşmek üzere Parti Meclisi Grubu İdare Kurulunu; Merkez İdare Kurulu veya Parti Meclisi ile bir arada toplayabilir.
>
> Lüzum gördüğü hallerde tayin edeceği gündemi görüşmek üzere Merkez İdare Kurulunu toplar.
>
> Parti hizmet ve çalışmalarının gerektirdiği tedbirleri alır.
>
> Yetkili kurullarca verilen kararların ilgililerce tatbikine nezaret eder.
>
> İlgililere ve Parti teşkilatına lüzum gördüğü tebliğleri yapar.[569]

Söz konusu gelişmenin, Genel Başkan ile Genel Sekreter arasında 1950'den beri süre giden çekişmenin bir ürünü olduğunu belirtmek gerekir. Bu anlamda tüzüğün daha önceki versiyonlarında değinilmeyen, Genel Başkana ait birtakım yetkilerin tek tek sayılmış olması, İnönü'nün partinin o an itibariyle Genel Sekreterliğini yürütmekte olan Kasım Gülek karşısında konumunu güçlendirdiğini göstermektedir.

Her ne kadar İnönü'nün parti içindeki gücü azalmış olsa da, CHP'nin 1950-1960 dönemi ele alındığında, partinin her şeyden önce bir lider partisi olma özelliğini koruduğu görülmektedir. Bu anlamda İsmet İnönü, çok partili hayata geçilmesinden ve bununla beraber "Değişmez Genel Başkan" unvanının kaldırılmasından sonra bile partinin lideri olarak ağırlığını korumuştur. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'nun ifadesiyle;

> [İnönü] ülkede 'Atatürk'ün bile kuramadığı' seçime dayalı siyasal demokrasiyi kurma hususundaki bütün özlemine rağmen, kendi partisi içinde demokrasiyi kurmamış, bu partiyi (…) patriyarkal bir zihniyetle yönetmek doğrultusundan bir an bile şaşmamış, kendisine karşı çıkanları, hatta çok uzaktan da olsa, rakip olabilecek kişileri, şu ya da bu şekilde hep saf dışı etmiştir.[570]

Aslında lider partisi olma, CHP'ne özgü bir özellik de değildir. Bununla ilgili olarak Feroz Ahmad, Türkiye'nin söz konusu dönemdeki siyasi yapısı itibariyle düşüncelerin ve programların siyasi yönelişler üzerinde belirleyici olmadığına dikkat çekmektedir. Bu bağlamda siyasi partilerin de başarıları liderlere ve yerel seçkin grupların seçmenler

[569] **C.H.P.'nin El Kitabına Ek**, İstanbul: Sıralar Matbaası, 1959, s. 10.
[570] Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, **Türkiye'de Üç Devir**, cilt 2, İstanbul: Sinan Yayınları, 1973, s. 56-57

üzerindeki nüfuzuna bağlı olmuştur. İnönü de bunu değiştirmek konusunda hiçbir çaba göstermemiş, bunun sonucunda CHP de tepeden direktiflerle yönetilen bir parti olmaya devam etmiştir.[571]

2. 1. 2. Genel Sekreter:

Tek parti dönemi süresince, Atatürk'ün Recep Peker'i görevden alarak yerine Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya'yı ataması dışında Genel Başkan ile Genel Sekreter arasında bir çatışma yaşanmamıştır. Zaten bu dönemde, Genel Sekreterlerin Genel Başkan tarafından atanması, böyle bir çatışmada başarı elde etme imkânlarını ortadan kaldırmaktadır. Ne var ki CHP'nin 1950 seçimlerini yitirmesi ile birlikte bu durum değişmiştir. Seçimlerin kaybedilmesinin ardından 29 Haziran-3 Temmuz tarihleri arasında düzenlenen CHP'nin 8. Kurultayı'nda Genel Sekreterin Kurultay tarafından seçilmesi esası benimsenmiştir. Parti örgütünün kurultaydaki ağırlığının artması ile birlikte bu gelişme, Genel Sekreterin konumunu güçlendirmiştir. Bunun sonucunda 1950 sonrasında CHP içinde yoğun bir Genel Başkan-Genel Sekreter çatışması yaşanmıştır.[572]

Feroz Ahmad, 8. Kurultayda Genel Sekreterliğe İnönü'nün kayırdığı Nihat Erim seçilseydi, Genel Sekreterin Kurultay tarafından seçilmesinin sadece kâğıt üzerinde bir değişiklik olarak kalacağını belirtmektedir[573]. Bununla beraber Genel Başkan seçimlerinin aksine[574] Genel Sekreter seçimleri delegeler arasında tartışmaların yaşanmasına neden olacak kadar yoğun rekabete sahne olmuştur. Genel Sekreterlik seçimlerinde Cemil Sait Barlas, Nihat Erim, Faik Ahmet Barutçu, Kasım Gülek, Şemsettin Günaltay, Avni Doğan ve Cevat Dursunoğlu aday olmuşlardır. Gizli oyla yapılan seçimde Erim 159, Günaltay 152, Gülek 117, Barlas 23, Doğan 35 oy almıştır. Seçimlerden önce adaylıktan çekilmiş olmalarına rağmen, Barutçu'ya 4, Dursunoğlu'na 1, aslında aday olmamasına rağmen Şükrü Saraçoğlu'na 1 oy çıkmıştır. Seçilme nisabına ulaşılmadığı için yeni kabul edilen tüzüğe uygun olarak en çok oyu alan kimsenin genel sekreter seçileceği ikinci tur oylamasına geçilmiştir.[575]

---

[571] Ahmad, s. 149
[572] Uyar, **1923'ten Günümüze CHP Tüzükleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme**, s. 22.
[573] Ahmad, s. 139.
[574] Daha önce söz edildiği gibi, Sekizinci Kurultayda İnönü, kendi oyu haricinde bütün oyları almıştır. Bkz. Giritlioğlu, s. 272.
[575] **Cumhuriyet**, "C.H. Partisi Kurultayı dün çalışmalarını bitirdi", 4 Temmuz 1950, s. 1, 3.

Oylama öncesinde Avni Doğan söz alarak oyların dağılmaması için Günaltay lehine adaylıktan çekildiğini açıklamıştır. Ardından Erim de ilk turda gereken oya ulaşılamamasının önemli bir eksiklik olduğunu ifade ederek adaylıktan çekilmiştir. İkinci turda Kasım Gülek 224 oyla CHP Genel Sekreterliğine seçilmiştir. Günaltay 214, Barlas 35, adaylıktan çekilmesine rağmen Erim 12 oy almıştır.[576] Burada dikkat çeken bir nokta, Erim'in ilk turda önemli bir oranda oy almış olmasına rağmen seçimlerden çekilmiş olmasıdır. Erim'in böyle davranmasının, İnönü tarafından telkin edilmiş olabileceğini ihtimal dâhilinde görmek gereklidir.

Hıfzı Oğuz Bekata'ya göre "girişimci kabiliyeti ile Kurultay'da sıkmadığı el bırakmamış" olan Kasım Gülek, oyların bölünmesinden de yararlanarak Erim'in yerine Genel Sekreter seçilmeyi başarmıştır[577]. Kuvvetle muhtemel pek de arzu etmediği bir adayın seçilmiş olmasının da etkisiyle, 1950'ler boyunca İnönü, Genel Sekreterlik konusunda eski yapıya dönülmesi için çaba sarf etse de bu yöndeki talepler, CHP kongrelerinde kabul görmemiştir. Gülek ise 1959'da istifa edene kadar neredeyse daima İnönü ile bir çatışma hâli içinde Genel Sekreter olarak kalmıştır. Dolayısıyla 1950'lerin CHP'ni önceki dönemlerden ayıran önemli özelliklerden birinin, partinin merkez yönetiminde birbiriyle rekabet halinde olan iki odağın varlığı olduğunu söylemek mümkündür. Bu durum kanımca partinin politikalarında zaman zaman ciddi tutarsızlıkların yaşanmasına da neden olmuştur.

26 Kasım 1951'de toplanan CHP'nin 9. Kurultayı'nda yeni bir parti tüzüğü hazırlanmıştır. Bu tüzüğe göre Genel Sekreter her yıl yapılan Kurultay tarafından bir yıl için seçilmektedir. Partinin Genel İdare Kurulu da yine Kurultayca seçilen 14 üye ile Genel Sekreterden oluşmaktadır. Genel Sekreterliğin boşalması halinde bir sonraki olağan Kurultaya kadar görev alacak yenisi Genel İdare Kurulu tarafından seçilmektedir. (madde 31) Genel Sekreter Genel İdare Kurulu üyeleri arasından kendisine biri idari diğeri ise propaganda

[576] A. g. e., s. 3. *Milliyet* Gazetesi'nde Genel Sekreterlik seçimleri, *Cumhuriyet*'ten biraz farklı olarak aktarılmaktadır. Buna göre seçimde Şemsettin Günaltay en çok oyu alırken, onu çok az farklarla sırasıyla Nihat Erim, Kasım Gülek ve Cemil Sait Barlas izlemiştir. Hiçbir adayın yeterli sayıya ulaşamaması üzerine seçimlerin yinelenmesine karar verilmiştir. İkinci turdan önce Erim adaylıktan çekilmiştir. Ancak Erim'in, Günaltay lehine olduğu tahmin edilen bu adımı delegeler üzerinde beklenen etkiyi yaratmamış, Gülek 224 oyla Genel Sekreter seçilirken, Günaltay 214 oyda kalmıştır. Genel Sekreter seçiminde yaşanan mücadele, dönemin basını tarafından parti içinde birbiriyle çatışmakta olan iki ayrı hizbin var olduğunun önemli bir delili olarak değerlendirilmiştir. Bkz. **Milliyet**, "İnönü tekrar C.H.Partisi Başkanı seçildi", 4 Temmuz 1950, s. 1, 5.

[577] Bekata, s. 19.

işlerine bakacak iki yardımcı seçmektedir. (madde 32)[578]

Aynı tüzüğün 33. maddesine göre Genel İdare Kurulunun başkanı olan Genel Sekreter, bu parti organına ait görevlerin yerine getirilmesini sağlamaktan sorumludur. Genel Sekreter parti örgütünün müracaat ve haberleşme yeridir. Partiyi, mahkemelerde, devlet daire ve müesseselerinde ve üçüncü şahıslarla hukuki muamele ve münasebetlerde temsil etmektedir. Söz konusu temsil yetkisine Genel Sekreter İdari Yarımcısı da sahiptir. Ayrıca Genel Sekreter İdari Yardımcısı, Genel Sekreterin bulunmadığı zamanlarda Genel İdare Kuruluna başkanlık etmektedir.[579] Böylece CHP'de Genel Sekreter Gülek'in partinin sevk ve idaresini hem hukuken hem de fiilen kayda değer düzeyde üzerine aldığı bir yapı ortaya çıkmıştır. Bununla beraber CHP'lilerin partinin dağılacağı endişesiyle CHP'nin başında tuttukları İnönü ise Genel Başkan olarak sınırlı yetkilere sahip olmuş ancak tarihsel kişiliğinin de etkisiyle parti içindeki ağırlığını büyük oranda korumuştur.

CHP'nin 11. Kurultayı'nda yapılan tüzük değişikliklerinin ardından Genel Sekreterin parti yönetimindeki ağırlığı iyice artmıştır. Bu çerçevede parti tüzüğünün yeniden düzenlenen 25. maddesinde Genel Sekreterin denetlenmesi konusunda nihai karar alma yetkisinin Kurultaya ait olduğu ifade edilmektedir. Gerekli görmesi halinde Parti Meclisi bu nedenle Kurultayın toplantıya çağrılmasına karar verebilmektedir.[580]

Söz konusu tüzük değişiklikleri ile birlikte Genel İdare Kurulu da Merkez İdare Kurulu adını almıştır. Önceki uygulamadan farklı olarak Merkez İdare Kurulu, Parti Meclisi üyeleri arasından seçilen 7 üyeden oluşmaktadır. Bunlardan ikisi, Genel Sekreter tarafından kendi yardımcıları olarak Parti Meclisi üyeleri arasından belirlenmekte, diğer beşi ise Parti Meclisi tarafından seçilmektedir. (madde 32)[581] Böylelikle Parti Meclisi içinden kendisinin belirlediği yardımcıları ile birlikte fiilen partiyi yöneten ve neredeyse sadece Kurultaya hesap veren bir Genel Sekreterlik makamının hayata geçmiş olduğunu söylemek mümkündür.

Ne var ki bu durum, 12 Ocak 1959'da toplanan 14. Kurultayda yapılan tüzük değişiklikleri ile birlikte kısmen de olsa değişmiştir. Bu bağlamda tüzüğün değiştirilen 25.

[578] **CHP Tüzüğü Partinin IX. Kurultayınca Onaylanmıştır**, s. 18.
[579] A. g. e., s. 18-19.
[580] **C.H.P.'nin El Kitabı**, s. 43.
[581] A, g. e., s. 44-45.

maddesinde, Genel Sekreter ile Merkez İdare Kurulu üyelerinin denetimi konusunda Parti Meclisinin üçte iki çoğunluğu ile karar alınacağı ifade edilmiştir. Bu denetleme sonucunda Genel Sekreterliğin boşalması halinde, Parti Meclisi bir Genel Sekreter belirlemekte ve Kurultayı en geç bir ay içinde yeni Genel Sekreteri seçmek için toplantıya çağırmaktadır[582]. Yine değiştirilmiş olan 32. maddeye göre de Merkez İdare Kurulu, Parti Meclisi tarafından kendi üyeleri arasından seçilmiş 10 üyeden oluşmakta ve Genel Sekreter bu üyelerden ikisini kendisine yardımcı olarak belirlemektedir[583]. Dolayısıyla üzerindeki denetim sıkılaştırılmış olan Genel Sekreterin, aynı zamanda kendi yardımcılarını belirleme konusundaki inisiyatifi de azaltılmıştır.

Aynı kurultayda yapılan tüzük değişiklikleri kapsamında Genel Başkanın yetkilerinin daha ayrıntılı tanımlanarak bir bakıma artırılmış olduğu da düşünülürse, Genel Başkan ile Genel Sekreter arasında 1950'ler boyunca, görev ve yetki paylaşımı açısından yaşanan ikiliğin, daha önce söz edildiği gibi, Genel Başkan lehine kayda değer şekilde değişmiş olduğu görülmektedir. Bununla beraber 14. Kurultayda, Kasım Gülek, 15 Ocak 1959'da yeniden Genel Sekreterliğe seçilmiştir. Ne var ki Gülek, aynı yıl içerisinde bu görevinden ayrılmak durumunda kalmıştır.

Giritlioğlu, esasen 1959'da parti merkezinde Gülek'e karşı bir hareketin başladığından söz etmektedir. Giritlioğlu'na göre kimi partililer Gülek'i Genel Sekreterlikteki başarısından dolayı kıskanmış, kimileri ise onu değişmez metotlarla hareket eden, bu nedenle enteresanlığını kaybetmiş bir kişi olarak değerlendirmeye başlamıştır. Bu kimseler, Gülek'in "Amerikanvari jestlerini artık tasvip etmemeye başladılar. Fikir cephesiyle biraz geri seviyede kalışını, daima üzüntü ile tenkit ettiler." Ne var ki parti merkezinde gelişen Gülek karşıtı hareket taşra örgütünde kendini hissettirmemiş, parti örgütünün Gülek'e olan bağlılığı devam etmiştir.[584]Bununla birlikte parti örgütünden gördüğü bu büyük desteğe rağmen Gülek, Genel Sekreterliği bırakmıştır.

Nato'nun kuruluşunun onuncu yılı dolayısıyla, Londra'da yapılacak bir uluslararası toplantı için TBMM'den gönderilecek heyete muhalefeti de temsilen Malatya milletvekili Nüvit Yetkin seçilmiştir. Bunun üzerine Kasım Gülek, Nato Parlamentolar Grubu Başkanı

[582] **C.H.P.'nin El Kitabına Ek**, s. 9.
[583] A. g. e., s. 10.
[584] Giritlioğlu, s. 382-383.

Albay Fens'e bir mektup yazarak, Nüvit Yetkin'in lisan bilmediği için muhalefeti temsil edemeyeceğini ifade etmiş, eğer bizzat Fens tarafından kendisi davet edilecek olursa buna memnuniyetle icabet edeceğini belirtmiştir[585]. Konunun kamuoyuna yansımasının ardından 28 Temmuz 1959'da bir basın toplantısı yapan Gülek, mektubunun postadan alınarak tahrif edildiğini ileri sürmüştür. Aynı toplantıda 25 Mayısta gönderdiği mektubun aslı olduğunu ifade ettiği bir metin de okumuştur.[586]

Giritlioğlu, kendisini destekleyenlerin bu konu hakkında herhangi bir inkâr, tevil ve izaha gitmemesini öğütlemelerine rağmen Gülek'in önce mektup olayını inkâr edip sonra başka anlamda yazmış olduğunu ifade etmesinin, yazdığı mektubun bir sureti istendiğindeyse dolabından çalınmış olduğunu iddia etmesinin ve Parti Meclisinde konu görüşülürken daha önce İnönü'ye okuduğundan tamamen farklı şekilde mektubun içeriğini anlatmasının Gülek'i zor durumda bıraktığını ileri sürmektedir[587]. Söz konusu mesele Parti Meclisinin gündemine de taşınmıştır. Bunun sonucunda yaklaşık yedi saat süren ve zaman zaman sert tartışmaların yaşandığı Parti Meclisinin 27 Eylüldeki toplantısında, Gülek istifasını sunmuş, ardından Parti Meclisi üyesi Tahsin Bekir Balta ile birlikte toplantıdan ayrılmıştır. Geri kalan üyeler oybirliği ile İsmail Rüştü Aksal'ı Genel Sekreterliğe seçmiştir[588].

CHP Tüzüğünün 31. Maddesine göre Genel Sekreterliğin boşalması halinde Parti Meclisi, olağan Kurultaya kadar görevde kalacak yeni Genel Sekreteri seçmektedir. Bu anlamda Gülek'in kendisi istifa ettiği için, Genel Sekreterin düşürülmesi durumunda, Kurultayın en geç bir ay içinde toplantıya çağrılmasına dair hüküm geçerli olmamıştır. Bu nedenle Aksal, Kurultayda seçilmiş bir Genel Sekreter gibi bir sonraki Kurultaya kadar görevde kalmıştır.

Kasım Gülek dokuz yıldan uzun bir süre CHP Genel Sekreterliğini yürütmüştür. Feroz Ahmad bu dönemi şöyle değerlendirmektedir:

> Gülek'in büyük katkısı, muhalefetteki ilk dört yıl süresince CHP'nin geleneksel yüzde 35-40'lık oy oranını koruyabilmesi sonucuna yol açan parti tabanının moralini canlı tutmak oldu. Onun enerjisi ve inadı,

[585] A. g. e., s. 384.
[586] **Milliyet**, "Gülek 'mektubum açıldı' diyor", 29 Temmuz 1959, s. 1, 5.
[587] Giritlioğlu, s. 384.
[588] **Milliyet**,"Gülek İstifa Etti", 28 Eylül 1959, s. 1, 5.

'Amerikan tarzı' gösterişli kampanyaları olmasaydı, ülkedeki CHP oylarının düşmesi oldukça olasıydı.[589]

Giritlioğlu, Gülek'in CHP içinde Menderes'e paralel bir tarafı olduğunu dile getirmektedir:

> Hadiseler Menderesi, Demokrat Partinin başına bir lider olarak getirmedi. Demokrat Partililer, bir lider bulmak ihtiyacı altında, kendi bağrından birisini çıkardılar ve onun etrafında toplandılar. Onu aşırı derecede sevdiler ve her şeyleri yaptılar.
>
> Kasım Gülek bu manada, Menderes'e karşı bir denge olarak C.H.P.'nin yarattığı adamdır. C.H.P.'liler de kendi içlerinden birisini buldular. Dertlerini dinleyen, sevinçlerine iştirak eden bu insanı kendinden kabul ettiler, varlıklarının bir eseri olarak gördüler ve o nisbette çok sevdiler.[590]

Parti örgütünün Gülek'e yönelik sempatisinin nedenlerini ortaya koyan bu değerlendirmede bir haklılık payı olduğunu kabul etmek gerekir. Nitekim Gülek'in, muhalefetteki CHP'nin, tek parti döneminden devraldığı siyasi kadrolardan daha farklı bir portre çizmiş olduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür. Bu bağlamda söz konusu farklılığı göstermesi bakımından, Gülek'in istifası sonrasında yayınlanan bir gazete haberinde, CHP'nin 1950'deki 8. Kurultayında beliren yeni zihniyetin adayı olarak seçildiği ifade edilen Gülek'in bir siyasetçi olarak özellikleri şöyle sıralanmaktadır:

> Gülek 1950'den buyana C.H.P. il kongrelerinin hemen hemen hepsinde bulunmuştur. Bunun için de kongrelerin yapılacağı illere ait uçak ve vapur biletlerini çok önceden temin eder. Ziyaret ettiği her yerde, el sıkmaya ve hatır sormaya meraklıdır. İster tanıdık, ister tanımadık, bütün yabancı şahsiyetlerle konuşur ve mektuplaşır. Gülek, kendisine yazılan bütün mektuplara cevap verir.[591]

2. 1. 3. Genel İdare Kurulu (Merkez İdare Kurulu):

CHP'nin merkez teşkilatındaki yürütme organı, Genel İdare Kuruludur. 1950'e kadar Genel Sekreter, 1951'e kadar da Genel İdare Kurulu, Parti Divanı (Parti Meclisi) içinden seçilmiştir. 1951 Tüzüğü ile birlikte Genel İdare Kurulu, Kurultay tarafından seçilen Genel Sekreter ile 14 üyeden oluşturulmuştur. Genel Sekreterliğin boşalması durumunda yenisi ise

[589] Ahmad, s. 139.
[590] Giritlioğlu, s. 383.
[591] **Milliyet**, "Gülek ve Mücadelesi", 28 Eylül 1959, s. 1, 5.

Genel İdare Kurulu tarafından seçilmektedir. (31. madde)[592]

1951 Tüzüğü 32. maddesine göre Genel İdare Kurulu seçimlerinin ardından, Genel Sekreterin başkanlığında yapılacak toplantıda kurul üyelerinden biri sayman olarak belirlenecek, ayrıca aynı toplantıda Genel Sekreter de kendisine biri idari diğeri propaganda işlerine bakacak iki yardımcı seçecektir. Genel İdare Kurulunun başkanı olan Genel Sekreter, kurulun görevlerini yerine getirmesini sağlamaktan sorumludur. Sayman ise parti merkez teşkilatının mali işlerini yürütmekte, il örgütlerinin mali işlerini denetlemektedir. (madde 33)[593]

Aynı tüzüğün 34. maddesinde Genel İdare Kurulunun görevleri şöyle sayılmıştır. Buna göre Genel İdare Kurulu, tüzük hükümlerine göre partiyi örgütlemek; örgütü geliştirmek ve denetlemek; Kurultay kararlarını yerine getirmek; partinin ilkelerini ve programını yaymak ve millete benimsetmek ve bunları temin için gerekli bütün tedbirleri almakla görevlidir. Ayrıca Genel İdare Kurulu,

a) Parti çalışmaları, siyasi olaylar hakkında Parti Meclisine rapor verir, Kurultayda okunacak raporu hazırlar.

b) Gerekli konuları Parti Meclis Grubuna intikal ettirir.

c) Partiye gelir sağlar.

d) Bütçesini hazırlar ve tatbik eder.

e) Gereken işler için yönetmelikler yapar.

Haziran 1953'teki 10. Kurultayda ilgili 34. maddeye, Genel İdare Kurulunun her toplantısında bir sonraki toplantı gününü belirleyeceği ve üst üste üç toplantıya katılmayanların Genel İdare Kurulu üyeliğinin düşeceğine dair bir fıkra eklenmiştir[594].

Temmuz 1954'te yapılan 11. Kurultayda Genel İdare Kurulu'nun ismi Merkez İdare Kurulu olarak değiştirilmiştir. Ayrıca Merkez İdare Kurulunun, Parti Meclisinin seçtiği beş üye ile Genel Sekreterin Parti Meclisi içinden belirlediği iki üyeden oluşturulması kararlaştırılmıştır. (madde 32) 11. Kurultayda Merkez İdare Kurulunun görevleri de yeniden

[592] **CHP Tüzüğü Partinin IX. Kurultayınca Onaylanmıştır**, s. 18.
[593] A. g. e., s. 18-19.
[594] **CHP Tüzüğü 9. Kurultayda Onanmış ve 10. Kurultay Onayı İle Bazı Maddeleri Değiştirilmiştir**, s. 18.

düzenlenmiştir. Buna göre kurul, parti çalışmaları ile siyasi olaylar hakkında Parti Meclisine izahat vermekte ve Kurultaya sunulacak Parti Meclisi raporunun tasarısını hazırlamaktadır. Bunun dışında Parti Meclisi tarafından onaylanan bütçeyi uygulamakta ve gereken işler için hazırladığı yönetmelikleri Parti Meclisinin onayına sunmaktadır. (madde 35)[595] Oysa kurul, daha önce tek başına Kurultaya sunulacak raporu hazırlamakta, bütçeyi belirleyip uygulamakta ve gereken yönetmelikleri çıkarmaktadır. Bu bağlamda Merkez İdare Kuruluna, bir yürütme organının ötesinde bir karar organı özelliği kazandıran söz konusu yetkilerin, 1954'te yapılan tüzük değişiklikleri ile birlikte kaldırılmış olduğu görülmektedir.

Ocak 1959 yapılan 14. Kurultaydaysa, Merkez İdare Kurulunun, Parti Meclisinin kendi arasından seçtiği 10 üyeden oluşması ve Genel Sekreterin bunlardan ikisini kendisine yardımcı olarak seçmesi kararlaştırılmıştır. (32. madde)[596]

2. 1. 4.Parti Meclisi (Parti Divanı):

Çok partili hayata geçilmesinin ardından 1947 Tüzüğü ile birlikte önemi artan Parti Divanı (yahut daha sonraki ismi ile Parti Meclisi), özellikle CHP'nin iktidardan düşmesi sonrasında, partinin merkez teşkilatının temel karar ve denetim organı haline gelmiştir. 1950'deki 8. Kurultayda yapılan az sayıdaki tüzük değişikliklerinin biri ile Parti Divanının üye sayısı 40'tan 30'a düşürülmüştür. (madde 62)[597] 1951'de ise Parti Divanı yerine taşra örgütünün daha fazla ağırlık taşıdığı "Parti Meclisi" kurulmuştur. Parti Meclisi, Genel Başkan, Genel Sekreter, Genel İdare Kurulu üyeleri, Parti Meclis Grubu Başkan Vekilleri, (eğer varsa Grup Başkanı) ve Meclisi Grubu İdare Kurulu üyeleri ile her ilden gelen birer temsilciden oluşmaktadır. İl temsilcileri, il idare kurulu üyeleri ile ilçe başkanlarından oluşan bir kurul tarafından, Parti Meclisinin her toplantısı için gizli oyla seçilmektedir. 1951 Tüzüğünün 35. maddesinde kurulması öngörülen "ihtisas komisyonları" başkanları ve sözcüleri de kendileriyle ilgili konularda, oy hakkına sahip olarak toplantılara katılabilmektedir. (madde 24) Tüzükte, Parti Meclisinin en az dört ayda bir toplanması öngörülmüştür. Parti Meclisi Genel Başkanın başkanlığında toplanmaktadır. Toplantının gününü, yerini ve gündemini de Genel Başkan belirlemektedir. Genel Başkanın bulunmadığı

[595] **C.H.P.'nin El Kitabı**, s. 44-46.
[596] **C.H.P.'nin El Kitabına Ek**, s. 10.
[597] Aydın Erdoğan, **Cumhuriyet Halk Partisi Tüzükleri Dünü-Bugünü 1923-2000**, Ankara: V kitap, 2000, s. 74.

zamanlarda Parti Meclisi, toplantıyı yönetmek için Genel Sekreter ve Genel İdare Kurulu üyeleri dışında kendi üyeleri arasından bir başkan seçmektedir. (madde 26-27)[598]

1951 Tüzüğünün 25. maddesine göre Parti Meclisi, bütün parti işlerini görüşmekte ve parti çalışmalarını denetlemektedir. Parti Meclisi Kurultayı olağanüstü toplantıya da çağırabilmektedir. Eğer Genel İdare Kurulunun çalışması ile ilgili bir olağanüstü toplantı çağrısı söz konusuysa, Genel İdare Kurulu üyeleri, bu konuda karar alınırken oy kullanamamaktadırlar.[599]

Tek parti döneminde örgütün etkisiz bırakılmasına tepki olarak kabul edilen, her ilden bir temsilcinin PM toplantılarına katılmasına dair düzenlemeden, uygulamada karşılaşılan zorluklar nedeniyle, 1954 tarihli 11. Kurultayda yapılan değişikle birlikte vazgeçilmiştir. Söz konusu kurultayda Parti Meclisinin, Genel Başkan, Genel Sekreter ve Kurultay tarafından seçilen 30 üyeden oluşmasına karar verilmiştir. (madde 24)[600] Önceki düzenlemeye göre il temsilcilerinin, her toplantı öncesinde bir bakıma sil baştan belirleniyor oluşunun yarattığı güçlükler, kuvvetle muhtemel böyle bir değişikliğe gidilmesine neden olmuştur. Bununla ilgili olarak parti organlarında devamlılığın gerekli olduğunu dile getiren Aydın Erdoğan, her toplantıya farklı üyelerin katılmasının, parti politikalarının belirlenmesinde ve Genel İdare kurulunun denetlenmesinde etkin bir yol olmadığının anlaşıldığını ve bu nedenle Parti Meclisinin hantal görünümlü yapısının değiştirildiğini düşünmektedir[601].

Bunun yanı sıra bu değişiklik ile birlikte Parti Meclisinin üye sayısı da oldukça azaltılmış ve öncekinin aksine yalnızca Genel Başkan ile Genel Sekreterin doğal üye olması öngörülmüştür. Bu iki makamın da ayrıca Kurultay tarafından seçildiği düşünülürse, 32 üyesinin tamamının Kurultay tarafından bizzat belirlendiği bir Parti Meclisi oluşturulmuştur. Bu bağlamda 1954'te yapılan bu düzenleme ile Parti Meclisi, partinin merkez teşkilatında önemli idari görevlerde bulunanların, il temsilcileri ile bir araya geldiği bir tür koordinasyon kurulu olmaktan çıkarılmıştır.

---

[598] **CHP Tüzüğü Partinin IX. Kurultayınca Onaylanmıştır**, s. 15-17.
[599] A. g. e., s. 16.
[600] **C.H.P.'nin El Kitabı**, s. 43; Uyar, **1923'ten Günümüze CHP Tüzükleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme**, s. 32.
[601] Erdoğan, s. 87.

Ayrıca önceki düzenlemede Parti Meclisi en az dört ayda bir toplanırken, artık en az iki ayda bir toplanmak durumundadır. Her toplantıda gelecek toplantının günü de belirlenmektedir. (madde 26)[602]

11. Kurultayda yapılan tüzük değişiklikleri çerçevesinde Parti Meclisinin görev ve yetkileri de daha ayrıntılı bir şekilde yeniden düzenlenmiştir. 25. maddeye göre Parti Meclisi, partinin genel politikasını belirlemektedir. Aynı zamanda parti işlerinin yürütülmesinde karar organıdır. Genel Sekreter ile Merkez İdare Kurulunu denetlemektedir. Merkez İdare Kurulunun denetlenmesi konusunda üçte iki çoğunluğu ile karar almaktadır. İdare organlarının denetlenmesine ilişkin kararlarda ilgililer oya katılamamaktadır. Parti Meclisi iki Kurultay arasındaki dönemde parti işlerinin yürütülmesi ve idare organlarının denetlenmesi konusunda Kurultay yetkilerine sahiptir. Ancak Genel Sekreterin denetlenmesinde nihai karar alma yetkisi Kurultaya aittir. Parti Meclisi, Merkez İdare Kurulunun hazırladığı bütçeyi ve yönetmelikleri inceleyip onaylamakta, Kurultaya siyasi olaylar ve parti çalışmaları hakkında rapor sunmaktadır. Ayrıca aynı maddede Parti Meclisi üyeliğinin, partinin diğer fiili görevleri ile birleşemeyeceği de ifade edilmiştir.[603]

Yeni yapılan düzenlemede Parti Meclisinin partinin karar organı olduğunun açıkça ifade edilmiş olması dikkat çekicidir. Ayrıca Parti Meclisinin denetim yetkileri de genişlemiştir. Oluşum şeklinin de değişmesiyle birlikte düşünüldüğünde, Parti Meclisinin, (1954 öncesi dönemle kıyaslandığında) istikrarlı bir üye yapısına sahip, daha etkin ve yetkileri tüzükte ayrıntılı olarak tanımlanmış, partinin denetim ve karar organı haline getirildiği görülmektedir.

12 Ocak 1959'da toplanan 14. Kurultayda Parti Meclisinin Genel Başkan ve Genel Sekreter haricindeki üye sayısı 40'a çıkarılmıştır. Ayrıca Parti Meclisinin Genel Sekreteri denetleme yetkisi genişlemiştir. Bu konuda Parti Meclisi üçte iki çoğunluğu ile karar vermektedir. Bunun sonucunda Genel Sekreterliğin boşalması halinde, Parti Meclisi kendi içinden bir Genel Sekreter vekili belirlemekte ve Kurultayı yeni Genel Sekreteri seçmek için en geç bir ay içinde toplantıya çağırmaktadır.[604]

[602] **C.H.P.'nin El Kitabı**, s. 43
[603] A. g. e., s. 43.
[604] **C.H.P.'nin El Kitabına Ek**, s. 9.

2. 1. 5. Parlamento Grubu:

14 Mayıs 1950 seçimleri sonrasında, 69 milletvekili çıkarabilmiş olan CHP 21 Mayısta ilk meclis grubu toplantısını gerçekleştirmiştir. Bu toplantıda İnönü grup başkanlığına, Şemsettin Günaltay ile Faik Ahmet Barutçu grup başkan vekilliklerine getirilmiştir.[605] 1950 seçimleri sonucunda birçok önde gelen partili meclis dışında kalmıştı. Bu gelişme Meclis Grubunun, Cavit Oral, Nihat Erim, Kemal Satır, Cemil Sait Barlas ve Necmettin Sadak gibi bakanlık yapmış etkili kişilerden oluşan Genel İdare Kurulu karşısında zayıf kalmasına neden olmuştur. Bununla ilgili olarak Ahmad'a göre "bu politikacılardan birçoğunun, iktidar partisine karşı uzlaşmaz bir çizgi benimsemede ve baskıyı sürdürmede geniş çıkarları vardı; çünkü ılımlılık kendi ışıklarının solmasına yol açardı." İşte bu nedenle CHP'yi başlangıçta DP'ye karşı partiler arasındaki ilişkiyi zedeleyen saldırgan bir eleştiri politikasını benimsemeye kışkırtanlar söz konusu politikacılar olmuştur. Parti liderliği de yaşanan moral çöküntüsünü gidermek amacıyla bu saldırgan politikayı bir ölçüde kullanmıştır.[606]

Bunun sonucunda seçimlerden hemen sonra 2 Haziranda Menderes başbakanlığındaki ilk kabinenin 232 reyle güvenoyu aldığı meclis görüşmeleri sırasında başbakanın son konuşmasını cevaplama imkânının muhalefete verilmemesi üzerine CHP milletvekilleri meclis salonunu terk etmiştir[607]. Aslında meclis oturumlarını terk etme, 1946-1950 döneminde DP'nin iktidarı sıkıştırmak için sıklıkla kullandığı bir yöntemdi. Ne var ki söz konusu gelişme, bu yeni dönemin daha başında hükümetle muhalefet arasındaki ilişkilerinin gerginleşmesinin nedenlerinden biri olurken, ister istemez CHP meclis grubunun parti adına parlamenter bir muhalefet yürütme imkânlarını da zedelemiş, hareket kabiliyetini sınırlamıştır.

Yaklaşık bir yıl kadar sonra ara seçimlere doğru gelinirken, bu sefer Feroz Ahmad'ın çizdiği tablonun bir bakıma tam tersi bir durum ortaya çıkmış, bu anlamda DP iktidarı ile nasıl bir ilişki kurulacağı meselesinde Meclis Grubu ile Genel İdare Kurulunun rolleri değişmiştir. Bu dönemde iktidarın hazırladığı CHP'nin mallarına el konularak hazineye

[605] Feroz Ahmad, Bedia Turgay Ahmad, **Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971, İstanbul: Bilgi Yayınevi**, 1976, s. 70.
[606] Ahmad, s. 136.
[607] Feroz Ahmad, Bedia Turgay Ahmad, s. 71.

devredilmesine yol açacak bir kanun tasarısı kamuoyunun gündemini işgal etmektedir. 24 Temmuz 1951'de DP Meclis Grubu, siyasi partilerin hukuka aykırı olarak elde ettikleri gayrimenkullerin hazineye ve eski sahiplerine iade edilmesine dair prensip kararı almıştır[608]. Bunun üzerine CHP Meclis Grubu, başta mallarına el konulmasına dönük faaliyetler olmak üzere iktidarın uyguladığı baskıya son vermemesi halinde, 16 Eylülde yapılacak olan ara seçimlere katılmayacağını açıklamıştır. Hatta kimi CHP'liler parti mallarına el konulmasından vazgeçilinceye kadar meclis oturumlarına katılmamayı savunmuştur. Ancak parti örgütü, genel olarak seçimlere katılmama kararına karşı çıkmış, partinin meclis dışında kalmış etkili isimleri de, (kuvvetle muhtemel yeniden milletvekili olmak istemeleri nedeniyle) ara seçimlere katılmak yönünde tavır almışlardır[609].

Neticede CHP ara seçimlere katılmış ama başarılı olamamıştır. 17 ilde yapılan ara seçimlerde, 20 milletvekilliğinden 18'ini DP kazanırken, CHP yalnızca iki milletvekili elde edebilmiştir. Bilecik'te Kasım Gülek, Aydın'da Nihat Erim, İsmail Rüştü Aksal, Cavit Oral, Zonguldak'ta Kemal Satır, Denizli'de Cemil Sait Barlas, İstanbul'da Necmettin Sadak, Lütfi Kırdar, Muğla'da Vedat Dicleli gibi önemli CHP'liler seçimleri kaybetmişlerdir[610]. Söz konusu kişilerden Gülek, Oral, Satır, Barlas, Aksal ve Dicleli'nin o sırada Genel İdare Kurulu üyesi olduğunu eklemek gerekir[611]. Ara seçimlerin ardından Lütfi Kırdar DP'ye katılmış, Nihat Erim ise Menderes'e yaklaşmaya çalışmıştır. Cemil Sait Barlas, 31 Aralık 1951'de CHP'deki propaganda işlerinden sorumlu Genel Sekreter Yardımcılığı görevinden Kasım Gülek'le aralarındaki fikir ayrılığı nedeniyle istifa etmiştir. Barlas, daha sonra bağımsız bir eleştirmen kimliğine bürünerek görüşlerini, kendi çıkardığı *Pazar Postası* adlı gazetede yayınlamaya başlamıştır. 2 Ocak 1952'deyse Cavit Oral, CHP Genel İdare Kurulundan istifa etmiştir. Daha sonra Oral DP'lilerle çalışmaya başlamış ve 1954 seçimlerinde DP'den adaylığını koymuştur.[612]

1951 Ara Seçimlerinde iki milletvekili daha elde etmiş olsa da, esasen iktidarı kaybetmesinden sonraki dört yıl süresince, CHP istifalar ve ayrılmalarla çalkalanmıştır.

[608] **Milliyet**, "Partilerin gayri kanuni olarak elde ettiği gayrimenkuller", 25 Temmuz 1951, s. 1,3.
[609] **Milliyet**, "Ara seçimleri dolayısiyle C.H.P. iki grupa ayrıldı", 4 Ağustos 1951, s. 1, 3; "Partiler ve seçim faaliyeti", 5 Ağustos 1951, s. 1, 3; "C. Halk Partisi teşkilâtı seçimlere girmek istiyor", 6 Ağustos 1951, s. 1, 3.
[610] **Milliyet**, "Kaybeden C.H.P.liler", 17 Eylül 1951, s. 1.
[611] Giritlioğlu, s. 273.
[612] Feroz Ahmad, Bedia Turgay Ahmad, s. 88, 92; **Milliyet**, "C. Halk Partisinde yeni bir çözüntü mü?", 3 Ocak 1952, s. 1, 7.

Yaşanan düş kırıklığı ile umutsuzluk, yerel örgütlerin DP'ye geçmesine yol açmıştır. Ayrıca CHP'nin Meclis Grubunda da istifalar yaşanmıştır. Bu çerçevede örneğin 14 Aralık 1950'de Samet Ağaoğlu'nun kız kardeşi Kars milletvekili Tezer Taşkıran CHP'den istifa etmiştir. Bunun ilgili olarak *Milliyet*'te yer alan bir haberde, Taşkıran'ın istifasına gerekçe olarak mecliste bağımsız çalışmak istemesini gösterdiğini, bununla birlikte siyasi kulislerde, gerçekte Kore'ye asker gönderilmesi ile ilgili tartışmalarda CHP'nin takındığı tutumdan rahatsız olduğu için istifa ettiğinin konuşulduğu aktarılmaktadır.[613] Bu istifadan kısa süre sonra 6 Ocak 1951'de Trabzon milletvekili Mustafa Reşit Tarakçıoğlu partisinden ayrılmıştır[614]. Daha önce meclis başkan vekilliği de yapmış olan Bingöl milletvekili Feridun Fikri Düşünsel, 23 Mart 1951'de CHP'den ayrılarak DP'ye katılmıştır[615].

21 Ocak 1952'deyse Ordu milletvekili Yusuf Ziya Ortaç, partiden istifa etmiştir[616]. 18 Mart 1952'de de CHP Genel Sekreterliğine ve TBMM Başkanlığına gönderdikleri bir mektupla, Kars milletvekilleri Latif Akyüzüm, Abbas Çetin ve Veyis Koçlu istifalarını sunmuşlardır. Söz konusu mektupta bu üç milletvekili, parti içinde şeflik zihniyetinin devam ettiğinden ve fikirleri İnönü'nünkilerle uygun olmayan partililerin kuşkuyla karşılandıklarından yakınmışlardır. Onlara göre "bunun en bariz misalini parti başkanının fikirlerini temsil eden Cemil Sait Barlas'ın Mecliste Grup namına konuşan Cemal Eyüpoğlu'nu alenen muaheze etmesi" oluşturmaktadır. Konuyla ilgili olarak *Milliyet*'in haberinde parti genel merkezi ile Meclis Grubu arasında öteden beri bir fikir ayrılığının hüküm sürmekte olduğu ancak Meclis Grubunda yer alan İnönü'nün meclis dışında bulunan genel merkezin fikirlerini benimsemiş olması nedeniyle bu mücadelenin açığa çıkmadığı dile getirilmektedir. Gazete aynı zamanda üç milletvekilinin istifa gerekçelerini açıkladıkları söz konusu mektuba da yer vermiştir. Bu mektupta milletvekilleri, CHP'de şeflik zihniyetinin değişmediğinin kendi seçim çevrelerinde yaşanan hadiselerin de gösterdiğini ileri sürmektedir:

---

[613] **Milliyet**, "Tezer Taşkıran Halk Partisinden çekildi", 15 Aralık 1950, s. 1, 5.
[614] **Milliyet**, "Bir C.H.P.li Milletvekili istifa etti", 6 Ocak 1951, s. 1.
[615] **Milliyet**, "Feridun Fikri Düşünsel C.H.P.nden istifa etti", 25 Mart 1951, s. 1, 5. Aslında bu dönemde yalnızca CHP'nin mevcut bazı milletvekilleri değil, daha önce milletvekilliği yapmış partinin önemli simaları arasından da partiden istifa edenler olmuştur. Örneğin 2 Ekim 1951'de eski milletvekili ve İstanbul valisi Muhittin Üstündağ CHP'den istifa etmiştir. İstifa mektubunda "son senelerde CHP'nin hiç sempatik olmadığını, halkın sevgisini celbedemediğini, bilhassa ekalliyetlere karşı iyi hareket etmediğini" dile getiren Üstündağ'ın partiye yönelik eleştirileri arasında Varlık Vergisinin çıkarılmış olması da yer almıştır. Bkz. Feroz Ahmad, Bedia Turgay Ahmad, s. 89.
[616] **Akşam**, "Yusuf Ziya Ortaç C.H.P.den istifa etti", 22 Ocak 1952, s. 2.

> Kars, bugüne kadar ihmal edilmiştir. Her türlü zümre ayrılığının farkında dâhi olmayarak omuz omuza Milli Mücadelesini yapmış bulunan halk arasına yoktan çeşitli zümrecilik fikirleri sokulmuş ve teneffüs edilemez ağır bir hava yaratılmıştır. Bu havanın içerisinde şişlenmek, sürülmek, milli emniyet teşkilatının tasni ve takibine uğratılmak eksik olmamıştır. Buna rağmen sırf Halk Partisi listesinde milletvekili seçilmiş olmak dolayısıyla Halk Partisinde samimiyet ve ciddiyetle çalıştık. Fakat bu bünye bizi bir türlü benimsemedi. Hizmetlerimizden fayda mülahaza ettiği yerde çalıştırdı. Fakat bizim ıstıraplarımıza sessiz kaldı.[617]

Tek parti döneminin ve bu döneme ait zihniyetin CHP'de hâlâ devam ediyor oluşunun sert bir dille eleştirildiği söz konusu istifa mektubu, aynı zamanda parti içinde meclis grubu ile parti genel merkezi arasında o sırada yaşanmakta olan gerilimi de ortaya koymaktadır. Bu anlamda İnönü'nün ve onunla birlikte hareket eden parti yönetiminin meclisteki CHP'li milletvekillerine pek fazla inisiyatif kullanma imkanı tanımaması ciddi bir rahatsızlık yaratmışa benzemektedir. Neticede istifalarının hemen ardından bu üç milletvekili, DP'ye katılmışlardır.

Bu konuyla ilgili olarak Ahmad, partiden ayrılanlar arasında özellikle Feridun Fikri Düşünsel'e dikkat çekmektedir. Ahmad'a göre Düşünsel, "doğu vilayetlerinde, özellikle de Kürt nüfus arasında büyük bir nüfuza sahipti ve istifası, partinin bu bölgedeki etkisinin zayıflaması demekti." Düşünsel'in partiden ayrılışını, diğer Doğu Anadolu milletvekillerinin istifaları izlemiştir[618]. Nitekim 26 Kasım 1951'de toplanan 9. Kurultayın hemen öncesinde 21 Kasımda, Hakkâri milletvekili Selim Sevim ile Bitlis milletvekili Selâhaddin İnan partiden istifa etmişlerdir[619]. Bu gelişme, "geleneksel olarak CHP'ye oy veren kimi vilayetlerin 1954 seçimlerinde kaybedilmesi" sonucunu doğurmuştur[620].

Ahmad kitabında Düşünsel'in "kuruluşundan bu yana CHP üyesi" olduğunu yazmaktadır[621]. Ne var ki Düşünsel, 1924'te Halk Fırkası'ndan istifa ederek TpCF'yi kuran mebuslar arasındadır. İkinci Mecliste Dersim mebusu olarak yer alan Düşünsel, 1927 seçimleri ile birlikte bu görevinin sona ermesinin ardından Atatürk döneminde bir daha milletvekili seçilememiştir. Ancak İnönü'nün Cumhurbaşkanı olmasının ardından 1939

[617] **Akşam**, "Üç Kars Milletvekili", 19 Mart 1952, s. 1-2; **Milliyet**, "Üç Kars Milletvekili C.H.P.den istifa etti", 19 Mart 1952, s. 1, 7.
[618] Ahmad, s. 140-141.
[619] Feroz Ahmad, Bedia Turgay Ahmad, s. 91.
[620] Ahmad, s. 141.
[621] A. g. e., s. 140.

seçimlerinde yeniden milletvekili olmuştur[622]. Bununla birlikte Düşünsel'in önemli bir figür olduğuna dair Ahmad'ın tespiti yerindedir.

1954 Seçimlerinde 31 milletvekili çıkarabilen CHP'nin Meclis Grubu iyice küçülmüştür. Bununla beraber seçimlerde alınan yenilginin de etkisiyle, Meclis Grubunda yine istifalar yaşanmıştır. 2 Mayısta yapılan genel seçimlerden üç gün sonra, Tunceli milletvekilleri Aslan Bora ve Fethi Ülkü CHP'den istifa ederek DP'ye geçmiştir. Böylece CHP'nin meclisteki temsilcilerinin sayısı 29'a düşmüştür[623].23 Haziran 1954'te de İnönü'ye yakınlığıyla bilinen Sinop milletvekili Server Somuncuoğlu partiden istifa etmiş ve daha sonra DP'ye katılmıştır[624].

Milliyet Gazetesinin 26 Haziran tarihli bir haberinde, Somuncuoğlu'nun istifasının nedenleri hakkında, "tarafsız" olarak nitelenen *Akis*'in ertesi gün çıkacak sayısında bir yazının yer alacağı belirtilmekte ve bu yazının içeriği aktarılmaktadır. Buna göre CHP Meclis Grubu Başkan vekilliğini yürüten Somuncuoğlu, bu göreve geldikten sonra Genel İdare Kurulunun ileri gelenleri tarafından belirlenen tasvip etmediği parti politikalarını mecliste savunmak durumunda kalmıştır. Bunun yanı sıra Somuncuoğlu'nun başarılı bir tüccar olduğu, bununla birlikte son zamanlarda çeşitli güçlüklerle karşılaştığı ileri sürülmektedir. Bu anlamda Somuncuoğlu'nun ortağı olan Yunan bir tüccar, döviz kaçakçılığı yaptığı iddiası ile sınır dışı edilmiştir. Ticari durumu ve haysiyeti sarsılan Somuncuoğlu'nun CHP'den ayrılmasının, hem işlerine vakit ayırmasını hem de karşı karşıya kaldığı birtakım güçlüklerin ortadan kalkmasını sağlayacağı ifade edilmektedir. Bunun yanında *Akis*'te yer alan yazıda Somuncuoğlu'nun yazıhanesine bir süre önce Maliye Müfettişleri tarafından bir baskın yapıldığı ancak adliyeyi ilgilendirebilecek herhangi bir belgenin bulunamadığı aktarılmaktadır.[625] Somuncuoğlu, daha sonra 1957 seçimlerine DP'den girerek Sinop'tan bir kez daha milletvekili seçilmiş ve 17 Şubat 1959'daki ölümü öncesinde bir süre Basın-Yayın ve Turizm Bakanlığını yürütmüştür.

Somuncuoğlu örneğinde basına yansıyan haberler; CHP'de yaşanan milletvekili istifalarının, parti meclis grubu ile partinin genel merkezi arasında süregiden anlaşmazlık kadar DP iktidarının, CHP'den kopuşlar yaratarak, muhalefet partisinin etkinliğini hepten

[622] Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)**, s. 113-114.
[623] Feroz Ahmad, Bedia Turgay Ahmad, s. 122.
[624] A. g. e., s. 125; **Milliyet**, "Server Somuncu C.H.P.den istifa etti", 24 Haziran 1954, s. 1,3.
[625] **Milliyet**, "Somuncuoğlu'nun C.H.P.den istifa etmesinin sebepleri", 26 Haziran 1954, s. 3.

kırmaya yönelik girişimlerinden de kaynaklandığını ortaya koymaktadır. Bu konuda DP'nin bir tür havuç-sopa taktiği izlediğini söylemek mümkündür. Görünen o ki DP; iktidarda olmanın sağladığı olanakları, CHP ileri gelenlerini partilerinden koparmak için kullanmaktan çekinmemiştir. Bu çerçevede söz konusu kişiler üzerinde kimi zaman idare aygıtı yoluyla baskı kurulmuş; kimi zamansa aynı kişilere, çeşitli mevkilere getirmek gibi vaatlerde bulunulmuştur. Somuncuoğlu açısından, her iki durum da yaşanmışa benzemektedir.

Seçimlerde arzu edilen başarıların elde edilememesi ve uygulanmakta olan liste usulü çoğunluk sisteminin, seçimlerden galip çıkan DP'ye mecliste ezici bir çoğunlukla temsil edilme imkânı tanımasının yanı sıra Meclis Grubunda yaşanan istifalar da CHP'nin meclisteki sayısal gücünü uzun süre büyük oranda kırmıştır. Öyle ki Demokrat Parti içinde Menderes'e yönelik gelişen muhalefetin bir ürünü olarak, bu partiden ihraç edilen veya kendi isteğiyle istifa eden bir kısım milletvekili tarafından 19 Aralık 1955'te kurulan Hürriyet Partisi, kuruluşundan kısa bir süre sonra CHP'nin milletvekili sayısına ulaşmış hatta zamanla bu sayıyı aşmıştır. 1 Mart 1956'da daha önce DP'den ihraç edilmiş olan Elazığ milletvekili Selâhattin Toker, Hürriyet Partisi'ne geçmiş ve böylece partili milletvekili sayısı 31'e ulaşmıştır. Konuyla ilgili *Milliyet*'in haberinde CHP'nin o sırada 30 milletvekiline sahip olduğu aktarılmakta ve HP'nin ana muhalefet partisi haline geldiği belirtilmektedir[626]. Ne var ki hemen ertesi gün CMP'den seçilmiş olmakla birlikte daha sonra bu partiden istifa eden Kırşehir milletvekili Osman Alişiroğlu CHP'ye katılmış, böylece iki partinin milletvekili eşitlenmiştir[627]. 4 Aralık 1956'daysa DP'den ihraç edilen Edirne milletvekili Cemal Köprülü, Hürriyet Partisi'ne katılmıştır[628]. Bu sayede HP tekrar ana muhalefet partisi olmuş ve öncekinin aksine bu konumunu 1957 seçimlerine kadar korumuştur. Hatta daha sonra bu partiye başka katılımlar da yaşanmış, HP'nin meclisteki üye sayısı 34'e ulaşmıştır[629].

DP üyesi milletvekillerini ezici çoğunluğu karşısında, CHP'nin parlamenter bir muhalefet yürütmesini güçleştirecek kadar az sayıda milletvekili ile temsil ediliyor oluşu, partinin 178 milletvekili çıkardığı 1957 seçimlerinde kısmen de olsa değişmiş, parti seçimleri kazanamasa da en azından yasama faaliyetlerini etkileyebilecek genişlikte bir Meclis Grubuna

[626] **Milliyet**, "Selâhattin Toker Hürriyet Partisine resmen katıldı", 2 Mart 1956, s. 1.
[627] **Milliyet**, "Osman Alişiroğlu C.H.P.ye katıldı", 3 Mart 1956, s. 1.
[628] **Milliyet**, "Hür. P. Ana muhalefet Partisi haline geldi", 5 Aralık 1956, s.3.
[629] **Milliyet**, "Selçuk Çakıroğlu Hür. P. ye girdi", 8 Mayıs 1957, s. 1; "İrfan Aksu Hür. P. ye Girdi", 10 Mayıs 1957, s. 1.

sahip olabilmiştir. Ayrıca 1957 seçimleri sonrasında CHP ve onun Meclis Grubu açısından istifalardan ziyade yeni katılımların söz konusu olduğunu da belirtmek gerekir. Bu çerçevede Hürriyet Partisi 24 Kasım 1958'de düzenlediği olağanüstü kongrede aldığı kararla kendini feshederek CHP'ne katılmıştır. Bunun sonucunda 1957 seçimlerinde HP'nin yegane başarı kazandığı il olan Burdur'dan seçilen dört milletvekilinden üçü Fethi Çelikbaş, Alim Sipahi, Osman Eroğlu CHP'ne geçmiştir. HP eski üyesi diğer Burdur milletvekili Behçet Kayaalp ise bir süre bağımsız kaldıktan sonra DP'ye katılmıştır[630]. CHP'nin meclisteki üye sayısını artıran bir başka gelişme de birkaç hafta sonra yaşanmış, daha önce DP'den istifa etmiş olan üç Zonguldak milletvekili Avni Yurdabayrak, Necati Diken ve Mustafa Saraç 15 Aralık 1958'de CHP'ne katılmıştır[631].

CHP Meclis Grubunun yönetim organlarının oluşma biçimi, 1950-1960 yılları arasında değişmemiştir. Hatta genel itibariyle Kasım 1951'de düzenlenen 9. Kurultayda kabul edilmiş olan yeni tüzükte öngörülen Meclis Grubu yapısının, önceki dönemden çok da farklı olmadığını söylemek mümkündür. Yalnızca kayda değer bir fark olarak, 1947 Tüzüğünde Meclis Grubu ile ilgili olarak toplam 35 madde halinde oldukça ayrıntılı düzenlemeler yapılmış olmasına rağmen, 1951 Tüzüğünde buna 5 maddeden ibaret kısa bir bölümün ayrılmış olmasıdır. Bunun nedeni Meclis Grubu çalışmaları ile görüşme ve seçim usulü, Grup İdare Kurulunun görev ve yetkileri ve Grup Haysiyet Divanı ile ilgili konuların Parti Grubu Genel Kurulu tarafından kabul edilecek bir "Meclis Grubu İç Yönetmeliği" ile düzenlenmesinin öngörülmesidir. (madde 50)[632] Ne var ki söz konusu yönetmelik, 1950'ler boyunca bir türlü hazırlanmamıştır.

1951 Tüzüğünün Meclis Grubu ile ilgili hükümleri, 14 Aralık 1962'de toplanan 16. Kurultaya kadar herhangi bir değişikliğe uğramadan varlığını korumuştur. 1951 Tüzüğüne göre Parti Genel Başkanı, Meclis Grubunun da başkanıdır. Genel Başkanın milletvekili olmaması durumunda Grup bir başkan seçecektir. Ayrıca her toplantı yılı başında Grup Genel Kurulu, iki başkan vekili ile sayıları dokuzu aşmamak üzere bir Grup İdare Kurulu da seçmektedir. Genel Başkan ile Grup tarafından görevlendirilenler, Grup adına konuşma yetkisine sahiptir. Ayrıca Grup İdare Kurulu belli konular için sözcüler de seçebilmektedir.

[630] **Milliyet**, "Burdur Mebusu Behçet Kayaalp D.P.ye Girdi", 11 Ocak 1959, s. 1.
[631] **Milliyet**, "Müstafi üç D.P. Mebusu dün C.H.P.ne kaydoldu", 16 Aralık 1958, s. 1, 5.
[632] **CHP Tüzüğü Partinin IX. Kurultayınca Onaylanmıştır**, s. 25.

(madde 47)[633]

Her toplantı yılının başında, Grup üyelerinin, kendi aralarında yaşadığı anlaşmazlıkları veya Grubun kararlarına, haysiyet ve şerefine uymayan hareketleri hakkında karar alacak dokuz kişilik bir Grup Haysiyet Divanı seçilmektedir. Grup Haysiyet Divanı kendi üyeleri arasından birini başkan olarak belirlemekte ve tam üye sayısının çoğunluluğu ile karar almaktadır. Yalnız gruptan çıkarma kararı üçte iki çoğunlukla verilmekte ve bu karar aynı zamanda partiden atılma anlamına gelmektedir. CHP'li milletvekillerinin, Grup dışında parti tüzüğüne ve programına aykırı hareketleri hakkında Grup Haysiyet Divanı ile Yüksek Haysiyet Divanı birlikte karar almaktadır. (madde 49)[634]

1951 Tüzüğünde partili milletvekillerinin parti ilkeleri ile programına ve Grup kararlarına uymak ve bunları desteklemekle yükümlü oldukları belirtilmektedir. Milletvekilleri geçerli mazeretleri bulunmadığı sürece Meclis ile Grup toplantılarına ve komisyonlara katılmak durumundadırlar. Grup tarafından bir karar alınmadığı hallerde meclisteki konuşmalarında ve oy vermelerinde serbesttirler. Partili milletvekilleri, parti aidatının haricinde Gruba, Grup Genel Kurulu tarafından belirlenen miktarda yıllık para yardımı yapmaktadırlar. (madde 48)[635] Parti üyesi milletvekillerinin görevlerine dair bu medde, daha önce de sözünü ettiğim gibi, 1947 Tüzüğünün ilgili düzenlemeleri ile bir fark taşımamaktadır. Bu anlamda gerek Grup yönetim organlarının oluşma biçiminin gerekse Grubun çalışma prensiplerinin, çok partili hayata geçilmesi sonrasında, CHP'nin iktidardaki yıllarından 27 Mayıs sonrası döneme kadar değişmeden kaldığı görülmektedir.

Bütün bu süre zarfında, CHP'nin Meclis Grubu ile genel merkezi arasında yoğunluğu değişmekle birlikte sürekli bir gerilimin yaşandığı görülmektedir. Esasen Ecevit'in ifadesiyle "Genel Merkez-Grup çekişmesi, CHP'nin ezeli bir niteliğidir."[636] Bu bağlamda dönemin CHP milletvekillerinden Sırrı Atalay'a göre parti örgütü, kurultaydan çıkan genel merkez ve partinin parlamento grubu arasındaki ilişkilerin iyi düzenlenmemiş olması, yıllar boyu CHP'de bir iç çatışma yaşanmasına neden olmuştur[637]. Bununla ilgili olarak Arsev Bektaş,

[633] A. g. e., s. 23-24.
[634] A. g. e., s. 24-25.
[635] A. g. e., s. 24.
[636] Bülent Ecevit, **Ecevit'in Açıklamaları 1976**, Ankara: Ajans-Türk Matbaası, 1976, s. 57'den aktaran Kabasakal, s. 214.
[637] Kabasakal, s. 214.

yaşanan bu tür güç mücadelelerinde liderin hâkim konumunun belirleyici olduğunu dile getirmektedir. Bektaş'a göre "parti yöneticileri ile parlamento grupları arasında çıkan çatışmalarda liderin ağırlığını koyduğu tarafın ki, bu taraf çoğunlukla Merkez Yönetim Kurulları olmaktadır, kazandığı görülmüştür."[638]

Bektaş ayrıca CHP'de, 1967'e kadar devam eden disiplin uygulamasına göre, parlamento dışı merkez organlarının parlamento faaliyetleri ile ilgili olarak parti Meclis Grubunu bağlayıcı karar alamadıklarına dikkat çekmektedir. Bu çerçevede CHP'li milletvekillerine disiplin cezası verme yetkisi de Meclis Grubu Haysiyet Divanına ait olmuştur. Bu durum partinin merkez organları ile Meclis Grubu arasında bir anlaşmazlık çıkması durumunda bunun disiplin yoluyla çözülmesini güçleştirmiştir.[639] Halk Fırkası'nın esasen Birinci Grubun partileşmesi sonucunda kurulması (dolayısıyla CHP'nin, meclis içinde doğan bir parti olması), tek parti döneminde parti faaliyetlerinin büyük oranda meclis grubunun çalışmalarıyla sınırlı kalmasının yanı sıra parti merkezinde yöneticilerinin hemen tamamının aynı zamanda milletvekili olması, meclis faaliyetleri ile ilgili disiplin meselelerinin nihai olarak Grup içinde karara bağlanmasına yönelik bir uygulamanın benimsenmesine yol açmışa benzemektedir. Ne var ki söz konusu disiplin uygulamasıyla, 1950 sonrasında partinin meclis dışı faaliyetlerinin artmasının ve parti merkezinde yöneticilik ile milletvekilliğinin artık çoğu kez örtüşmemesinin yarattığı, parti organları arasındaki koordinasyon sorunlarının önüne geçilememiştir.

2. 2. Kurultay

CHP'nin iktidarda kaldığı süre boyunca, kurultaylarda taşra örgütlerince seçilen delegeler partili milletvekilleri karşısında, daha önce söz edildiği gibi, hep azınlıkta kalmıştır. Ne var ki 1947 Tüzüğüyle birlikte il kongrelerin tarafından seçilen delege sayısının artırılması bu durumu değiştirmiştir. Nitekim söz konusu düzenlemenin ilk uygulandığı 1950'deki 8. Kurultayda delege kompozisyonu, partinin seçimleri kaybetmesi nedeniyle öncesine oranla çok daha az milletvekili çıkarmasının da etkisiyle örgüt temsilcilerinin ister istemez ağırlıkta olduğu bir hal almıştır. Böylece taşra örgütlerinin (dolayısıyla bir bakıma parti tabanının) parti içindeki ağırlığı artmıştır. Aynı zamanda kurultaylar, yalnızca genel merkezin

[638] Bektaş, **Demokratikleşme Sürecinde Liderler Oligarşisi, CHP ve AP (1961-1980)**, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1993, s. 101.
[639] A. g. e., s. 128.

kararlarının onaylandığı yerler olmaktan çıkmış, parti politikalarını belirlemeye başlamıştır[640].

Kuvvetle muhtemel bu gelişmenin bir ürünü olarak 1951 Tüzüğünde kurultayın partinin "en yüksek mercii" olduğu açıkça ifade edilmiştir. Buna göre Kurultay, partinin hedefleri ve kanun ile tüzük hükümleri çerçevesinde bütün ülke meselelerini görüşmekte ve gereken kararları almaktadır. Bütün partililer Kurultay kararlarına uymak durumundadır. (madde 21)[641] 1953'te yapılan tüzük değişiklikleri çerçevesinde bu maddeye bir fıkra eklenerek Kurultay kararlarının, ilgililere yazı veya ilan yolu ile duyurulacağı belirtilmiştir[642].

1951 Tüzüğünde Kurultayın her yıl Nisan ile Haziran ayları arasında Genel İdare Kurulu tarafından kararlaştırılan yer ve zamanda toplanması kabul edilmiştir. (madde 22) Aynı maddede Parti Meclisinin veya Kurultay üyelerinin beşte birinin isteği üzerine Genel Başkanın, Kurultayı hemen olağanüstü toplantıya çağırmakla yükümlü olduğu belirtilmektedir. Bunun yanı sıra Genel Başkan da Kurultayı olağanüstü toplantıya çağırabilmektedir. Aynı tüzüğün 23. maddesine göre olağan Kurultayın gündemi Genel İdare Kurulu tarafından belirlenmektedir. Kurultay üyelerinin en az yirmiden birinin teklifi ile de başak konular gündeme alınabilmektedir. Olağanüstü toplanan Kurultaylarda ise gündem bu toplantıyı talep edenler tarafından belirlenmektedir.[643]

Temmuz 1954'teki 11. Kurultayda yapılan tüzük değişikliği ile olağan Kurultayın toplanma yeri ve zamanını belirlemek ile gündemini hazırlamak yetkisi Parti Meclisine verilmiştir. (madde 22-23)[644] Bu karar, aynı Kurultayda yapılan değişikliklerle Parti Meclisinin yetkilerinin artırılarak partinin temel karar ve denetim organı haline getirilmesiyle uyumlu bir adımdır. Bunun sonucunda Kurultaydaki ağırlığı artan parti örgütü, kendi seçtiği Parti Meclisi kanalıyla, hem iki Kurultay arasında parti kararlarını hem de bir sonraki Kurultayın gündemini etkiler hale gelmiştir.

1951 Tüzüğünde Kurultayın her yıl toplanması öngörülmüş olsa da bu hüküm tam olarak uygulanamamıştır. 1950'ler boyunca yapılan bütün Kurultaylarda bir yıllık süre aşılmıştır. Bunun sonucunda 12 Ocak 1959'da toplanan 14. Kurultayda yapılan tüzük

[640] Uyar, **1923'ten Günümüze CHP Tüzükleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme**, s. 173.
[641] **CHP Tüzüğü Partinin IX. Kurultayınca Onaylanmıştır**, s. 14.
[642] **CHP Tüzüğü 9. Kurultayda Onanmış ve 10. Kurultay Onayı İle Bazı Maddeleri Değiştirilmiştir**, s. 13.
[643] **CHP Tüzüğü Partinin IX. Kurultayınca Onaylanmıştır**, s. 13-14.
[644] **C.H.P.'nin El Kitabı**, s. 42.

değişikliği ile Parti Meclisinin zorunluluk halinde üçte iki çoğunlukla Kurultayın toplantı tarihini dört ay geciktirebileceği kabul edilmiştir. (madde 22)[645]

1951 Tüzüğünde Kurultayın, Genel Başkandan; Genel Sekreterle Genel İdare Kurulu üyelerinden; İl İdare Kurulu Başkanlarından; İl Kongrelerince seçilen dörder delege ile parti üye sayısının 5000'i geçen illerde fazla her 5000 üye için birer delegeden; partili milletvekillerinden oluşacağı belirtilmektedir. (madde 20)[646] 1947 Tüzüğünde üye sayısı on bini geçen illerde her fazla on bin üye için birer delege öngörülmüşken, 1951 Tüzüğünde bu sayıların beş bine indirilmiş olması, parti örgütünün Kurultaydaki temsilcilerinin artmasına neden olan bir başka gelişme olmuştur.

Bununla birlikte 1951 Tüzüğünde parti üyesi eski Genel Başkanlar, Genel Başkan Vekilleri, Genel Sekreterler, Meclis Grubu Başkan Vekilleri ile eski Başbakan ve Bakanların Kurultayın fahri üyesi oldukları belirtilmektedir. (madde 20)[647] Daha önceki tüzüklerde bulunmayan bu hüküm, partinin önde gelen birçok isminin 1950 seçimleri sonrasında parlamento dışı kalmaları neticesinde CHP Kurultayının doğal üyesi olma imkânlarının da ortadan kalkmış olması nedeniyle kabul edilmiş olsa gerektir. Ancak bu hüküm, artık milletvekili olmadığı için Kurultayın doğal üyesi olamayan, parti örgütü tarafından da seçilmemiş olan kimselerin, Kurultaya yine de üye sıfatıyla katılmasını sağlamaktadır. Böylelikle bir yandan aksi yöndeki gelişmelere rağmen örgütün etkisini bir ölçüde de olsa zayıflatmakta, diğer yandan artık muhalefette olan partinin Kurultayları kanalıyla kadrolarını yenileme imkânlarını, önceki dönemin siyasetçilerini kolladığı için daraltmaktadır.

Temmuz 1954 tarihli 11. Kurultayda yapılan değişiklikle Genel İdare Kurulu yerine Parti Meclisi üyelerinin Kurultay delegesi olması kabul edilmiştir. Ayrıca il kongreleri tarafından seçilecek delegelerin, o ile seçim kanunu uyarınca ayrılmış olan milletvekili sayısının iki katı olması öngörülmüştür. (madde 20)[648] Böylece bizzat örgüt tarafından seçilecek Kurultay delegeleri konusunda, üye sayısı gibi değişken ve (her zaman naylon üye yazılması gibi bir ihtimal söz konusu olduğu için ister istemez) tartışmalı bir kriter yerine çok daha stabil olan ilin çıkaracağı toplam milletvekili sayısı temel alınarak daha güvenilir bir

[645] **C.H.P.'nin El Kitabına Ek**, s. 8.
[646] **CHP Tüzüğü Partinin IX. Kurultayınca Onaylanmıştır**, s. 13-14.
[647] A. g. e., s. 14.
[648] **C.H.P.'nin El Kitabı**, s. 41.

yöntem tercih edilmiştir.

1959 Kurultayında yapılan tüzük değişikliği çerçevesinde il kadın kolları başkanları ile il gençlik kolları başkanları da Kurultay delegeleri arasına katılmıştır. (madde 20)[649]

[649] **C.H.P.'nin El Kitabına Ek**, s. 8.

Üçüncü Bölüm: 1950-1960 Döneminde CHP'de İdeolojik Arayışlar

1950 seçimlerinde alınan sarsıcı yenilgi, CHP'yi ideolojik çizgisini yeniden ele almak durumunda bırakmıştır. Bu yöndeki ilk girişim daha önce söz edilen, aralarında çok sayıda eski milletvekilinin yer aldığı bir grup partilinin, VIII. Kurultay öncesinde kurultaya sunulmak üzere hazırladıkları ıslahat teklifidir.

Teklif metninde CHP'nin görüşlerinin toplu ve sistemli bir fikriyatının yapılamamış olmasından yakınılmakta bu eksikliğin giderilmesi gerektiği ifade edilmektedir[650]. Nitekim ıslahat teklifinin söz konusu eksikliği gidermeye yönelik ilerdeki çabalara yön verme gayesi taşıdığı görülmektedir. Bu anlamda hem parti içinde bir fikri tartışma başlatmanın, hem de söz konusu tartışmanın sınırlarını çizmenin hedeflendiğini söylemek mümkündür.

Teklifin imzacılarına göre kuruluşundan itibaren CHP, çeşitli inkılâpları hayata geçirebilmek için bir "otorite zihniyeti" benimsemiştir. Başlangıçta söz konusu zihniyetle birçok engeller aşılmış ve ülkede "yepyeni bir yaşayış çığırı" açılmıştır. Bununla beraber bu zihniyet zamanla partinin içine sinmiştir, öyle ki CHP "gerek kendi içindeki fonksiyonlarını, gerek millet karşısındaki faaliyetlerini hep bu 'otorite zihniyeti' ile yürütmüştür." Bu durum parti kademlerinin yukarıdan aşağıya otoriter emirlerle çalışmaya alışmasına ve mevzuatın belli parti organlarına verdiği yetkilerin bile kullanılamaz hale gelmesine yol açmıştır.[651]

Bunun yanı sıra CHP'nin "programı, prensipleri, davaları ve heyecanları ile millete kendini beğendirmekten ziyade", çoğunlukla "devlete dayanarak varlığını devam ettirme yolunu" tercih etmesi, "partiyi büyük ölçüde kendi başına bir mücadele ve başarı cihazı olmaktan çıkarmıştır[652]." Bu anlamda bir bakıma CHP'nin tek parti döneminde kendi kimliğini yitirmiş olmasından duyulan rahatsızlık dile getirilmektedir. İmzacılar, CHP'nin zihniyetinde revizyon yapılmadan ve onu bir mücadele teşkilatı haline getirmeden çok partili hayata geçilmesinin hata olduğunu dile getirmekte ve çok partili dönemde partinin hem kendi içinde hem de millet karşısında aynı "otorite zihniyeti" ile yönetilmeye çalışılmasından

[650] **C.H.P.de Islahat Yapılması İçin Teklif Partinin VIIIci Büyük Kurultayı Münasebetiyle ve Kurultaya Sunulmak Üzere Hazırlanmıştır**, s. 32.
[651] A. g. e., s. 7-8.
[652] A. g. e., s. 8.

yakınmaktadır. İmzacılara göre bu zihniyet ve onun doğurduğu yöntemler terk edilmeli ve yerine "program zihniyeti" yerleştirilmelidir.[653]

Islahat teklifinde CHP'nin sahip olduğu prensipler itibariyle, "her türlü zümreciliği, sınıfçılığı reddeden; milli bütünlüğü, denkliği ve ahengi gözeten bir idealist partisi" olduğu dile getirilmektedir. Bununla beraber imzacılara göre tek parti döneminde, siyasetle uğraşmak isteyen farklı görüşlere sahip vatandaşların hepsini, partinin prensipleri ile ilgili anlayışları ve bunlara bağlılıkları dikkate alınmadan partiye katma yönünde bir gelenek ortaya çıkmıştır. Bu ise partinin ana prensiplerinin kavranması ve temsil edilmesi açısından çeşitli bozulmalara yol açmıştır. "Öte yandan prensiplerin tatbikindeki gevşeklikler, hatta asıldan inhiraflar ve birbirine zıt tatbikat hareketleri onları gittikçe tutulamaz bir hale getirmiştir." Bütün bunların sonucunda CHP'nin programında yer verdiği prensipleri, "vuzuhsuz ve anlaşılmaz bir şekle" bürünmüştür. Buradan hareketle imzacılara göre CHP, programını revizyondan geçirip onun içerdiği ana prensipleri yeni şartların ışığında ele alarak "her türlü tevilleri, tefsirleri, inhirafları" önleyecek, "vuzuhsuzlukları ortadan kaldıracak bir şekilde açık ve katî olarak yeniden teyit etmek zorundadır."[654] Söz konusu tespit doğrultusunda teklif metninde imzacıların CHP'nin altı ilkesine ilişkin görüş ve önerilerine de yer verilmektedir.

Bu çerçevede ıslahat teklifinde esasen CHP'yi bir idealist partisi haline getirmesi gereken milliyetçilik prensibinin, iktidar döneminde zamanla sıcaklığını kaybederek soğuk bir klişe haline gelme tehlikesi ile karşı karşıya olduğu belirtilmektedir. Hatta partinin son dönemlerde milliyetçiliğe karşı hareket ve zihniyetlere karşı normalin üstünde bir hoşgörü göstererek "adeta lâkaydi" ile yaklaşmasının, bazı samimi milliyetçilerin sevgisini kaybetmesine yol açtığından yakınılmaktadır.[655]

İmzacılar, CHP'nin inkılâpların içeriğini bozanlarla da yeterince mücadele etmediği kanısındadır. İnkılâpların sağladığı "müspet dünya görüşünün bayağı bir materyalizm şeklinde" açıklanmasına ve anlaşılmasına seyirci kalındığı dile getirilmektedir.[656] Bu bağlamda kanımca imzacılar özellikle muhafazakâr eğilimli yazar ve düşünürlerin, tek parti döneminin politikalarını kaba bir materyalizmin ürünü olarak değerlendiren görüşlerine

[653] A. g. e., s. 8-9.
[654] A. g. e., s. 9-11.
[655] A. g. e., s. 11.
[656] A. g. e., s. 12.

yeterli karşılık verilmediğini düşünmektedir. İmzacılara göre ayrıca inkılâpların "ruhunda mündemiç bulunan 'insanlık düşüncesi'ni; yanlış anlaşılmış bir hümanizma cer[e]yanı ile karıştırarak Türk cemiyetini adeta kozmopolitleştirmek isteyenlerle hiçbir mücadele yapılmamıştır[657]." Anlaşılan o ki ıslahat teklifini hazırlayanlar, Hasan Âli Yücel'in Milli Eğitim Bakanlığı döneminde temsilcisi veya destekçisi olduğu "hümanist" tarih ve toplum anlayışına da tepki duymaktadır. Bunun dışında imzacılar, CHP'deki toplumsal "barışıklık ve uzlaşıklık" düşüncesini ve toplumsal adalet kaygısını bir tür sınıf mücadelesinin işareti olarak anlayanlar karşısında da partinin hareketsiz kaldığını ileri sürmektedir[658]. Dolayısıyla CHP'nin halkçılık anlayışının, Kadroculara yaptığı gibi daha sol bir çizgide ele alınmasına karşı çıkılmaktadır. Son olarak imzacılara göre "kendi realitelerimizin yarattığı milliyetçiliğimizi bizim dışımızda esen havalara göre zaafa uğratmak gayretleri güdenler ve ırkçılık ve faşistlik gibi isnadlarla yıldırmak isteyenler de mukabelesiz bırakılmışlardır[659]." Bu anlamda imzacıların, sosyalist ve liberal kesimlerin CHP'ye yönelik eleştirilerinden de rahatsızlık duyduğunu söylemek mümkündür.

Metinde partinin nasıl bir milliyetçi anlayışta olması gerektiği belirtilmiştir:

> (…) gelecek zamanlarda Cumhuriyet Halk Partisinin içtimai tecanüsü, bütünlüğü ve denkliği gözeten ileri bir milliyetçilik peşinde koşması onu kuvvetle ve samimiyetle temsil etmesi lazımdır. Bizim milliyetçilimiz dışarıdan içimize sokulmuş bir milliyetçilik değil, bizim kendi şeniyetimizden [gerçekliğimizden] doğan bir milliyetçiliktir.[660]

Bu anlamda ıslahat teklifinde, tek parti döneminin siyasal söyleminin önemli öğelerinden olan toplumun organik bütünlüğü ve uyumu ile Türk milliyetçiliğinin özgünlüğüne ilişkin savlar tekrar edilmektedir.

Metinde CHP'nin devletçilik prensibinin, sadece iktisat alanını değil devletin tüm fonksiyonlarını kapsayan bir görüş olduğu ileri sürülmektedir. Bu anlamda devletçiliğin amacı, "bizatihi devlet değil devlet varlığının halk için olması ve devlet fonksiyonlarının eksiksiz halk hizmetine yöneltilmesidir."[661] Böylelikle tek parti döneminde gerçekte uygulanmış olan devletçilikten farklı bir yorum geliştirilmektedir. Çünkü 1930'larda devletçi

[657] A. g. e., s. 12.
[658] A. g. e., s. 12.
[659] A. g. e., s. 12.
[660] A. g. e., s. 13.
[661] A. g. e., s. 13.

politikalar formüle edilirken "halk odaklı devlet hizmeti sunmak" gibi bir yaklaşımdan hareket edildiğini söylemek pek mümkün değildir. Ayrıca 30'larda ve 40'larda uygulanan devletçiliğin, neredeyse tamamen ekonomiye ilişkin uygulamaları içerdiği hatta ekonominin bile tamamını kapsamaktan ziyade daha çok bir sanayileşme politikasını ifade ettiğini belirtmek gerekir. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gibi denemeler haricinde, tarıma ilişkin meselelerin devletçi politikaların ilgi alanının dışında bırakıldığını söylemek mümkündür.

İmzacılar, partinin "tamamen Türkiye'ye has olan devletçilik prensibinin iyi bir izahını yapamamış" olmasından yakınmaktadır[662]. Dolayısıyla gerek milliyetçilik gerekse devletçilik ilkeleri ile ilgili olarak, Türkiye örneğinin özgünlüğü metinde ısrarla vurgulanmaktadır. Bu bakımdan Kemalist anlayış içerisinde sıklıkla dile getirilmiş olan "biriciklik" iddiasının devam ettirildiği görülmektedir. Islahat teklifinde devletçiliğin yanlış izahlarına karşı partinin sessiz kaldığı da belirtilmektedir:

> [Parti], devletçiliğimizi sosyalist devletçiliği telakki edenlere, hatta onu materyalist ve Marksist devletçiliğe gider yol olarak göstermek isteyenlere hiçbir aksülamel göstermemiştir[663].

Bunun yanı sıra uygulamada devletçiliğin hedeflerinden kısmen uzaklaşıldığı ve "devlet için devletçilik" yönüne kayılmasının durdurulamadığı dile getirilmektedir. "Hâlbuki [imzacılara göre], devletçiliğimizin karakteri 'devlet için devletçilik' değil 'halk için devletçilik'tir." Ayrıca imzacılar, "son zamanlarda, devletçiliğin âdeta inkâr edilerek birdenbire anlaşılmaz bir liberalizme sapma cereyanlarına karşı partinin hareketsiz kalması"na tepki göstermektedir. Onlara göre devletçilik, "ne dışarıdan ithal edilmiştir, ne de yabancı arzularına göre terk ediliverecek bir prensiptir."[664] Dolayısıyla ne sosyalizme ne liberalizme kayılmasına olumlu bakılmakta, hatta partinin böyle eğilimlere karşı aktif olarak tavır alması gerektiği dile getirilmektedir.

İmzacılar, "kurucu, koruyucu ve düzenleyici" olduğunu belirttikleri devletçiliğin, teknik, ekonomik ve özellikle de sosyal hedefleri gözeten bir karakteri olması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu çerçevede kendi devletçilik anlayışlarını şöyle sunmaktadırlar:

---

[662] A. g. e., s. 13.
[663] A. g. e., s. 13.
[664] A. g. e., s. 14.

> Biz sağlam ve denk bir milli ekonominin bu memlekette çiftçilik temeli üzerine kurulacağına sıhhatli ve uzlaşık bir cemiyetin de, geniş ve refahlı bir köylü tabakasına dayanabileceğine samimiyetle inanıyoruz. Diğer taraftan başıboş iktisadi kudretlerin ekonomik şartlar ve imkânlar bakımından zayıf olan vatandaşları sömürmesi esasına dayanan bir ekonomi sisteminin milletimizi selametli bir geleceğe götürmeyeceğini biliyoruz.[665]

Tek parti döneminin politikalarında belirleyici olan solidarist anlayış devam ettirilmekte bununla beraber daha köycü, popülist bir söylem benimsenmektedir. 1947 Programında önceki programlardan farklı olarak köylülerin kollanacağının özellikle belirtilmiş olmasıyla uyumlu bir tutum söz konusudur. Hatta imzacılar, belki de bir adım daha ileri giderek, solidarizmin temel kaygısı olan çatışmasız bir toplumun, refahı yükseltilmiş bir köylü tabakasının varlığını gerekli kıldığını ileri sürmektedir.

Islahat teklifinde CHP'nin halkçılık prensibinin demokrasinin asıl kendisi olduğu ileri sürülmektedir. Bu bağlamda dilimizde demokrasi kavramının asıl karşılığının halk idaresi olduğu belirtilmektedir.[666] Ayrıca metinde halkçılık ilkesinin diğer ülkelere nazaran taşıdığı farklılık da vurgulanmaktadır:

> Tarihi bir hakikattir ki bizim halkçılığımız başka memleketlerde olduğu gibi doğuştan haklı, varlıklı ve imtiyazlı bir aristokratik sınıfına karşı kanun ve ananelerin mahkûm haline getirdiği sınıfların hürriyetini ve eşitliğini temin etmek üzere harekete geçmesinden (…) doğmuş değildir. Türkiye'de nesilden nesle geçen imtiyazlı ve varlıklı bir sınıf olmamıştır. Bizim halkçılığımız bazen bir şahıs hayatı boyunca bile devam imkânını bulamayan fakat zararları asla müsamaha ile görülemeyecek olan iktisadi varlık, içtimai kudret, idari otorite ve siyasi nüfuzun kötüye kullanılması suretiyle zayıf vatandaşların ezilmesine karşı bir aksülameldir.[667]

Osmanlı'da aristokrasinin bulunmadığı ve Avrupa ülkelerinden farklı olarak Türkiye'de ciddi toplumsal farklılıkların olmadığına dair daha önce ve sonra sıklıkla dile getirilen tez burada da tekrar edilmektedir. Halkçılığın ise zayıf vatandaşların ezilmesine yol açabilecek ekonomik, toplumsal, idari ve siyasal yozlaşmaya yönelik bir reaksiyondan ibaret olduğu dile getirilmektedir. Ancak bunun tek başına demokrasiyle nasıl eşitlendiği açıklanmamaktadır.

[665] A. g. e., s. 15.
[666] A. g. e., s. 15.
[667] A. g. e., s. 16.

İmzacılar, halkçılığı toplumun "maddi varlık bakımından zayıf olanlarının haklarını, hürriyetlerini bir milli tesanüt ahlâkı ve ruhu ile sağlamak" olarak tanımlamaktadır[668]. Söz konusu tanım, tam anlamıyla solidarist bir anlayışı temsil etmektedir.

Islahat teklifinde ayrıca CHP'nin mesleki teşekküllerin kuruluşunu teşvik eden bir tutum takınması tavsiye edilmektedir. Bunun gerekçesi de şöyle sunulmaktadır:

> Bir kere halk idaresi sisteminin yurdumuzda tam bir şekilde yerleşebilmesi ve meslek efkârı umumiyelerinin teşekkül edebilmesi için mesleklerin köklü olarak teşkilatlanması şarttır. Ancak bu suretle meslek zümreleri cemiyet içinde temsil edilmek imkânlarını bulurlar ve büyük memleket efkârı umumiyesinin selametle ve isabetle teşekkülü, meslek zümrelerinin efkârı umumiyelerinin teşekkülü ile sağlanmış olur.[669]

Metinde laiklik anlayışının hiçbir zaman tek taraflı olmadığı, bu bağlamda dinin devlet işlerine karıştırılmaması kadar devletin de din işlerine karışmamasını içerdiğini, ne var ki teoride böyle olmakla birlikte memleket gerçekliğinin, devletin din işlerinde yapıcı bir müdahalede bulunmasını gerektirdiği belirtilmektedir. Aksi halde bir irtica hareketinin gelişmesine imkân verileceği dile getirilmektedir. Buradan hareketle imzacılar, CHP'nin laiklik hayat geçirilirken devletin din düşmanlığına meydan vermeyen ve dinin toplum yapısında bir harç işlevi gördüğünü göz önünde tutan bir politika takip etmesi için çalışması gerektiğini düşünmektedir.[670]

İnkılâpçılık ile ilgili olaraksa CHP'nin siyasi, toplumsal, iktisadi ve idari olarak çok radikal hatta çoğu kez zor kullanarak değişiklikler yaptığı, ne var ki bazı inkılâpların henüz milletin hayatına vazgeçilmez şekilde mal edilmemiş olduğu dile getirilmektedir. Dolayısıyla yeni dönemde CHP, hem inkılâpların bekçiliğin yapmalı hem de bunların geniş halk kütlelerine mal edilmesi için çalışmalıdır.[671]

İmzacılar, cumhuriyet idealinin de henüz gerçek anlamda halk kütlelerine benimsetilemediğini düşünmektedir. Ayrıca bir diktatörlüğün ortaya çıkması tehlikesi tamamen ortadan kalkmadığı gibi halk idaresi diye tanımladıkları demokraside devlet şeklini

[668] A. g. e., s. 17.
[669] A. g. e., s. 31.
[670] A. g. e., s. 18-19.
[671] A. g. e., s. 19-20.

değiştirme hedefini taşıyan hareketlerin belirmesi imkânı bulunmaktadır. Bu nedenle parti cumhuriyetçiliğin hem benimseyicisi hem de bekçisi olarak çalışmalıdır.[672]

Son kertede imzacılar, parti prensiplerinin çoğunun programda, farklı anlayışlara yol açacak bir esneklik ve belirsizlik taşıdığı kanısındadır. Uygulamada yaşanan sapmaların yanı sıra kimi zaman yapılan birbirine zıt açıklamalar, parti prensiplerini anlaşılması güç bir hâle getirmiştir. Buradan hareketle prensiplerin yanlış anlaşılmalara imkân vermeyecek şekilde açık bir hâle getirilmesi ve bu prensiplerin ruhuna aykırı eğilimleri ve sapmaları önleyecek hükümlerin oluşturulması gerekmektedir.[673]

Bu amaç doğrultusunda programın teknik açıdan bir tasfiyeye tâbi tutulmasının zorunlu olduğu dile getirilmektedir. Bu çerçevede mevcut program ikiye bölünerek, partinin prensipleri ve ana davaları, asıl programı oluşturmalı, programda yer verilmekte olan günlük siyasete ilişkin konular ise gerekirse ayrı bir tatbikat programı içinde ele alınmalıdır.[674]

3. 1. Halkçılık:

Daha önce de ifade edildiği gibi CHP'nin halkçılık ilkesi esasen düşünsel kökleri Meşrutiyet dönemi ve öncesine dayanan solidarist bir anlayışı ifade etmektedir. 1920'ler boyunca Kemalist yönetimin halkçılığı, sosyo-ekonomik konularda ülkenin iktisadi kalkınmasının, toplumda zaten mevcut olduğu iddia edilen uyumu bozmayacak şekilde gerçekleştirebilmenin mümkün olduğu tezine dayanmıştır. Bu bağlamda köylüler, işçiler, zanaatkârlar, büyük toprak sahipleri, tüccarlar gibi farklı toplumsal kesimlerin çıkarlarının birbiriyle uyumsuz olmadığı ve iktisadi kalkınmanın bu kesimlerin tamamına fayda sağlayacağı savunulmuş, sınıf mücadelesi tamamen yadsınmıştır. Farklı toplumsal kesimlerin çıkarlarının birbiriyle uyumlu olduğu iddiasını desteklemek için ülke nüfusunun büyük bölümünün zaten köylü olduğu ve diğer kesimlerinse yok denecek kadar az güçte ve sayıda bulunduğu vurgulanmıştır.

Ne var ki hem ekonomik kalkınma için atılan adımların, sayıca az olduğu belirtilen kesimleri nicel olarak büyütmesi, özellikle ülkenin sanayileşmesinde nispeten bir ilerleme

[672] A. g. e., s. 20-21.
[673] A. g. e., s. 21.
[674] A. g. e., s. 22.

sağlanmasıyla birlikte işçilerin sayısının yavaş yavaş artmaya başlaması, hem de 1929 Buhranı sonrasında devletin ekonomik hayattaki ağırlığının artması ile birlikte işçi kitlesinin önemli bir kısmının işvereni haline gelmesi, 1930'larda halkçılığın tanımını genişletmiştir. Halkçılık ilkesi, önceki anlamlarının yanı sıra devlete, toplumsal dayanışmanın ve çıkarlar arasındaki uyumun sağlanması görevinin verildiği yeni bir içerik kazanmıştır. Bunun sonucunda devletçilik ilkesinin kabul edilmesiyle ulusal kalkınmanın asıl yürütücüsü haline gelmiş olan devlet, halkçılık ilkesi yoluyla da kalkınmayı sekteye uğratacağı düşünülen sınıf çatışmalarının, henüz ortaya çıkmadan önüne geçmeye çalışmıştır.

Çok partili hayata geçilmesi ister istemez CHP iktidarının halkçılık anlayışını da etkilemiştir. Bu konudaki en önemli değişiklik, özellikle 1930'ların başından itibaren devletin dışında neredeyse hiçbir toplumsal örgütlülüğe sıcak bakılmazken, çok partili hayata geçilmesi ile birlikte devletin kontrolünde olsa da sendikaların kurulmasına izin verilmesidir. Bununla beraber sınıf çatışmalarının önüne geçilmesi bir ana hedef olarak varlığını korumuştur. Yalnızca çalışan kesimlerin kollanacağının daha fazla vurgulandığı ve uluslararası konjonktürün etkisiyle tek parti döneminin otoriter dilinin yumuşatıldığı bir söylem benimsenmiştir. Bu anlamda CHP, iktidarının son yıllarında da solidarist ve paternalist anlayışını genel itibariyle korumuştur.

Halkçılık ilkesi konusunda DP'nin ise CHP'ninkine oldukça benzer bir yaklaşım benimsediği görülmektedir. Nitekim DP'nin 1946'da kurulmasıyla birlikte duyurduğu programı, genel olarak CHP'ye kıyasla daha liberal bir üsluba sahip olsa da söz konusu benzerliği yansıtmaktadır. Programın 6. maddesinde toplumsal iş bölümünün tabii neticesi olarak çiftçilik, işçilik, tüccarlık, sanayicilik, avukatlık ve memurluk gibi yurttaşların teşkil ettikleri iş ve çalışma zümrelerinin karşılıklı ilişkilerinin ve menfaatlerinin umumi menfaat çerçevesinde toplumsal adalet ve insani tesanüt prensiplerine uygun olarak "ahenkleştirilmesi" lüzumuna ve imkânına inanıldığı belirtilmektedir. Ayrıca 16. maddede DP'nin halkçılığı, "hiç bir şahsa veya zümreye imtiyaz tanımamak, kanunlarda ve memleket idaresinde halkın menfaatlerini korumak" olarak anladığı dile getirilerek, "hükümet ve idare[nin], halktan, halkla beraber ve halk için" olması gerektiği vurgulanmaktadır.[675]

[675] **Demokrat Parti Programı 1946**, s. 2, 4-5.

Bu bakımdan halkçılığın sosyo-ekonomik açıdan özünü teşkil eden, toplumsal kesimlerin çıkarlarının uyumlu hale getirilebileceği iddiasına dayalı solidarist yorum aynen benimsenmektedir. Bunun yanı sıra başından itibaren halkçılığın siyasi boyutunu ifade eden ulusal egemenlik ile hiç kimseye imtiyaz tanınmaması ve vatandaşların kanun önünde eşitliği prensiplerine de yer verilmektedir.

DP'nin bu tavrında elbette Altı Okun o dönem itibariyle anayasada yer alan ilkeler olması ve bu ilkelerden herhangi birine tamamen karşı çıkmanın hukuken mümkün olmaması belirleyici olmuştur. Bunun yanı sıra DP ileri gelenlerinin, eski CHP'li olduğunu ve esasen birçok konuda iktidar partisinin yöneticileri ile aynı düşünsel çizgiyi paylaştığını hatırlatmak gerekir. Bu bağlamda örneğin 27 Mayıstan yıllar sonra yayınlanan bir eserde Bayar, DP kurucularının toplumsal görüşlerini aktarırken, CHP'nin bu konudaki temel anlayışından pek de farklı olmayan bir tablo çizmektedir.

Bayar'ın aktardığına göre DP kurucuları, Türkiye'deki toplum yapısının, Batı milletlerinkiyle aynı olmadığını ve bu anlamda öncelikle ülkede sınıfların keskin çizgilerle birbirinden ayrılmadığını, birbiriyle iç içe yaşadığını düşünmektedir. Buradan hareketle Batı'da olduğu gibi bir çatışmanın yaşanmadığına inanmaktadır. Bunun yanı sıra kuruculara göre Türkiye'de devlet Batı'daki gibi sınıflardan birine de dayanmamaktadır. Esasen Türk devletleri, bütün tarihi boyunca "milli devlet" vasfını taşımıştır. Bu nedenle devleti, "devlet baba" olarak adlandıran ve kendinden sayan Türk halkı da tarih boyunca ihtilâl yapmamıştır. Zaman zaman yaşanan Anadolu isyanları da zaten devlete yönelik değildir. Aksine devleti korumak amacıyla devlet yöneticilerine karşı başkaldırılardır. Söz konusu "koruyucu devlet" geleneğini sürdüren "devrimci cumhuriyet" döneminde de "imtiyazsız, sınıfsız kaynaşmış bir milletiz" sözü işte bu yaklaşımın bir ürünüdür.[676]

Dolayısıyla görüldüğü üzere Bayar tarafından tek parti rejiminin solidarist ve paternalist anlayışı tekrar edilmektedir. Bu anlamda Bayar'ın aktarımına da dayanarak, çok partili hayata geçilirken DP kurucularının geçmiş dönemin halkçılığını neredeyse birebir devam ettirmiş olduklarını rahatlıkla söylemek mümkündür.

[676] Celal Bayar, **Başvekilim Adnan Menderes**, (haz.) İsmet Bozdağ, İstanbul: Truva Yayınları, 2010, s. 55-56.

Bütün bunların yanı sıra DP'nin sınıfsal temelinden de bahsetmek gerekmektedir. Daha önce de dile getirildiği gibi CHP, askeri ve sivil bürokrasi, aydınlar, tüccarlar, büyük toprak sahipleri ve kırsal kesimdeki eşraftan oluşan bir ittifak olarak doğmuştur. Sonraki yıllarda da bu ittifak varlığını korumuş olmakla birlikte İkinci Dünya Savaşı'nın zorlu koşulları ittifakın bağlarını zayıflatmıştır. Esasen DP de böyle bir toplumsal ittifakı temsil etmektedir. Bu bağlamda parti sınıfsal olarak ticaret burjuvazisi ile büyük toprak sahiplerine dayanmaktadır. Bununla birlikte Makal'ın da dikkat çektiği üzere, o dönem itibariyle ülkede hiçbir sınıfın mutlak egemenliğini kurabilecek güçte olmadığı unutulmamalıdır. DP, çoğunlukla bu ittifakın istek ve özlemlerini hayata geçirmeye çalışmış olsa da aslında geçmiş dönemin sorumlusu olarak gördüğü dar bir yönetici kadro haricinde toplumun bütün kesimlerine yönelmiş, bu kesimlerin tamamının çıkarlarını temsil ettiği iddiasıyla oy istemiştir. Parti programındaki tek parti döneminin solidarist halkçılık anlayışından farklı olmayan hükümler de böyle bir yaklaşımın ideolojik temelini hazırlamıştır.[677]

Halkçılık bahsinde iki parti arasında asıl dikkat çekici fark ise grev hakkına ilişkindir. Her ne kadar başlangıçta parti programında bu yönde bir ifadeye yer verilmemiş olmakla birlikte DP ileri gelenleri, iktidara gelmeleri halinde işçilere grev hakkı tanıyacaklarını dile getirmiştir. Nihayetinde 20 Haziran 1949'da toplanan DP İkinci Büyük Kongresi sırasında yapılan program değişiklikleri çerçevesinde 7. maddeye buna dair bir hüküm eklenmiştir. Buna göre DP'nin iktisadi ve sosyal alanlarda kurulacak bütün "meslek ve tesanüt teşekküllerinin manevi şahsiyet olarak her türlü siyasi tesir ve maksatlar dışında kalmaları şartıyla, işçi sendikalarının grev hakkının tanınması" görüşünde olduğu belirtilmektedir[678].

Bu dönemde CHP iktidarı ise daha önce olduğu gibi grev karşıtı tutumunu sürdürmüştür. Örneğin 18 Ocak 1950'de İş Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirilmesine ilişkin bir tasarının görüşmeleri sırasında bu konunun gündeme gelmesi üzerine dönemin Çalışma Bakanı Reşat Şemsettin Sirer, yalnızca devletçilik hususunda gerici bir yaklaşım benimsenip kırk, elli sene öncesinin modası olarak tanımladığı liberal düzene dönülmesi

[677] Ahmet Makal, **Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963**, Ankara: İmge Yayınları, 2003, s. 54-55.
[678] **Demokrat Parti Tüzük ve Program (İkinci Büyük Kongrede kabul edilmiştir)**, s. 49.

halinde grev ve lokavta ihtiyaç olacağını belirterek, grevin bir hak olarak tanınmasına şiddetle karşı çıkmıştır:

> "Devletçilikten rücu etmek isteyen, irtica yapmak isteyen bir parti çıkarsa, onun programının başında, 'ben grevi, lokavtı tanıyorum' demesi gayet tabiidir. Fakat Kemalist rejimi[n] kurulmasında, yerleşmesinde tarihi bir vazife almış olan benim mensup olduğum siyasi heyet bu altı ana umdede irtica yapmak niyetinde olmadığına, devletçilikte, devletin vazifeleri telâkkisinde de irtica yapmayacağımıza göre, bizim mesuliyetli bulunduğumuz zamanlar içinde sınıflar mücadelesi olmayacaktır. Sınıflar nefretle kinle grev ile lokavt ile birbirinin karşısına geçmeyeceklerdir. Bu devlet buna meydan vermeyecektir. Bu sebeple mücadele silahlarına da lüzum olmayacaktır."[679]

Görünen o ki DP'nin grev hakkı vaadi, CHP iktidarını oldukça rahatsız etmiştir. Bu mesele sosyal alanda iki parti arasındaki önemli bir ayrım noktasını işaret etse de DP'nin söyleminde işçilerin veya işçi-işveren ilişkilerinin çok da önemli bir yer tutmadığını belirtmek gerekir. Bununla ilgili olarak Makal, "Türkiye'nin bir tarım toplumu olma özelliğinin belirgin biçimde sürdüğü, işgücü içerisinde ücretli çalışanların payının her şeye karşın önemsiz addedilebileceği" bu dönemde, DP'nin diğer kesimlere ağırlık vermesinin "hem kökenleri hem de siyasal çıkarları açısından anlaşılabilir bir olgu" olduğunu dile getirmektedir. Bu çerçevede Bayar'ın 1946, 1950 ve 1954 Seçimleri öncesinde ülkenin çeşitli yörelerinde yaptığı konuşmaların yalnızca birinde işçi haklarına ilişkin konulara değindiğine dikkat çekmektedir.[680] 1950 Seçimleri öncesinde, 9 Mayıs 1950'de kayda değer bir işçi nüfusunu barındıran İzmir'de yaptığı bu konuşmada Bayar, sendika hakkı ve grev hakkı ile ilgili görüşlerini açıklamıştır:

> "Bugünkü Demokrat Parti programı ortaya atıldığı zaman Halk Partisi ileri gelenlerini telaş aldı.
>
> Dediler ki mesleki sendikaları nasıl kabul edebilirsiniz…
>
> (…)Sendikaları vaktiyle kabul etmemiş olanlar, 3-4 ay sonra kongrelerini topladılar ve bu defa onlar da sendikaların yapılması lazım geleceğini programlarına dercettiler. Şimdi sanki kendilerinden gelmiş gibi, sendika kurmuş olmakla övünüyorlar. (…)

[679] **TBMM ZC**, Dönem: VIII, Cilt: 23, 18 Ocak 1950, s. 219-221.
[680] Makal, **Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963**, s. 55-56.

> Nasıl vaktiyle sendika kabul edilmiş ve ancak bizden sonra bilahare kabul edilmişse, yarın yine Demokrat Parti kararına imtisalen [uyarak] grev hakkının kabulüne de mütemayil [eğilimli] oldukları anlaşılmaktadır.
>
> (…) demokrasinin icabı olarak, işçinin hakkı olan grevi işçiye mal etmeği iktisadi, siyasi, içtimai bir zaruret olarak görüyoruz."[681]

Seçim kampanyası sırasında Bayar bu konuşma dışında işçi haklarına hiç değinmediği gibi DP'nin seçim beyannamesinde de buna ilişkin bir ifadeye verilmemiştir. Yalnızca işçi ve köylü meselelerinin önemle ele alınarak, Batı demokrasilerinde kabul edilen esaslar çerçevesinde ve iktisadi imkânlara uygun olarak bir an önce halledilmesinin hayati bir dava olduğu belirtilmiştir[682]. Sosyal meselelere dair somut herhangi bir vaatten söz edilmemiştir.

Benzer biçimde CHP'nin 1950 Seçimleri öncesinde yayınladığı seçim beyannamesinde de sosyal meselelere oldukça sınırlı bir yer ayrıldığı görülmektedir. Beyannamede öncelikle partinin sosyal sahadaki devletçiliğinin, "sosyal ıslahata öncülük etmek [ve] soysal tesanütü kuvvetlendirmek" olduğu ve bu amaç doğrultusunda ilerde yeni adımlar atılacağı dile getirilmektedir. Bunun yanı sıra işçilerin güven içinde çalışması için alınması gereken tedbirlerin çoğunun hayata geçirildiği öne sürülmekte ve bunlara yenilerinin ekleneceği vaat edilmektedir. Memurlarla işçilere sağlanan imkânların bütün vatandaşlara yayılmasının er geç ulaşılması gerekli bir hedef olarak görüldüğü ve "sosyal sigortaların her türlüsünü[n], başlangıçta mütevazı bir ölçüde de olsa birer birer tesis için teşebbüse" geçileceği belirtilmektedir.[683]

DP'nin 1950 Seçimlerinde büyük bir başarı elde ederek iktidara gelmesinin ardından kurulan 1. Menderes Hükümeti'nin (22 Mayıs 1950-9 Mart 1951) programında da çalışma hayatına ilişkin değerlendirme ve vaatlere yine sınırlı bir düzeyde de olsa yer verilmiştir:

---

[681] Celal Bayar, **Celal Bayar'ın Seçim Kampanyalarındaki Söylev ve Demeçleri 1946-1950-1954**, (der.) Özel Şahingiray, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 1999, s. 69-70.

[682] **Zafer**, "D. Parti Seçim Beyannamesi", 9 Mayıs 1950, s. 8.

[683] **Yeni İstanbul**, "C. Halk Partisi, seçim beyannamesini neşretti", 28 Nisan 1950, s. 3. Beyannamede dikkat çekici bir başka unsur da köylülere özel bir yer ayrılmış olmasıdır. Beyannamede partinin kuruluşundan itibaren "halk idaresinin tekmil icaplarını sırasıyla yerine getirmek" hedefiyle hareket ettiği belirtilerek, milletin temel unsuru olan köylü ve çiftçilerin medeni vasıtalardan tam olarak yararlanması için alınmış olan tedbirlere yenilerinin ekleneceği ifade edilmektedir. Buradan hareketle köylülere ilköğretim, yol, su, toprak, iskân, zirai araçlar gibi çeşitli konularda vaatler verilmektedir. Bkz. A. g. e., s. 3.

> "Memleketimizde çalışma hayatını ve işverenlerle işçi münasebetlerini içtimai adalet prensiplerine uygun olarak kanun ve nizam yollarıyla düzenlemek, çalışanların yaşama seviyesini umumi hayat seviyemizle ve memleketin iktisadi imkânlarıyla mütenasip surette yükseltmek, cemiyette sosyal güveni temin etmek gayemiz olacaktır.
>
> Demokrasi prensiplerine göre tabiî bir hak olarak tanıdığımız grev hakkını sair demokrat memleketlerde olduğu gibi, içtimai nizamı ve iktisadi ahengi bozmayacak surette kanunileştireceğiz.
>
> Şimdiye kadar Çalışma Bakanlığının teftiş ve murakabesi haricinde bırakılmış olan bir kısım Devlet sanayii ile bu teftiş ve murakabenin hudutları içine alınacak, Garp demokrasilerinde kabul edilen esaslar dairesinde işçilere, ücretli tatiller veya ücretli mezuniyetler sağlanması imkânları araştırılacaktır."[684]

Seçim öncesinde vaat edilmiş ve buna uygun olarak hükümet programında da söz edilmiş olmasına rağmen DP iktidarı süresince grev hakkı tanınmamıştır. Ayrıca daha sonraki hükümet programlarında da grev hakkına yer verilmemiştir. Dolayısıyla iktidar olmasının ardından bu konu, DP'nin gündeminden tamamen çıkmıştır.

Bunun yanı sıra çalışma hayatına ayrılan yerin 2. Menderes (9 Mart 1951-17 Mayıs 1954) ve 3. Menderes (17 Mayıs 1954-9 Aralık 1955) Hükümetlerinin programlarında giderek azaldığını, 4. Menderes (9 Aralık 1955-25 Kasım 1957) ile 5. ve son Menderes (25 Kasım 1957-27 Mayıs 1960) Hükümetlerinin programlarındaysa bu konudan hiç söz edilmediğini belirtmek gerekir. Nitelik itibariyle de DP hükümet programlarının bu bakımdan giderek zayıfladığı görülmektedir. İlk hükümet programındaki çalışma hayatına ilişkin kapsamlı değerlendirmeler yapılmışken, zamanla bunlar tamamen ortadan kalkmıştır.[685]

Makal, DP'nin iktidarı süresince doğum izni, kıdem tazminatı, sigorta gibi konuları içeren "bireysel iş ilişkileri" alanında koruyucu; grev, lokavt, sendika kurma gibi haklarla ilgili olan "toplu iş ilişkileri" alanındaysa otoriter bir yaklaşım benimsediğini dile getirmektedir. Bu bağlamda DP döneminde, bireysel iş ilişkileri alanında kayda değer gelişmeler yaşanmış, çalışan kesimi koruyucu önlemler büyük ölçüde artmıştır. Bu çerçevede birçok kanun, tüzük ve yönetmelik çıkarılmıştır. Böylece koruyucu sosyal mevzuat kapsamına giren işçi sayısı da önemli oranda artmıştır. Çeşitli tarihlerde çıkarılan kararnameler yoluyla İş

[684] **TBMM ZC**, Dönem: IX, Cilt: 1, 29 Mayıs 1950, s. 29-30.
[685] Makal, **Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963**, s. 70-72.

Kanunu'nun kapsamına giren işçilerin sayısında artış sağlanırken, ayrıca 1952 tarihli Basın Mesleğinde Çalışanlarla Çalıştıranlar Arasındaki Münasebetlerin Tanzimi Hakkında Kanun ve 1954 tarihli Deniz İş Kanunu ile İş Kanunu kapsamı dışında kalanlar için de düzenlemeler yapılmıştır. Bunun yanı sıra sosyal sigortalar alanında önemli adımlar atılarak hem bağımlı çalışanların giderek artan bir bölümü sosyal güvenlik şemsiyesi altına alınmış, hem de farklı tarihlerde yapılan düzenlemelerle çeşitli sosyal sigorta kolları devreye sokulmuştur.[686]

DP iktidarı, toplu iş ilişkileri alanındaysa bireysel iş ilişkileri alanından farklı olarak kayda değer düzenlemeler yapmamıştır. Muhalefet yıllarında ve iktidarın başlarında sendikal örgütlenmeyi teşvik eden ve grev hakkını savunan bir yaklaşım benimseyen DP daha sonra giderek otoriter bir çizgiye kaymıştır. Bu bağlamda ana hatları 1936 tarihli İş Kanunu ile belirlenen ve çalışma ilişkileri alanında devletin ağırlığının hissedildiği yaklaşım sürdürülmüştür. Ayrıca DP, başta iktidarın maddi olanakları olmak üzere, çeşitli kanallarla sendikal hareketi kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Sendikal örgütlenmenin yanı sıra çalışma ilişkilerinin kurumsallaşmasının diğer öğeleri olan toplu pazarlık ile grev ve lokavt konularında da aynı tutumu benimsemiştir. Bu anlamda 1951'de Uluslararası Çalışma Örgütü'nün 98 sayılı sözleşmesinin imzalanmasıyla özgür ve gelişmiş bir toplu pazarlık sistemi oluşturma yükümlülüğü altına girilmiş olmasına rağmen DP bu konuda herhangi bir adım atmamıştır.[687]

DP iktidarının bireysel iş ilişkileri alanında çalışan kesimi koruyucu önlemler alırken toplu ilişkiler alanında otoriter bir yaklaşım benimsemesinin sadece bu döneme özgü bir eğilim olmadığını belirtmek gerekir[688]. Bu bakımdan DP dönemi ile öncesi arasında belirgin bir sürekliliğin olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin İş Kanunu da 1936'da kabul edildiğinde, bireysel iş ilişkilerinde işçiler lehine kimi düzenlemeler getirirken, toplu iş ilişkileri alanında devletin sıkı kontrolüne dayanan otoriter nitelikli uygulamalar öngörmüştür.

Makal, DP döneminde devreye sokulan bireysel iş ilişkileri alanındaki koruyucu düzenlemelerin de sadece bu partiye bağlanamayacağını, Türkiye'de çalışma ilişkilerinin uzun dönemli evrimi çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiği kanısındadır. Bu bağlamda çok

[686] A. g. e., s. 56, 73-74.
[687] A. g. e., s. 74-75.
[688] A. g. e., s. 56.

partili hayat bu gelişmeleri hızlandırmıştır.[689] Görünen o ki, çok partili hayata geçilmesi ve böylece ücretli çalışanların da artık oy sahibi vatandaşlar olarak siyasi iktidarın belirlenmesinde pay sahibi olmaya başlaması, bu alanda birçok yeni koruyucu düzenlemenin yapılmasında etkili olmuştur.

DP iktidarı, toplu iş ilişkileri alanında giderek daha otoriter bir tutum takınıp, buna bağlı olarak çalışma ilişkilerine ilişkin vaat ve değerlendirmeleri zamanla tamamen gündeminden çıkarırken, CHP muhalefeti ise neredeyse bu sürece paralel biçimde bu konulara önceye nazaran daha fazla değinmeye başlamıştır. Bu anlamda CHP açısından bir anlayış değişikliği de söz konusudur. Daha önce de dile getirildiği gibi çok partili hayata geçilmesi CHP'yi tek parti döneminin otoriter dilini yumuşatmaya sevk etmiştir. Bununla birlikte sınıfların varlığını, sınıf çatışmasını ve hatta farklı ekonomik kesimler arasında çıkar uyuşmazlığını reddeden ve toplumsal hayat üzerinde devletin katıksız kontrolünü savunan CHP açısından kısmen de olsa bir değişime yol açan asıl gelişme iktidarın yitirilmesidir. 1950 Seçimlerinin kaybedilmesinin ardından, CHP yeniden iktidara gelebilmek için farklı toplumsal kesimlerin taleplerine ve ihtiyaçlarına duyarlı bir söylem geliştirmek durumunda kalmıştır. Bu durum ister istemez partinin halkçılık anlayışında değişikliğe yol açmıştır.

Ancak bu değişim hemen gerçekleşmemiştir. Bu konudaki ilk ciddi ve somut adım, 22 Haziran 1953'te toplanan CHP'nin 10. Kurultayı'nda kabul edilen yeni parti programıdır. Programın halkçılık ilkesi ile ilgili 4. maddesinde öncelikle, devlet idaresinde halka hizmetin esas olduğu vurgulanmaktadır. Bunun yanı sıra partinin, "vatandaşlara; öğrenmek ve yetişmek, halinden ve geleceğinden emin olmak, sosyal adalet ve emniyet içinde çalışmak ve refahlı bir hayat seviyesine ulaşmak hususlarını hak olarak tanı"dığı ve bunların hayata geçirilmesi için çalışmayı görev bildiği dile getirilmektedir.[690] Böylece ilk defa halkçılık ilkesi ile sosyal haklar arasında somut bir ilişki kurulmuştur. Bunun yanı sıra özellikle tek parti dönemine egemen olan, devletin toplumsal hayat üzerinde tahakkümünü meşru gören bir yaklaşım yerine devletin halka hizmet etmesinin esas olduğunu belirten daha vatandaş odaklı bir söylem benimsenmiştir.

[689] A. g. e., s. 56-57.
[690] **C.H.P. Programı Onuncu Kurultayca Onanmıştır**, Ankara: Ulus Basımevi, s. 1953, s. 5-6.

İlgili maddenin devamında partinin bütün vatandaşları kanun önünde eşit tuttuğu; hiçbir bireye, aileye, sınıfa ve cemaate üstünlük tanımadığı; şahıs, sınıf ve zümre tahakkümleriyle savaşmayı görev bildiği dile getirilmektedir. Çiftçi, işçi, esnaf, sanayici, tüccar, serbest meslek erbabı ve memur gibi çeşitli mesleki ve sosyal zümrelerin, demokratik toplumun "milletçe ilerlemeyi hedef tutan karşılıklı menfaat ahengi içinde, birbirlerini tamamlayan unsurları olarak" görüldüğü ve her zümrenin kendi alanında ilerlemesi için çalışılacağı ifade edilmektedir.[691] Bu anlamda halkçılığın siyasi boyutuyla ilişkili olan hiç kimseye imtiyaz tanımama prensibi tekrar edildiği gibi, parti menfaat ahengine dayalı solidarist çizgisini de korumaktadır.

Programın 35. maddesinde sendika hakkına değinilmektedir. Bu bağlamda partinin memurlar da dâhil olmak üzere her alanda çalışanlara ve işverenlere mesleki dernek, sendika, federasyon ve konfederasyon kurma özgürlüğü verilmesinden yana olduğu ifade edilmektedir[692]. 1947 Programına kıyasla çok daha geniş boyutta sendikal özgürlükler öngörülmektedir. Ayrıca önceki programın aksine sendikaların milli bir zihniyetle kurulması gerektiğine dair bir kayda da artık yer verilmemektedir.

1953 Programında grev hakkından da söz edilmektedir. İlgili 38. maddede partinin işçi haklarının korunmasını sağlayacak tedbirlere önem verdiği; bu anlamda tahkim müessesesinin geliştirilmesinin lüzumlu gördüğü; işçi ile işveren arasındaki anlaşmazlıkların tahkim kurullarında çözümlenmesi mümkün olmadığında, ülke savunmasını, genel olarak vatandaş sağlığını ve ülkede asayişi bozmamak kaydıyla işçiye grev, işverene de lokavt hakkını tanıdığı dile getirilmektedir.[693] Bununla ilgili olarak Makal, CHP Programında grev ile lokavtı denk kabul eden bir anlayışın geçerli olduğuna dikkat çekerek söz konusu anlayışın DP'nin yaklaşımından daha geri bir nitelik taşıdığını ileri sürmektedir. Bununla beraber CHP'nin bu konuda kısa sürede önemli bir değişim geçirdiğini düşünmektedir.[694] Gerçekten de çok değil, üç yıl öncesine kadar net bir biçimde grev karşıtı tutumunu koruyan, grevi toplumsal uyumu ve düzeni bozacak bir girişim olarak değerlendiren ve iktidarının son dönemlerinde bile bu hakkın siyasi arenada gündeme getirilmesinden rahatsızlık duyan parti, artık bizzat bu hakkı savunmaktadır.

[691] A. g. e., s. 6.
[692] A. g. e., s. 17.
[693] A. g. e., s. 17-18.
[694] Makal, **Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963**, s. 80.

CHP'nin genel itibariyle sosyal meselelerle ilgili yaklaşımında yaptığı bu değişiklikler, DP iktidarının ileriki yıllarında da varlığını korumuştur. Nitekim 1954 Seçimleri öncesinde partinin yayınladığı seçim beyannamesinde de bu konuya ilişkin çeşitli vaat ve değerlendirmelere yer verilmiştir. Beyannamenin ilgili kısmında öncelikle sosyal davaların, mali ve iktisadi meseleler kadar hayati olduğu vurgulanmaktadır. Vatandaşlara medeni ve fikri kabiliyetlerine göre çalışma imkânları yaratmanın, işsizlere iş bulmanın ve işverenlerin de haklarını göz önünde tutarak emeği istismardan korumanın, sosyal alanda partinin devletçilik anlayışının esasını oluşturduğu dile getirilmektedir.[695]

Beyannameye göre CHP'nin vatandaşlar arasındaki dayanışma ve sosyal adalet anlayışının doğal bir sonucu da vatandaşların hal ve geleceklerinden emin olmalarıdır. Bu nedenle doğum, ölüm, kaza, hastalık, malullük ve ihtiyarlık gibi çeşitli sosyal sigorta kollarının, çalışanlar başta olmak üzere bütün vatandaşlar için geçerli hale gelmesi, er geç ulaşılması gereken bir hedef olarak değerlendirilmektedir.[696]

Bunun yanı sıra CHP'nin sosyal alandaki devletçilik anlayışında işçilerin özel bir yer işgal ettiği, bu bağlamda işçilerin artan ihtiyaçlarının karşılanmasının, yaşam şartlarının iyileştirilmesinin, hâl ve geleceklerinin güvenceye alınmasının partinin başlıca kaygısı olduğu ifade edilmektedir. Bu amaç doğrultusunda İş Kanunu'nun kapsamını genişletmek, işverenin hak ve çıkarlarını da göz önünde tutarak, ilgili kanunun işçileri zorlayan hükümlerini ıslah etmek, İş Kanunu dışında kalan küçük iş yerlerindeki işçilerin sigortadan faydalanmasını sağlamak, asgari ücreti bütün iş kollarını kapsayacak şekilde bütün ülkede uygulamak, hafta tatili ile genel tatil sırasında tam yevmiye ödenmesini sağlamak, yıllık ücretli izin uygulamasını getirmek ve geliştirmek, parti programında çizilen şartlar çerçevesinde işçilere grev hakkı tanımak partinin iktidara gelmesi halinde derhal ele alacağı mevzular olarak sayılmaktadır.[697]

İşçi sigortaları konusundaysa, gereksiz formalitelerin azaltılması, sigortaların rasyonel bir şekilde düzenlenerek tasarruf sağlanması ve böylelikle sermayesinin daha verimli kullanılması, sigorta primlerine devletin belli bir oranda iştirakinin sağlanarak işçilerin yükünün hafifletilmesinin, acele alınacak tedbirler arasında olduğu belirtilmektedir. Ayrıca

[695] **1954 C.H.P. Seçim Beyannamesi**, Ankara: Güzel İstanbul Matbaası, 1954, s. 18-19.
[696] A. g. e., s. 19.
[697] A. g. e., s. 19.

beyannamede CHP'nin bir eseri olan işçi sendikalarının, zamanla beliren ihtiyaçlar göz önünde tutularak, gelişmelerini sağlayacak adımların atılacağı vaat edilmektedir.[698]

Görüldüğü üzere CHP, 1954 Seçim Beyannamesinde işçiler başta olmak üzere bütün çalışanlar için somut birtakım vaatlerde bulunma gereği duymuştur. Oysa 1950 Seçim Beyannamesinde yalnızca işçilerin emniyet içinde çalışması ve sosyal sigortaların geliştirilmesi için çaba sarf edileceğine dair genelgeçer birkaç vaatle yetinilmiştir. Dolayısıyla CHP ileri gelenlerinin artık çalışan kesimin en azından kimi sorunlarına değinmeden iktidara gelmenin kolay olmadığını farkına vardıklarını düşünmek mümkündür. Yine de bu konuların partinin söyleminde sınırlı yer kapladığını, asıl ağırlığın siyasi meselelere verildiğini belirtmek gerekir. Bu bağlamda CHP yönetimi, seçim sistemi, partizan idare, iktidarın anti-demokratik uygulamaları gibi konu başlıkları üzerinden bir muhalefet yürütme eğilimde olmuştur.

Bununla beraber istenen başarının elde edilemediği 1954 Seçimleri sonrasında da sosyal konularla ilgili yeni yaklaşımı devam etmiş ve bu çerçevede bizzat İnönü, sayıca hâlâ az olsa da kimi demeç ve söylevlerinde sosyal meselelere de temas etmiştir. Özellikle İnönü'nün 12 Şubat 1956'da İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'ni ziyareti sırasında yaptığı konuşma dikkat çekicidir. Bu konuşmada İnönü, CHP'nin partinin işçi sorunlarına verdiği önemin altını çizerken, işçi temsilcilerine grev hakkı konusundaki tutum değişikliğinin nedenlerini açıklamaya çalışmıştır:

> "Bilirsiniz ki, çalışma mevzuu Çalışma Vekâletinin kurulmasıyla içtimai ve siyasi bünyemize bizim iktidarımız zamanında girmiştir. (...) Bizim birçok arzu ettiğimiz şeyler gibi bu da geç kalmış meselelerimizden biridir.
>
> (…) biz sendikalar ve çalışma teşkilatı başladığı zaman eski iktidar ve C.H.P. olarak grev hakkını kabul etmemiştik. İşçiler ilk günden beri bu hakkı istiyorlardı. (…) Siz belki grev hakkını tanımamış olmamızı bizi tenkit ettiğiniz mevzular içinde en ehemmiyetlisi telakki etmiş ve 1950'de bize lazım olan reyi vermişsinizdir. Çok samimi olarak söylüyorum ki, 1953 Kurultayında grev hakkını kabul etmiştik. C.H.P. olarak sizi temin etmek isteriz ki, tabiatımız belki de çok düşünür olduğumuz için ne derecede semereli ise sonunda kabul edişimiz de o derecede samimi ve ciddidir. (…)

[698] A. g. e., s. 20.

Grev hakkını kat'i olarak karar altına almış bulunuyoruz. Bunun tahakkuku için çalışacağız."[699]

Partinin işçilerin desteğini elde etme gayesinin de etkisiyle soysal meselelere verdiği ağırlık 1957 Seçimleri öncesinde yayınlanan seçim beyannamesinde biraz daha artmıştır. Beyannamenin ilgili kısmında öncelikle DP iktidarı sosyal adaleti ihmal etmekle itham edilmektedir. Bu bağlamda DP'nin bir zümrenin kalkınmasının ülkenin kalkınması demek olmadığını unutarak, soysal adalete önem vermediği öne sürülmektedir. Ayrıca işçilere verilen vaatler tutulmamış, sendika birlikleri kapatılmıştır.[700]

Daha önceki seçim beyannamelerinde olduğu gibi, partinin "vatandaşlar arasında tesanüt ve içtimai emniyet" anlayışının doğal bir sonucu olarak sosyal sigortaların bütün vatandaşlara genişletilmesinin er geç ulaşılmak istenen bir hedef olduğu belirtilmektedir. Ayrıca vatandaşlara bedeni ve fikri kabiliyetlerine göre çalışma imkânları yaratmanın, işsizlere iş bulmanın, işverenin haklarını da göz önünde tutarak işçileri istismardan korumanın, işçilerin emeklerinin karşılığını almasını sağlamanın ve onlara refah sağlamanın partinin sosyal alandaki devletçi görüşünün bir gereği olduğu dile getirilmektedir.[701]

Beyannamenin bu konuyla ilgili kısımları önceye nazaran daha ayrıntılıdır. Daha fazla vaade yer verilmektedir. Ücretlerin hayat şartlarına göre ayarlanacağı, sosyal hizmetlerde eşitlik sağlanacağı, iş kollarında senelik ücretli iznin getirileceği, Sendikalar Kanunu'nun değiştirilerek sendikal özgürlüğün genişletileceği, bütün fikir işçilerini koruyacak tedbirlerin alınacağı belirtilmektedir. İşçilere grev hakkı verileceği tekrarlanarak kollektif sözleşme hakkına sahip, hür bir sendika sistemi kurulacağından, "hür dünya işçi teşekkülleri ile işbirliği" sağlanacağından söz edilmektedir. Bunun yanı sıra İş Kanunu'nun uygulamada yaşanan aksaklıkları giderecek şekilde düzeltileceği, iş uyuşmazlıkları ile ilgili hakem kurullarının daha faal ve faydalı bir hale sokulacağı, iş mahkemelerin süratle karar vermesinin, İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun kurulma amacına uygun şekilde çalışmasının sağlanacağı, İşçi Sigortaları Kurumu'nun özerkliğinin fiilen gerçekleştirileceği ve bu kurumun fonlarının o dönem yapıldığı gibi amacı dışında kullanılmasının önüne geçileceği, iş teftişlerine önem verileceği, bu hususta uluslararası anlaşmalara uygun olarak teftişlerde

[699] İsmet İnönü, **Muhalefetde İsmet İnönü: (1950-1956) Konuşmaları, Demeçleri, Mesajları, Sohbetleri ve Yazılarıyla**, Sabahat Erdemir (der.), İstanbul: Ekicigil Yayınevi, 1956, s. 361-362.
[700] **Milliyet**, "1957 C.H.P. Seçim Beyannamesi", 12 Ekim 1957, s. 3.
[701] A. g. e., s. 3.

yetişmiş işçilerden faydalanılacağı vaat edilmektedir. Son olarak devlet iktisadi teşekküllerinde, daha iyi bir teknik idare sağlamak maksadıyla, işçinin ve işçi teşekküllerinin fikri yardımından faydalanılması konusunun ele alınacağı ifade edilmektedir.[702]

1957 Seçim Beyannamesinin söz konusu hükümleri genel itibariyle değerlendirildiğinde, CHP'nin sosyal meselelere yönelik duyarlılığının belli bir düzeye ulaşmış olduğunu söylemek mümkündür. Sosyal adalet düşüncesi partinin daha önceki belgelerinde de yer alsa da ilk defa bu beyannamede işçiler lehine bu kadar somut vaatlerde bulunulmuştur. Bu çerçevede hem bireysel hem de toplu iş ilişkileri alanında işçileri koruyucu çok sayıda uygulama ve düzenlemeden söz edilmektedir.

1950'ler süresince CHP'nin genel seçimler için yayınladığı beyannameler, nitelik itibariyle belli bir gelişim göstermiştir. Bununla bağlantılı olarak sosyo-ekonomik konulara ayrılan yer de artmıştır. Bütün bunlara rağmen 1957 Seçim Beyannamesinde de esasen daha önce olduğu gibi siyasi konulara ağırlık verildiğini belirtmek gerekir. Beyannamenin büyük kısmını DP iktidarına yönelik siyasi eleştiriler ve buradan hareketle iktidara gelinmesi halinde yaşanmakta olduğu iddia edilen siyasi buhranı çözmek için atılacak adımlar oluşturmaktadır.

5 Ocak 1958'de CHP tarafından bir Araştırma Bürosu kurulduğu kamuoyuna duyurulmuştur. Büronun, hem CHP'nin parlamentodaki faaliyetlerine yardımcı olması, hem de partinin iktidara gelmesi durumunda hükümet işlerine uyum sağlaması için gerekli çalışmaları yapması öngörülmüştür. Araştırma Bürosunun başkanlığına Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanı'yken DP iktidarıyla yaşadığı sorunlar nedeniyle üniversitedeki görevinden istifa ederek siyasete giren ve seçimlerde CHP'den Sivas milletvekili seçilen Turhan Feyzioğlu getirilmiştir. Büronun müdürlüğünü Osman Okyar, müdür yardımcılığını ise Doğan Avcıoğlu yürütmektedir. Bunun yanı sıra daha sonra büroda görev alanlar arasında Turan Güneş, Coşkun Kırca, ve Bülent Ecevit de bulunmaktadır. Büronun çalışmalarında memurlar, işçiler ve köylüler olmak üç toplumsal kesimin sorunları ve istekleri üzerinde özellikle durulmaktadır.[703]

[702] A. g. e., s. 3.
[703] Yunus Emre, "CHP'nin Değişiminde Önemli Bir Durak: CHP Araştırma Bürosu", **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, Sayı: 16, Yaz 2013, s. 60-61, 80.

Araştırma Bürosu'nun kurulmasıyla birlikte CHP'nin farklı toplumsal kesimlere özel olarak ulaşma çabası yeni bir boyut kazanmıştır. Büronun en önemli faaliyeti, çeşitli konularda rapor ve incelemeler yayınlamak olmuştur. Bu çerçevede ilk yayın da memurlara ilişkin olarak çıkarılan *Devlet Personeli Hakkında Bir İnceleme* adlı çalışmadır. Giriş kısmını Turhan Feyzioğlu'nun kaleme aldığı söz konusu rapor, Doğan Avcıoğlu tarafından hazırlanmıştır. Söz konusu çalışmada hem barem kanunları, hem de memurların aldığı ücretler ayrıntılı bir biçimde incelenmiş, bu konularda yaşanan sorun ve eksiklikler tespit edilerek önerilerde bulunulmuştur.[704] Köylülerle ilgili olarak ise *Türk Köylüsü İçin Zirai Kalkınma Davamız* adlı eser yayınlamıştır. Bu raporda da uzun uzadıya zirai kalkınma konusunda CHP iktidarında yapılanlar ile DP döneminde yürütülen politikalar karşılaştırılmış, ziraat alanında en temel meselenin toprakların korunması ve veriminin hızla arttırılması olduğu, çiftçi ailelerin hayat seviyesinin yükseltilmesinin ancak bu şekilde mümkün olabileceği vurgulanmıştır.[705]

Araştırma Bürosu'nun çalışmalarının yoğunlaştığı bir diğer toplumsal kesim de işçilerdir. Bu çerçevede iki önemli çalışmaya imza atılmıştır. Bunlardan ilki *İşçiler İçin* adlı rapordur. Söz konusu rapor, eski İstanbul milletvekili Ali Rıza Arı ile Ankara milletvekili İsmail İnan'ın yardımlarıyla eski Zonguldak milletvekili Rebii Barkın tarafından hazırlanmıştır. Raporda CHP iktidarı döneminde işçiler için yapılan icraatlar tek tek sayılmış, DP'nin iktidara gelmeden önce verdiği ancak sonrasında yerine getirmediği vaatlere dikkat çekilmiştir. Bunun yanı sıra CHP'nin 1957 Seçim Beyannamesinde bu konuda verilmiş olan vaatler sıralanmıştır.[706] Araştırma Bürosunun işçilerle ilgili olarak yayınladığı diğer çalışmaysa, CHP Merkez İdare Kurulu ile Meclis Grubu İdare Kurulu'nun müştereken kurdukları Sosyal Meseleler ve İşçi Davaları Komisyonu ile işbirliği halinde hazırladığı *İşçi ve İşveren Mesleki Teşekkülleri Kanunu Projesi*'dir. Bir kanun teklifi olarak hazırlanan bu metinde de parti programına uygun olarak grev ve lokavta yer verilmiştir. Teklifte işçi ve işveren örgütlerinin uluslararası örgütlere katılmak konusunda serbest bırakılması ve Cemiyetler Kanunu'ndaki bu konudaki idari izin sisteminin kaldırılması öngörülmüş, işçilerin

[704] C.H.P. Genel Sekreterliği Araştırma ve Dokümantasyon Bürosu, **Devlet Personeli Meselesi Hakkında Bir İnceleme**, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1958.
[705] C.H.P. Araştırma ve Yayın Bürosu, **Türk Köylüsü İçin Zirai Kalkınma Davamız**, Ankara: Ankara Basım ve Ciltevi, 1960.
[706] C.H.P. Genel Sekreterliği Araştırma ve Dokümantasyon Bürosu, **İşçiler İçin**, Ankara: Güzel Sanatlar Matbaası, 1958.

ve işverenlerin sendika, birlik, federasyon ve konfederasyonlarının siyasetle ilgilenmesini yasaklayan hükümlere de yer verilmemiştir.[707]

Söz konusu çalışmalar, çalışan kesimlerin sosyo-ekonomik taleplerine seslenerek desteğini elde etmek isteyen CHP yönetimi tarafından bu konuda yapılan değerlendirmelerin ve dile getirilen vaatlerin daha somut ve ayrıntılı bir hâle getirilmesine katkı sağlamıştır. Aynı dönemde 12 Ocak 1959'da toplanan 14. Kurultayda parti programında bazı değişiklikler yapılmıştır. Bu bağlamda programa yeni bir madde eklenerek partinin kanun himayesinden mahrum işçi kalmamasını amaçladığı ifade edilmiştir. (madde 41) Ayrıca grev ve lokavta ilişkin maddede değişikliğe gidilmiştir. Tahkim müessesenin kolay ve çabuk işleyecek şekilde geliştirilmesinin gerekli görüldüğü belirtilmiştir. Daha önemlisi işçi ile işveren arasındaki anlaşmazlıkların uzlaştırma kurullarında çözümlenememesi durumunda partinin, demokratik anlamda kamu düzenini koruyacak esaslar çerçevesinde grevi işçinin, lokavtı işverenin doğal hakları olarak tanıdığı vurgulanmıştır. (madde 40)[708] Burada grev ve lokavtın bir "doğal" hak olarak tanımlanmış olması, CHP'nin bu konudaki söylem değişikliğinin ulaştığı noktayı göstermesi bakımından dikkate değerdir. Ayrıca maddenin önceki halinde vatan savunması, vatandaş sağlığı ve ülke asayişi, bu hakları sınırlandırma nedenleri olarak sunulmuştur. Oysa 1959 değişikliğinde kamu düzeninin demokratik niteliği koruyacak esaslar çerçevesinde bu hakların kullanılabileceğinden bahsedilmektedir. Bu anlamda öncekine nazaran çok daha özgürlükçü bir yaklaşımın benimsenmiş olduğu görülmektedir.

Yine de tekrar vurgulamak gerekirse 27 Mayısa gidilen süreçte CHP tarafından siyasi meselelere öncelik verilmiştir. Bununla beraber partinin sosyal meselelere ilişkin politikalarının her ne kadar ikincil bir öneme sahip olsalar da belli bir olgunluğa eriştiğini teslim etmek gerekir. Çok partili hayat geçilmesi ve asıl önemlisi iktidarın yitirilmesi, partiyi devlet dışı bir toplumsal örgütlülüğe şüpheyle yaklaşan katı solidarist anlayışını ister istemez yumuşatmak durumunda bırakmıştır. Kendi iktidarı döneminde toplumsal düzeni korumak adına, çalışan kesimleri kanun yoluyla zapturapt altına almaktan imtina etmeyen CHP, muhalefet döneminde bu kesimler lehine giderek niteliği ve yoğunluğu gelişen ifadelere söyleminde yer vermeye başlamıştır.

---

[707] C.H.P. Araştırma Bürosu, **İşçi ve İşveren Mesleki Teşekkülleri Kanunu Projesi**, Ankara: Ankara Baım ve Ciltevi, 1959.
[708] **C.H.P.'nin El Kitabına Ek**, s. 3-4.

Elbette bu değişimde iktidarla ile muhalefet arasındaki ilişkiler de etkili olmuştur. 1950'lerin ortalarından itibaren DP iktidarı bir yandan sosyal meseleleri gündeminden tamamen çıkarırken diğer yandan giderek daha otoriter bir tutum takınmıştır. Buna karşı CHP muhalefeti ise hem iktidarın anti-demokratik bir anlayışa sahip olduğuna dair eleştirilerini giderek sertleştirmiş hem de sosyal meselelere giderek daha fazla değinmiştir.

3. 2. Cumhuriyetçilik:

CHP'nin 22 Haziran 1953'te toplanan 10. Kurultay'da kabul edilen parti programının 2. maddesinde partinin, devlet idaresinin kayıtsız ve şartsız millet egemenliğine dayanması gerektiğine inandığı; çok partili siyasi hürriyet düzeni içinde genel, tek dereceli ve serbest seçim sistemi ile beliren millet idaresine ve kuvvetler dengesine dayanan cumhuriyeti milli egemenliğe ve milletin ihtiyacına uygun tek rejim olarak gördüğü dile getirilmektedir[709]. Bu anlamda söz konusu maddede, 1947 Programının ilgili maddesindeki milletin egemenliğini TBMM aracılığıyla kullandığı ifadesine yer verilmemiştir. Bunun yanı sıra ilk defa cumhuriyetin kuvvetler dengesine dayandığından söz edilmiş olması da dikkat çekicidir. Böylelikle bu konu, CHP'nin cumhuriyetçilik anlayışının içine alınmış olmaktadır.

1954 Seçimlerinin ardından 26 Temmuz 1954'te toplanan 11. Kurultay'da yapılan program değişiklikleri çerçevesinde, cumhuriyetçilik ile ilgili 2. maddeye seçimlerin "eşit şartlar altında, umumi kaza teminatına bağlı" olması gerektiğine dair bir ifade eklenmiştir[710]. Söz konusu değişikliğin ardından 27 Mayıs'a geçen sürede CHP programlarında cumhuriyetçilik ilkesi ile ilgili olarak herhangi bir gelişme yaşanmamıştır.

Esasen programda kendine ayrılan bir madde bir kenara bırakıldığında, CHP'nin muhalefet dönemindeki beyanname ve raporlarında cumhuriyetçilik ilkesi üzerinde neredeyse hiç durulmadığını belirtmek gerekir. Dolayısıyla bu ilkeye ilişkin kavram ve değerler bütünü, CHP'nin DP iktidarına karşı muhalefet açısından aktif bir rol üstlenmemiştir.

[709] **C.H.P. Programı Onuncu Kurultayca Onanmıştır**, s. 5.
[710] **C.H.P.'nin El Kitabı**, s. 17-18.

3. 3. Milliyetçilik:

İktidarı yitirmesinin ardından, CHP'nin milliyetçilik anlayışı açısından ilk somut gelişme, 1951 Tüzüğü ile birlikte partiye üyelik için gerekli görülen şartlar içinde yer alan milliyetçi kriterin oldukça yumuşatılması olmuştur. Tüzüğün 3. maddesine göre Kurtuluş Savaşı karşıtı olmamış, Partinin umdelerini ve programını benimseyen kadın erkek her vatandaş üye olabilmektedir[711]. Burada 1947 Programı'ndaki "her Türk'ün" ifadesi yerine "her vatandaşın" ifadesine yer verilmiş olması dikkat çekicidir. Esasen partiye üye olabilmek için, öncelikle 1923 Nizamnamesi'ne göre Türk olmak veya yurtdışından gelerek Türk vatandaşlığını ve harsını kabul etmek; 1927 Nizamnamesi'ne göre Türk kültürünü kabul eden bir Türk vatandaşı olmak; 1931 ve 1935 Tüzüklerine göre Türkçe konuşan ve Türk kültürünü kabul eden bir Türk vatandaşı olmak; 1939 ve 1943 Tüzüklerinde Türkçe konuşan ve Türk kültürü ile yoğrulmuş bir Türk olmak şarttır. Daha önce dile getirildiği gibi, 1947 Tüzüğü ile Türkçe konuşmak ve Türk kültürü ile yoğrulmak şartları kaldırılmıştır. Dolayısıyla ancak 1951 Tüzüğü ile birlikte ilk defa partiye üyelik, Türklük yerine Türkçe konuşmak, Türk kültürünü benimsemek gibi şartlara da bağlanmadan sadece Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmak üzerinde temellendirilmiştir.

Türk olmak, Türkçe konuşmak ve Türk kültürünü benimsemek gibi kriterlerin varlığı, görünen o ki her şeyden önce gayrimüslimler açısından sonuç doğurmuştur. Bu bağlamda tek parti döneminde, iktidarın yönlendirmesiyle milletvekili seçilmiş gayrimüslimler olsa da bu kişilerin CHP üyesi olmadıklarını[712] ve mecliste bağımsız olarak görev yaptıklarını hatırlatmak gerekmektedir. Nitekim 1935-1946 yılları arasında ikisi Rum, ikisi Musevi, biri Türk Ortodoks, biri de Ermeni olmak üzere 6 gayrimüslim bağımsız milletvekili olarak mecliste yer almıştır[713]. Çok partili hayata geçilmesinin ardından, ilk kez

---

[711] **CHP Tüzüğü Partinin IX. Kurultayınca Onaylanmıştır**, s. 3-4.

[712] Esasen tek parti dönemi boyunca gayrimüslim azınlıkların sistematik bir biçimde CHP dışında tutulduğunu söylemek mümkündür. Bu durumu gösteren örneklerden biri olarak, CHP İstanbul İl Örgütü'nün 1 Haziran 1945 ile 30 Kasım 1945 arasındaki durumunu gösteren ikinci altı aylık raporunda ildeki bütün hayır ve meslek kuruluşları, başkanlarının isimleriyle birlikte tek tek verilmekte ve bu kuruluşların idare heyeti üyelerinin Türk olanlarının tamamının partili olduğu, ekalliyetlerden olanların ise parti üyesi olmadıkları aktarılmaktadır. Bkz. **İstanbul İlinin Teftiş ve Çalışma Raporlarının Genel Sekreterliğe Sunulduğu**, BCA CHPK: 490.1.0.0/663.220.1 Dolayısıyla Milli Kalkınma Partisi'nin kurulmuş, Demokrat Parti'nin ise kurulmak üzere olduğu 1945'nin ikinci yarısı gibi oldukça geç bir tarihte bile hâlâ azınlık mensuplarının CHP'ye üyeliğinin söz konusu olmadığı görülmektedir.

[713] Rıfat N. Bali, "Cumhuriyet Döneminde Azınlık Milletvekilleri", **Toplumsal Tarih**, sayı: 189, Haziran 2009, s. 63. Söz konusu kişiler şunlardır: Berç Türker (Kigork Berk Keresteci) (V., VI. ve VII. Dönem Afyonkarahisar

1946 seçimlerinde DP ile birlikte CHP de İstanbul'dan gösterilen milletvekili adayları arasında gayrimüslimlere yer vermiştir. Bu çerçevede Avukat Ahilya Moshos, Doktor Kirkor Keşişyan, Avukat Salamon Adato, Doktor Vasil Konos, tüccar Yusuf Salman (Salmona) DP'den, o sırada milletvekili olan dilbilimci Berç Türker ile tarihçi Avram Galanti Bodrumlu'nun yanı sıra Kaludi Laskari ve Doktor Atanas Kukulis ise CHP'den aday olmuşlardır[714]. Seçimlerde İstanbul'dan çıkacak toplam 23 milletvekilliğinden 18'i (üçü bağımsız olmak üzere) DP listesinden seçilmiş, diğer beşini ise CHP kazanmıştır. Bunun sonucunda iki DP adayı gayrimüslim de (Vasil Konos ve Salamon Adato) seçimi kazanmış, CHP'li hiçbir gayrimüslim aday ise meclise girememiştir.

6 Nisan 1947'de yapılan ara seçimlerini DP, genel seçimlerde yaşanan usulsüzlüklere tepki göstererek boykot etmiştir. Bayar, seçime katılmama gerekçesi olarak seçim güvenliği için gerekli kanunların çıkarılmamış olmasını ve idarenin partilere karşı tarafsız davranmayıp DP'ye baskı yapmasını göstermiştir. Bu gelişme üzerine katılımın az olduğu ara seçimleri bir bakıma rakipsiz kalan CHP adayları kazanmıştır.[715] Ara seçimler sonucunda bir Rum vatandaş olan Nikola Fakaçelli CHP'den İstanbul milletvekili olarak seçilmiştir. Böylelikle cumhuriyet tarihinde ilk defa bir gayrimüslim CHP üyesi olarak meclise girmiştir.

1950-1960 döneminde ise CHP'den meclise giren gayrimüslim milletvekili bulunmamaktadır. Buna karşın 1946-1960 yılları arasında dördü Musevi, dördü Rum, üçü de Ermeni olmak üzere 11 gayrimüslim DP'den milletvekili seçilmiştir[716]. Ayrıca bu kişilerden

---

milletvekili), Nikola Taptas (V. ve VI. Dönem Ankara milletvekili), İstamat Özdamar (V., VI. ve VII. Dönem Eskişehir milletvekili), (Samoel) Abravaya Marmaralı (V. ve VI. Dönem Niğde milletvekili), Mihal Kayaoğlu (VII. Dönem Ankara milletvekili), Avram Galanti Bodrumlu (VII. Dönem Niğde milletvekili) Konuyla ilgili olarak bkz. **TBMM Albümü: 1920-2010**, cilt: 1. Tek parti döneminde seçimlerin iki dereceli olarak yapıldığı ve ikinci seçmenlerin hemen tamamının CHP'li olduğu düşünülürse, söz konusu gayrimüslim milletvekillerinin sadece tek parti rejiminin isteğiyle ve onayıyla değil aynı zamanda bizzat CHP'li ikinci seçmenlerin oylarıyla seçilmiş olduklarını belirtmek gerekir. Burada dikkat çekici olan bir husus bu kişilerin, İstanbul veya İzmir yerine gayrimüslimlerin artık pek de kayda değer bir nüfusa sahip olmadığı Anadolu şehirlerinden milletvekili yapılmış olmasıdır.

[714] Kenan Öner, **Siyasi Hatıralarım ve Bizde Demokrasi, Birinci Kısım-Seçimler**, İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1948, s. 99-100; **TBMM Albümü: 1920-2010**, cilt: 1 ve 2.

[715] Altan Öymen, **Bir Dönem Bir Çocuk**, İstanbul: Doğan Kitap, 2002, s. 571-572.

[716] Söz konusu milletvekilleri şunlardır: Vasil Konos (VIII. Dönem), Salamon Adato (VIII. ve IX. Dönem), Ahilya Moshos (IX. Dönem), Andre Vahram Bayar (IX. Dönem), Aleksandros Hacopulos (X. ve XI. Dönem), Zakar Tarver (X. ve XI. Dönem), Hanri Soriano (X. Dönem), Yusuf Salman (XI. Dönem), İsak Altabev (XI. Dönem), Hristaki Yoannidis (XI. Dönem), Mığırdıç Şellefyan (XI. Dönem). Konuyla ilgili olarak bkz. **TBMM Albümü: 1920-2010**, cilt: 1 ve 2; Bali, s. 63. Bununla beraber Bali'nin makalesinde hatalı bir biçimde Vasil Konos DP yerine CHP milletvekili olarak gösterilmektedir.

üçü, iki dönem milletvekilliği yapmıştır[717]. CHP ile DP arasındaki bu farkta elbette 1950, 1954 ve 1957 seçimlerinde seçilen milletvekillerinin büyük kısmının DP'li olması ve CHP başta olmak üzere muhalefet partilerinin mecliste oldukça sınırlı sayıda milletvekili ile temsil edilmesi de belirleyici olmuştur. Bunun yanı sıra her üç seçimde de gayrimüslim azınlığın yoğunlaştığı İstanbul'u DP'nin kazanmış olmasının da muhalefet döneminde CHP'nin listelerinden bir tek gayrimüslimin bile meclise girmemiş olmasında etkili olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim 1946-1960 döneminde mecliste görev yapan gayrimüslimlerin tamamı İstanbul milletvekilidir. Bu bağlamda örneğin 1950 seçimlerinde CHP, mevcut gayrimüslim milletvekili Doktor Nikola Fakaçelli'yi tekrar aday göstermenin yanı sıra, Rum cemaatinden o sırada şehir meclisi üyeliği yapmakta olan Doktor Atanas Kukulis'i, Ermeni cemaatinden Diş Hekimi A. Hrant Hayrabetyan'ı ve Musevi cemaatinden o dönem itibariyle İstanbul Şehir Meclisi üyeliğini de yürütmekte olan ünlü Türkçü düşünür Moiz (Munis) Tekinalp'i milletvekili adayı yapmıştır[718]. 1954 seçimlerindeyse CHP, İstanbul'dan birer Ermeni (Yetvard Bezaz), Rum (Mihal Kayaoğlu) ve Musevi (Munis Tekinalp) olmak üzere toplam üç gayrimüslim aday göstermiştir[719]. Söz konusu adaylardan Kayaoğlu, daha önce 1943-1946 yılları arasında bağımsız Ankara milletvekili olarak mecliste görev yapmıştır[720]. Kayaoğlu ile Bezaz, 1957 seçimlerinde de İstanbul'dan aday gösterilmiştir. Bununla beraber Tekinalp tekrar aday gösterilmemiş, milletvekili aday listesinde yine bir Musevi olan Erol Dilek'e yer verilmiştir.[721]

Konos, meclise katılmadan milletvekilliğinden istifa etmiştir. Bununla ilgili olarak dönemin DP İstanbul İl Başkanı Kenan Öner, Konos'u sert bir dille eleştirmektedir. Konos'un parti tarafından tanınan bir şahsiyet olmamasına rağmen mensup olduğu cemaatin arzusu ve kendisinin isteği ile aday gösterildiğini, "hatta İlanat Şirketi müdürü Hofer vesairenin delâletiyle muvafakati alınarak resmini bile partiye göndermiş" olduğunu dile getirmektedir. Buna rağmen Konos Rumca bir gazeteye kendisinin haberi olmadan aday gösterildiğini açıklamıştır. Öner, bu haberin DP aleyhine bir zaaf delili olarak Tanin'de yer aldığını ancak parti olarak seçim sonuçlarını beklemeyi uygun bulduklarını aktarmaktadır. Öner, CHP'nin tasvibiyle DP aday listesinden çıkmadığını ileri sürdüğü Konos'un milletvekili seçilmesi üzerine, hemen kendisine ulaşarak istifa etmesini sağladığını belirtmektedir. Bkz. Öner, s. 141.

[717] **TBMM Albümü: 1920-2010**, cilt: 2.

[718] **Cumhuriyet**, "'C.H.P'aday listesi ilan edildi", 23 Nisan 1950, s. 4.

[719] **Milliyet**, "C.H.P.nin Aday Listesi", 12 Nisan 1954, s. 7.

[720] **TBMM Albümü: 1920-2010**, cilt: 1, s. 376.

[721] **Milliyet**, "C.H.P. listeleri dün ilan edildi", 6 Ekim 1957, s. 1, 3. Aynı seçimlerde Hürriyet Partisi ile Cumhuriyetçi Millet Partisi'nin İstanbul adayları arasında da gayrimüslimler bulunmaktadır. Hürriyet Partisi ve CMP, CHP'ye benzer bir şekilde üçer gayrimüslim aday göstermiştir. Leon Parunak (Ermeni), Yanopulo Andriko (Rum) ve Doktor Salamon Becerano (Musevi) Hürriyet Partisi'nden; Doktor İzak Taranto (Musevi), Todori Todoridis (Rum) ve Yorgo Evren ise Cumhuriyetçi Millet Partisi'nden milletvekili adayı olmuştur. Özellikle CMP gibi rahatlıkla milliyetçi-muhafazakâr olarak nitelendirilebilecek bir partinin üç gayrimüslim aday göstermiş olması dikkat çekicidir. Bkz. **Milliyet**, "Hürriyet Partisi Adayları", "C.M.P. Adayları", 8 Ekim

1960 sonrasında Kurucu Meclis'te devlet başkanı temsilcisi olarak yer alan Erol Dilek, Hermine Agavni Kalustyan ve Kaludi Laskari[722] bir yana bırakılırsa, 1961'de Adalet Partisi'nden Cumhuriyet Senatosu'na seçilen Berç Sahak Turan, 1995'te Doğru Yol Partisi'nden seçilen Cefi Kamhi ve 2011'de bağımsız olarak seçilen Erol Dora olmak üzere 7 Haziran 2015 Seçimlerine kadar sadece 3 gayrimüslim milletvekili olabilmiştir. Dolayısıyla CHP'nin kuruluşundan Haziran 2015'e kadar geçen sürede CHP üyesi olarak mecliste görev yapan yalnızca bir kişi vardır.

7 Haziran 2015 seçimlerinde altı gayrimüslim milletvekili seçilmiştir. Bu sayıya daha önce sadece 1957-1960 döneminde erişilebilmiştir. Önceki dönemde milletvekili olan Erol Dora (Mardin), bu kez Halkların Demokratik Partisi (HDP) listesinden girdiği seçimde koltuğunu korumuştur. Bunun yanı sıra HDP'den Feleknas Uca (Diyarbakır), Ali Atalan (Batman) ile Garo Paylan (İstanbul), Adalet ve Kalkınma Partisi'nden Markar Esayan (İstanbul) ile birlikte CHP'den Selina Özuzun Doğan (İstanbul) milletvekili seçilmiştir. Bu anlamda Doğan, CHP üyesi olarak seçilen ilk Ermeni ve ilk kadın gayrimüslim milletvekilidir. 1 Kasım 2015'te yenilenen genel seçimlerde söz konusu milletvekillerinin tamamı tekrar seçilmiş, sadece Ali Atalan'ın seçim bölgesi Mardin olarak değişmiştir.

1960 sonrasında gayrimüslim milletvekillerinin sayısının istisnai örnek olarak tanımlanabilecek kadar az oluşunun başlıca nedenlerinden biri gayrimüslimlerin hem ülkedeki toplam nüfusunun hem de özellikle İstanbul nüfusundaki göreli ağırlığının oldukça düşmesidir. 6-7 Eylül Olayları sırasında Rum cemaatine yönelik kitlesel saldırılar yapılması, bununla bağlantılı olarak Kıbrıs Sorunu nedeniyle Rum cemaati açısından toplumsal baskı ve gerilimlerin oldukça artması ve 1948'de kurulan İsrail Devleti'nin dünyanın çeşitli yörelerine yayılmış bütün Yahudilerin kendi ülkesine göç etmesini teşvik eden bir politika benimsemesi

---

1957, s. 5. Esasen CMP'nin öncülü Millet Partisi de 1950 seçimlerinde Ermeni cemaatinden Doktor Armenak Lotikyan'ı aday göstermiş, ayrıca Musevi cemaatinden avukat Daniel Behar ile Rum cemaatinden avukat Hiristaki Angilidis'e kendi listesinde bağımsız aday olarak yer vermiştir. Bkz. **Cumhuriyet**, "Millet Partisinin Aday Listeleri İlan Edildi", 24 Nisan 1950, s. 4. 1954 seçimlerindeyse CMP, Cemil Beraha (Musevi) ile Operatör Doktor Yervant Engiz'i (Ermeni) aday göstermiştir. Bkz. **Milliyet**, "C.M.P.nin aday listesi", 13 Nisan 1954, s. 6. Dolayısıyla 1950'ler boyunca belli başlı partilerin tamamının, kayda değer bir gayrimüslim nüfusun hâlâ var olabildiği İstanbul'dan genel seçimler için belirledikleri adayların arasına, gayrimüslimlerin büyük bir kısmını oluşturan üç dinsel cemaatin temsilcilerini de koymaya özen gösterdikleri görülmektedir. Bunun dikkat çekici bir istisnası Milli Kalkınma Partisi'dir. 1950 seçimlerine sadece İstanbul'da katılan Milli Kalkınma Partisi'nin basına yansıyan aday listesinde gayrimüslim bir aday bulunmamaktadır. Bkz. **Cumhuriyet**, "Kalkınma Partisinin Adayları", 25 Nisan 1950, s. 1, 3.

[722] Bali, s. 63.

gibi etmenler, İkindi Dünya Savaşı sırasında Varlık Vergisi uygulamalarından büyük zarar görmüş olan gayrimüslim nüfusun ülke dışına göçlerle giderek azalmasına yol açmıştır. Bunun yanı sıra ezici çoğunluğunu Müslüman nüfusun oluşturduğu geniş kitlelerin kırdan kente göçü de İstanbul'daki gayrimüslimlerin şehrin toplam nüfusuna oranını oldukça düşürmüştür. Öyle ki çok partili hayatın gerektirdiği siyasal rekabet açısından, İstanbul'daki gayrimüslim nüfusun, göz ardı edilebilir bir düzeye indiğini söylemek mümkündür.

2000'li yıllar toplumdaki diğer azınlık grupları ile birlikte gayrimüslimlerin de sosyal ve her şeyden önce siyasal sorunlarının önceki dönemlere nazaran çok daha rahat bir biçimde gündeme getirilebildiği bir dönemdir. Bu gelişmeyle beraber gayrimüslimlerin siyasi beklentilerinin veya sıkıntılarının daha görünür olmaya başlaması, söz konusu toplumsal gruplara mensup bireylerin siyasette daha aktif bir rol oynayabilmelerine de kapı aralamıştır.

CHP açısından bakıldığında, öncelikle 1951 Tüzüğü ile birlikte gayrimüslimlerin partiye üye olmasının ve dolayısıyla parti tarafından aday gösterilmesinin önündeki ideolojik engellerin, en azından formel düzeyde kaldırılmış olduğu görülmektedir. 1950'lerde yaşanan tüzük değişiklikleri sırasında söz konusu kısma dokunulmamıştır. Dolayısıyla bu kısım, 1951'den 27 Mayıs'a kadar varlığını korumuştur. Bununla bağlantılı olarak daha önce söz edildiği gibi, 1950'li yıllarda yapılan seçimlerde CHP listelerinde gayrimüslimlere de yer alabilmiştir. Ancak 1960'dan sonra gayrimüslim temsilcilerin sayısını azaltan gelişmeler CHP'yi de etkilemişe benzemektedir. Nitekim Nikola Fakaçelli'den ardından bir başka CHP üyesi gayrimüslimin mecliste görev yapması için tam 65 yıl beklemek gerekmiştir.

CHP'nin muhalefete geçmesinin ardından ancak 22 Haziran 1953'te toplanan 10. Kurultayda yapılan yeni programda milliyetçilik ilkesi yeniden kaleme alınmıştır. İlgili 3. maddede "Türk halkının dil, kültür, ülkü ve kader birliği içinde ayrılık kabul etmez bir millet olarak gelişmesini iste"diği belirtilmektedir[723]. Bu anlamda 1931 Programı'ndan itibaren hep dile getirilmiş olan dil, kültür ve ülkü birliği öğeleri varlığını korumaktadır. Bunun yanı sıra kader birliği, farklı bir şekilde ifade edilmekle beraber ilk defa somut olarak 1947 Programı ile birlikte millet tanımı içine alınmış olsa da aslında Recep Peker'in daha önce sözü edilen 1931 Programı'na ilişkin açıklamaları akla getirildiğinde, belki de açıkça dillendirilmeyen veya buna gerek duyulmayan bir öğe olarak her zaman var olduğunu düşünmek mümkündür.

[723] **C.H.P. Programı Onuncu Kurultayca Onanmıştır**, s. 5.

Bu bakımdan muhalefete geçmesinin ardından CHP'nin millet tanımı açısından anlamlı bir değişikliğin yaşanmadığı görülmektedir. Yine de 1947 Programı'ndaki, milletin doğal ve ruhi bağlarla birbirine bağlı yurttaşların kurduğu sosyal ve siyasal bir bütün olarak değerlendirildiği daha ayrıntılı ve incelikli tanımın devam ettirilmediğini de belirtmek gerekir.

İlgili maddenin devamında milliyetçiliğin Türk halkının bütünlüğünün ve bunun dayandığı milli ruh ve şuurun yaratılması ve korunması olarak anlamlandırıldığı dile getirilmektedir[724]. Söz konusu ifade içerik itibariyle 1947 Programı ile aynıdır. Bununla birlikte 1943 ve 1947 Programlarında bulunan milliyetçiliğin en yüksek insan seviyesine ulaşmanın kök şartı ve ana yolu olduğuna dair kanımca oldukça tartışmalı ifadeye 1953 Programı'nda yer verilmemiş olduğu görülmektedir. Oysa bu ifade milliyetçiliği her vatandaş için neredeyse varoluşsal bir mesele olarak tanımlamakta ve Türk milliyetçiliğini benimsememenin yüksek bir insan seviyesine ulaşmamış olmak olarak değerlendirilebileceğini ima etmektedir. Artık buna yer verilmemiş olmasını, milliyetçilik ilkesinin tanımı açısından bir tür kısmi yumuşama olarak okumak mümkündür.

1953 Programı'nın ilgili 3. maddesinde ayrıca Partinin her vatandaşta milli bağların güçlenmesi ve "milletimizin bağımsız dünya milletleri ailesinin eşit ve şerefli bir üyesi olarak özel karakteri ve benliği içinde ilerlemesi" için çalışmayı görev bildiği ifade edilmektedir[725]. Bu son ifadenin içerik itibariyle 1947 Programı ile büyük benzerlikler taşıdığını belirtmek gerekir. Bunun yanı sıra milletin "özel karakteri ve benliği"ne yönelik vurgunun bütün tek parti programlarında yer aldığını belirtmek gerekir.

27 Mayıs'a kadar geçen dönemde CHP'nin programında milliyetçilik ilkesine ilişkin herhangi bir değişiklik yaşanmamıştır. Son kertede genel olarak değerlendirildiğinde, muhalefetteki CHP'nin millet ve milliyetçilik anlayışının özü itibariyle tek parti döneminin bir devamı niteliğini taşıdığını rahatlıkla söylemek mümkündür. Yalnızca milliyetçilik tanımında yer verilen veya artık yer verilmeyen ifadeler bakımından görece daha ılımlı bir dilin benimsendiği görülmektedir.

1950-1960 döneminde CHP'nin program ve tüzükleri dışında beyanname, rapor ve diğer önemli belgeleri incelendiğinde, milliyetçilik ilkesine ilişkin görüş ve değerlendirmelere

[724] A. g. e., s. 5.
[725] A. g. e., s. 5.

neredeyse hiç yer verilmemiş olduğu göze çarpmaktadır. Bunun nedeni milliyetçilik ilkesine yüklenen anlamın değişmesi ve buna bağlı olarak bu ilkenin CHP'nin ideolojik konumlanışındaki önemini yitirmesi elbette değildir. Daha önce dile getirildiği gibi, CHP'nin 1950'lerdeki milliyetçilik anlayışı genel itibariyle tek parti dönemiyle devamlılık arz etmektedir. Ayrıca milliyetçiliğe atfedilen önemin azaldığını söylemek de zordur. Sadece İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batı'da liberal demokratik değerlerin önem kazanması ve iktidarın kaybedilmesi gibi gelişmelerin etkisiyle önceki dönemden farklı olarak ileriki kısımlarda ele alınacak olan, örneğin temel hak ve hürriyetler gibi konular CHP'nin söyleminde ağırlık kazanmıştır.

Bu bağlamda milliyetçiliğe dair meselelerin yalnızca, CHP'nin DP iktidarına karşı yürüttüğü muhalefetin pek de aktif bir unsuru olmadığını belirtmek gerekir. Bunun başlıca sebebi bu iki parti arasında Türk milliyetçiliğine bakış veya milliyetçilikle ilişkili görülebilecek meseleleri ele alış tarzı bakımından kayda değer bir farkın bulunmamasıdır. Nitekim DP de daha başından itibaren iki parti arasında bu konuda bir görüş ayrılığı olmadığını gösteren bir tutum takınmıştır. Örneğin DP'nin iktidara gelmesinden üç yıldan fazla bir süre önce, 25 Şubat 1947'de İstanbul Üniversitesi Talebe Birliği adına bir grup üniversite öğrencisi, Ankara'da DP Genel Merkezi'ni ziyaret ederek Celal Bayar ve Fuat Köprülü ile görüşmüş ve partinin saldırgan bir milliyetçiliği benimsenmesini talep etmiştir. Bununla beraber Bayar ile Köprülü, DP'nin ne liberal ne sosyalist ne de komünist olduğunu beyan ederek, saldırgan bir milliyetçiliğin o gün itibariyle uygun olmadığını ifade etmişlerdir.[726] Bu bağlamda DP'nin iktidara geleceğinin ve hatta belki de varlığını bile sürdürebileceğinin çok da belli olmadığı bir tarihte bile partinin ileri gelenleri, kabulü halinde partiye olan desteğin artmasına yol açabilecek çeşitli taleplere rağmen, CHP'nin uzun yıllardır benimsemiş olduğu gibi yayılmacı ve revizyonist bir milliyetçi yaklaşıma mesafe koyan bir tutum takınmıştır. Bunun da etkisiyle CHP ile DP arasında milliyetçilik anlayışları açısından dikkat çekici bir uyuşmazlık yaşanmamış, dolayısıyla iktidarı yitirmesinin ardından CHP de daha önce dile getirildiği gibi, milliyetçi ideolojisini korusa da DP'ye karşı muhalefetinde buna pek de dayanma gereği duymamıştır.

[726] Halit Tanyeli ve Adnan Topsakaloğlu, **İzahlı Demokrat Parti Kronolojisi 1946-1950**, İstanbul: İstanbul Matbaası, 1958, s. 65.

Milliyetçilik ilkesi ile ilgili olarak, 1950-1960 dönemi açısından kanımca 6-7 Eylül Olayları'na da değinmek gerekmektedir. Söz konusu dönemin aşağı yukarı ortasına denk gelen 6-7 Eylül Olayları, bittabi öncelikle taşıdığı sorumluluk gereği DP iktidarı için, daha sonra da hükümetin politikalarına gösterilen tepki, olaylar karşısında ve sonrasında aldığı tavır bağlamında muhalefet (ve dolayısıyla CHP) için bir bakıma milliyetçi anlayışlarının demokrasi ve eşitlik fikirleri ile sınandığı bir vaka olmuştur. Toplumsal açıdan oldukça büyük olumsuz sonuçlar doğuran 6-7 Eylül Olayları'nın arka planında Kıbrıs meselesi yatmaktadır. Bu nedenle bu meselenin 1950'lerin ortalarına kadarki seyrinden de kısaca bahsetmek gerekmektedir.

1878'de Büyük Britanya'nın Kıbrıs adasının yönetimini ele almasından itibaren her fırsatta Enosis (Yunanistan ile birleşme) taleplerini dile getiren Kıbrıslı Rumların bu yöndeki çabaları İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında yoğunlaşmıştır. Söz konusu hareketin liderliği için savaş sırasında güçlenmiş olan işçi sınıfının desteğini alan komünist Çalışan Halkın İleri Partisi (AKEL) ile yüzyıllardır Kıbrıs Rum halkını yönetmekte olan Kilise arasında bir çekişme de ortaya çıkmıştır[727].

Savaştan sonra İngiltere'de iktidara gelen İşçi Partisi, her ne kadar Enosis isteklerine tamamen kayıtsız kalamasa da, yükselen Arap milliyetçiliği nedeniyle Büyük Britanya'nın Mısır'daki egemenliğini uzun süre devam ettiremeyeceğini işaretlerinin belirlemeye başladığı bir dönemde, ülkenin Akdeniz'deki askeri varlığının sürdürmesi açısından Kıbrıs'ın stratejik önemi oldukça artmıştır. Bunun sonucunda İngiliz hükümeti ara bir formül benimseyerek bir yandan Enosis'e karşı çıkan Kıbrıslı Türklerin varlığına vurgu yaparken, diğer yandan 23 Ekim 1946'da adada siyasal ve ekonomik reformlar yapacağını açıklamıştır. Aynı dönemde Kıbrıs'tan gelen baskılar sonucunda Yunan Parlamentosu'nda 28 Şubat 1947'de adanın Yunanistan ile birleşmesi yönünde bir karar alınmasına rağmen Büyük Britanya'nın tutumunda bir değişiklik yaşanmamıştır. Reform yapma vaadi doğrultusunda 1 Kasım 1947'de toplanan Kurucu Meclis, sorunun çözümü konusunda kayda değer bir yarar sağlamamış, sonuçta 12 Ağustos 1948'de feshedilmiştir. Bu gelişmenin ardından gerek Akel gerek Kilise aşamasız bir şekilde Enosis'i gerçekleştirme çabalarına hız vererek, sorunu dünya kamuoyunun gündemine taşımaya çalışmıştır. Özellikle Kilise, Kitium Piskoposu M.

[727] Melek Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, cilt: 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 595-596.

Muskos'un 18 Ekim 1950'de seçimlerde III. Makarios adıyla Başpiskoposluğa gelmesiyle birlikte siyasal faaliyetlerini iyice yoğunlaştırmıştır. Makarios'un özellikle Yunanistan'daki faaliyetlerini artırması, Yunanistan'da siyasal iktidarı bir ikilemle karşı karşıya bırakmıştır. İktidar, bir yandan kendi kamuoyunun Enosis lehine baskılarına maruz kalırken, diğer yandan Batı ittifakında yer almayı birinci ulusal çıkar olarak belirlemiş olması nedeniyle İngiltere ve Türkiye ile ilişkilerini bozmamaya çalışmıştır. Bu nedenle 1954'e kadar Yunan hükümetleri Kıbrıs sorununu İngiliz hükümeti ile yapılacak ikili görüşmeler yoluyla çözme politikasını benimsemiştir. Ne var ki bundan istenen sonucun alınamaması üzerine daha sonra sorunu uluslararasılaştırma politikasına geçilmiştir.[728]

Buna karşın Türkiye ise her ne kadar Kıbrıslı Türkler Kemalist reformları başından itibaren yakından takip etmiş olsa da, iki dünya savaşı arası dönemde adadaki Türk nüfusla ilişkisini kültürel düzeyle sınırlı tutmuş, savaş sonrasında da uzun süre somut bir Kıbrıs politikası oluşturmamıştır. Nitekim hem CHP iktidarının son Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak, hem de onun halefi DP'li Fuad Köprülü uzun süre Kıbrıs meselesi diye bir meselenin aslında olmadığı savına dayanan bir politika izlemiştir. Bu konuyu Türkiye kamuoyunun gündemine getirmeye çalışanlarsa ülkeye eğitim için gelmiş veya yerleşmiş Kıbrıslı Türklerin kurdukları dernekler olmuştur. Bu derneklerin çalışmaları sonucunda başta *Hürriyet* Gazetesi olmak üzere basında konuyla ilgili haber ve yorumlar yer almaya başlamıştır. Kamuoyunun artan ilgisine ve 1950'den itibaren sorunun giderek büyümesine rağmen Türkiye, dış politikasını tamamen NATO'ya bağlı olmaya indirgediği ve Batı ittifakı içinde İngiltere ve Yunanistan'la dostluğuna öncelik verdiği için Kıbrıs konusunda bir tür politikasızlığı tercih etmiş ve İngiltere'nin politikasını desteklemekle yetinmiştir.[729]

Makarios, 1950'den itibaren bir yandan Yunan hükümetlerinin sorunu BM'ye taşıyarak uluslararasılaştırması için çaba sarf ederken, diğer yandan bu şekilde başarı sağlanamaması halinde İngiliz idaresini zorlamak amacıyla silahlı eyleme başvurulması için hazırlık yapmış ve bu amaç doğrultusunda temasa geçtiği Grivas adaya gelerek Yunanistan'ın da desteğiyle olası bir gerilla savaşı için çalışmalara başlamıştır.[730] Grivas tarafından kurulan Kıbrıs Mücadelesi Ulusal Örgütü (EOKA) 1 Nisan 1955'te ilk sabotaj eylemlerini

[728] A. g. e., s. 596-597.
[729] A. g. e., s. 597-598.
[730] A. g. e., s. 600; M. Hulusi Dosdoğru, **6/7 Eylül Olayları**, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1993, s. 18-19.

başlatmıştır. Bu çerçevede hem İngiliz idaresinin asker, (aralarında çok sayıda Kıbrıslı Türkün de yer aldığı) polis ve sivil görevlileri hem de AKEL üyeleri silahlı eylemlerin hedefi olmuştur. Bu gelişme üzerine İngiliz hükümeti, 20 Haziran 1955'te Türkiye ve Yunanistan'a başvurarak Londra'da bir konferans düzenlenmesini önermiştir.[731] Böylece bir bakıma İngiliz hükümetinin kendi çıkarları doğrultusundaki yönlendirmesiyle Türkiye tam anlamıyla Kıbrıs sorununun bir tarafı haline gelmiştir.

29 Ağustos 1955'te toplanan konferansta İngiltere tarafından yapılan öneriler ne Yunanistan ne de Türkiye tarafından kabul görmüştür. Bununla beraber açmaza giren ve başarısızlıkla sona ereceği ortaya çıkan konferansın dağılmasına ise 6-7 Eylül Olayları neden olmuştur.[732]

Esasen Türk heyeti Londra Konferansı'na daha gitmeden evvel Türkiye'de kamuoyu Kıbrıs konusunda harekete geçirilmeye başlanmıştır. Milli Türk Talebe Birliği (MTTB) ile Gazeteciler Cemiyeti'nin bazı mensupları Hikmet Bil başkanlığında Kıbrıs Türktür Derneği'ni kurmuşlardır. Söz konusu derneğin merkez idare kurulu, CHP Gençlik Kolları üyesi Orhan Birgit, gazeteci Ahmet Emin Yalman, DP Kadıköy İlçe İdare Kurulu ve İl Genel Meclisi üyesi Sedat Bayur, Hüsamettin Canöztürk ile derneğin genel sekreterliğini yürüten *Zafer* Gazetesi Ortadoğu eski muhabiri Kamil Önal'ten oluşmaktadır.[733] Londra Konferansı öncesinde Menderes de 24 Ağustos 1955'te konferansa katılacak Türk heyetinin başkanı Devlet Vekili ve Hariciye Vekâleti Vekili Fatin Rüştü Zorlu ile başta Milli Müdafaa Vekili Ethem Menderes ve Hariciye Umumi Kâtibi Büyükelçi Muharrem Nuri Birgi olmak üzere heyet üyelerinin, Devlet Vekili Mükerrem Sarol, Sıhhiye Vekili Behçet Uz ile bazı milletvekillerinin, İstanbul, Ankara ve İzmir gazetelerinin sahipleri ile başyazarlarının, DP İstanbul İl İdare Kurulu Başkanı ve üyelerinin katıldığı bir toplantı düzenlemiş ve burada Yunanistan'a yönelik sert ifadeler de içeren bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmada Menderes, İngiltere hükümetine bir nota vererek Kıbrıs'taki "ırkdaşların" maruz kaldıkları tehlikeden duyulan endişenin dile getirildiğini, bununla birlikte söz konusu notanın İngiltere'nin görev ve yetkilerine müdahale etmek gibi bir anlama gelmediğini ifade etmektedir. Yunan dostluğuna ve ittifakına önem verildiğini de vurgulamaktadır. Bunun yanı sıra Menderes,

[731] Fırat, s. 600; Dosdoğru, s. 19-20.
[732] Fırat, s. 600-602.
[733] Dosdoğru, s. 21-22.

Kıbrıs meselesinin "son bir iki senenin icadı" olduğunu, dost Yunanistan'ın hem kendisi hem Türkiye hem de bütün dünya için "ortaya bir dert atmış" bulunduğunu belirtmektedir. Kıbrıs'ın Yunanistan tarafından ilhak edilmesine kesinlikle karşı olduklarını uzun uzadıya vurgulamakta ve böyle bir girişimin hayata geçmesi halinde aslında Yunanistan'ın bile yararına olmayacağını ileri sürmektedir. Menderes, adada Türklere katliam yapılacağına dair söylentilerin dolaştığını, bununla beraber Kıbrıslı Türklerin kesinlikle savunmasız bırakılmayacağını ifade etmektedir. Ayrıca Londra Konferansı'na katılacak heyetin statükonun korunmasını asgari şart olarak savunacağını açıklamaktadır. Konuşmasının sonlarına doğru daha sert ifadeler kullandığı göze çarpan Menderes, o dönemki Yunanistan hükümeti için "bu ne biçim hükümettir ki, [adını anmamakla beraber Makarios'u kastederek] bir kasaba papazına devlet muamelesi yapacak kadar eğilip bükülmektedir" demektedir. Menderes konuşmasını şu sözlerle sonlandırmaktadır: "şurasını da katiyetle ifade edeyim ki, bu memleketin, Kıbrıs statükosunda bugün için ve hatta yarın için memleket aleyhine olabilecek bir değişikliğe katiyen tahammülü yoktur."[734]

Bununla ilgili olarak Hulusi Dosdoğru, Kıbrıs Türktür Cemiyeti'nin İstanbul'daki şubelerinden ikisi dışındakilerin, Başbakanın söz konusu demecinden sonra art arda kurulduğunu dile getirmektedir. Söz konusu cemiyetin Kadıköy Şubesi başkanlığına DP Zühtüpaşa Ocağı başkanı Serafim Sağlamer'in getirildiğini, bu şubenin diğer üyelerini de aynı ocağın mensuplarının oluşturduğunu aktarmaktadır. Ayrıca Kıbrıs Türktür Cemiyeti'nin Paşabahçe, Beykoz, Küçükçekmece, Büyükçekmece, Florya, Mecidiyeköy, Pendik şubelerinin de yine o yerlerin DP'lileri tarafından kurulduğunu öne sürmektedir.[735]

Menderes'in söz konusu konuşması üzerine hem CMP lideri Bölükbaşı hem de CHP lideri İnönü, hemen ertesi günü basına birer demeç vererek Kıbrıs konusunda hükümet ile tam bir görüş birliği içinde olduklarını kamuoyuna açıklamışlardır. Bu çerçevede Bölükbaşı, Kıbrıs meselesi ve adadaki Türkleri tehdit eden yakın tehlike konusunda hükümetin basına yansıyan ve çoktan beri bekledikleri "enerjik beyanatını büyük bir memnuniyetle karşıladık"larını ifade etmiştir. Vatani ve milli mevzulardaki hassasiyetlerini, iç politikada yaşanan ihtilafların asla gölgeleyemeyeceğini belirterek bütün demokrat ülkelerde olduğu gibi

[734] **Milliyet**, "Menderes Yunanlılara çoktandır hak ettikleri cevabı verdi: Kıbrıs Türktür", 25 Ağustos 1955, s. 1, 7.
[735] Dosdoğru, s. 22-23.

Türkiye'de de hükümetin dış politika meselelerinde muhalefeti haberdar ederek, onun muvafakatini almasının gerektiğini vurgulamıştır. İnönü de içerik itibariyle benzer bir demeç vermiştir:

> Kıbrıs'taki kardeşlerimizin yakın günlerde umumi bir tecavüz tehlikesi karşısında bulunduğundan resmen bahsedilmiştir. Bütün vatandaşların alakası bu vahim haber üzerine toplanmak lazımdır.
>
> Dış meseleler ve tehlikeler üzerinde iktidarın muhalefetle işbirliği yapması usulü bizde henüz teessüs etmemiştir. (…) Kıbrıs'taki kardeşlerimizin can ve mallarını tehlikeden korumak için hükümetin alacağı bütün tedbirlerle beraberiz. (…) Kıbrıs Konferansı'nın şekli ve neticesi belli oluncaya kadar muhalif parti olarak dikkatimizi bu mevzuda toplayacağız. Dış politikamızın Kıbrıs ile meşgul olacağı bugünlerde iç politikamızın havasının da Kıbrıs ile dolu olduğunu dünyaya göstermek vazifemizdir.[736]

Aynı gün verdikleri demeçlerle Türkiye Milli Talebe Federasyonu Genel Başkanı ile Kıbrıs Türktür Cemiyeti Genel Başkanı da Başbakan Menderes'in yaptığı konuşmadan duydukları memnuniyeti dile getirmiştir[737]. Sonraki günlerde Kıbrıs meselesine dair giderek daha çok haber ve yorum basında yer almaya başlamıştır. Türkiye'de ortam oldukça gergin bir hal almışken, 6 Eylül'de Selanik'teki Atatürk'ün evine bomba konduğu haberi ülkeye ulaşmış ve bu haberin iktidar yanlısı olduğu bilinen Mithat Perin tarafından çıkarılan *İstanbul Ekspres*'inde yayınlanması üzerine Kıbrıs Türktür Derneği Taksim'de aynı gün akşamüstü bir miting düzenlemiştir[738]. Miting kısa sürede lümpen bir nitelik kazanarak, polisin tamamen seyirci kaldığı bir ortamda çoğunluğu Rumlara ait olmak üzere azınlık mallarının, ibadethanelerin, okullarının yakılıp yıkıldığı ve yağmalandığı eylemlere dönüşmüştür. Aynı gün benzer olaylar İzmir'de de yaşanmış, Yunan Konsolosluğu ile İzmir Fuarı'ndaki Yunan pavyonu yakılmış, azınlık ve levanten evleri yağmalanmıştır. İstanbul'dan Ankara'ya gitmekte olan Menderes yolda geri dönmeye karar vermiş ve sonrasında İstanbul ve İzmir'de sıkıyönetim ilan edilmiştir.[739] Olaylarla ilgili olarak Hulusi Dosdoğru, Kıbrıs Türktür Derneği'nin mitingine "İstanbul'un çevresinden ve uzaklardan bindirilmiş olarak getirtilen, ellerinde aynı tornadan çıkmışa benzeyen sopalar bulunan mahşeri bir kalabalı[ğın]" katıldığını ve mitingle birlikte Rum mallarına yönelik saldırıların İstanbul'un her yanında

[736] **Milliyet**, "Muhalefet Kıbrıs Davasında Hükümetle Birleşiyor", 26 Ağustos 1955, s. 1, 7.
[737] A. g. e., s. 7.
[738] Fırat, s. 601; Dosdoğru, s. 23.
[739] Fırat, s. 601.

aynı zamanda "sanki bir düğmeye basıl[mış]" gibi başladığını dile getirmektedir. Dosdoğru, olaylar süresince bütün kolluk güçlerinin devre dışı bırakıldığını ve içlerinden bazılarının resmi üniforma ile yağmaya karıştığını, "en kıyı bucağa varana kadar" Rumlara ait ev, işyeri ve araçların "önceden işaretlenmişçesine eksiksiz bulunup" tahrip edildiğini, Adalar gibi yerlere bile olayları aynı zamanda başlatmak için deniz yolu ile yağmacı grupların gönderildiğini, ayrıca kolluk kuvvetlerinin bütün bunlar yaşanırken yapılan başvurulara ya hiç cevap vermediğini ya da oyalayıcı, alaycı karşılıklar verdiğini belirterek, ülkenin en üst düzey yöneticilerini sert bir dille suçlamaktadır. Dosdoğru'ya göre "olayları en küçük ayrıntılarına kadar önceden düzenleyip uyguladıktan sonra" Ankara'ya hareket eden yetkililer, "kantarın topunun kaçtığını öğrenince geri dönüp radyodan sıkıyönetim ilan" etmişlerdir.[740]

6-7 Eylül Olaylarının bilançosu ile ilgili olarak farklı sayılar söz konusudur. Melek Fırat, birkaç yaşlı Rum'un hayatını kaybettiğini, 35 kişinin yaralandığını, 5662 gayrimenkulün tahrip edildiğini ve toplam maddi hasarın 300 milyon civarında olduğunu ifade etmektedir[741]. Bu mesele, 27 Mayıs sonrasında yapılan Yassıada duruşmalarındaki dava konularından biri haline geldiğinde verilen sayılar ise biraz farklıdır. Buna göre olaylar sonunda 3 kişi ölmüş, 30 kişi yaralanmış, 73 kilise, 1 fabrika, 8 ayazma, 2 manastır, 3584'ü Rum vatandaşlara ait olmak üzere toplam 5538 gayrimenkul tahrip edilmiştir[742]. Her halükarda başta Rumlar olmak üzere gayrimüslimlerin Türkiye'deki varlığına maddi manevi büyük bir darbe inmiştir. Bunun sonucunda gayrimüslimlerin ülke dışına göçlerinin ivme kazandığını belirtmek gerekir. Bununla bağlantılı olarak özellikle İstanbul'un sosyal dokusunun geri dönülemez şekilde değiştiğini de rahatlıkla söylemek mümkündür. Bütün bunların yanı sıra Türkiye, uluslararası alanda çok ciddi bir prestij kaybına da uğramıştır.

Olaylar yabancı basında ve kamuoylarında büyük yankı uyandırmış olsa da Batı ittifakı içinde Türkiye'ye olan destek devam etmiştir. Nitekim İngiltere, ABD ve Türkiye'nin

---

[740] Dosdoğru, s. 23-24.
[741] Fırat, s. 601.
[742] Dosdoğru, s. 100. Her ne kadar olaylar 7 Eylül sabahı itibariyle büyük oranda sona ermiş olsa da yaşanan şiddet dalgasının ortaya çıkardığı gerilimin daha sonra da devam ettiği görülmektedir. Örneğin *Milliyet*'in olaylarla ilgili haberi içinde "Bir saygısız linç edildi" alt başlığıyla aktardığı bir olaydan söz edilebilir. Buna göre 7 Eylül günü 15.30 sıralarında bir Rum Yeni Cami önünde elindeki Türk bayrağını yırtmaya çalışmış, durumu gören çevredekiler koşarak bayrağı elinden alıp, kendisini tekme ve yumruklarla dövmeye başlamıştır. *Milliyet* "küstah" olarak tanımladığı ve ismini vermediği söz konusu kişinin, bu sırada "beyin üstü düşe[rek]" öldüğünü aktarmaktadır. Bunun dışında aynı haber içinde Beyoğlu'nda tahrip edilen yerler arasında bulunan bir acentenin sahibinin intihar ettiği belirtilmektedir. Bkz. **Milliyet**, "İstanbul ve İzmir'de sükûnet avdet etti", s. 1, 7. Büyük olasılıkla verilen bilançolarda bu iki ölüm yer almamaktadır.

çabaları sonucu Birleşmiş Milletler Genel Kurulu 1955'te, 1954'te de yaptığı gibi, Kıbrıs meselesini gündemine almayı reddetmiştir.[743] Ayrıca 23 Eylül 1955'te Pakistan'ın, 3 Kasım 1955'teyse İran'ın Bağdat Paktı'na katılması[744], Batılı güçler nezdinde bu paktın kurucusu olan Türkiye'nin önemini iyice artırmıştır.

Olayların ardından Kıbrıs Türktür Derneği kapatılmış ve 87 üyesi tutuklanmıştır. Yakıp yıkma ve yağma olaylarına karıştığı gerekçesiyle tutuklananların sayısı 3000'i bulmuştur.[745] Bununla beraber DP iktidarı tarafından olayların komünistler tarafından çıkarıldığının iddia edilmesi, aralarında Kemal Tahir, Aziz Nesin, Asım Bezirci, Hasan İzzettin Dinamo gibi ünlü edebiyatçıların ve Türkiye sosyalist hareketinin Nihat Sargın ve Mustafa Börklüce gibi önemli simalarının yanı sıra işçi, esnaf, doktor, avukat gibi farklı mesleklerden[746] çok sayıda solcunun yaşananların asıl sorumlusu olarak yargılanmalarına ve bu süreçte aylar boyunca oldukça olumsuz koşullar altında tutuklu kalmalarına neden olmuştur. Sonunda olaylarla somut bir bağlantısı bulunmayan ve devlet nezdinde komünist olarak mimlenmiş bu kişiler, haklarında açılan davadan beraat etmişlerdir. Bunun yanı sıra başlangıçta 3000 civarında tutuklama yapılmış olmasına rağmen, olaylarla ilgili olarak yapılan tahkikattan kayda değer bir sonuç da çıkmamıştır.

Daha önce dile getirildiği gibi, 27 Mayıs sonrasında yapılan Yassıada yargılamaları çerçevesinde açılan toplam 19 davadan biri de 6-7 Eylül Olaylarına ilişkindir. Söz konusu dava halkı Rumlara karşı kışkırtmak ile can ve mala zarar vermek suçlarıyla açılmıştır. Duruşmaları 20 Ekim 1960-5 Ocak 1961 tarihleri arasında yapılan davada, olayların bütün sorumluluğu DP iktidarına yüklenmiştir.[747] Bayar ve Menderes'in yanı sıra dönemin Dışişleri Vekili Fatin Rüştü Zorlu, Dâhiliye Vekili Namık Gedik, Başbakan Yardımcısı ve Devlet Vekili Fuat Köprülü, İstanbul Valisi Fahrettin Kerim Gökay, İzmir Valisi Kemal Hadımlı, Türkiye Selanik Başkonsolosu Mehmet Ali Yalın, Selanik Başkonsolos Muavini Mehmet Ali Tekinalp, Selanik Başkonsolos kavası Hasan Uçar ve Oktay Engin sanık olarak

[743] Cem Eroğul, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, İstanbul: İmge, 2003, s. 178-179; Fırat, s. 598-600, 603.
[744] Melek Fırat, Ömer Kürkçüoğlu, "Arap Devletleriyle İlişkiler", Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, cilt: 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 620-627.
[745] Fırat, s. 601.
[746] Kendisi de yargılananlar arasında bulunan Hulusi Dosdoğru, 45 kişi için hazırlanan tevkif müzekkeresinde yer alanlardan bazılarının olaylardan aylar önce ölmüş, birinin olaylar sırasında doğuda askerlik yapmakta olduğunu aktarmaktadır. Tutuklama, sorgu ve duruşma süreci için bkz. Dosdoğru, s. 30-87.
[747] Demirel, **Cumhuriyet Tarihinin Bilinmeyen Gerçekleri**, s. 320-321.

yargılanmış[748], sonunda sanıklardan Menderes, Zorlu ve Kemal Hadımlı mahkûm olmuştur[749]. Bununla birlikte Yassıada yargılamalarının, bir askeri müdahale sonrasında kurulmuş, siyasal niteliği ağır basan, olağanüstü bir mahkeme tarafından yürütüldüğü hesaba katıldığında, 6-7 Eylül Olaylarının asıl sorumlularını ortaya çıkarılmasını sağlayacak hukuki bir tahkikat için gerekli şartların mevcut olmadığını belirtmek gerekir. Nitekim olayları gerek bilfiil gerçekleştirenler gerekse organize edenler anlamında gerçek sorumlular hâlâ açıklığa kavuşturulamamıştır. Yine de dönemin iktidarının gerekli önlemleri uzun süre almayarak, hatta güvenlik birimlerinin olaylara müdahale etmemesini sağlayarak en azından saldırılara göz yumduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür.

Bu noktada CHP muhalefetinin 6-7 Eylül Olaylarına nasıl bir tepki verdiğinden de söz etmek gerekmektedir. 7 Eylül'de sıcağı sıcağına basına verdiği demeçte İnönü, İstanbul'da yaşanan olayların ve saldırıların "çok esef ve elem verici" olduğunu ve İstanbul'daki vatandaşların çoğunun saldırıya uğrayanların ıstıraplarını paylaştığına inandığını ifade etmektedir. Olayların yarattığı zararı bir milli felaket olarak niteleyen İnönü, gazetelerin ve aklı başında her vatandaşın teessüf ve teessüre tercüman olması ve sükûnet tavsiye etmesi gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca hükümetin asayişe hâkim olması ve süratle gerçekleri ortaya çıkarabilmesi için her vatandaş resmi makamlara yardımcı olmalıdır.[750]

Görüldüğü üzere CHP tarafından olaylara verilen bu ilk tepkide, DP iktidarın yaşananların sorumlusu olduğuna dair herhangi bir eleştiri veya itham bulunmamaktadır. Bununla birlikte kuvvetle muhtemel saldırıların yabancı basında geniş yer bulmasının ve Türkiye'nin uluslararası kamuoyu nezdinde itibar kaybı yaşamasının etkisiyle 10 Eylül'de Dâhiliye Vekili Namık Gedik istifa etmiş, ayrıca Cumhurbaşkanı Bayar 12 Eylül'de toplanmak üzere meclisi olağanüstü toplantıya çağırmıştır.

Bayar'ın İstanbul, İzmir ve Ankara'da örfi idare ilan edilmiş olması nedeniyle Anayasanın 86. maddesine dayanarak çağrıda bulunduğu bu olağanüstü toplantıda ilk söz İnönü'ye verilmiştir. Yaptığı konuşmada İnönü öncelikle 6-7 Eylül Olaylarının en üzücü

[748] Dosdoğru, s. 95. Sanıklardan son dördü esasen olayların fitilini ateşleyen Atatürk'ün evine bomba atılması hadisesini, DP iktidarının ileri gelenlerinin emri ve bilgisi dâhilinde gerçekleştirdikleri gerekçesi ile yargılanmışlardır.
[749] Demirel, **Cumhuriyet Tarihinin Bilinmeyen Gerçekleri**, s. 320.
[750] **Milliyet**, "İnönü'nün Beyanatı", 8 Eylül 1955, s. 1, 7.

yanının, saldırıları yapanların "coşkun hissiyatı ile kendini kaybetmişler halinde değil, adeta hiçbir mâni karşısında bulunmayan, rahatlık ve kolaylık içinde işlerini gören insanlar olarak görünmeleri" olduğunu dile getirmektedir. İnönü'ye göre yaşanan büyük maddi zararın ötesinde asıl manevi zarar çok ağır olmuştur. Bu anlamda "vatandaşın el sürülmez hakları, kanun himayesi, hukuk devleti gibi mefhumlar da ağır sarsıntılar geçir"miştir. "Her manasıyla milli bir felakete uğradık" diye konuşan İnönü'ye göre öncelikle ülkede asayişe kesin olarak hâkim olmak gerekmektedir. Bu çerçevede "namuslu vatandaş insan haklarına sahip olarak tam bir emniyet içinde ve kanun himayesinde bulunduğundan emin olmalıdır."[751]

İnönü konuşmasında hükümetin olayların yaşandığı yerlerde örfi idare istediğini ancak Ankara'da örfi idarenin devam etmesine gerek olmadığını belirtmektedir. Bunun dışında kendi ifadesiyle "6-7 Eylül faciası" hakkındaki bütün gerçeklerin meydana çıkmasını temenni ettiklerini ifade etmektedir. Olayların her yanının karanlık olduğunu dile getiren İnönü, olaylar sırasında sivil idarenin talep etmesi halinde askeri güçlerin derhal yardıma gelebileceğine dikkat çekmekte, olayların yaşandığı yerlerin büyük askeri merkezler olduğunu hatırlatmaktadır. İnönü ayrıca saldırıların karakterinin de incelenmeye değer olduğunu, bu anlamda yaşananlarda dış ilişkilerdeki gerginliklerinin yanı sıra toplumsal sorunların da bir etkisi olduğunu dile getirmektedir. İnönü'ye göre gerçekler "ne kadar acı, hatta ne kadar utandırıcı olsa bile olduğu gibi" açığa çıkarılmalıdır. Son olarak İnönü, CHP olarak TBMM'nin çalışmalarına devam etmesini lüzumlu gördüklerini ve bunun için meclisin haftada bir toplanarak hükümetin iç ve dış meselelerde söyleyecekleri varsa dinlemesini yoksa sonraki haftayı beklemesinin yeterli olacağını dile getirmektedir.[752]

İnönü'nün ardından CMP adına söz alan Kırşehir milletvekili Ahmet Bilgin, yaşananları kısaca özetleyerek olayların ani bir heyecanın sonucu olmaktan ziyade bir tertibin ürünü olduğunu vurgulamıştır. Bilgin, polisin böyle geniş bir tertibi önceden tespit edememesinin ve başlar başlamaz saldırıları önlemek için ciddi ve etkili bir müdahalede bulunmamasının olayların en karanlık yanını oluşturduğu kanısındadır. Görevlilerin olaylar karşısındaki kayıtsızlığına ilişkin haberlerin gazetelere yansımasının ardından idareciler arasında değişiklikler yapıldığını ve dâhiliye vekilinin istifa ettiğini, her ne kadar sebepleri açıklanmamış olsa da kamuoyunun bu istifa ve değişiklikleri ilgili kişilerin olaylardan

[751] **TBMM ZC**, Dönem: X, Cilt: 7, 12 Eylül 1955, s. 669.
[752] A. g. e., s. 669.

sorumlu olmasına bağladığını belirtmektedir. Son olarak Bilgin, CMP olarak örfi idarenin uzatılmasına da karşı olduklarını ifade etmektedir.[753]

Görüşmeler sırasında hükümet adına söz alan Devlet Vekili ve Başvekil Yardımcısı Fuad Köprülü ise muhalefet adına yapılan bu iki konuşmada da olayların her yanının karanlık olduğunu ve hazırlanışıyla gelişiminin meçhul bulunduğunun ifade edilmiş olmasını eleştirmiştir. Emniyet güçlerinin zafiyetinden ve olaylardan vaktinde haberdar olmamasından bahsedildiğini oysa hükümetin olaylardan önceden haberdar olduğunu ve gerekli tertibatı aldığını ancak yeri ve zamanının bilinmediğini ve bütün çabalara rağmen saldırıların önüne geçilemediğini dile getirmektedir. Ayrıca Köprülü, olayların arkasında komünistlerin olduğunu ileri sürmektedir. Bu anlamda komünistler, Yakındoğu'da, Ortadoğu'da ve Balkanlar'da adeta güvenliği sağlayan bir kilit taşı, maddi manevi varlığıyla ve gücüyle "komünizm tehlikesine karşı diğer sahaları koruyan bir kale" durumunda olan Türkiye'yi yıkmak istemektedir. Köprülü'ye göre saldırılar sırasında mabetlerin yakılması da bir komünist taktiğidir. Böylelikle Türkiye ile Yunanistan arasındaki dostluğu bozulması ve Türkiye'yi Batı'ya karşı "geri, mürteci ve mutaassıp" gösterilmesi amaçlanmaktadır.[754] Dolayısıyla görüldüğü üzere Köprülü, olayların bütün vebalini ülkedeki tabir yerindeyse bir avuç komünistin üzerine yıkan hükümet tezini işlemektedir.

Sonuçta mecliste yapılan görüşmelerin ardından, hükümetin talebi doğrultusunda İstanbul, İzmir ve Ankara'da örfi idarenin altı ay uzatılmasına ve muhalefetin TBMM'nin toplanmaya devam etmesi yönündeki taleplerine rağmen meclisin 1 Kasım 1955'e dek çalışmalarına ara vermesine karar verilmiştir[755].

Meclisin söz konusu toplantısından tam bir hafta sonra 19 Eylül 1955'te *Ulus* Gazetesine yazdığı "Çetin İmtihan" adlı başyazısında İnönü bu konuya tekrar değinmiştir. 6-7 Eylül Olayları ile ülkenin iç ve dış siyasetinin çok önemli bir döneme girdiğini dile getiren İnönü, meclis oturumu ile ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur. İnönü, öncelikle toplantının konusunun ilan edilmiş olan örfi idarenin onaylanması olduğunu belirterek, bu dar çerçeve içindeki görüşmelerin, karar alıcıların hareketlerinin ve doğal olarak hükümetin durumunun ele alınmasına kadar genişlemediğini dile getirmektedir. Yine de İnönü, meclisteki parti

[753] A. g. e., s. 670-671.
[754] A. g. e., s. 684-685.
[755] A. g. e., s. 694.

gruplarının tavrı açısından 12 Eylül'deki toplantıdan ümitli ayrıldığını ifade etmektedir.[756] Kuvvetle muhtemel meclisteki görüşmeler sırasında DP'li bazı milletvekilleri tarafından da olaylar sırasında polisin müdahalede bulunmamasının ve yetkililerin yeterli önlem almamasının eleştirilmesi nedeniyle İnönü, hükümeti değil ama DP meclis grubunu öven bir yaklaşım benimsemiştir:

> Umumi heyette gördük ki D.P. Grubu meseleyi kendi içinde çok ciddiye almıştır. Memleketin büyük tehlike ihtimallerine maruz olduğunu anlayan bir sağduyu siyasi hayatımızın vakit vakit geçirdiği hastalıklardan olan parti gayretçiliğine galip gelmek yoluna girmiştir. D.P. Meclis Grubunun mizacındaki tekâmül yalnız 6/7 Eylül hadisesinin muğlak karakterini aydınlatmakla kalmayarak siyasi hayatımızın selâmetini temin edecek bir istidatta gösteriyor. (…) Örfi idare içindeki memlekette salim bir siyasi murakabenin kolaylaştırılması vazifesi de gene D.P. Meclis Grubuna düşüyor.[757]

Yazısının devamında meclisin açılmasını talep eden ve CMP'yi öven İnönü, iki muhalefet partisinin muhtelif ülke meselelerinde farklı görüşleri olabilse de programlarının aynı olduğunu belirterek, kanuni ve meşru muhalefetin emniyeti ve rejim davası konularında iki partinin birbirlerine tam bir güven beslemelerinin hayati önemde olduğunu vurgulamakta[758], böylelikle bir bakıma CHP ile CMP arasında olası bir işbirliğine kapı aralamaktadır. İlginçtir söz konusu yazıda aslında ılımlı bir dil kullanılmış olmasına rağmen, aynı gün Örfi İdare Kumandanlığı "Çetin İmtihan" adlı makaleyi yayınlayarak kumandanlığın getirdiği yasaklara aykırı davrandığı gerekçesiyle *Ulus* Gazetesini süresiz, *Tercüman* ve *Hürriyet* Gazetelerini ise bu makaleyi alıntıladıkları için on beş gün süreyle kapatmıştır[759].

Birkaç ay sonra TBMM'de 4. Menderes Hükümeti'nin programının müzakereleri sırasında 16 Aralık 1955'te yaptığı konuşmada İnönü, 6-7 Eylül Olaylarına tekrar değinmiş, ancak önceki sefere nazaran çok daha sert ifadeler kullanmıştır. İnönü konuşmasında 6-7 Eylül Olaylarının dürüst bir bilançosunu o güne kadarki örfi idare tahkikatından öğrenmeyi

---

[756] İnönü, **Muhalefetde İsmet İnönü: (1950-1956) Konuşmaları, Demeçleri, Mesajları, Sohbetleri ve Yazılarıyla**, s. 338-339.
[757] A. g. e., s. 339.
[758] A. g. e., s. 339-340.
[759] **Milliyet**, "4 Gazete kapatıldı", 20 Eylül 1955, s. 1. Bu üç gazetenin haricinde *Hergün* Gazetesi de 19 Eylülde yayınladığı "Amerika'nın bir tavsiyesi" başlıklı bir yazı nedeniyle on beş gün süreyle kapatılmıştır.

ümit ettiklerini ancak üç aylık bir çalışmanın sonunda hiçbir gerçeğin ortaya çıkarılamamış olduğunu dile getirmektedir[760].

İnönü, 6-7 Eylül Olayları sonrasında Türkiye'nin dış politikadaki durumu ile ilgili de eleştiriler getirmektedir. İnönü öncelikle Yunanistan ile dost olunmasının Türkiye'nin çıkarına olduğunu belirtmekte, bununla beraber Yunanistan'ın olayları Türkiye'nin aleyhine haksız ve mübalağalı bir şekilde istismar ettiğini ileri sürmektedir. İnönü, özellikle 24 Ekimde olaylar sırasında büyük zarar görmüş olan Yunanistan'ın İzmir Başkonsolosluğu'na Yunanistan'la ilişkileri düzeltmek için bir özür niteliği taşıyan bir törenle ve Münakalat Vekili Muammer Çavuşoğlu[761] tarafından Yunan bayrağı çekilmesini şiddetle eleştirmektedir. Ayrıca 6-7 Eylül olaylarının asıl sorumlularının süratle takip edilmesi yerine birçoğu masum "binlerce zavallı vatandaşı[n] hapiste çürüt"üldüğünü ileri sürmektedir. Bütün bu durumların en önemli sebebi, "hükümetin hiç olmazsa Büyük Millet Meclisi kürsüsünden ifade ettiği gafletten suçlu olarak manen mahkûmiyeti reddedecek kudrette olmamasıdır."[762]

İnönü konuşmasının devamında örfi idareye eleştiriler yöneltmektedir. İnönü'ye göre üç aylık tahkikattan bir sonuç çıkmamasının hususi sebebi, örfi idare komutanının tavrıdır. Bu bağlamda Ankara'da örfi idare, esasen muhalif partilerin siyasi faaliyetlerine ve insanların 6-7 Eylül Olayları ile ilgilenmesine imkân tanımamak için ilan edilmiştir. Ayrıca örfi idare komutanının kanunlara aykırı bir biçimde, kapattığı gazetelerin sahiplerine, Türkiye'de herhangi bir gazete çıkarmayı da yasak ettiğinden yakınmaktadır. Örfi idare elinde tutuklu olan binlerce vatandaşın en iptidai insanlık ve hukuk şartlarından mahrum olduklarını ileri sürmektedir.[763]

Bunun yanı sıra İnönü, İstanbul Valisi Fahrettin Kerim Gökay ile İzmir Valisi Kemal Hadımlı'nın neden görevden alınmadığını sormaktadır. Gökay'ın olayların ardından istifasını sunduğu ancak bunun kabul edilmediğini belirterek konuyla ilgili yayılan söylentilerden söz etmektedir. Buna göre Gökay, "hadisenin tertibi zamanında itiraz etmiş, vahim neticelerin önlenemeyeceğini söylemiş, büyük askeri kuvvetleri daha 6 Eylülden evvel istemiş, en nihayet kendisine patrikhane gibi bir iki yerin muhafazası ile alâkadar olması söylenmiştir."

[760] **TBMM ZC**, Dönem: X, Cilt: 8, 16 Aralık 1955, s. 267.
[761] **Milliyet**, "İzmir Yunan Konsolosluğuna bayrak çekildi", 25 Ekim 1955, s. 3.
[762] **TBMM ZC**, Dönem: X, Cilt: 8, 16 Aralık 1955, s. 267-268.
[763] A. g. e., s. 269.

Buradan hareketle İnönü, olayların ardından "pek hatalı olan hükümet[in]", doğal olarak söz konusu validen hesap sormaktan çekindiğini ileri sürmektedir. İzmir Valisi Hadımlı'yı ise olayların tertibinde yer almakla itham etmektedir.[764]

İnönü aynı şekilde Menderes ve hükümet üyelerini de olayları planlamakla ve polisleri duruma müdahale etmemesi için talimat vermekle suçlamaktadır. Hükümetin suçunun en hafif ifadesiyle İstanbul ve İzmir'in vatandaş veya yabancı sakinlerinin güvenliğini korumamak olduğunu dile getirmektedir. Olayların sorumlusu ve hatta muhtemelen ağır suçlusu olan Menderes başkanlıktan ayrılmalıdır. Bu bağlamda İnönü, üçüncü Menderes Hükümeti hakkında er geç meclis tahkikatı açılmasının zorunlu olduğunu, hal böyleyken Menderes'in dördüncü kabinesini oluşturmakla görevlendirilmesinin gerçek bir talihsizlik olduğunu iddia etmektedir.[765]

Nitekim daha sonra CHP Kars milletvekili Mehmet Hazer tarafından Menderes ile o dönem Dâhiliye Vekili olan Namık Gedik hakkında meclis tahkikatı açılması yönünde bir takrir verilmiştir. Söz konusu takrir, 13 Ocak 1956'da mecliste şiddetle tartışmaların ardından DP'li milletvekillerinin oylarıyla reddedilmiştir.[766] Bununla birlikte gerek 6-7 Eylül Olaylarının gündeme geldiği meclis oturumlarında farklı partilerden kimi milletvekillerince yapılan eleştirilere, gerekse dördüncü Menderes Hükümeti ile ilgili görüşmelerde İnönü'nün kullandığı sert ifadelere ve dile getirdiği ağır ithamlara rağmen bu konu, bir süre sonra yavaş yavaş CHP muhalefetinin ve ülke kamuoyunun gündeminden düşmüşe benzemektedir. Bu bağlamda başta 1957 Seçim Beyannamesi olmak üzere CHP'nin program, rapor, kurultay beyannamesi veya seçmenlere yönelik diğer yayınlarında 6-7 Eylül Olaylarının asıl sorumlularının bulunup, yargı önüne çıkarılacağına dair bir vaadin ve hatta olaylara ilişkin herhangi bir somut ifadenin bulunmaması dikkat çekicidir.

6-7 Eylül Olayları genel olarak değerlendirildiğinde, Türkiye'nin Kıbrıs sorunu bağlamında dış ilişkilerdeki uzun süreli kayıtsızlığının ve belki de dış politikada Batı

[764] A. g. e., s. 270.
[765] A. g. e., s. 270-271.
[766] **Milliyet**, "Mecliste dün çok sert müzakereler oldu", 14 Ocak 1956, s. 1, 7. Bu gelişmeden birkaç gün önce 10 Ocakta konu DP Meclis Grubunun önüne gelmiş ve Hazer'in meclis tahkikatı açılması hakkındaki takririyle ilgili olarak nasıl bir tavır alınacağı tartışılmıştır. Bazı milletvekillerinin açıkça üçüncü Menderes Hükümeti hakkında meclis tahkikatı açılmasını savunduğu Meclis Grubunda bizatihi Menderes'in de dâhil olduğu hararetli tartışmalar yaşanmış, sonunda DP'li milletvekillerinin büyük çoğunluğunun oylarıyla böyle bir tahkikat açılması önerisi reddedilmiştir. Bkz. **Milliyet**, "D.P. Grubunda tartışmalar oldu", 11 Ocak 1956, s. 1, 7.

ittifakında ve daha sonra bu ittifakın güvenlik örgütü olan NATO'da yer almanın ötesine geçecek bir perspektif oluşturabilecek görüş ve beceriden yoksun oluşunun acısının, bir bakıma ülkedeki Rum vatandaşlardan çıkarılmış olduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür.

Bununla ilgili olarak Melek Fırat, 6-7 Eylül Olaylarının iki önemli sonuç doğurduğunu düşünmektedir. Bu sonuçlardan ilki Türkiye'nin daha sonra sürekli uygulayacağı bir politikanın başlamasıdır. Ankara, artık Kıbrıs konusunda her sıkıştırıldığında buna kendi yurttaşı azınlıkları sıkıştırarak cevap verme anlayışını benimsemiştir. Diğer önemli sonuç ise Türk-Yunan ilişkilerindeki gölgelenen dostluğun bir daha gerçek anlamda kurulamamış olmasıdır.[767]

Konuya CHP'nin yaklaşımı açısından bakıldığında, böyle bir değerlendirmenin yapıldığını söylemek zordur. Çünkü öncelikle söz konusu kayıtsızlık politikası da esasen DP iktidarı tarafından bir anlamda CHP döneminden devralınmıştır. CHP bunun yerine yaşananlardan duyduğu üzüntüyü bildirmiş ve bizatihi sorumlu saydığı hükümeti eleştirmiş, ancak olayların söz konusu olumsuz sonuçlarının belki ortadan kalkmasını mümkün kılacak şekilde konunun takipçisi pek de olamamıştır.

Oysa daha önce dile getirildiği gibi, meclisin olaylara ilişkin olağanüstü toplantısında bizzat İnönü, insan hakları ve hukuk devleti kavramlarına vurgu yapmıştır. İleriki kısımlarda daha ayrıntılı olarak ele alınacak olan bu temalar, CHP'nin muhalefet döneminde parti tarafından giderek daha yoğun bir biçimde kullanılmıştır. Bu duruma rağmen 6-7 Eylül Olayları gibi bir gelişmenin, CHP'nin önemli belgelerinde yer bulamamış olması düşündürücüdür.

Görünen o ki 6-7 Eylül Olaylarında DP iktidarı açısından, milliyetçi yaklaşım ve dış politikada ulusal çıkarlara dair algı ve ön kabuller, demokratik ideallere ve bunun gereklerine galebe çalmıştır. CHP'nin de milliyetçiliği ve ulusal çıkarları tanımlayışı bakımından DP'den hemen hiç farkı olmadığını belirtmek gerekir. Belki de bu sebeple CHP tarafından yaşananlardan duyulan rahatsızlık ve üzüntü dile getirilmiş olsa da 6-7 Eylül Olaylarının, hukukun üstünlüğü ve vatandaşların dil, din veya etnik kökenleri yüzünden ayrımcılığa maruz kalmamaları gibi demokrasinin temel prensipleri açısından gerçek anlamda

[767] Fırat, s. 602.

sorunsallaştırılmamış olduğu görülmektedir. Olaylarda ciddi bir sorumluluğu olan DP iktidarı açısından zaten böyle bir tavır, bir bakıma suçun kabulü anlamına da geleceği için hiç söz konusu olmamıştır.

Bununla birlikte 1957 Seçimlerinde gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadığı İstanbul'da yine DP'nin kazandığını hatırlatmak gerekir. Bununla ilgili olarak Hulusi Dosdoğru gayrimüslimlerin, hatta saldırılara uğramış olan Rumların bile çoğunlukla DP'ye oy vermiş olduğunu aktarmaktadır[768]. Büyük olasılıkla bunun bir sebebi, daha önce dile getirildiği gibi, CHP'nin yaşananlara dikkat çeken bir söylem geliştirmemiş olmasıdır. Ayrıca DP'nin de yaşadığı itibar kaybının etkisiyle olsa gerek, aday listelerinde üç yerine altı gayrimüslim adaya yer verdiğini de belirtmek gerekir. Bunun yanı sıra gayrimüslimlerin, tek parti döneminin ve bu dönemin Varlık Vergisi gibi özellikle kendilerini vuran uygulamalarının etkisiyle zaten CHP'ye karşı genel olarak mesafeli durdukları da göz önünde bulundurulmalıdır. Bununla bağlantılı olarak DP'ye, tek parti dönemini ve ardından CHP iktidarını sona erdirme imkânı veren siyasal liberalizm ve popülizm içerikli söyleminin hâlâ tek parti döneminin liderini ve kadrolarının kayda değer bir kısmını bünyesinde barındıran bir partininkinden daha cazip görünmüş olması da olasıdır.

3. 4. İnkılâpçılık:

Daha önce de dile getirildiği gibi, Osmanlı/İslam geleneğine ilişkin kurum, değer ve sembollerin yerini modern ve Batılı olanlara bıraktığı, genel itibariyle sosyokültürel bir nitelik taşıyan ve yasal düzenlemelere dayanan Kemalist reformlar, kentlerde önemli oranda etkili olmuş ve inkılâplara bağlı yeni kuşakların yetişmesini sağlamıştır. Bununla birlikte nüfusun büyük kısmını oluşturan kırsal kesimin yaşamında kayda değer bir iyileşmeye yol açmamıştır. Kemalist inkılâpların tepeden inmeci bir zihniyetle yapılmış olmasının yanı sıra İkinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan ekonomik sıkıntılar, geniş halk yığınlarının Kemalist rejime ve bunun egemen gücü olan CHP'ye giderek yabancılaşmasına neden olmuştur. DP'nin kuruluşunun hemen ardından halk nezdinde gördüğü geniş desteği böyle bir bağlamda değerlendirmek mümkündür.

[768] Dosdoğru, s. 11.

Bu noktada DP'nin inkılâplara ve CHP'nin benimsemiş olduğu inkılâpçılık ilkesine nasıl baktığı sorusu gündeme gelmektedir. 1937'de yapılan değişiklikle Altı İlkenin Anayasaya girdiği düşünülürse, DP'nin diğer ilkeler gibi inkılâpçılığı da hepten reddetmesinin (böyle bir tavrın, anayasal bir suç teşkil etmesi nedeniyle partinin kapatılması ihtimalini doğuracağı için) zaten mümkün olmadığı ortadadır. Ayrıca tek parti döneminde, DP'nin kurucularından Bayar'ın bakanlık ve başbakanlık yaptığı, diğer üçünün de uzun süre milletvekili olarak görev yaptığı da hesaba katıldığında, söz konusu siyasi figürlerin Kemalist inkılâplara kökten karşıt bir tutum takınmalarının beklenemeyeceğini, kuruluşundan kapatılışına kadar özellikle Menderes ile Bayar'ın siyasal kişiliklerinin damgasını taşıyan DP'nin benimsediği genel politikalar açısından da aynı durumun geçerli olduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür.

Bununla ilgili olarak *Başvekilim Menderes* adlı eserde Bayar, "Dörtlü Takrir"e imza atanların daha sonra DP'yi kurmaya karar vermesinin ardından, parti programı ve tüzüğünü hazırlamak için yaptıkları toplantılarda sosyal mefhumlara bakış açısından tam bir anlayış birliği içinde olduklarını gördüğünü aktarmakta; DP kurucularının uzlaşma gereği duymadan anlaşabildikleri temel düşüncelerini de açıklamaktadır. Bu anlamda öncelikle kurucular, Atatürk ilkelerinin ülkede yerleşmiş ve milletçe benimsenmiş olduğuna inanmaktadır. Onlara göre "inkılâplar çağı", Atatürk'ün ölümüyle kapanmış, sosyal tekâmül çağı başlamıştır. Oturmuş olan Atatürk inkılâplarının tekâmül ettirilmesi ve bu çerçevede cumhuriyetin demokrasi ile desteklenmesi gerekmektedir.[769] Bu bağlamda tek parti döneminin inkılâpçılık ilkesine benzer bir biçimde yeni inkılâplar yapmak yerine yapılmış olanları korumaktan bahsedilmektedir. İnkılapların tekâmül ettirilmesine dair yorum da çok partili hayata geçilmesinin ardından CHP'nin inkılâpçılık ilkesine ilişkin olarak ilk defa 1947 Programında yer verdiği, inkılâp eserlerinin korunup geliştirilmesi hedefi ile büyük bir benzerlik taşımaktadır. Demokratik bir rejimin kurulması meselesi de Bayar'a göre kurucular tarafından böyle bir bağlamda ele alınmaktadır.

Bayar'ın aktardığına göre DP kurucuları, bir kadro partisi olan CHP'yi "devletin, halkı içine uzanmış bir kolu" olarak tanımlamaktadır. Bununla beraber onlara göre devrim şartları içinde bu durum doğaldır. Ancak inkılâplar çağı sona erip, inkılâpların tekâmül

[769] Bayar, **Başvekilim Adnan Menderes**, (haz.) İsmet Bozdağ, İstanbul: Truva Yayınları, 2010, s. 52-55.

ettirilmesi çağı başladığında CHP'nin demokratik esaslara dönmesi gerekirken, partinin yöneticileri buna yanaşmamıştır. Bu nedenle kurucular, kendi partilerinin içyapısı ve prensipleri itibariyle tam tersi bir niteliğe sahip olmasını, yani "partinin fikir kadrosuna değil, halk tefekkürünün temellerine dayan"masını hedeflemişlerdir.[770] Burada kullanılan halk tefekkürüne dayanma ifadesini, açık bir siyasi popülizm tanımı olarak görmek mümkündür. Bunun yanı sıra CHP de devletin halkın içine uzandığı bir fikri kadro partisi olarak değerlendirilerek, bir anlamda elitist olarak tanımlanmaktadır. Buradan hareketle Bayar, CHP yöneticilerinin (dolayısıyla İnönü ve çevresindeki siyasi elitlerin) antidemokratik bir tutum takınmakta ısrar etmeleri karşısında, DP kurucularının popülist bir demokrasiyi savunduklarını ifade etmektedir. Dolayısıyla bir bakıma inkılâpçılık ilkesi çerçevesinde DP ile CHP arasındaki ayrımı, artık yerleşmiş olan mevcut inkılâpların demokrasiye geçilmesi ile tamamlanması konusunda samimi tutum bir benimsenip benimsenmemesi üzerinden yapmaktadır. Nitekim Bayar, çok partili hayata geçilmesinden önceki süreçte de İnönü'nün aslında bir "şekil demokrasisi" istediğini öne sürmektedir[771].

İlginçtir, 1950 seçimleri sonrasında artık ana muhalefet partisi lideri olan İnönü de yaptığı açıklamalarda, benzer bir biçimde inkılâpların ülkede artık yerleşmiş olduğunu ve demokratik bir idareye geçilmesinin bu sayede gerçekleşebildiğini vurgulamaktadır. Örneğin 10 Kasım 1950'de, Atatürk'ün ölüm yıldönümü münasebetiyle *Ulus* ve *Son Telgraf* gazetelerinde yer alan yazısında, "büyük kumandan, büyük siyasetçi ve hepsinin üstünde büyük ıslahatçı" olarak tanımladığı "Atatürk'ün eserlerinin sağlamlığı[nı], kendinden sonraki [dönemdeki] devamlılık kabiliyetinde" aramak gerektiğini belirtmektedir. Bu sonuç İnönü'ye göre her şeyden önce "konmuş prensiplerin isabetli olduğunun" halk kütlesi, aydınlar ve özellikle genç nesiller tarafından benimsenmiş olmasından kaynaklanmaktadır. "Demokratik medeniyet ailesinin faydalı bir unsuru olarak, haysiyetli ve kuvvetli olarak" yaşanabilmesi de milletin inkılâp hamlelerini koruma yönündeki anlayışına bağlıdır.[772]

Kısa süre içinde, buna ek olarak İnönü'nün söyleminde, (Bayar'ın kendisine ve CHP'ye yönelik olarak dile getirdiği demokratik bir idareye geçilmesi konusunda samimi olmadığı eleştirisine benzer biçimde) DP iktidarının demokratik rejimin varlığından ve

[770] A. g. e., s. 58-59.
[771] A. g. e., s. 50.
[772] İnönü, **Muhalefetde İsmet İnönü: (1950-1956) Konuşmaları, Demeçleri, Mesajları, Sohbetleri ve Yazılarıyla**, s. 24.

gelişmesinden yana olmadığına dair giderek sertliği artan eleştiriler yer almaya başlamıştır. Nitekim örneğin 26 Kasım 1951'de toplanan CHP'nin 9. Kurultayı'nın açılış söylevinde İnönü, CHP'nin muhalefete geçmesinin ardından geçen sürede iç politikada başlıca mücadele konusunun demokratik rejimin doğru işlemesinin ve gelişmesinin sağlanması olduğunu belirterek konuşmasının önemli bir kısmını bu konuda DP iktidarına yönelttiği eleştirilere ayırmıştır[773]. Söz konusu tema, DP iktidarı süresince daha sonraki yıllarda İnönü'nün beyanatlarında sıklıkla işlenmiştir.

İnönü'nün benimsediği ilgili siyasi söylem, parti belgelerine de yansımıştır. Bu çerçevede 9. Kurultay sırasında oluşturulan, Ana Davalar ve Memleket Meseleleri Komisyonu tarafından hazırlanan raporda da Türkiye Cumhuriyeti'nin ve inkılâpların CHP'nin eseri olduğunu bilen partililerin, bütün bu inkılâpları ve demokrasiyi koruma heyecanlarının Kurultayın tüm havasına hâkim olduğu dile getirilmektedir. Bu anlamda cumhuriyetin, inkılâpların ve demokrasinin korunmasında zaaf gösterilmesine asla müsamaha edilmemesi hususunda tam bir inanış birliğine varıldığı aktarılmaktadır.[774]

Dolayısıyla gerek Bayar'ın gerekse İnönü'nün yorumlarından yola çıkarak rahatlıkla denilebilir ki, her iki partinin inkılâplara bakışı, inkılâpların olgunluk düzeyi ile ülkede demokratik bir idarenin varlığı arasında kurdukları ilişki ve bu konuda birbirlerine yönelttikleri suçlamalar neredeyse aynıdır.

CHP'nin muhalefete geçmesinin ardından yapılan ilk program niteliği taşıyan 1953 Programında, devrimcilik ilkesi de yeniden kaleme alınmıştır. Bu bağlamda programın 7. maddesinde partinin, devrimciliği "geri kalmış hayat düzeninin tasfiyesi ve yerine ileri medeniyet kurumlarının konması" olarak anlamlandırdığı belirtilmektedir. Ayrıca başarılan devrimleri özenle korumak ve "çağdaş medeniyet seviyesinin gerektirdiği hamleleri yapmak" azminde olunduğu dile getirilmektedir.[775] Söz konusu madde, 1947 Programının ilgili maddesine nazaran daha kısa olmakla birlikte özü itibariyle aynı doğrultudadır. Çok partili hayata geçilmesinin ardından yapılan bu ilk programda olduğu gibi, 1953 Programında da devrimcilik/inkılâpçılık ilkesinin tek parti dönemine kıyasla kısmen daha geniş bir anlama

[773] A. g. e., s. 78-79.
[774] **C.H.P. Dokuzuncu Kurultay Beyannamesi ve Rapor**, 1951, s. 9. Söz konusu komisyon ve rapor, Temel Hak ve Özgürlükler başlıklı kısımda daha ayrıntılı bir biçimde ele alınmaktadır.
[775] **C.H.P. Programı Onuncu Kurultayca Onanmıştır**, s. 8.

kavuştuğunu söylemek mümkündür. Artık açıkça çağdaş medeniyet seviyesinin gerektirdiği adımların atılacağı, yani bir bakıma Batılı kurum ve değerlerin o dönem itibariyle güncel durumunun takip edileceği ifade edilmektedir. Yine de ilgili maddede vurgu, hâlâ devrimlerin/inkılâpların korunmasına ilişkindir.

Nitekim 1953 Programının kabul edildiği 10. Kurultaya sunulan Genel İdare Kurulu tarafından sunulan raporda o güne kadar olduğu gibi gelecekte de CHP'nin birinci görevinin inkılâpları korumak olduğu dile getirilmekte[776], ancak yeni inkılâpların yapılmasına ihtiyaç duyulduğu gibi bir yoruma gidilmemektedir.

CHP'nin inkılâpçılık ilkesi ve inkılâpların çok partili hayatla ilişkisi hakkında benimsediği bu söylem, 1950'li yıllar süresince varlığını korumuştur. Bu bağlamda sözü edilen rapordan bir yıl kadar sonra, istenen başarının elde edilemediği 1954 Seçimlerinin ardından 26 Temmuz 1954'te toplanan 11. Kurultaya sunulan Genel İdare Kurulu raporunda da CHP'nin bu konudaki değerlendirmelerinin değişmemiş olduğu görülmektedir. Raporda tek parti döneminin, "yeni Türkiye için devletin varlığıyla bir sayılan inkılâplar" dönemi olduğu dile getirilmektedir. Buna göre söz konusu dönemde "Türkiye'nin modernleşmesi için bütün milletçe girişilen büyük ıslahat hareketleri" yapılmıştır. Bu nedenle 1923 ile 1946 arasında mecliste, hükümette, parti ve Halkevleri örgütlerinde görev almış olanların, 1945 sonrasında hangi partide bulunurlarsa bulunsunlar, bu dönemde yapılan bütün işlerden dolayı, "millet nazarında ve tarih huzurunda", CHP'de kalmış olanlar kadar mesuliyetleri vardır. Bununla birlikte 1946 sonrasındaki siyasi mesuliyet, yaptıkları hizmetlere göre ayrı ayrı siyasi partilere aittir. Raporda bütün bunlara rağmen tek parti döneminin, o dönem başbakanlık, bakanlık, milletvekilliği ve parti müfettişliği gibi görevlerde bulunmuş olanlarca kurulan DP'nin haksız saldırılarına maruz kaldığından yakınılmaktadır.[777] Bu anlamda DP, aslında birçok üyesinin de sorumlu olduğu, inkılâplar dönemi olarak tanımlanan tek parti dönemini ve dolayısıyla inkılâpları yeterince sahiplenmemekle itham edilmektedir.

Aynı raporda DP'lilerin bütün suçlamalarına karşın, CHP iktidarı sırasında, "Türk milletinin Ortaçağ medeniyetinden çağdaş medeniyet seviyesine yükseldiği", milli kültürün ve milli ekonominin hayata geçirildiği ve demokrasi idaresinin uygulamaya sokulduğu

[776] **C.H.P. 10.cu Kurultayına Genel İdare Kurulu Tarafından Sunulan Rapor, 22 Haziran 1953**, Ankara: Ulus Basımevi, 1953, s. 25.
[777] **C.H.P. Genel İdare Kurulu'nun XI. Kurultaya Sunduğu Rapor, 26.7.1954**, Ankara, 1954, s. 11-12.

belirtilerek, bütün bunların yanı sıra CHP'nin gizli oy, açık tasnif ve adli teminata dayalı bir seçim kanunu çıkararak, Batı demokrasilerinde olduğu gibi iktidarın normal bir şekilde el değiştirmesini sağladığına dikkat çekilmektedir. 1950 sonrasındaysa DP iktidarının ilk dört senesinin, muhalefeti yok etme girişimleri karşısında muhalefetsiz demokrasi olamayacağı prensibinden hareket eden CHP'nin, muhalefetin güvenlik içinde bulunmasını bir rejim davası olarak alması ve bir varlık mücadelesi yapması şeklinde geçtiği ifade edilmektedir.[778] Bu bağlamda bir yandan çok partili sistemin, tek parti döneminde hayata geçirilmiş olan inkılâplar üzerinde temellendirildiği ima edilmekteyken, diğer yandan DP, demokratik bir idarenin gereklerini yerine getirmemekle suçlanmaktadır.

Söz konusu yaklaşım, 1957 Seçimlerine gidilirken 9 Eylül 1957'de toplanan 13. Kurultaya sunulan Parti Meclisi raporunda çok daha belirgin bir biçimde benimsenmiştir. Raporda CHP iktidarı sırasında Türk milletine dünyada itibar kazandıran büyük inkılâplar yapıldığı belirtilmektedir. Bu inkılâplarla modern ve bilimsel zihniyet ile usullerin Türk cemiyetine hâkim olduğu dile getirilmektedir. Raporda DP ileri gelenlerinin CHP'ye yönelik hücumlarına rağmen, "memlekette, Türk milletinin arzusuna tercüman olarak, demokratik rejimin kuruluşuna en büyük hizmeti yapan"ın CHP olduğu vurgulanmaktadır. Buna göre "tam bir hürriyet rejimi içinde başarılması elbette imkânsız olan Atatürk inkılâpları tamamlandıktan ve İkinci Dünya Harbi (…) basiretle atlatıldıktan sonra" CHP, gerçek bir demokrasinin hayata geçmesi için durmadan adımlar atmıştır.[779] Dolayısıyla CHP'nin aslında başından itibaren demokrasiyi hedeflediği, ancak ülkenin sosyal ve siyasal şartlarının buna hemen imkân vermediği savunulmaktadır. Bu bağlamda inkılâplar, bir bakıma hem çok partili sisteme geçilmesini mümkün kılan modernleştirici hamleler olarak, hem de demokratik bir idarenin neden daha önce kurulmamış olduğunun asıl gerekçesi olarak sunulmaktadır.

Raporda gelecekte siyasi olayların tahlili yapılırken, CHP'nin demokratik rejimin kurulması konusunda yaptığı hizmetlerin gösterilerek, DP'nin icraatlarıyla karşılaştırılacağı belirtilmektedir. Buradan hareketle DP'nin muhalefetteyken iktidara geldiğinde antidemokratik kanunların kaldırılacağını, ülkede bir hukuk ve hürriyet düzeninin kurulacağını vadettiği ama iktidarı sırasında bunları gerçekleştirmediği ileri sürülmektedir. Buna göre DP iktidarının demokratik rejime karşı ilk girişimi, muhalefeti tasfiye etmek ve

[778] A. g. e., s. 12-13.
[779] **C.H.P. XIII. Kurultayına Sunulan Parti Meclisi Raporu**, Ankara: Güzel İstanbul: Matbaası, 1957, s. 7, 9.

ülkede muhalefetsiz bir idare oluşturmak yönünde olmuştur. Bu bağlamda 1950-1954 dönemi, muhalefeti yok etme girişimleri ve buna karşı muhalefetin varlık mücadelesi olarak geçmiştir. Raporda DP iktidarının bu ilk devresinin bir geçiş dönemi olduğunun iddia edildiği belirtilmektedir. 2 Mayıs 1954 Seçimleriyle tekrar iktidara gelen DP'nin artık tutumunu değiştireceğinin, demokratik zihniyet ve idareye saygı göstereceğinin pek çok vatandaş tarafından ümit edildiği, ne var ki DP'nin 1954 Seçimlerinin ardından da sonraki seçimlere rakipsiz girmek için rejimin özünden zarar veren yeni tedbirler aldığı dile getirilmektedir.[780]

Son kertede genel itibariyle değerlendirildiğinde, CHP'nin 1950'li yıllardaki inkılâpçılık anlayışı, daha önceki dönemde olduğu gibi esasen inkılâpların korunması gerektiği düşüncesine dayanmıştır. Bunun yanı sıra Bayar'ın yorumuna benzer biçimde tek parti dönemi inkılâplar dönemi olarak tanımlanmış, bu dönemde demokratik bir idare kurulmamış olması da inkılâpların yapılıyor oluşuna bağlanmıştır. Bununla birlikte çok partili hayata geçilmesinin ise, söz konusu inkılâpları tamamlayan ve bunların üzerinde temellenen bir gelişme olduğu dile getirilmiştir. Buradan hareketle DP iktidarı da hem inkılâpları yeterince sahiplenmemekle, hem de (çok daha sert bir biçimde) inkılâpları tamamlayan demokratik rejimin gereklerini yerine getirmemekle eleştirilmiştir. Daha önce de dile getirildiği gibi, asıl dikkat çekici olan, aynı suçlamanın benzer gerekçelerle DP liderleri tarafından bizzat CHP'ye de yöneltilmiş olmasıdır. Dolayısıyla bu konuda iki partinin 1950'ler boyunca hemen hemen aynı argümanlarla birbirlerine saldırdığını söylemek mümkündür.

3. 5. Laiklik:

Çok partili hayata geçilmesinin ardından, özellikle de iktidarının son iki yılında CHP, daha önce söz edildiği gibi, tek parti dönemindeki laiklik politikasının özüne dokunmamakla birlikte daha ılımlı bir çizgiye yönelmiştir. Bunun sonucunda özellikle dini eğitim ve ibadet konusunda daha geniş bir serbesti tanıyan kanuni düzenlemeler yapılmıştır.

1950 Seçimleri sonucunda iktidara gelen DP de bu konuda önceki dönemin politikalarını sürdürmüştür. Bu çerçevede atılan ilk adım, Arapça ezan ve kamet okuyanların üç aya kadar hapis veya on liradan iki yüz liraya kadar para cezası ile cezalandırılmasına

[780] A. g. e., s. 7, 12-13.

ilişkin bir hükmün yer aldığı Türk Ceza Kanunu'nun 526. maddesinin 5665 sayılı kanunla değiştirilerek söz konusu yasağa son verilmesi olmuştur.

Seçimlerden kısa bir süre sonra *Zafer* Gazetesi başyazarı Mümtaz Faik Fenik'in bir sorusuna verdiği cevapta Başbakan Adnan Menderes, hükümetin bu konudaki görüşlerini açıklamıştır. Söz konusu beyanatında Menderes, toplum hayatında esaslı değişikliklerin yapılabilmesi için öncelikle taassup zihniyetinin yıkılması gerektiğini, bu gerçeğin farkında olan Atatürk'ün inkılâplara başlarken taassup zihniyetiyle mücadele etme lüzumunu gördüğünü, ezanın Türkçe okunması mecburiyetinin de böyle bir zorunluluğun sonucu olduğunu dile getirmektedir. "Ezanın Türkçe okunmasına mukabil cami içinde bütün ibadet ve duaların din dilinde olması[nın] garip bir tezat teşkil" ettiğini öne süren Menderes'e göre "aradan bunca yıllar geçtikten ve vaktiyle zaruri görülen tedbire artık ihtiyaç kalmadıktan sonra, bunda ısrar bu sefer vicdan hürriyetine karşı bir taassup" olacaktır. Dinin siyasete karıştırılmaması ve ibadetlerin kamu düzenine ve umumi adaba aykırı olmaması şartıyla dini vecibelerin serbestçe yerine getirilmesinin vicdan hürriyetinin bir gereği olduğunu belirten Menderes, bu anlamda kamu düzenine ve umumi adaba hiçbir aykırılık taşımayan ezan meselesinde yasağın devamının "laiklik prensibini menfi cihetten zedelemek" anlamına geleceğini ileri sürmektedir.[781]

Aynı günlerde 526. maddenin ilgili ikinci kısmının değiştirilmesine ilişkin hükümetin kanun tasarısı, Tokat milletvekili Ahmet Gürkan'ın ve Kayseri milletvekili İsmail Berkok ile on üç milletvekilinin kanun teklifleri meclise sunulmuş[782], 13 Haziranda DP Meclis Grubu değişiklik yönünde karar almıştır[783]. Meclisin 16 Hazirandaki oturumunda hiçbir milletvekili kanun tasarısı aleyhinde konuşmamıştır. CHP Grubu adına söz alan Trabzon milletvekili Cemal Reşit Eyüpoğlu, cumhuriyetin kurulmasının ardından CHP'nin bir "milli devlet ve milli şuur politikası" takip ettiğini, bu politikanın icabı olarak ezanın bir dil ve milli şuur meselesi olarak telakki edildiğini, milli devlet politikasının her yerde Türkçe konuşulmasını gerektirdiğini, bu bakımdan ibadete çağrının da öz dilde yapılmasını tercih ettiklerini ancak ezan konusunda bir politik tartışma açmaktan yana olmadıklarını ifade etmiştir. "Millî şuurun bu konuyu, kendiliğinden halledeceğine güvenerek" Arapça ezanın

[781] **Zafer**, "Arapça ezana müsaade ediliyor", 5 Haziran 1950, s. 1, 6.
[782] **TBMM ZC**, Dönem: IX, Cilt: 1, 16 Haziran 1950, s. 178-181.
[783] Jäschke, s. 46-47.

ceza konusu olmaktan çıkarılmasına parti olarak aleyhtar olmayacaklarını açıklamıştır. Sonuçta görüşmelerin ardından aynı gün söz konusu değişiklik meclis tarafından kabul edilmiştir.[784] Aynı gece Menderes, o sene 17 Hazirana denk gelen Ramazan ayı başlangıcında Arapça ezan okunabilmesi için bütün vilayetlere telgrafla bu kararı bildirmiştir[785].

Söz konusu gelişmenin ardından laiklik prensibinin yumuşatılması konusunda yeni adımlar atılmaya devam etmiştir. Bu çerçevede 7 Temmuz 1950'den itibaren haftada birkaç gün radyoda Kuran okunmaya başlanmıştır[786]. Bunun ardından aynı yılın Ekim ayında Milli Eğitim Bakanlığı tarafından ilkokullarda verilen din dersleriyle ilgili olarak bir komisyon kurulmuş, bu komisyonun çalışmaları sonucunda bakanlar kurulunun da onayıyla önemli değişiklere gidilmiştir. Bu çerçevede ilkokulların 4. ve 5. sınıflarında okutulmakta olan din dersleri için daha önce geçme ve kalma yokken, öğrenciler artık diğer derslerde olduğu gibi bu dersten de sorumlu kılınmıştır. Bunun yanı sıra önceki uygulamada çocuklarının din dersi görmesini isteyen velilerin bir dilekçe vermeleri gerekiyorken yapılan değişiklikle birlikte bu sefer çocuklarına din dersi okutmak istemeyen velilerin sene başında bir dilekçeyle bunu okul idaresine bildirmesi halinde söz konusu öğrencinin ilgili derslerden ve bunların sınavlarından muaf tutulması öngörülmüştür.[787] Bu karar, zaten Müslüman velilerin hemen tamamının tercih ettiği din derslerini fiilen zorunlu hale getirmiştir.

CHP, DP iktidarının söz konusu adımlarına karşı çıkmamış, hatta Arapça ezan yasağının kaldırılması ilişkin kanun değişikliğine CHP'li milletvekillerinin de lehte oy kullanmasında olduğu gibi bu kararları desteklemiştir. Kuvvetle muhtemel CHP ileri gelenleri, zaten iktidarlarının son yıllarında benimsedikleri politikayı sürdürerek, dini serbestiyi daha da genişleten yeni kararlar alan DP iktidarına bu konuda karşıt bir tutum almanın rakiplerine olan desteği artırmasından çekinmiş olmalıdır. Esasen her iki partinin ileri gelenlerinin de ne Kemalist inkılâpları tamamen ortadan kaldırmak ne de tek parti döneminde benimsenmiş olan laiklik anlayışını kökten değiştirmek gibi amaçları bulunmadığını belirtmek gerekir. Bu anlamda Bayar da kendisini en az İnönü kadar Kemalist saymaktadır.

---

[784] **TBMM ZC**, Dönem: IX, Cilt: 1, 16 Haziran 1950, s. 181-186.
[785] Jäschke, s. 47.
[786] **Milliyet**, "Radyoda bu akşam Kur'an okunacak", 7 Temmuz 1950, s. 1; **Cumhuriyet**, "Radyoda Kur'an okunacak", 6 Temmuz 1950, s.1, 3.
[787] **Milliyet**, "Din dersleri mecburi olacak", 4 Kasım 1950, s. 1;"Din dersleri tatbikatı", 5 Kasım 1950, s. 5; **Cumhuriyet**, "Din dersleri mecburi olacak", 11 Ekim 1950, s. 1, 3.

Bununla beraber iki partinin laiklik meselesinde sıklıkla karşılıklı suçlamalar yönelttiği de görülmektedir. Bu çerçevede örneğin 13 Haziran 1950'de henüz seçimlerin üzerinden sadece bir ay geçmişken, Menderes DP Meclis Grubunun gizli oturumunda yaptığı konuşmada muhalefetin "orduyu tahrik yollarına saptığına, irticaı teşvike yeltendiğine, bir şark meselesi yaratmağa çalıştığına işaret ederek, hükümetin bu beyhude çabalayışları dikkat ve teyakkuzla takip ettiğini belirt"erek, CHP'ye yönelik ağır ithamlarda bulunmuştur[788].

Ancak ülkenin çeşitli yerlerinde laiklik ilkesine karşıt kimi faaliyetlerin söz konusu olması ve özellikle bu çerçevede 1951 yılı başlarında Atatürk büst ve heykellerine yönelik çok sayıda saldırının yapılmasının da etkisiyle bu sefer CHP, giderek daha yoğun bir biçimde benzer ithamları DP iktidarına yöneltmiştir. Yine bu dönemde DP'yi CHP karşısında zor durumda bırakan bir diğer gelişme de Konya Kadınhanı İlçesi DP Kongresinde, fes ve sarık giyilmesine izin verilmesi, hafta tatilinin pazardan cumaya alınması, tekkelerin açılması, kadınların giyimleri bakımından kapatılması, şeriata göre dörde kadar evlenmeye izin verilmesi gibi taleplerin dile getirilmesi olmuştur[789]. Her ne kadar söz konusu talepler kongrede reddedilmiş ve bu talepleri dile getirenler hakkında bir soruşturma başlatılmış olsa da kamuoyunun gündemine gelen bu hadise, DP'yi ister istemez muhalefet karşısında kendini savunmak zorunda bırakmıştır.

Bu gelişme üzerine 17 Martta *Milliyet*'e verdiği bir mülakatta Menderes, ülkede irtica tehlikesinin var olduğuna ilişkin iddiaları reddederek, açıkça partinin adını zikretmeden CHP'lilerin "Atatürk inkılâplarının bekçileri" olduklarını ilan ederek, bu konuyu suiistimal ettiklerini ileri sürmüştür[790]. Buna karşın hemen birkaç gün sonra 22 Martta, Altı Ok'ta ifadesini bulan prensipleri savunmaya devam edeceklerini vurgulayan İnönü ise laiklik ilkesinin muasır garp medeniyetine erişilmesinin başlıca faktörü olduğunu belirterek, DP iktidarını dini siyasete alet ederek bir sonraki seçimler için oy toplamaya ve taraftar sağlamaya çalışmakla suçlamıştır[791].

[788] **Cumhuriyet**, "Başbakanın D. Grubunda Dünkü Demeci", 14 Haziran 1950, s. 1, 3.
[789] **Akşam**, "Konya D.P. Kongresinde ileri sürülen istekler", 13 Mart 1951, s. 1-2.
[790] **Milliyet**, "Başbakan'ın Gazetemize Verdiği Mühim Beyanat", 18 Mart 1951, s. 1, 5.
[791] İnönü'nün Ankara'da kendisini ziyaret eden Bergama heyetiyle sohbeti için bkz. İnönü, **Muhalefetde İsmet İnönü: (1950-1956) Konuşmaları, Demeçleri, Mesajları, Sohbetleri ve Yazılarıyla**, s. 35.

Bu dönemde iki parti arasındaki gerilimi arttıran önemli bir gelişme de ülkenin birçok yöresinde Atatürk büst ve heykellerine yönelik giderek yoğunlaşan saldırılar olmuştur. Failleri her seferinde tespit edilememiş olsa da söz konusu saldırılar hem hükümet hem de kamuoyu tarafından genel olarak Ticani tarikatıyla ilişkilendirilmiştir. Esasen Kuzey Afrika kökenli olup, "Türkiye'de ikonoklast bir nitelik kazanan"[792] Ticani tarikatı, daha önce söz edildiği gibi, 1940'lar boyunca Arapça ezan yasağına karşı eylemleri ile tanınmıştır. Söz konusu tarikatın 1950'den sonra artık esasen Atatürk imgesine yönelmiş olan eylemlerine devam ettiği görülmektedir.

Bu gelişmeler üzerine başta Bayar olmak üzere iktidarın ileri gelenleri tarafından Atatürk'ü hedef alan saldırılara karşı önlem alınması gerektiği savunulmaya başlanmıştır. Bu çerçevede ilk olarak Mart 1951'de İçişleri Bakanlığı tarafından valiliklere Atatürk büst, heykel ve resimlerinin korunmasına ilişkin bir genelge gönderilmiştir[793]. Bunun yanı sıra o dönemki mevcut yasalara göre Atatürk'e karşı işlenen hakaret suçlarının gereği gibi cezalandırılmasının mümkün olmadığı, ölmüş kişilere hakaretlere karşı ancak ölenin varislerinin başvurusuyla dava açılabildiği, oysa Atatürk'e yönelik hakaretlerin yalnızca o dönemki tek varisi durumundaki kardeşi Makbule (Atadan, bir dönem Boysan) Hanım'ı değil, tüm milleti rencide ettiği, heykel saldırılarının kamu malını tahrip etmek gibi basit bir suç sayılarak hafif bir cezayla geçiştirilmemesi gerektiği gibi gerekçelerle bir kanuni düzenleme yapma gereği duyulmuştur.[794] Bunun sonucunda basında çoğunlukla "Atatürk Kanunu" veya "Atatürk'ü Koruma Kanunu" olarak anılan bir kanun tasarısı hazırlanarak, meclise sunulmuştur. Ne var ki tasarının Adalet Komisyonu'ndaki görüşmeleri uzun sürmüş, komisyonda ciddi tartışmalar yaşanmıştır. DP'li komisyon üyelerinden bir kısmı tasarıya kesin bir dille karşı çıkmıştır. Ayrıca CHP'li üyeler de tasarıyı bu konuda yetersiz olduğu gerekçesiyle desteklememiştir. Bu bağlamda komisyonun CHP'li üyelerinden Kars milletvekili Abbas Çetin de söz konusu kanun yerine bir inkılâpları koruma kanununun kabul edilmesini talep etmiştir. Sonuçta tasarı ancak ucu ucuna 7 ret oyuna karşı 9 oyla kabul

[792] Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller)**, s. 361 dipnot 46.
[793] Ahmad, s. 466.
[794] Altan Öymen, **Öfkeli Yıllar**, İstanbul: Doğan Kitap, 2009, s. 192.

edilebilmiştir. CHP'li bir diğer komisyon üyesi Mardin milletvekili Mehmet Kâmil Boran da yasanın yetersiz olduğu gerekçesiyle ret oyu kullananlar arasında yer almıştır.[795]

Komisyonda yaşanan tartışmaların bir yansıması olarak, mecliste tasarının görüşüldüğü 4 Mayıs 1951'deki oturumda da çok sayıda DP milletvekili, çeşitli nedenlerle ancak genel itibariyle böyle özel bir düzenlemeye gerek olmadığı gerekçesiyle kanunun çıkmasına karşı görüş bildirmiştir. Bunun yanı sıra DP Konya milletvekili Abdurrahman Fahri Ağaoğlu ve Bağımsız Seyhan milletvekili Sinan Tekelioğlu gibi bazı milletvekilleri ise tasarının antidemokratik bir nitelik taşıdığını vurgulamıştır. Tasarıya CHP'lilerin de itiraz ettiği görülmektedir. Görüşmeler sırasında söz alan CHP'li Kâmil Boran Atatürk'e yönelik saldırıların dikkat çekici bir düzeye ulaştığını, ancak bunun sebebinin müeyyidelerin bulunmamasından veya yeterli olmamasından değil, hükümetin konuya zamanında yeterli hassasiyeti göstermemesinden kaynaklandığını, ayrıca "ceza tehdidi ve cezalandırma[nın], hiçbir zaman şefkatli ve dirayetli telkin ve tenvirin yerini tutama"yacağını ileri sürerek tasarının aleyhinde olduğunu dile getirmiştir. CHP Grubu adına söz alan Yozgat milletvekili Avni Doğan ise Atatürk'ü ve onun inkılâplarını her türlü saldırıdan korumanın siyaset üstü milli bir görev olduğunu dile getirmiştir. Konuşmasının devamında gerek hükümetin gerekse Adalet Komisyonu'nun kanun tasarısı gerekçelerinde, heykel ve büstlere yapılan saldırıların hedefinin, "Türk Cumhuriyeti ve Türk inkılâbı" olduğu belirtilmiş olmasına rağmen, tasarının metninde bu gerekçenin dışına çıkılarak "sadece taş veya tunçtan yapılmış büst ve heykellerin korunması[nın] göz önünde tutul"duğunu ileri sürmüş, tasarının asıl maksadına uygun hale getirilmesi için Adalet Komisyonu'na iade edilmesini teklif etmiştir. Mecliste kanun tasarısına ilişkin tartışmalar oldukça uzun sürmüş, görüşmeler 7 Mayısta da devam etmiştir. Menderes de dâhil olmak üzere kimi hükümet üyelerinin tasarı lehine yaptıkları konuşmalara rağmen, DP içinde kanuna yönelik muhalefetin devam etmesi üzerine tasarı Anayasa Komisyonu'na havale edilmiştir.[796]

Böylece bir tür ara formül bulunarak bir bakıma dinlendirilen tasarı, DP ileri gelenlerinin kendi parti grupları içindeki yoğun bir kulis çalışması yürüttüğü iki buçuk ayın

[795] Öymen, **Öfkeli Yıllar**, s.193-94; **Milliyet**, "Atatürk'ü Koruma Kanunu Dün Komisyonda Kabul Edildi", 18 Nisan 1951, s. 1, 3.
[796] **TBMM ZC**, Dönem: IX, Cilt: 7, 4 Mayıs 1951, s. 40-74 ve 7 Mayıs 1951, s. 79-131.

ardından Anayasa Komisyonu tarafından ele alınmıştır[797]. Komisyondaki görüşmelerin ardından tasarının anayasaya uygun olup olmadığına ilişkin yapılan oylamada, 15 üyenin 7'si uygun olduğu, 7'si ise uygun olmadığı yönünde oy kullanmış, CHP Erzincan milletvekili Sabit Sağıroğlu ise çekimser kalmıştır. Böyle durumlarda uygulanan usul gereğince komisyon başkanının oyu iki oy sayılmış ve tasarı ancak böyle kabul edilerek yeniden meclis genel kurulunun önüne gelebilmiştir.[798] 23 Temmuzdaki tasarının meclis genel kurulundaki görüşmeleri sırasında öncelikle Anayasa Komisyonu'nda kabul edilen tasarının Anayasaya uygun olduğuna dair rapora ve burada yapılan oylamaya itirazlar yükselmiştir. Yaşanan tartışmanın ardından söz konusu rapor oya sunulmuş, 6 çekimser ve 50 ret oyuna karşı 232 oyla kabul edilmiştir. Yapılan oylama DP'de olduğu gibi CHP içinde de bu konuda tam bir görüş birliği olmadığını ortaya koymuştur. Bu anlamda örneğin başta bizzat İnönü olmak üzere birçok CHP'li milletvekili lehte oy kullanırken, kimi CHP'liler ise aleyhte oy vermiş, komisyonun CHP'li üyelerinden Sağıroğlu ile birlikte Ordu milletvekili Zeki Mesut Sezer çekimser kalmıştır. Oylamanın ardından tasarıya yönelik muhalefet devam etmiştir. Tasarıya ilişkin görüşmeler, 25 Temmuzda da sürmüş ancak sonuçta tasarı birkaç değişiklikle meclis tarafından kabul edilerek kanunlaşabilmiştir.[799] Bununla ilgili olarak Öymen, DP içindeki muhalefete rağmen tasarının kanunlaşmasının Bayar ve Menderes'in yakın çevresinin çabalarıyla mümkün olabildiğini dile getirmektedir[800].

Söz konusu kanunla Atatürk'e alenen hakaret edenler için bir yıldan üç yıla kadar hapis cezası; Atatürk heykel, büst ve abideleri ile kabrine zarar verenlere de bir yıldan beş yıla kadar ağır hapis cezası getirilmiş, bu ikinci suçun zor kullanarak işlenmesi veya buna teşebbüs edilmesi halinde cezanın bir misli arttırılacağı belirtilmiştir. Başkalarını bu suçları işlemeye teşvik edenlerin de aynı cezaları alması öngörülmüştür. Ayrıca bu suçların iki veya

[797] Öymen, **Öfkeli Yıllar**, s. 200.
[798] "Anayasa Komisyonu Raporu", **TBMM ZC**, Dönem: IX, Cilt: 9. Öymen yukarıda bahsi geçen eserinde CHP Hatay milletvekili Hasan Reşit Tankut'un çekimser oy verdiğini aktarmaktadır. Oysa Tankut söz konusu komisyonun üyesi bile değildir. Bunun yanı sıra komisyonun bir diğer CHP'li üyesi Trabzon milletvekili Faik Ahmed Barutçu'nun ret oyu verenler arasında olduğunu belirtmek gerekir.
[799] **TBMM ZC**, Dönem: IX, Cilt: 9, 23 Temmuz 1951, s. 251-290 ve 25 Temmuz 1951, s. 303-324.
[800] Öymen, **Öfkeli Yıllar**, s. 200-201.

daha çok kişi tarafından toplu olarak veya umuma açık bir yerde yahut basın yoluyla işlenmesi durumunda ceza yarı oranında arttırılmaktadır.[801]

DP ileri gelenleri meclisten böyle bir kanunu geçirerek, CHP'nin Atatürk'ün büst ve heykellerine yönelik saldırılara ve genel itibariyle irticai faaliyetlere karşı yeterli önlem alınmadığına dair eleştirileri ile oy uğruna dini siyasete alet ettiğine ilişkin suçlamalarını bertaraf etmek istemiştir. Bununla bağlantılı olarak bizzat Atatürk'ün kurucusu ve partinin kuruluşundan ölümüne dek genel başkanı olduğu CHP karşısında deyim yerindeyse DP'nin Atatürkçülüğü gösterilmek ve CHP'nin Atatürk inkılâplarının yegâne bekçisi gibi hareket etmesinin önüne geçilmek istenmiştir. Bununla birlikte söz konusu amaçlara ulaşıldığını söylemek zordur. Her iki parti de sonraki yıllarda karşılıklı olarak birbirlerini laiklik ilkesine aykırı hareket ederek dini siyasete alet etmekle suçlamaya devam etmiştir.

Partiler arası ilişkileri de etkileyen, laiklik ilkesiyle alakalı bütün bu gelişmeler yaşanırken, CHP içinde de parti programının yenilenmesine yönelik çabalar çerçevesinde laiklik ilkesinin de ister istemez tartışmaya açıldığı görülmektedir.

Daha önce ele alındığı gibi, 28 Haziran 1950'de toplanan CHP'nin 8. Kurultayı'nda parti genel sekreterliğine, İnönü'nün desteğine sahip Nihat Erim ile Şemsettin Günaltay gibi iki güçlü adayı geride bırakarak Kasım Gülek seçilmiştir. Genel sekreter seçimleri öncesinde Kurultayda yaptığı konuşmada Gülek, partiye yeni bir ruh kazandırılabilmesi için kendisinin seçilmesi gerektiğini vurgulayarak delegelerden oy istemiştir[802]. İktidarı yitirmiş olmanın şaşkınlığını henüz atlatamamış Kurultay delegeleri Gülek'i seçerek bir bakıma partide değişim istediklerini de göstermiştir.

Kurultayın ardından yeni genel sekreter, partiye yeni bir dinamizm kazandırma hedefi doğrultusunda, 1 Aralık 1950'de partinin il idare kurullarına gönderdiği bir yazıyla program ve tüzükte ne tür değişiklikler yapılmasını istediklerini sormuştur[803]. Böylelikle

---

[801] **Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 31 Temmuz 1951, Sayı: 7872.

[802] Cüneyt Arcayürek, **Cüneyt Arcayürek Açıklıyor-1: Demokrasinin İlk Yılları 1947-1951**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1983, s. 206.

[803] **CHP Tüzük ve Programında yapılması istenilen değişiklikler hakkında il idare kurullarından görüş sorulması**, BCA CHPK: 490.1.0.0/11.57.21 Söz konusu yazıda CHP Genel Sekreterliği 1951 Ocak ayı sonuna kadar il idare kurullarının program ve tüzüğe ilişkin önerilerinin bildirilmesini istemektedir.

program ve tüzüğün yenilenmesi sürecine, bir bakıma İnönü'ye rağmen kendisini genel sekreterliğe taşıyan parti tabanını dâhil etmek istemiştir.

O dönem itibariyle mevcut 63 ilin idare kurullarından 12'si genel sekreterliğin bu talebine yanıt vermiştir. İl örgütlerinin önemli bir kısmının öneri sunmamasından olsa gerek, CHP Genel Sekreterliği 29 Mayıs 1951'de il idare kurulu başkanlıklarına tekrar bir yazı göndererek tüzük ve program konusunda görüş istemiştir. Bunun üzerine üç il örgütü daha genel sekreterliğe görüşlerini iletmiştir. Söz konusu yazılar incelendiğinde, parti programı açısından gündeme getirilen konuların başında laiklik ilkesinin geldiği görülmektedir.

Örneğin Bursa İl İdare Kurulu tarafından 30 Ocak 1951'de Genel Sekreterliğe verilen cevapta programda yapılması düşünülen değişikliklere ilişkin bir komisyon oluşturulduğu belirtilerek, bu komisyon tarafından hazırlanan rapor iletilmektedir. Raporda Altı Ok'un mümkün olduğu kadar açık "ve her türlü tefsirlere ve tereddüde meydan vermeyecek bir sadelikle ifade edilmesi ve bilhassa devletçilik ile laikliğin çok sarih ve herhangi bir demagojiye meydan vermeyecek kuvvet ve sadeliğe kavuşturulması" gerektiği belirtilmektedir. Bunun yanı sıra laikliğin, henüz büyük halk kitleleri tarafından anlaşılmamış olduğu, partinin en kuvvetli vasıflarından biri olmasına rağmen, karşı partiler tarafından kolayca istismar edildiği dile getirilmektedir. Bu nedenle söz konusu ilkenin en basit zümrenin bile kolayca anlayabileceği kadar kısa ve açık şekilde ifade edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.[804]

Buna benzer biçimde Bingöl İl İdare Kurulu'nun 29 Ocak 1951 tarihli yazısında da parti tüzüğünde Altı Ok'un daha açık bir açıklamasının, teşkilatın çoğunluğunu oluşturan "köylü vatandaşları tatmin edici mahiyette bir lisan ve anlatışla" yapılması talep edilmektedir. Bu bağlamda "laikliğin ne demek olduğunu[n], başka bir zihniyetle istismar edilmeyecek surette, dinde laikliğin manasının selaseti ile münasebetinin ikna edici mahiyette ve anlaşılır bir tezle" anlatılmasının mevcut politik durum bakımından çok önemli olduğu belirtilmektedir. Bu bağlamda "dini politikaya alet etmekten pervası olmayan din ve ahlak düşkünlerinin" parti üyelerini bu yolla "caydırmağa savaştıkları malum bulunduğu üzere", partinin böyle yaparak bazı yerlerde cehaleti önlemeyi görev edinmesinin bir zorunluluk olduğu ileri sürülmektedir. Bunun yanı sıra "dinin kutsiyetini kıyafette ve lisanda arayanların

[804] **CHP Program ve Tüzüğünde Yapılacak Değişiklikler**, BCA CHPK: 490.1.0.0/223.879.1

muhtaç oldukları reformun kaide ve düsturlarını fazilet kaynağı olan" parti programında görmelerinin zorunlu olduğu dile getirilerek; "irticaa, inkılâpların ve milli hazinelerin feci bir kayışla feda ve kurban edilmek istendiği" belirtilmektedir.[805]

Erzurum İl İdare Kurulu tarafından 30 Ocak 1951'de gönderilen yazıdaysa laiklik ilkesi ile ilgili olarak, bu "ecnebi kelimenin gerek kasten yanlış şekilde" kullanılması, "gerekse cehalet sebebiyle sui tefsire uğramış olması" nedeniyle programın söz konusu maddesine "vicdan hürriyetini, din ve mezheplerin her türlü müdahaleden masun tutulmasını amir olan Laiklik kelimesinin dinsizlik şeklinde zan ve tefsir edilmesini Partimiz şiddetle reddeder" mealinde bir cümlenin eklenmesi önerilmektedir. Bunun yanı sıra aynı yazıda din derslerinin seçmeli olmasına karşı olunmadığı belirtilmektedir. Bununla birlikte "rastgele kimselerin vaaz kürsülerine çıkarak", İslamiyet namına İslam öncesinde mevcut olup "her dinde görüldüğü gibi avam arasında yaşayan eski iptidai dinlerin batıl telkinlerini" ve örneğin "Babil, Hint, İran, Beni-İsrail ve Firavunlar zamanlarına ait esatirin ve bu meyanda İslamiyet'in vaktiyle mücadele eylediği ve tamamıyla Cahiliyet devrine ait Fatalist telakkilerin" vazetmesinin önüne geçilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bunun için vaizlerin yeni bir sınavla mezuniyet belgesi almalarının "-ve zamanı gelince de- teoloji fakültesinden mezun olmayanların bu işlere karıştırılmamaları[nın] ve teoloji fakültesinden evvel lise derecesinde bir teoloji kolejinin kurulması[nın]" gerekli olduğu ifade edilmektedir.[806]

25 Ocak 1951'de gönderdiği yazıda Trabzon İl İdare Kurulu ise laiklikle de bağlantılı olarak, programın milli eğitim kısmına bir madde eklenmesini önermektedir. Bu bağlamda partinin "laiklik prensipleri mahfuz kalmak şartıyla, İslamiyet'in saf bir şekilde" çocuklara öğretilmesi amacıyla ilkokullar, ortaokullar ile öğretmen okullarında İslam dini ve İslam tarihi öğretiminin ders programına dâhil edilmesi istenmektedir. Böylelikle "İslam dininin yüksek ahlak prensipleriyle" çocukları "mücehhez kılmayı faydalı mülahaza edildiği" dile getirilmektedir.[807]

CHP Genel Sekreterliği'nin Mayıs ayında il idare kurullarının görüşlerini almak için tekrar bir yazı göndermesi üzerine, Niğde İl İdare Kurulu'nun 4 Haziran 1951 tarihli cevabında da "programda inkılâplardan hiçbir suretle fedakârlık yapılmayacağı[nın] belli

[805] A. g. e.
[806] A. g. e.
[807] A. g. e.

edilme"si istenmektedir. Bununla beraber laikliğin ne olduğunun iyice izah edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Ayrıca "din adamlarının yetiştirilmesi hususunda alınacak tedbirlerin" belirtilmesi, "Atatürk inkılâpları[nın] ve din ile ilgili mevzuatın din ile münasebetleri[nin] izah" edilmesi, Kuranın Türkçeye çevrileceğinin, ancak Türkçe okunmasının zorunlu kılınmayacağının açıklanması talep edilmektedir.[808] Arapça ezan yasağının CHP'lilerin de oylarıyla kaldırılmasının üzerinden neredeyse bir sene geçmiş olmasına rağmen görünen o ki, tek parti dönemindeki ibadete ilişkin öğelerin Türkçeleştirilmesine yönelik çabalar nedeniyle CHP örgütü hâlâ kimi seçmenleri kendine çekmekte güçlük yaşamaktadır. Bu nedenle bir yandan iktidara gelinmesi halinde bu konuda yeniden çaba sarf edilse bile herhangi bir zorlamaya ve yasağa başvurulmayacağının önceden ilan edilmesi önerilirken, diğer yandan laiklikten ödün vermeden bu ilkenin kitlelere daha iyi anlatılmasının gerekli olduğu vurgulanmaktadır.

Bununla birlikte Genel Sekreterliğe gönderilen yazılarda laiklik ilkesi için çok daha radikal öneriler de bulunmaktadır. Siirt İl İdare Kurulu'nun 18 Aralık 1950 tarihli yazısı bunlardan biridir:

> "Kültür bakımından çok geri kalmış olan bölgemiz halkının heyeti umumiyesi dini ananelere ve esaslara son derece mütemeyyil bulunduklarından programda yazılı "laiklik" kelimesinin kaldırılması ve halkı partiye tamamıyla bağlamak için "Partinin dini esaslara hürmetkâr" olduğu kaydının konulması"[809]

Çankırı İl İdare Kurulu tarafından 11 Ocak 1951'de gönderilen yazıda da aynı öneri yer almaktadır. Bu anlamda "programdaki laiklik kaydının, halk arasındaki anlayış şekline göre bunun tamamen kaldırılması ve yerine din esaslarına hürmetkâr kalınacağına dair bir kaydın konması" istenmektedir.[810]

Görüldüğü üzere, parti örgütlerinin genel sekreterliğe ilettiği öneri ve talepler dikkate alındığında, laiklik açısından birbiriyle telifi mümkün olmayan görüşler söz konusudur. Bir yanda birçok örgüt laiklik ilkesinin olduğu gibi korunmasını bununla birlikte vatandaşlara daha iyi anlatılması gerektiği savunulurken, diğer yanda açıkça bu ilkenin parti programında çıkarılması önerilmektedir.

[808] A. g. e.
[809] A. g. e.
[810] A. g. e.

Daha önce de dile getirildiği gibi, kuruluşundan itibaren CHP içinde başta askeri ve sivil bürokrasi, aydınlar, tüccarlar, büyük toprak sahipleri ve taşra eşrafı başta olmak üzere farklı toplumsal kesimlerden kişiler yer almıştır. Esasen CHP'nin benimsediği, solidarist bir nitelik taşıyan halkçılık anlayışı da bir yönüyle partinin söz konusu özelliği ile ilişkilidir. Her ne kadar Altı İlke, CHP'nin temel ideolojik çizgisini belirlese de, tek parti döneminde bu durumun ister istemez bir sonucu olarak, partinin çeşitli kademelerinde görev alan kimselerin birbirinden oldukça farklı dünya görüşlerine sahip olabildikleri görülmektedir.

Çok partili hayata geçilmesinin ardından söz konusu durum, değişmediği gibi kanımca daha görünür bir hale gelmiştir. 1946-1950 döneminde CHP içinde laiklik konusuyla ilgili yaşanan tartışmalar bunun önemli bir örneğidir. 1950 Seçimlerinin kaybedilmesi ve kısa bir süre sonra İnönü'nün arzusu hilafına Gülek'in genel sekreter seçilmesi ve bütün bu süreçte parti örgütünün tek parti döneminde görülmemiş oranda önem kazanması ile birlikte, laiklik ve devletçilik gibi parti içindeki tartışmalı meselelerle ilgili mevcut derin görüş ayrılıkları tamamen gün yüzüne çıkmıştır.

Bunun yanı sıra dikkat çekilmesi gereken bir husus da "dini esaslara hürmetkâr olmak" gibi bir ifadenin, bizzat CHP iktidarı tarafından cumhuriyet tarihinin ilk çok partili parlamenter deneyiminin sona erdirilmesinin temel gerekçesi olmasıdır. Kurtuluş Savaşı'nın önde gelen şahsiyetlerinden Kazım (Karabekir) Paşa, Rauf (Orbay) ve Adnan (Adıvar) Beylerle Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'nın öncülüğünde 17 Kasım 1924'te kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın programının 6. maddesinde "Fırka efkâr ve itikadat-ı diniyeye hürmetkârdır" ifadesi yer almaktadır[811]. 13 Şubat 1925'te ülkenin doğusunda patlak veren Şeyh Sait İsyanı üzerine, 4 Martta çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu çerçevesinde 3 Haziranda Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın hükümet tarafından kapatılması söz konusu maddeye dayandırılmıştır. Kapatmaya ilişkin hükümet kararnamesinde, programın 6. maddesinin dinin siyasete alet edilmesi olarak değerlendirildiği belirtilmektedir[812]. Bu hadiseden 25-26 yıl kadar sonra artık muhalefette olan CHP örgütü içinde aynı ifadenin benimsenmesine yönelik istekler dillendirilmektedir.

[811] Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)**, s. 387.
[812] Erik Jan Zürcher, **Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, s. 130-131.

Bütün bunlara rağmen parti üzerindeki denetimi kısmen zayıflamış olsa da İnönü'nün ve onun yakınında yer alan dar bir çevrenin, daha önce olduğu gibi muhalefete geçilmesinin ardından da genel itibariyle partinin politik çizgisini belirmeye devam ettiğini belirtmek gerekir. Son kertede daha önce de dile getirildiği gibi, ne İnönü'nün ne de Bayar'ın laiklik ilkesinden tamamen vazgeçmek gibi bir eğilimi olmadığı göz ardı edilmemelidir. Dolayısıyla gerek DP gerek CHP içinde gündeme gelen bu tür talepler, parti genel merkezlerinde karşılık bulmamıştır. Bununla beraber her iki partinin taşrada destek kazanmak için zaman zaman dini öğeleri kullanmaktan çekinmedikleri görülmektedir.

Bununla ilgili olarak Karpat da partilerin üst kademelerinin açık bir biçimde laikliği benimsediklerini ve 1950 seçimleri öncesinde oldukça ölçülü bir şekilde din propagandası yaptığını dile getirmektedir. Ancak Karpat'a göre "partilerin hükümet denetiminden uzak yerel örgütleri muhtemel sonuçlara pek aldırmadan geniş şekilde din propagandası" yapmıştır.[813]

Bu durum daha sonra da devam etmiş, örneğin 16 Eylül 1951'de yapılan milletvekili ara seçimleri öncesinde partilerin sadece yerel örgütleri değil, aralarında önemli figürlerinin de bulunduğu bazı milletvekilleri de böyle bir tutum benimsemiştir. Seçim kampanyaları sırasında dinsel öğelerin yoğun olarak kullanıldığına dair birçok örnek basına yansımıştır.

Bu bağlamda örneğin ara seçimlerin yapılacağı illerden birisi olan Bilecik'te CHP'liler türbeleri kendilerinin açtıklarını söylerken, DP'liler ise CHP zamanında camilerin kapılarına kilit vurulduğunu ileri sürerek, Arapça ezanın, din derslerinin ve radyoda Kuran okutulmasının kendi eserleri olduğunu vurgulamışlardır. O dönem *Cumhuriyet* gazetesi muhabiri olarak seçim çalışmalarını yerinde takip eden Necdet Evliyagil'in aktardığına göre, CHP adayı Kasım Gülek'in bir köyde partisinin İslam dinine her zaman sadık kalacağını söylemesi üzerine DP'liler, CHP Genel Sekreterinin kolej mezunlarına has siyah cüppeli ve kepli bir resmini göstererek, bu elbisenin papazlar tarafından giyildiği yönünde propagandaya başlamıştır. Evliyagil'e göre "din mevzusundaki konuşmaları büyük bir alaka takip" eden köylülerin bu duyguları her iki parti tarafından istismar edilmiştir.[814]

---

[813] Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller)**, s. 363.

[814] Necdet Evliyagil, **Cumhuriyet'ten Sayfalar I (Güncel-Siyasal Yazılar)**, (haz.) Hafize Şahin, Ankara: Ajans-Türk Basın ve Basım A.Ş., 2012, s. 153-154. Evliyagil, seçim kampanyasının sonraki günlerinde de dini

Esasen genel itibariyle 1950-1960 dönemi süresince, laiklik ilkesinin yorumlanış şekli ve buna ilişkin geliştirilen söylem bakımından parti genel merkezlerinin benimsediği çizgi ile taşrada yürütülen fiili siyaset arasında her zaman belli bir makas payının bulunduğunu belirtmek gerekir.

Bütün bu süreçte, CHP programında (ve dolayısıyla partinin temel çizgisinde) laiklik ilkesiyle ilgili olarak yaşanan yegâne değişiklik, 22 Haziran 1953'te toplanan 10. Kurultay'da gerçekleşmiştir. Bu kurultayda kabul edilen yeni programda laiklik ilkesi, kısmen de olsa revizyona tabi tutulmuştur. Programın ilgili 6. maddesinde öncelikle partinin, "devlet idaresinde kanunların, nizamların ve usullerin çağdaş medeniyetin icaplarına, ilim esaslarına ve dünya ihtiyaçlarına göre yapılmasını" ve uygulanmasını, dinin devlet ile dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutulmasını esas saydığı belirtilmektedir[815]. Söz konusu ifadeler, küçük değişiklikler bir kenara bırakılırsa, partinin daha önceki programlarındakilerle hemen hemen aynıdır.

Maddenin devamında vicdan hürriyetinin doğal bir hak olması nedeniyle vatandaşların dini inanç ve ibadetlerine ve genel ahlak ve kamu düzenine aykırı olmayan ayinlerine karışılamayacağı belirtilmektedir[816]. Dinin vicdani bir mesele olduğu, esasen daha

---

öğelerin kullanılmaya devam ettiğini belirtmektedir. Bununla beraber her iki partinin Bilecik il merkezinde arka arkaya mitingler düzenlediği 3 Eylülde, İstanbul'dan 3, Ankara'dan da 2 gazetecinin toplantıyı takip etmek üzere şehre gelmesi nedeniyle CHP'lilerin birden dini konulara değinmekten vazgeçtiğini, ancak DP'nin mitingindeki konuşmalarda CHP'ye yönelik sert ifadelerin kullanıldığını aktarmaktadır. Buna göre DP'li bir hatip, CHP'lilerin 27 yıl boyunca dini öldürmek için çalıştıklarını, camilerin kilimlerini bile aşırdıklarını ileri sürmüş, CHP adayı Gülek'in kokteyllerden kokteyllere giderek viski içtiğini ifade etmiştir. Bunun ardından söz alan DP Bilecik milletvekili İsmail Aşkın da Gülek'i abdestsiz camiye gittiğini iddia etmiştir. Bu ithamlara karşı Gülek bir açık hava toplantısında yaptığı konuşmada, daimi bir baskı altında bulunduklarını, DP'nin propaganda faaliyetleri çerçevesinde verilen nutukların inkılâpları tehlikeye düşürdüğünü belirtmiştir. Gülek, DP'lilerin gittikleri her yerde fesin geri getirileceğini ve bir erkeğin dört kadınla evlenebileceğini söylediklerini ileri sürmüş, kendilerinin böyle bir yola hiçbir zaman sapmayacağını ve her şeyden önce inkılâpları ve memleketi düşündüklerini ifade etmiştir. Bkz. Evliyagil, s. 156-157; **Akşam**, "Seçim Mücadelesi Çığırından Çıkıyor", 4 Eylül 1951, s. 1-2.
Bununla beraber ara seçimlerin yapılacağı illerden bir diğeri olan Çanakkale'de bu sefer CHP'li bir hatip, DP Çanakkale milletvekili Bedii Enüstün'ün böyle bir soyadı alarak kendisini Allah'tan üstün görmek sevdasına düştüğünü ileri sürmüştür. Aynı ilin CHP adayı Halit Sarıkaya, cami cami dolaşıp halk arasında ibadet ederek destek sağlamaya çalışırken, DP'nin düzenlediği bir toplantıda bir hatip Sarıkaya'yı abdestsiz camiye girmekle suçlamıştır. Bkz. Evliyagil, s. 165.
Zonguldak'taysa DP örgütü tarafından Zafer Gazetesi'nin ilavesi olduğu öne sürülen, "Zafer Köy Postası" adıyla köylülere parasız dağıtılan bir yayında, CHP'nin iktidara gelmesi halinde Arapça ezan ve Kuran'ın yasak edileceği, "kıyamet alametleri görülüp, katırdan yavru doğaca"ğı ifade edilmiştir. Bkz. **Akşam**, "Seçim Mücadelesi Bazı Yerlerde Çirkin ve Mütecaviz Bir Şekil Aldı", 6 Eylül 1951, s. 1-2.

[815] **C.H.P. Programı Onuncu Kurultayca Onanmıştır**, s. 8.

[816] A. g. e., s. 8.

önceki programlarda dile getirilmiş olsa da, böylece ilk defa bir doğal hak olarak vicdan hürriyeti kavramı parti programına girmiş olmaktadır. Ayrıca 1947 Programı'nda kanuna uygun ibadet ve ayinlere karışılamayacağı belirtilirken, 1953 Programı'nda daha geniş bir özgürlük alanına imkân tanıyan bir yaklaşımın benimsenmiş olduğunu söylemek mümkündür.

Son olarak ilgili maddede "din ve mezhep ayrılığı[nın], vatandaşlık hak ve münasebetlerine tesir edeme"yeceği ifade edilmektedir[817]. Daha önceki CHP programlarında bu tür bir ifade yer almamaktadır. Farklı inançlara karşı eşit mesafede bulunmak ve yürütülecek politikalarda bu inançlardan herhangi birini referans olarak almamak esasen laik bir yönetimin varlığı için şarttır. Bu bakımdan söz konusu ifade çok da şaşırtıcı değildir. Yine de tek parti döneminde başta Varlık Vergisi olmak üzere çeşitli uygulamaları nedeniyle gayrimüslimlerin tepkisini çekmiş ve ister istemez DP'ye yönelmelerine yol açmış CHP'nin bu ifadeyle başta gayrimüslimler olmak üzere dinsel azınlıklara bir tür teminat verdiğini ve böylelikle bu kesimlerin desteğini elde etmeye çalıştığını söylemek mümkündür.

1953 Programı yayınlanırken metnin sonuna, Kurultay Program Komisyonu raporunun laikliğe ilişkin kısmı da eklenmiştir. Söz konusu kısımda komisyonda yapılan müzakereler sırasında rakip partilerin, CHP'nin laiklik vasfı nedeniyle partiye karşı sürekli birtakım isnatlarda bulunduklarının bahis konusu olduğu aktarılmaktadır. Bunun sonucunda CHP iktidarının zamanında halkın manevi ihtiyaçlarının tatmini konusunda aldığı tedbirleri belirten ve komisyonun bu konudaki görüşlerini açıklayan bir metin komisyon raporuna dâhil edilmiştir:

> "Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun 75inci ve Medeni Kanunumuzun 266ncı maddeleri hükümlerine göre Müslümanların da manevi ihtiyaçlarının giderilmesi için Cumhuriyet Halk Partisi ilk iktidarı devrinde Hıfzı Kur'an Dershaneleri tesis etmiş ve ayrıca 1947 yılından beri de ilk tahsil çağında bulunanlara lüzumlu din derslerinin verilmesi esası kabul olunmuştu. Bundan başka çağdaş medeniyet icaplarına uygun olarak müspet ilimlerde de mücehhez vasıfta din adamlarının yetiştirilmesi maksadıyla İmam Hatip Okullarından başka İlahiyat Fakültesinin faaliyete geçirilmesi işi ihtimamla ele alınmış ve tatbikat sahasına konmuş[tu]. (…) Bu müesseselerin cemiyetimizin ihtiyaçlarını karşılayacak bir tekâmül safhasına ulaştırılması tabiidir. Diyanet İşleri Müessesesinin vazifesini ifa edebilmesi ve din hizmetinde bulunanların geçim sıkıntısından azade olarak çalışabilmeleri ve milli abidelerimiz olan mabetlerin imarları ve bakımları yönünden

[817] A. g. e., s. 8.

iktidarımız zamanında alınmış olan yardım tedbirlerinin devam ettirilmesi sosyal bir iş olarak lüzumlu bulmaktayız."[818]

Genel itibariyle laiklik kavramının önemli bir boyutunu oluşturan vicdan hürriyeti, 1953 Programında önceki programlara nazaran daha geniş bir anlamda yorumlanmış ve daha net bir biçimde ifade edilmiştir. Ancak bununla da yetinilmeyerek, sözü edilen Kurultay Program Komisyonu Raporunun laikliğe ilişkin kısmı da eklenerek, CHP'nin iktidarının son yıllarında bu konuda daha ılımlı bir çizgiye kayılmasını simgeleyen çeşitli adımlar sayılmış ve bunların geliştirilerek devam ettirilmesinden yana olunduğunu belirtme gereği duyulmuştur. Böylelikle CHP'nin laiklik anlayışının bir tür din karşıtlığı olmadığı vurgulanmak istenmiştir.

Esasen CHP'de geniş halk kitleleri nezdinde bir nevi din karşıtı veya dinsiz parti algısına sahip olmaktan duyulan rahatsızlık sonraki yıllarda da devam etmiştir. Bunun bir örneği olarak, 1956 Ocağı itibariyle hâlâ CHP'nin taşra örgütlerinden, DP'lilerin bu yöndeki propagandasının da etkisiyle CHP'nin köylüler tarafından dinsiz bir parti olarak algılandığına dair yakınmalar yükselmektedir[819]. Bununla bağlantılı bir biçimde 21 Mayıs 1956'da toplanan CHP'nin 12. Kurultayı öncesinde *Milliyet*'e yansıyan bir haberde, partinin içinde sayıca az bir grubun Altı Okun beşe düşürülerek laiklik ilkesinden vazgeçilmesini teklif etmeyi düşündüğü aktarılmaktadır. "Bu teklifin taraftarlarına göre 'laiklik' umdesi partiye 'dinsizlik' damgası vurmuş ve 1954 seçimlerinin kaybına sebep olmuştur." Buna karşın "İnönü'nün etrafında toplanan bir grup ise, ne olursa olsun partinin altı umdesinden hiçbir fedakârlık yapılmamasını istemekte[dir.]"[820] Nitekim Kurultayda bu yönde bir teklif gündeme gelmemiştir. Bununla beraber CHP'nin benimsediği laiklik anlayışının dinsizlik olarak görülmesinin önüne geçilmesi konusunda partinin gösterdiği hassasiyet varlığını korumuştur. Bu bağlamda hükümetle muhalefet arasındaki ilişkilerin giderek gergin bir hal almaya başladığı 1959 Martında bile, CHP Meclis Grubu bir tebliğ yayınlama gereği duyarak, bir yandan partiye yönelik dinsizlik isnatlarını reddetmiş, diğer yandan bazı DP üyelerini dini siyasete alet etmekle suçlamıştır[821].

1950-1960 döneminde laiklik konusunda yaşanan önemli bir gelişme de Millet Partisi'nin kapatılmasıdır. CHP'nin 22-26 Haziran 1953 tarihleri arasında yapılan 10. Büyük

[818] A. g. e., s. 20.
[819] **Milliyet**, "C.H.P.nin dün yaptığı toplantı", 21 Ocak 1956, s. 1, 7.
[820] **Milliyet**, "Altı Okun Beşe İndirilmesi İsteniyor", 15 Mayıs 1956, s. 1.
[821] **Milliyet**, "C. H.P. Dinsizlik İsnadını Reddetti", 29 Mart 1959, s. 1, 5.

Kurultayı'nın hemen ardından 27 Haziranda toplanan MP'nin 4. Kongresi'nde ciddi tartışmalar yaşanmış ve parti içinde birbiriyle uzlaşması mümkün görünmeyen farklı grupların var olduğu ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda partinin ilk Genel Başkanı Hikmet Bayur'un başını çektiği bir grup, parti tüzüğünde inkılâplara aykırı gördükleri maddelerin tadil edilmesini teklif etmiş, bunun tüzük komisyonu tarafından reddedilmesi üzerine partiden ayrılma kararı almışlardır[822]. Bayur ve arkadaşları istifaları nedeniyle yayınladıkları beyannamede "bazı Millet Partisi ileri gelenlerinin oy kazanmak ümidiyle geri fikirlileri okşadıkları[nı]", kendilerinin ise ellerinden geldiğince buna karşı çıktıklarını ileri sürmüşlerdir. 4. Kongrede de "hileli seçim, bir hizip tarafından tertipli sevk ve idare ve kürsü emniyetinin ihlali" ile karşılaştıklarını iddia etmişlerdir. Beyannamede ayrıca kadın-erkek eşitliğinin yanı sıra eski harflere dönülmemesi, tekkelerin açılmaması ve dinin siyaset alet edilmemesi hususlarının programda sarahatle belirtilmesinin teklif edildiği, ancak kongrenin bunu reddettiği ifade edilmiştir.[823]

Bunun üzerine Millet Partisi Genel İdare Kurulu da 30 Haziranda inkılâplara bağlı olunduğunu belirten bir beyanname yayınlama gereği duymuştur. Beyannamede partinin, "temeli inkılâp olan cumhuriyet rejimini", milli hâkimiyet prensibini, "kadın-erkek hukuki müsavatını", Latin harflerinin kabulünü, "din ve devlet işlerinin kati olarak birbirinden ayrılarak, dinin siyasete alet edilmemesini", tekke ve zaviyelerin kapatılmasını, çok kadınla evlenme yasağı gibi toplumun muasır medeniyet seviyesine ulaştırılması gayesiyle yapılmış inkılâpları tamamen benimsediği vurgulanmıştır[824]. Bununla beraber daha sonraki günlerde partide yaşanan istifalar devam etmiş, aralarında kimi milletvekili ile parti yöneticilerinin de olduğu bir kısım üye MP'den ayrılmayı tercih etmiştir.

Bu gelişmelerin hemen ardından Ankara Cumhuriyet Savcılığı, Bayur ve arkadaşlarının beyannamesini ihbar kabul ederek Millet Partisi hakkında dini siyasete alet etmek, memlekette irticaı körüklemek ve gizli cemiyet kurmak suçlarından soruşturma açmıştır. Gerek istifa eden grupta yer alan, gerekse partide kalan birçok kişiden ifade alınmasının ve soruşturma kapsamında parti genel merkezinde arama yapılmasının ardından, 8 Temmuz 1953'te Millet Partisi, savcılığın talebi üzerine Sulh Mahkemesi tarafından ihtiyari

[822] **Milliyet**, "Millet Partisi kongresi gürültülü geçiyor", 29 Haziran 1953, s. 1, 7.
[823] **Milliyet**, "İnkılâpçı grup Millet Partisinden istifa etti", 30 Haziran 1953, s. 1, 7.
[824] **Milliyet**, "Millet Partisinin Beyannamesi", 1 Temmuz 1953, s. 1, 7.

tedbir olarak kapatılmıştır.[825] Ankara 3. Sulh Ceza Mahkemesi'nde görülen ilgili davanın sonucunda 27 Ocak 1954'te Millet Partisi tamamen kapatılmıştır[826].

Millet Partisi hakkında tahkikat açıldığı günlerde, DP iktidarı tarafından bu partiye sert eleştiriler yöneltilmiştir. Bu çerçevede örneğin Menderes, 7 Temmuz 1953'te DP Meclis Grubu'nda yaptığı konuşmada MP'yi ülke güvenliği için tehlikeli bir unsur olarak nitelemiştir. Menderes, "memleket için en büyük tehlikelerden birinin de irtica olduğunu (…) komünizm gibi irticaın da memlekette hiçbir zaman barınamayacağını" belirterek, "vatandaşlar arasında ayrılık yaratacak ve nifak sokacak hareketlerin cezasız kalmayacağını" ifade etmiştir. Menderes'in ardından söz alan Adliye Vekili Osman Şevki Çiçekdağ da adli süreçle ilgili bilgi verdikten sonra "görülüyor ki, Millet Partisi bir irtica yuvası haline gelmiştir" diye konuşmuştur.[827]

CHP tarafından bu meseleye ilişkin ilk yorum Genel Sekreter Gülek'ten gelmiştir. Gülek kendisiyle görüşen gazetecilere, mahkemeye intikal etmiş bir konu üzerinde fikir söylemenin güç olduğunu, suç varsa elbette cezalandırılacağını ancak "siyasi hayatta parti kapama[nın] ağır bir hadise" olduğunu belirtmiştir[828]. 15 Temmuzdaysa İnönü'nün başkanlığında toplanan CHP Genel İdare Kurulu, MP'nin faaliyetten men edilmesi meselesini tartışmış ve bir tebliğ yayınlanmıştır. Söz konusu tebliğde öncelikle cumhuriyetin ve inkılâpların korunmasının CHP'nin ana prensiplerinden olduğu vurgulanmaktadır. MP'nin mahkeme kararıyla ihtiyari tedbir olarak faaliyetten menedilmesini gerektiren ve kanun gereği o dönem itibariyle gizli safhada bulunan tahkikatın içeriği tam olarak bilinmediği için bu konuda bir fikir söylemeye imkân görülmediği belirtilmektedir. Bununla beraber bu vesileyle "siyasi partilerin ihtiyari tedbir mahiyetinde olsa dahi faaliyetten men edilmemelerini ve haklarında yapılacak soruşturma ve kovuşturmanın, mevzuun ehemmiyetiyle mütenasip adli mercilerce yapılmasını Cemiyet Kanunu['nun] sağlama"dığının anlaşıldığı dile

[825] **Milliyet**, "Savcılık, Millet Partisi hakkında tahkikat açıyor", 2 Temmuz 1953, s. 1, 7; "Millet Partisinin feshedilmesi bekleniyor", 4 Temmuz 1953, s. 1, 7; "M.P. hakkındaki adli tahkikat derinleştirildi", 8 Temmuz 1953, s. 1, 7; "Millet Partisi dün gece kapatıldı", 9 Temmuz 1953, s. 1, 7.
[826] **Milliyet**, "Millet Partisi mahkeme kararıyla feshedildi", 28 Ocak 1954, s. 1, 7.
[827] **Milliyet**, "Başvekil, Millet Partisinin faaliyetini açıkladı", 8 Temmuz 1953, s. 1.
[828] **Milliyet**, "Millet Partisi hakkındaki tahkikat sona eriyor", 12 Temmuz 1953, s. 7.

getirilmektedir. "Partilerin hayatına emniyet ve istikrar vermek için" mevzuattaki bu boşluğun doldurulması ihtiyacının CHP Meclis Grubuna intikal ettirildiği açıklanmaktadır.[829]

Aynı akşam DP Genel İdare Kurulu da uzun süren bir toplantı yapmıştır. Ayrıca DP Meclis Grubu toplantıya çağrılmıştır. 16 Temmuzda yapılan Meclis Grubu toplantısında konuşan Menderes, CHP'yi yayınladığı tebliğ nedeniyle Millet Partisi'nin irticai faaliyetleri meydandayken bilmezlikten gelerek bir nevi bu partiyi müdafaa etmekle itham etmiştir. Daha sonra söz alan çok sayıda milletvekili de tebliğle ile ilgili olarak benzer suçlamalarda bulunmuştur. Görüşmelerin sonunda ülkede irticai tahrikler yapılmasını, siyasi partilerin dini siyasete alet etmesini ve vatandaşlar arasında nifak yaratacak faaliyetlerde bulunmasını yasaklayacak bir kanunun hazırlanması kabul edilmiştir.[830]

Çok geçmeden basın tarafından Milli Selamet Kanunu olarak da adlandırılan Vidan ve Toplanma Hürriyetinin Korunması Hakkında Kanun tasarısı hazırlanarak çok kısa bir süre içinde Adalet Komisyonu'ndan da geçirilip[831] 23 Temmuzda meclisin önüne getirilmiştir. Görüşmeler sırasında ilk söz alan Dâhiliye Vekili Osman Şevki Çiçekdağ, her ne kadar dinin siyasete alet edilmesi, Ceza Kanunu'nda müeyyide altına alınmış olsa da yakın zamanda yaşanan olayların söz konusu müeyyidelerin yeterli olmadığını gösterdiğini dile getirmiştir. Bu bağlamda vicdan hürriyetini, toplanma hürriyetini ve "dolayısıyla kemal ve inkişaf" halindeki demokratik rejimi, "Türk medeniyet ve inkılâbını (…) her türlü hasis ve hususi hesap ve endişelerden ve yine her türlü siyasi veya şahsi nüfuz ve menfaat tesisine alet olmaktan korumak" amacıyla böyle bir tasarı hazırlandığını belirtmiştir.[832]

Çiçekdağ'ın ardından CHP Meclis Grubu adına söz alan Tokat milletvekili Zihni Betil ise CHP'nin cumhuriyet nizamını ve inkılâpları korumayı birinci görevi saydığını ve irtica ile her zaman mücadele ettiğini belirterek, muhalefet olarak iktidarın bu yöndeki çalışmalarını hep desteklediklerini ve destekleyeceklerini ifade etmiştir. İktidara yönelik çok

[829] **Milliyet**, "İrtica ile mücadelede partilerarası birlik", 16 Temmuz 1953, s. 1, 7. Feroz Ahmad ve Bedia Turgay Ahmad, bu tebliğ ile Gülek'in açıklamasının birbirine zıt olduğunu ve bunun CHP içindeki karşıt görüşlerin varlığını ortaya koyduğunu düşünmektedir. Bkz. Feroz Ahmad, Bedia Turgay Ahmad, s. 112. Kanımca bu yorum fazla iddialıdır. Çünkü bu iki açıklama birbirine tamamen zıt bir içeriğe sahip olmaktan ziyade soruşturmanın tamamlanmamış olması nedeniyle Millet Partisi'ni açıktan açığa suçlamaktan imtina edilmesi bakımından benzerlikler taşımaktadır. Bununla birlikte görünen o ki CHP yönetimi yayınladığı tebliğle inkılâplara bağlı olduğunu bir kez daha vurgulama gereği duymuştur.
[830] **Milliyet**, "D.P. Meclis Grubu, dün çok mühim bir toplantı yaptı", 17 Temmuz 1953, s. 1, 7.
[831] **Milliyet**, "Milli Selamet Kanunu Adalet Komisyonunda kabul edildi", 21 Temmuz 1953, s. 1, 7.
[832] **TBMM ZC**, Dönem: IX, Cilt: 24, 23 Temmuz 1953, s. 1044-1046.

sert ifadeler kullanmamaya özen gösterdiği konuşmasında Betil, CHP'nin tasarı hakkındaki görüşlerini oldukça ayrıntılı bir biçimde açıklamış ve bu çerçevede tasarının birinci ve üçüncü maddelerini desteklediklerini, ikinci maddesine hukuka uygun olmaması nedeniyle karşı çıktıklarını, toplanma hürriyeti ile ilgili olan dördüncü maddesindeyse değişiklik yapılmasından yana olduklarını belirtmiştir.[833] Bu bağlamda CHP Sinop milletvekili Server Somuncuoğlu da ilgili tasarının birinci maddesinin dayandığı gayeyi, "Atatürk devrinde yetişmiş CHP mensubu (…) inkılâpçı bir genç olarak" bütün gücüyle desteklediğini, ancak memleketin siyasi hayatı açısından "korkunç ve faydasız" olarak değerlendirdiği ikinci maddeye ise karşı çıktığını ifade etmiştir[834].

Görüşmeler sırasında söz alan Menderes, henüz birkaç gün önce CHP'ye sert eleştiriler yöneltmiş olmasına rağmen, konuşması sırasında çok daha ılımlı bir dil benimseyerek "Halk Partisi Meclis Grubuna derli toplu, şayanı hürmet bir tenkit getirmiş olmasından ve bu tenkitte, bazı ana prensiplerde" DP iktidarı ile beraber hareket etmeyi "kabul etmiş bulunmasından dolayı teşekkür" etmiştir. Yayınladığı tebliğle ilgili olarak eleştirilerini ise CHP'nin, "hadiseyi yalnız bir partiler teminatı meselesi olarak ele almış ve bir inkılâp mevzuu olarak taşıdığı büyük ehemmiyeti tamamıyla gözden uzak tutmuş" olduğu iddiasıyla sınırlamıştır. Bununla beraber CHP'nin tasarıya ilişkin eleştirilerine karşı çıkmıştır.[835]

Sonuçta CHP'nin önerilerinin hiçbiri DP iktidarı tarafından kabul görmemiş, tasarı birkaç küçük değişiklik dışında komisyondan geldiği haliyle 46'a karşı 252 oyla meclisten geçmiştir. Böyle bir kanunun yapılmasına karşı çıkılmamasına ve özellikle tasarının birinci maddesini desteklenmesine rağmen çeşitli eleştirileri ve değişiklik önerileri dikkate alınmadığı gerekçesiyle CHP'liler oylamada ret oyu kullanmıştır.[836]

Söz konusu kanunun ilk üç maddesi, birebir laiklik ilkesiyle bağlantılı olarak genel itibariyle dinin siyasete alet edilmesine ilişkin müeyyideleri içermektedir. Bu çerçevede birinci maddede siyasi veya şahsi nüfuz ve menfaat elde etmek amacıyla dini, dini hisleri, dinde mukaddes kabul edilenleri alet ederek her ne şekilde olursa olsun propaganda yapanlar

[833] A. g. e., s. 1046-1051.
[834] A. g. e., s. 1067-1069.
[835] A. g. e., s. 1098-1102.
[836] A. g. e., s. 1108-1132, 1141-1144.

veya telkinde bulunanların bir seneden beş seneye kadar ağır hapis cezası ile cezalandırılması, bu fiilin yayın yoluyla işlenmesi halinde yarı oranında cezanın arttırılması öngörülmüştür. Üçüncü maddede de bir cemiyetin böyle bir fiil işlemesi durumunda cemiyetin idarecilerinin de aynı şekilde cezalandırılacağı ve cemiyetin de kapatılacağı belirtilmektedir. Aynı maddeye göre mahkeme, hüküm öncesinde bile cemiyeti faaliyetini mene karar verebilmektedir. CHP'nin karşı çıktığı ikinci maddeye göreyse söz konusu fiilin bir cemiyet mensubu tarafından işlenmesi halinde, durum cumhuriyet savcılığı tarafından cemiyetin umumi merkez reisine veya kanuni temsilcisine bildirilecektir. Bu bağlamda cemiyetin bir ay içinde ilgili şahıs hakkında inzibati muamelede bulunması ve söz konusu fiili tasvip etmediğini cumhuriyet savcılığına bildirmesi gerekmektedir. İkinci maddeyle ayrıca cemiyetlerin idare heyetleri, birinci maddede suçların işlenmemesi için gerekli tedbirleri almakla yükümlü kılınmıştır. Bunlara aykırı hareket edilmesi halinde cemiyet idarecileri için 500 liradan 5000 liraya kadar ağır para cezası verileceği, bunun yanı sıra cemiyetin feshedilmesine ve hüküm verilmesinden önce bile cemiyetin faaliyetten menedilmesine karar verilebileceği belirtilmektedir.[837]

İlgili maddenin oylaması sırasında tekrar söz alan CHP Tokat milletvekili Zihni Betil, bir kimsenin söz konusu kanunun ilk maddesine göre hüküm giymesi durumunda zaten Cemiyetler Kanunu ile Medeni Kanun'a göre mensubu bulunduğu cemiyetle ilişiğinin kendiliğinden kesileceğine dikkat çekmiştir. Cemiyetle ilişiği kesilmiş bir kişi hakkında ilgili cemiyetin herhangi bir tasarrufta bulunmasının da mümkün olmadığını belirtmiştir. Bu bağlamda cemiyetin bir kişiye henüz bir ceza almamışken inzibati muamelede bulunması ve daha sonra o kişinin hakkında açılan davadan beraat etmesi durumundaysa, bu sefer cemiyetin kendisi haksız bir karar almış olacaktır. Betil, cemiyetlerin kendi üyelerinin birinci maddede yazılı suçları işlememeleri için tedbir almakla yükümlü kılınmasına da karşı çıktıklarını, çünkü suç işlenmesinin engellenmesi ve bu konuda tedbir alınması görevinin devlette ve hükümette olduğunu ifade etmiştir. Bu anlamda Betil'e göre mevzuatta "bir yığın ve daha ağır cezayı müstelzim suçlar varken hepsini bir kenara bırakarak sadece bir suç için cemiyete

[837] **Vicdan ve Toplanma Hürriyetinin Korunması Hakkında Kanun**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 29 Temmuz 1953, Sayı: 8470.

tedbir alma vazifesinin verilmesi, kabul edilemez" bir durumdur. Bu nedenlerden ötürü CHP, bu maddenin tasarıdan tamamen çıkarılmasını savunmuştur.[838]

Esasen CHP'nin bütün bu hukuki eleştirilerinin yerinde olduğunu teslim etmek gerekir. Bununla beraber DP iktidarı, söz konusu maddeyi meclisten geçirmiştir. Son kertede iki partinin yönetimlerinin, irticai bir nitelik taşıdığına inanılan girişimlere karşı laikliğin korunması konusunda gösterdikleri hassasiyet, başından itibaren aşağı yukarı aynı olmasına rağmen, pratikte partiler arasında yapıcı bir ilişkinin bir türlü tesis edilememesi nedeniyle başka birçok konuda olduğu gibi bu konuda da bir tür işbirliği sağlanamamıştır. Aslında 1950'ler süresince her iki parti de kendisini laikliğin asıl koruyucusu gibi göstermeye çaba sarf ederek, diğerine bu konuda tabir yerindeyse bir koz vermemeye çalışmıştır. Partiler arasındaki ilişkilerin iyice gerginleştiği dönemlerde de CHP ve DP ileri gelenleri birbirlerini dini siyasete alet etmekle ve irticai hareketlere karşı gerekli tavrı göstermemekle itham etmiştir. Bununla beraber iki partinin genel merkezlerinin, laiklik konusundaki tutumları arasındaki benzerliğin, hatta neredeyse özdeşliğin bütün bu dönem açısından geçerli bir olgu olduğunu da belirtmek gerekir.

Bu bağlamda iktidarının sonraki yıllarında da DP, özellikle din eğitimi alanında yeni adımlar atarak, laiklik konusunda benimsemiş olduğu görece ılımlı çizgiyi devam ettirmeye özen göstermiştir. Bu çerçevedeki en gelişmelerden biri, İcra Vekilleri Heyetinin 13 Ağustos 1956'da aldığı kararla ortaokullarda din derslerinin verilmeye başlanmasıdır. Bir ay sonra 13 Eylülde ilgili kararname, Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu kararnameye göre resmi ortaokullar ile bunlara muadil diğer okullarda Türk öğrencilere verilecek din derslerinde, İslam'ın iman, ibadet ve ahlaka ilişkin esasları öğretilecektir. Bu derslerin müfredatı söz konusu esaslar çerçevesinde Maarif Vekâleti tarafından hazırlanacak, ayrıca Maarif Vekâleti öğretmenler ve öğrenciler için ders kitapları yazdırtacaktır. Vekâlet, ortaokul din dersleri için mevcut öğretmenlerden faydalanmak ve uzman öğretmenler yetiştirmek için gerekli tedbirleri alacaktır. Çocuklarının bu dersleri almasını istemeyen veliler, bu taleplerini ders yılı başında okul idarelerine yazı ile bildirmeleri halinde bu öğrenciler din derslerinden muaf tutulacaktır.[839] Kararnamenin yayınlanmasından evvel 8 Eylülde yaptığı basın

[838] **TBMM ZC**, Dönem: IX, Cilt: 24, 23 Temmuz 1953, s. 1110.
[839] **Ortaokullarda Okutulacak Din Derslerinin Program ve Tatbikatına Dair Kararname**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 13 Eylül 1956, Sayı: 9406.

açıklamasında Maarif Vekili Ahmet Özel, ortaokulların birinci ve ikinci sınıflarında verilecek din dersleriyle ilgili hazırlıkların tamamlandığını ve din öğretimine yeni ders yılı ile birlikte başlanacağını duyurmuştur[840].

Din eğitimi ile ilgili olarak yükseköğretim alanında da adımlar atılmıştır. Bu çerçevede Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne bağlı bir İslam İlimleri Enstitüsü kurulmuştur. Maarif Vekâleti tarafından hazırlanan ve 6 Temmuz 1956'da Resmi Gazete'de yayınlanan talimatnameye göre söz konusu enstitünün amaçları şunlardır: İslami araştırmalar yaparak, bunları yayınlamak; kütüphanelerdeki İslami eserlerin kataloglarını hazırlamak, eski ve nadide yazmaları inceleyerek bilim dünyasına tanıtmak; bir kitaplık ile arşiv oluşturmak; dini gelenek, örf ve adetleri yerlerinde incelemek; "İslamiyet'i hakiki ve saf şekliyle halk tabakalarına tanıtacak neşriyatta bulunmak ve seri konferanslar tertip etmek"; İslam araştırmalarıyla uğraşan Türk ve yabancı kurumlarla bilimsel ilişkiler geliştirmek; İslamiyet hakkındaki yanlış hükümleri bilimsel delillerle düzeltmek.[841]

10 Haziran 1959'da kabul edilen 7344 sayılı kanunla da bir tür teoloji akademisi olarak faaliyet göstermesi düşünülen Yüksek İslam Enstitüsü kurulmuştur[842]. Ortaokul ve muadili okullar ile öğretmen okulları için din dersi öğretmeni yetiştirmek amacıyla yedi yıllık imam-hatip okulu mezunlarının kabul edildiği, dört yıl eğitim verilen ilk Yüksek İslam Enstitüsü, İstanbul'da 19 Kasım 1959'da açılmıştır[843].

CHP, DP iktidarının bu adımlarının hiçbirine karşı bir tutum geliştirmemiştir. Esasen daha önce de dile getirildiği gibi, bizatihi CHP'nin, iktidarının son yıllarında laiklik konusunda tek parti dönemine nazaran ılımlı bir çizgiye kayarak, dini konularda daha geniş bir serbesti getiren adımlar atmış olduğunu göz ardı etmemek gerekir. İktidara gelmesinin ardından DP de söz konusu politikayı bir bakıma dozunu arttırarak sürdürmüştür. DP, böylece arkasındaki desteği büyütmeye çalışmıştır. Bununla birlikte irticai girişimlere prim vermediğini göstermek, bu konuda CHP muhalefetinden gelen eleştirileri bertaraf edebilmek

[840] **Milliyet**, "Bu Sene Orta Okullarda Din Dersi Okutulacak", 9 Eylül 1956, s. 1.
[841] **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Talimatnamesi**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 6 Temmuz 1956, Sayı: 9351.
[842] **Maarif Vekâleti Kuruluş Kadroları Hakkındaki 4926 Sayılı Kanuna Bağlı Cetvellere (Yüksek İslâm Enstitüleri) İçin Kadro Eklenmesine Dair Kanun**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 16 Haziran 1959, Sayı: 10232.
[843] Mustafa Öcal, "Yüksek İslam Enstitüsü", **İslam Ansiklopedisi**, cilt: 44, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013, s. 48-49.

ve tabii ki laiklik ilkesini tamamen ortadan kaldırmak gibi bir gündemi de kesinlikle olmadığı için, bu prensibe karşı olduğu düşünülen hareketleri engellemek amacıyla Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun ile Vicdan ve Toplanma Hürriyetinin Korunması Hakkında Kanun gibi hukuki düzenlemeler yapmak ve irticai faaliyetler hakkında soruşturmalar açtırmak gibi uygulamalara yönelmiştir.

CHP ise daha fazla oy yitirmemek veya başka bir değişle rakibinin bundan oy kazanmasının önüne geçmek için, DP iktidarının laiklik konusunda dini serbestiyi genişleten adımlarına karşı doğrudan bir muhalefet yürütmemiştir. Bununla beraber Atatürk'ün kurduğu parti olarak bizzat Kemalist reformları korumakla görevli olduğu iddiasından hareketle, bir bakıma çok partili hayatın gün yüzüne çıkardığı, kimi durumlarda açıkça İslamcı bir biçim alan, laiklik başta olmak üzere Kemalist reformlara ve ilkelere karşıt hareketlerle ilgili olarak, DP iktidarını yeterli önlemleri almamak ve gerekli tepkiyi göstermemekle suçlamıştır. Bunun sonucunda iki partinin laikliğe ilişkin politikaları önemli ölçüde benzeşse de bu konuda yaşanan karşılıklı suçlamalar, partiler arasındaki ilişkilerin özellikle bozuk olduğu dönemlerde siyasi gerilimi tırmandıran unsurlardan biri olmuştur.

3. 6. Devletçilik:

1950 Seçimleri öncesinde DP ile CHP'nin programlarının devletçilikle ilişkili kısımları, diğer birçok alanda olduğu gibi büyük benzerlikler taşımaktadır. Aralarındaki kayda değer yegâne fark, DP'nin açıkça özelleştirmeden yana tavır alırken, CHP'nin 1947 Programında buna dair herhangi bir ifadeye yer verilmemiş olmasıdır. Bununla birlikte iki partinin yayınladıkları seçim beyannamelerinde bu konudaki yaklaşım farklılığı daha belirgindir.

Bu çerçevede CHP'nin seçim beyannamesinde milli ekonominin bir bütün halinde kısa zamanda geliştirilmesi ve milletin dünyanın gereklerine uygun ve üstün bir seviyeye ulaştırılması amacıyla devletçilik prensibinin benimsendiği dile getirilmektedir. Devletçiliğin büyük maden işletmelerinin, enerji santrallerinin ve ağır sanayinin kurulması; savunma sanayi, bayındırlık işleri gibi büyük teşebbüslerin yürütülmesi ile ulaştırma, posta, telgraf ve telefon gibi kamu hizmetlerinin yerine getirilmesinden ibaret olduğu belirtilmektedir.[844] 1947

[844] **Yeni İstanbul**, "C. Halk Partisi, seçim beyannamesini neşretti", 28 Nisan 1950, s. 1, 3.

Programının aksine özel teşebbüsün başarılı olamadığı veya kazançlı bulmadığı işleri, devletin üzerine alabileceğindense söz edilmemektedir.

Beyannamede ayrıca ülkenin ekonomik kalkınmasında özel sermaye ve teşebbüsün giderek artan oranda faaliyet göstermesinin hedeflendiği; sermaye ve teşebbüs sahiplerinin yeni iş sahaları açmalarının teşvik edileceği ve bu amaç doğrultusunda ilk adım olarak 1950'de Sınai Kalkınma Bankası'nın kurulduğu dile getirilmektedir. O döneme kadar sadece devlet teşekküllerinin kullanabildiği işletme kredisi kaynaklarından özel sektörün faydalandırılacağından söz edilmektedir. Halkın tasarruflarının toplandığı borçlanma tahvilleri yoluyla elde edilen paraların, zirai ve sanayi kalkınmada yeni sahalar açacak özel teşebbüs sahiplerine de alınandan daha elverişli şartlarla kredi olarak kullandırılacağı ve aradaki farkın devlet bütçesinden ödeneceği vaat edilmektedir.[845] Bu anlamda özel sektör yatırımlarının açıkça devlet kaynaklarından sübvanse edilmesi öngörülmektedir. Esasen bu vaat, devlet işletmelerinin çalışma alanlarının çok daha net bir biçimde sınırlandırıldığı ve tek parti dönemine nazaran özel teşebbüsün daha ön planda tutulduğu 1947 Programında bulunmamaktadır.

Bunun dışında beyannamede Türkiye'de iş yapmak isteyen ve "medeni memleketlerce kabul edilmiş milletlerarası şartlara uyacak" yabancı sermayenin teşvik edileceği; özel sermaye ve teşebbüsün devlet işletmeleri ile aynı şartlarda çalışması esasının benimsendiği; özel sermaye ve teşebbüsün ülke ekonomisinin gelişmesinde oynadığı rolün büyümesi istenirken diğer yandan halkın her türlü istismardan da korunacağı; devlet işletmeleri ile tekel fabrikalarının daha rasyonel şekilde çalışması ve verimliliğin arttırılması için gerekli tedbirlerin alınacağı; milli sermaye ile makul şartlarda gelecek yabancı sermayenin de katılımına imkân tanıyarak bir petrol işletmesi kurulacağı ifade edilmektedir.[846]

Son olarak partinin sosyal sahadaki devletçiliğinin, "sosyal ıslahata öncülük etmek [ve] soysal tesanüdü kuvvetlendirmek" olduğu belirtilmektedir. İlgili kısmın devamında işçilerin güven içinde çalışması için alınması gereken tedbirlerin çoğunun hayata geçirildiği ve bunlara yenilerinin ekleneceği; memurlarla işçilere sağlanan imkânların bütün vatandaşlara

[845] A. g. e., s. 3.
[846] A. g. e., s. 3.

yayılmasının hedeflendiği ve "sosyal sigortaların her türlüsünü[n], başlangıçta mütevazi bir ölçüde de olsa birer birer tesis için teşebbüse" geçileceği dile getirilmektedir.[847] Böylece ilk defa CHP'nin önemli belgelerinin birinde devletçiliğin sosyal bir boyutu olduğundan söz edilmektedir. Daha önce de dile getirildiği gibi tek parti döneminde devletçilik ile halkçılık ilkeleri arasında sınırlı bir ilişki kurulmuştur. Bu bağlamda üreticilerle tüketiciler arasında bir çıkar çatışmasının yaşanmasını önüne geçmek için fiyatların devlet tarafından kontrol edilmesi, tek parti dönemi programlarındaki halkçılık ilkesi ile doğrudan bağlantılı belki de yegâne devletçi politikadır. 1947 Programında da bu durum değişmemiştir. Oysa artık halkçılık ilkesinin özünü oluşturan toplumsal dayanışmanın, bizzat devletçi politikalar yoluyla güçlendirileceğinden bahsedilmektedir. İlgili kısmın devamında işçilerin ve memurların sosyal haklarının geliştirilmesi meselesine değinilmesi ise halkçılık ile devletçilik arasında daha yoğun ve doğrudan bir ilişki kurulmaya çalışıldığını göstermektedir. Daha önce de söz edildiği gibi, İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Batı blokunda egemen olan uluslararası ekonomik eğilimlerin ve düzenlemelerin etkisiyle devletin iktisadi hayata müdahalesinin sınırlandırılması gündeme gelmiştir. Bu bağlamda devletçiliğin iktisadi boyutu bir bakıma daralırken, diğer yandan 1950 seçimlerine gidilen süreçte çok partili hayatın bir sonucu olarak, farklı toplumsal kesimlere seslenerek bu kesimlerin desteğinin elde edilmesi gereği ile birlikte görünen o ki devletçiliğin de sosyal bir boyutu olduğundan söz edilmeye başlanmıştır.

Bütün bunların yanı sıra seçim beyannamesinde, Altı İlkenin ülkenin gelişmesi için gerekli düsturlar olduğuna inanıldığı, ancak tek parti döneminin bir gereği olarak anayasaya girmiş bu ilkelerin anayasadan çıkarılacağı ifade edilmektedir. Bununla beraber anayasaya laik cumhuriyet rejimini korumaya yönelik gerekli kayıtların konması lazım geldiği kanaatinde olunduğu dile getirilmektedir.[848]

CHP'nin seçim beyannamesinden 11 gün sonra yayınlanan DP Seçim Beyannamesi ise öncelikle iktidar partisinin beyannamesine ve uygulayageldiği iktisadi politikalara yönelik sert eleştiriler içermektedir. CHP Beyannamesinin rasyonel olmadığı, ülke sorunları hakkında realist bir görüşe dayanmadığı ve hayali vaatler içerdiği ileri sürülmektedir. Bunun yanı sıra CHP'nin aslında o döneme kadar takip ettiği iktisadi ve mali politikalarda anlamlı bir değişiklik yapma niyetinde olmadığı dile getirilmektedir. DP'nin beyannamesinde tek parti

[847] A. g. e., s. 3.
[848] A. g. e., s. 3.

döneminde devletçilik çerçevesindeki teşebbüslerin çoğunun, "ekonomik hayatı da devlet eline geçirmek ve vatandaşı iktisadi faaliyetlerinde de devlet iradesine tâbi bir hale getirmek" amacını taşıdığı ifade edilmektedir. "Yani vatandaşı, siyasi ve idari hükmü altında bulunduran devlet, onu bir de iktisadi sahada tazyik ve nüfuzu altına almak gayretine kapılmıştır."[849]

İktisadi kalkınma söz konusu olduğunda CHP'nin hatırına daima devletin yapacağı çeşitli iktisadi teşebbüsler ile devlet inhisarcılığının geldiği belirtilmekte, buradan hareketle CHP'nin "daima müdahaleci, kapitalist, bürokratik ve inhisarcı bir devlet telakkisinin tazyik ve külfetini" iktisadi yapı üzerinde giderek daha ağır bir şekilde yüklediği ileri sürülmektedir. Bu bağlamda özel teşebbüsü baskı altında bulunduran ve serbest iş sahasını gittikçe daraltma eğilimdeki devletin, "köy ekonomisini ve ziraat sahasını adeta iştigal dairesi dışında bırakmış" olmasından yakınılmaktadır.[850] Bu anlamda beyannamede oldukça açık bir dille devletçi politikalara sert eleştiriler yöneltilmektedir. Oysa DP'nin programında böyle bir tavır söz konusu değildir. Esasen DP, daha önce de söz edildiği gibi, devletçiliğinin anayasal bir prensip olmasının da etkisiyle, diğer ilkeler gibi devletçiliğe de karşı çıkmamaya özen göstermiş, hatta kendisinin de devletçiliği benimsediğini belirtme ihtiyacı duymuştur. Bununla birlikte DP lideri Bayar'ın hiçbir zaman devletçiliğe tamamen karşıt bir tutum takınmadığı unutulmamalıdır. Daha önce de dile getirildiği gibi, tek parti dönemi sırasında Bayar ve çevresi ile İnönü ve çevresi arasında devletçilik konusunda yaşanan temel uyuşmazlık, kapitalist bir karma ekonomi içinde devlet ile özel sektörün yatırım alanlarını nasıl paylaşacağı ve ekonomide devlet müdahalesinin sınırlarının ne olacağına ilişkin farklı görüşlerden kaynaklanmaktadır.

Bu bağlamda DP'nin seçim beyannamesinde iktidarın devletçiliğe ilişkin politikalarına yönelik bu kadar sert eleştiriler yöneltilmesinde uluslararası ekonomik etkilerin de önemli bir payı vardır. Ayrıca bizzat CHP'nin kendi seçim beyannamesinde Altı İlkenin anayasadan çıkarılacağını vadetmesi de bir bakıma bu düzeyde bir devletçilik eleştirisini mümkün hale getirmiştir.

Beyannamede devlete ait iktisadi teşekküllerin, bir türlü verimli hale getirilememeleri yüzünden ülkeye çok pahalıya mal olduğu dile getirilmekte, "bürokratik ve

[849] **Zafer**, "D. Parti Seçim Beyannamesi", 9 Mayıs 1950, s. 1-2.
[850] A. g. e., s. 2.

müdahaleci devletin" çoğu kez birbirine zıt karar ve düzenlemeler yoluyla iş ve üretim hayatını sınırlandırmasının olumsuz etkilerinden söz edilmektedir. Bunun yanı sıra CHP iktidarı sırasında "sermaye ve teşebbüse muhtaç bulunduğu istikrar ve emniyeti[n] ver[il]memesi[nin] ve mesela Varlık Vergisi gibi tedbirlere başvurulmuş olması[nın] ve dıştan sermaye gelmesini önleyecek yollarda yürünmesi[nin]" ülkenin iktisadi geriliğinin önemli nedenlerinden biri olduğu belirtilmektedir. DP'nin iktidara gelmesi halinde üzerinde duracağı en önemli mevzulardan birinin, "iş hayatını engelleyen bürokratik kayıtları ve devlet müdahalelerini asgariye indirmek" olduğu ifade edilmektedir.[851]

Söz konusu eleştiri ve değerlendirmeler DP'nin seçimleri kazanmasının ardından kurulan ilk Menderes hükümetinin programında da sürdürülmüştür. Seçim beyannamesinde olduğu gibi hükümet programında da CHP iktidarı süresince vatandaşların devletin yalnızca siyasi ve idari hükmü altında bulundurulmasıyla yetinilmeyip, iktisadi sahada da nüfuz altında tutulması eğilimine göre hareket edildiğinden söz edilmektedir. Bunun sonucunda zamanla müdahaleci kapitalist, bürokratik ve inhisarcı bir devlet tipi ortaya çıktığı ileri sürülmektedir. Yeni hükümetin iktisadi ve malî görüşlerinin ise "bir taraftan devlet müdahalelerini asgariye indirmek, diğer taraftan iktisadi sahada Devlet sektörünü mümkün olduğu kadar daraltmak ve buna emniyet vermek suretiyle hususi teşebbüs sahasını mümkün olduğu kadar genişletmek" esasına dayandığı dile getirilmektedir. Buradan hareketle "hususi mülkiyet ve şahsi hürriyete dayanan bir iktisat rejiminde, iktisadi sahanın asıl olarak ferde veya şirket halinde hususi teşebbüse ait olması" gerektiği vurgulanmaktadır.[852]

Boratav, DP'nin iktidar yıllarının iktisadi açıdan bağımsız bir dönem olmadığını düşünmektedir. Bu bağlamda 1950-1960 yıllarının, 1946-1953 ve 1954-1961 olmak üzere iki farklı iktisadi dönemin içinde yer aldığı kanısındadır. Boratav'a göre ekonomi açısından asıl dönüm noktası 1950'den ziyade 1946'da yaşanmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında CHP iktidarı 1930'larda devletçi politikalardan uzaklaşmıştır. Bu çerçevede 7 Eylül 1946'da Türk Lirası devalüe edilmiş, dış ticaret rejimi adım adım liberalleştirilmiş, CHP'nin 1947 Kurultayında devletçilik özel teşebbüsü desteklemeye dönük bir ilke olarak yeniden yorumlanmış, ülke ekonomisi Marshall yardımına ve teşvik yasaları ile yabancı sermayeye

[851] A. g. e., s. 2, 8.
[852] **TBMM ZC**, Dönem: IX, Cilt: 1, 29 Mayıs 1950, s. 25, 27.

açılmış, Türkiye'nin 1947'de IMF ve Dünya Bankası'na, 1948'de de Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı'na üye olunmuştur.[853]

Demokrat Parti iktidarının ilk yıllarında söz konusu ekonomi politikası, daha hızlı ve kararlı bir biçimde sürdürülmüştür. Boratav, "varlıklı sınıfların devlet vesayetinden yararlanamayan ve dolayısıyla bu vesayetin genel olarak reddini talep eden unsurları" ile DP arasındaki yakın ilişkinin de bunda rol oynadığını düşünmektedir. Bunun sonucu olarak DP programının liberal bir içerik kazandığını dile getirmektedir.[854]Ancak daha önce de ele alındığı gibi, özelleştirme konusu bir yana bırakılırsa, aslında iki partinin yürütülecek ekonomik politikalara ilişkin vaatleri arasında çok büyük farklar bulunmamaktadır. Gerçekte asıl fark görünen o ki, partilerin seçmenlere yönelik olarak geliştirildikleri gündelik söylemlerindedir. Nitekim Boratav'ın dikkat çektiği devletin ekonomi alanındaki vesayetine dair eleştiriler, DP'nin programından ziyade seçim beyannamesinde somut olarak yer almıştır.

Boratav, bir süre sonra "egemen sınıflar[ın], özel sermaye birikiminin devlet desteği ve koruması olmadan gerçekleşemeyeceğini bir kez daha keşfederek" söz konusu liberal içeriği gündemden kaldırdığını dile getirmektedir. Bu çerçevede DP Programında yer alan devlet işletmelerinin özel sektöre devredilmesine ilişkin hükümler de hiçbir zaman uygulamaya geçmemiştir. Bununla birlikte DP iktidarının ilk üç-dört yıllık döneminde Boratav'ın ifadesiyle "liberal yanılgı", bir dizi uygulamada kendini göstermiştir. 1950'de Bakanlar Kurulunun 11704 sayılı kararıyla dış ticaret rejimi daha da liberal hale getirilmiş, yabancı sermayeyi ülkeye çekmek amacıyla 1 Ağustos 1951'de Yabancı Sermaye Yatırımlarını Teşvik Kanunu, 18 Ocak 1954'te Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu, 7 Mart 1954'te de Petrol Kanunu kabul edilmiş, başta ABD olmak Batı bloku ile ekonomik ilişkilerin pekiştirilmesi için çaba sarf edilmiştir.[855]

---

[853] Korkut Boratav, "DP Döneminde Ekonomi", **Tarih ve Toplum**, cilt 9, sayı: 53, Mayıs 1988, s. 36. Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı, 16 Nisan 1948'de Marshall Planı'nın Avrupa'da uygulanmasıyla ilgilenmek üzere aralarında Türkiye'nin de yer aldığı 17 ülkenin katılımıyla kurulmuştur. Marshall Planı veya resmi ismiyle "Avrupa Kalkınma Programı", 1952'de resmen sona ermiş olmasına rağmen, örgüt serbest bir dış ticaretin gelişmesi için çalışmak gibi amaçlar doğrultusunda varlığını sürdürmüştür. 1948-1960 yılları arasında faaliyet gösteren Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı'nın (OEEC) yerini 1961'de kurulan İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (OECD) almıştır.

[854] A. g. e., s. 36.

[855] Boratav, "DP Döneminde Ekonomi", s. 36; Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi, 1908-2002**, s. 99-100.

Bu dönemde CHP ise artık muhalefette olmanın etkisiyle ekonomik konulardaki temel görüşlerini gözden geçirmek durumunda kalmıştır. Daha önce söz edildiği gibi, seçimler sonrasında yapılan 8. Kurultayda Kasım Gülek'in seçildiği Genel Sekreterlik, parti programında ve tüzüğünde ne gibi değişiklikler yapılması gerektiği konusunda il örgütlerinin görüşlerini sormuştur. Örgütlerden gelen cevaplar içerisinde devletçilik ilkesine ilişkin çeşitli değerlendirmeler ve öneriler de yer almaktadır.

Bu çerçevede örneğin Erzurum İl İdare Kurulu tarafından 30 Ocak 1951'de CHP Genel Sekreterliğine gönderilen yazıda, devletçilik konusunda gerek parti programında gerekse uygulamada önemli bir eksiklik bulunduğu belirtilmektedir. Bu bağlamda milli ekonominin bütün unsurları ile bir bütün halinde, ülkenin doğal ve coğrafi şartlarını da dikkate alarak uzmanlar tarafından incelenmesi ve bir bilimsel programın hazırlanmasının gerekli olduğu dile getirilmektedir. Çünkü bilim, "bitaraf", "müspet", "idari mülahazalar" ile "şahsi temayüllerden" uzak, "sempati ve antipati unsurlarından", emrivakilerden azadedir. Hükümet programları, bu tür bir genel programa uygun olarak hazırlanmalıdır.[856]

Söz konusu yazıda ziraat ile sanayinin bir arada yürütülmesi gerektiği vurgulanıp, ekonomik kalkınmanın gereklerini yerine getirmek amacıyla uzman bir heyetin bölge bölge yapacağı tetkiklere dayanarak ulaşacağı sonuçlara göre zirai ve sınai bir program hazırlanması önerilmektedir. Bu programda devletçiliğin sınırlarına göre devletin ve özel teşebbüsün faaliyet alanlarının belirlenmesi gerektiği dile getirilmektedir. Bu çerçevede devletin bir yandan kendisine düşen görevleri yerine getirirken, diğer yandan özel teşebbüsün yapacağı işleri teşvik etmesi öngörülmektedir.[857] Genel itibariyle söz konusu yazıda pozitivist bir yaklaşımla, uzman kişiler tarafından uzun vadeli, rasyonel ve bilimsel bir ekonomik kalkınma planının hazırlanması ve bu planın özel sektörün geliştirilmesine dayalı bir devletçi anlayışa uygun olması talep edilmektedir.

Ankara İl İdare Kurulu'nun 15 Şubat 1951 tarihli yazısında ise parti programının tek parti döneminin bir gereği ve teamülü olarak çok ayrıntılı hazırlandığı, bu nedenle programda ana prensiplerin ve vasıfların korunup, teferruat sayılacak maddelerin kaldırılması

[856] **CHP Program ve Tüzüğünde Yapılacak Değişiklikler**, BCA CHPK: 490.1.0.0/223.879.1
[857] A. g. e.

önerilmekte, ayrıca milliyetçilik ve devletçilik prensiplerinin daha sarih ve kati bir biçimde açıklanması gerektiği dile getirilmektedir[858].

Benzer bir biçimde 4 Haziran 1951'de gönderdiği yazıda Niğde İl İdare Kurulu da partinin devletçilik anlayışının sınırlarının tayin edilmesini önermektedir. Ayrıca aynı yazıda devlet işletmelerinde mutlak iktisadi zihniyetle mi, yoksa sosyal zihniyetle mi hareket edileceğinin kararlaştırılması, ticarette devlet müdahalesinin hangi şartlarda geçerli olacağının kesin olarak belirlenmesi, makineleşme nedeniyle işsiz kalan az topraklı veya topraksız köylülere iş bulma yolları sayılması, topraksız yörelerin kalkınma yollarının tayin edilmesi, el sanatlarıyla büyük sanayinin ilişkilerinin açıklanması gerektiği belirtilmektedir.[859] Esasen Niğde il örgütünün, partinin iktisadi görüşlerinin ve bununla bağlantılı olarak devletçilik anlayışının çok daha net bir biçimde ortaya konmasına yönelik talebi çerçevesinde kısaca sıraladığı bu noktalar dikkat çekicidir. CHP'nin iktidarı süresince parti programlarında ve belgelerinde söz konusu meselelere ilişkin somut değerlendirmelerin ve hedeflerin yer almadığını belirtmek gerekir.

İl idare kurullarının parti genel sekreterliğine gönderdiği programa ilişkin tespitler ve öneriler değerlendirildiğinde, birçok örgütün esasen devletçilik konusunda daha ılımlı bir tutum takınılmasından yana olduğu görülmektedir. Aslında 1947 Programından itibaren parti genel merkezi de zaten böyle bir yönelim içindedir. Parti örgütlerinin bir kısmı anlaşılan bunun netleştirilmesini istemektedir. Bu anlamda Bursa İl İdare Kurulu'nun 30 Ocak 1951 tarihli yazısında da Altı Okun tereddütlere yol açmayacak bir sadelikle ifade edilmesi ve özellikle devletçilik ile laikliğin çok sarih ve herhangi bir demagojiye yol açmayacak bir yapıya kavuşturulması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu çerçevede özel teşebbüslere ait kısımların, daha sade ve kolay anlaşılır bir şekilde belirtilmesi ve "partinin karakterini tehlikeye düşürecek doktrinlerden uzak kalınma"sı istenmektedir. 10 Şubat 1951'de gönderdiği yazıda Antalya İl İdare Kurulu ise programda yapılacak değişiklikler konusunda uzun tetkiklere ihtiyaç olduğunu belirtmekle birlikte, "programda yer alan umdelerin

[858] A. g. e.
[859] A. g. e.

kalması[nın] ancak devletçilik hakkında daha mülayim ve müşterek çalışma şeklini organize edecek esaslar tespiti[nin] faydalı olaca"ğı dile getirmektedir.[860]

Çankırı İl İdare Kurulu da 11 Ocak 1951 tarihli yazısında programda devletçiliğin "ticaret işlerinden hariç ve ferdin yapamayacağı ve umumun menfaatine taalluk eden hususata münhasır olacağı" şeklinde değiştirilmesini talep etmektedir[861]. Bu anlamda devletçi politikaların kapsadığı ekonomik alanın, daha da daraltılması istenmektedir. Trabzon İl İdare Kurulu'nun 25 Ocak 1951'de gönderdiği yazıdaysa bir bakıma bu talebin de ötesine geçilerek, programın devletçilikle ilgili 9. maddesinin dördüncü bir fıkra eklenmesi önerilmektedir: "Ancak, özel sermayenin rağbetini celp eden tesisler, ferdi teşebbüslere devredilebilir. Bu suretle elde edilen sermayeleri yeni iş sahalarına yatırmayı ekonomik gelişmemizin süratle kalkınması için lüzumlu addederiz ."[862] Böylelikle partinin açıkça özelleştirmeden yana tavır alması teklif edilmektedir.

Daha önce de söz edildiği gibi, CHP'nin 1947 Programında devletçiliğin alanı oldukça daraltılmış ve devlet tarafından yürütülecek ekonomik girişimlerin sınırları önceki döneme göre çok daha net bir biçimde belirlenmiştir. Bu çerçevede devletin, büyük maden işletmeleri, büyük enerji santralları ve ağır sanayi, savunma sanayii, bayındırlık işleri gibi büyük teşebbüsler ve ulaştırma, PTT gibi kamu hizmetlerine dair işler ile ilgilenmesi öngörülmüş, ayrıca söz konusu alanlar dışında, özel teşebbüsün başarılı olamadığı veya kazançlı bulmadığı işleri, devletin üzerine alabileceği belirtilmiştir. Bununla birlikte devletin artık yeni yatırım yapmayacağı alanlardaki mevcut işletmelerin özelleştirilmesine ilişkin herhangi bir ifadeye yer verilmemiştir. DP ile CHP programları arasında devletçilikle ilgili tek kayda değer fark da devlet işletmelerinin özelleştirilmesi konusunda ortaya çıkmıştır. İşte Trabzon örgütünün söz konusu önerisi, bu farkın da ortadan kaldırılması ve CHP'nin DP gibi özelleştirme yanlısı bir yaklaşım benimsemesi anlamına gelmektedir.

Sonuçta genel sekreterliğe iletilen program önerileri değerlendiğinde, il örgütlerindeki genel eğilimin devletin teşebbüs alanının sınırlandırıldığı ılımlı bir devletçilik yönünde olduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür. Bununla beraber program değişikliği için 1953 yılını beklemek gerekmiştir.

[860] A. g. e.
[861] A. g. e.
[862] A. g. e.

22 Haziran 1953'te toplanan CHP'nin 10. Kurultayında yeni program kabul edilmiştir. Bu programın ilgili 5. maddesinde partinin devletçiliği, milli tarihin zaruretlerine, ülkeyi iktisaden süratle kalkındırma ihtiyacına ve milletin hayat şartlarının "sosyal adalet ve sosyal emniyet içinde yükseltilmesi lüzumuna dayanan" sosyal ve iktisadi bir prensip olarak tanımlanmıştır. Maddenin devamında devletin elinde bulunması gereken işler sayılmaktadır: Ana harp sanayii, ağır sanayi, büyük enerji santralleri, bataklıkların kurutulması veya sulama gibi bayındırlık işleri, stratejik veya miktarı ve çeşidi itibariyle tekel niteliğindeki madenlerle maden kömürü işletmesi, kamu hizmetleriyle ilgili ulaştırma işleri ve PTT, (özel teşebbüsle ortaklık kurulabilecek) petrol işletmesi.[863] Söz konusu iş alanları, 1947 Programında sayılanlarla aşağı yukarı aynıdır. Sadece petrol işletmesine ayrı bir kalem olarak yer verilmekte, bununla beraber bu alanda özel teşebbüsle ortaklık kurulabileceği notu düşülmektedir.

Partinin bu sayılanların dışındaki işlerin özel teşebbüs tarafından kurulmasını, devletin bu teşebbüsleri teşvik edip korumasını ve bunlara gerekli yardımlarda bulunmasını milli refahın esaslı şartı olarak kabul ettiği dile getirilmektedir. Ayrıca devletin kamu menfaatini gerektirdiği kayıtlar dışında özel teşebbüsün tam bir emniyet ve serbestlik içinde çalışmasını sağlayacak tedbirleri almakla görevli olduğu vurgulanmaktadır. Devletin kendi alanına giren işlerdeki üretimi ve üreticiyi korumak amacıyla müdahale alış ve satışları için kurduğu veya kuracağı müesseseler dışında ticaretle meşgul olmayacağı belirtilmektedir.[864] Esasen içerik itibariyle önceki programlardan önemli bir fark taşımayan ve devletçilik ilkesinin özel sektörün ön planda olduğu ve devlet tarafından kollandığı bir tür karma ekonomik sistemi öngördüğünü ortaya koyan hükümler bir yana bırakılırsa bu son ifade ilk defa CHP Programlarında yer almaktadır. Böylece ticaretin, devletçi politikaların uygulama alanından çıkarılacağı ifade edilmekte ve kimi il örgütlerinin de talepleriyle de uyumlu bir biçimde CHP devletçiliğinin sınırları daraltılmaktadır.

Bunun yanı sıra devlet tarafından yürütülmesi öngörülen işlerin dışında olmakla birlikte özel teşebbüsün başarmaya imkân bulamadığı veya yeterince başaramadığı yahut hiç girişemediği işlerden milli ekonomi ve sosyal şartlar açısından gerekli olanlarının, özel teşebbüs bu alanlarda çalışmaya muktedir olana kadar devlet tarafından kurulup işletileceği,

[863] **C.H.P. Programı Onuncu Kurultayca Onanmıştır**, s. 6-7.
[864] A. g. e., s. 7.

sosyal amaçlı devlet yatırımlarında rasyonel çalışma esas olmakla birlikte amacın kâr olmadığı ifade edilmektedir[865]. Söz konusu hükümler 1947 Programı ile aynı görünmekle birlikte, önceki programdan farklı olarak özel teşebbüsün yapmadığı veya yapamadığı işlerde devletin devreye girmesi milli ekonomi ve sosyal koşullar açısından gerekli olmak şartına bağlanmaktadır. Ayrıca devletin bu alandaki faaliyetinin özel sektörün yeterli güce erişmesiyle sona ereceğinden bahsedilmektedir. Dolayısıyla devletin ekonomik faaliyet alanı burada da önceye nazaran sınırlandırılmıştır.

Bununla birlikte 1947 Programında olduğu gibi 1953 Programında da devlet işletmelerinin özelleştirilmesinden açıkça söz edilmemiştir. Görünen o ki parti içinde bu yönde talepler de olmasına rağmen parti yönetimi açıkça özelleştirme yanlısı bir tutum takınmaktan imtina etmiştir. Zaten daha önce de ifade edildiği gibi bizatihi DP de iktidarının ilk yıllarından itibaren yavaş yavaş devlet işletmelerinin özelleştirilmesini hükümetin gündeminden çıkarmaya yönelmiştir. Bu politika değişikliği kuvvetle muhtemel CHP genel merkezinin de özelleştirme yanlısı bir söylem benimsememesinin nedenlerinden biri olmuştur. Sonuçta 1947 yılından sonra birçok konuda olduğu gibi CHP'nin siyasi söyleminin DP'ye yakınsaması bu sefer yaşanmamış, pratikte DP özelleştirme konusunda CHP'nin çizgisine gelmiştir. Ancak sonuç değişmemiş, iki partinin söylemi diğer birçok alanda olduğu gibi birbirinden ayırt edilmesi oldukça zor hale gelmiştir.

Programın devletçiliğe ilişkin kısmında söz edilmesi gereken önemli bir değişiklik daha vardır. Buna göre özel sektör başarılı olamadığı veya hiç girişmediği için devletin üstleneceği işler, partinin yetkili organları tarafından üniversiteler, ticaret, sanayi ve ziraat odaları mensupları, iktisat ve maliye uzmanlarının katılımıyla kurulacak bir iktisat şurası tarafından belirlenecek ve alınan kararlar bütün ilgililerin öğrenmeleri için kamuoyuna sunulacaktır[866]. Bu anlamda devletin bu işletmeler kurmak konusunda tek başına değil, özel sektör temsilcileri ve uzmanlarla birlikte karar alarak hareket edeceği belirtilmekte, dolayısıyla özel sektörün istemediği bir yatırımın devlet tarafından yapılmayacağının garantisi verilmektedir.

[865] A. g. e., s. 7.
[866] A. g. e., s. 7-8.

Devletçilik ile ilgili maddede son olarak 1947 Programı ile benzer biçimde, özel teşebbüslerle devletin teşebbüslerinin eşit şartlar arasında çalışacağı ve "faydası, belli ve mahdut kişilere inhisar etmemek üzere," devletin milli emek ve milli sermaye kooperatif ve anonim şirket ortaklıklar kurabileceği belirtilmektedir.[867]

1953 Programının İktisadi Meseleler başlıklı kısmı içinde de partinin devletçilik anlayışını ortaya koyan maddeler bulunmaktadır. Bu çerçevede 21. maddede iktisadi ve sosyal hayatın ülke ve millet yararına gelişmesini sağlayacak her türlü teşkilatlanmayı ve bunların devlet tarafından desteklenmesinin gerekli görüldüğü dile getirilmektedir. Ayrıca partinin iktisadi hayatın düzenlenmesinde devletle mesleki teşekküllerin işbirliği yapmasını faydalı bulduğu ifade edilmektedir.[868] Söz konusu maddenin CHP'nin devletçilik anlayışı açısından dikkate değer bir değişimi ifade ettiğini söylemek mümkündür. Daha önce 1947 Programında milli ekonomiye ilişkin planlar hazırlamak ve hükümete önerilerde bulunmak uzmanlarla ilgililerden oluşan yetkili bir "Ekonomi Genel Meclisi" oluşturulması öngörülmüş, ayrıca ticaretin hem üreticilere hem de tüketicilere fayda sağlaması için ilgili özel kurullar ve devlet tarafından düzenlenmesinin ve denetlenmesinin gerekli olduğu belirtilmiştir. Böylelikle devletin ekonominin planlanması, düzenlenmesi ve denetlenmesi konusunda tek başına hareket etmeyeceği vaat edilmiştir. 1953 Programında ise bu yeni madde, devlet işletmeciliğin bir bakıma sınırlarını belirlemekle yetkili bir iktisat şurasının öngörülmüş olmasıyla birlikte düşünüldüğünde, artık ekonominin devletle birlikte düzenlenmesi konusunda özel sektöre daha geniş bir yetki alanının bırakılmasının planlandığını ileri sürmek mümkündür.

Bunun yanı sıra programda devlet işletmelerinin kuruluşunda iktisadi esaslara uyulmakla birlikte ülkenin çeşitli bölgelerinin kalkındırılmasına dikkat edileceği ve devlet işletmelerinin kazanç düşüncesinden ziyade halkın yaşam şartlarında ve ülke ekonomisinde olumlu bir etkide bulunma amacının güdüleceği dile getirilmektedir. (madde 22) Ülke menfaatlerinin gerektirdiği iktisadi işlerde yabancı sermayeden faydalanmanın uygun görüldüğü de ifade edilmektedir. (madde 23)[869] Bu bakımdan 1947 Programı ile 1953

[867] A. g. e., s. 8.
[868] A. g. e., s. 13.
[869] A. g. e., s. 13-14.

Programı arasında önemli bir fark bulunmadığı gibi, esasen tek parti dönemiyle de süreklilik söz konusudur.

Programın sanayi ve madencilik başlıklı 27. maddesinde partinin, milli ekonominin ancak bir bütün halinde gelişebileceğinden hareketle, sanayileşmede ve yeraltı zenginliklerinin değerlendirilmesinde, dış piyasalarla rekabet edebilecek şekilde üretime de büyük önem verileceği vurgulanmaktadır[870]. (Dış) piyasaların ekonomik faaliyetlerin yürütülmesinde belirleyici olacağına dair söz konusu ifade, artık sadece siyasi değil ekonomik liberalizmin de CHP'yi ve dolayısıyla parti programlarını etkilemekte olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla bağlantılı olarak ticaret başlıklı 28. maddede de serbest rekabetin milli ticaretin gelişmesi için başlıca şart olarak görüldüğü ve ticaretin hem üreticilere hem de tüketicilere fayda sağlaması için teşvik edileceği ifade edilmektedir.

Son kertede 1953 Programında, Batı blokundaki ekonominin serbestleştirilmesi yönündeki eğilimin etkileri, 1947 Programına nazaran daha da artmış, ayrıca başından itibaren devletçilik ilkesinin öngörmüş olduğu kapitalist bir karma ekonomi içinde devlet işletmelerine ayrılan alan biraz daha sınırlanmıştır. Bu bağlamda özel sektörün ekonomik hayatın düzenlenmesi, planlanması, denetlenmesindeki ağırlığının da arttırılması öngörülmüştür.

1953 Programında devletçiliğe ilişkin hükümler kısmen de olsa yenilenmiş ve bu çerçevede özel sektörü daha da ön plana çıkaran bir anlayış benimsenmiş olmakla birlikte 1954 Seçimleri öncesinde partinin bu konudaki söyleminde çok büyük bir değişimin yaşanmamış olduğunu belirtmek gerekir. Bu bağlamda 1954 Seçim Beyannamesinde devletçilik ilkesi veya genel itibariyle ekonomi ile ilgili olarak odaklanılan konular, 1950 Seçim Beyannamesindekilerle önemli benzerlikler taşımaktadır.

Beyannamede öncelikle DP iktidarının, savaşın ve savaş sonrasının mahrumiyet ve güçlükleri atlatıldıktan, savaş sırasında biriken imkânlar ve savaş sonrasında elde edilen yardımlarla ülkenin iktisaden cihazlanmasına ve kalkınmasına girişilmesinden sonra, çok uygun ve müstesna şartlarda iş başına geldiği ileri sürülmektedir. Buna göre "kendi imkân ve gayretlerimizin, dost ve müttefikimiz Birleşik Amerika'nın yeni bir dünya ve insanlık anlayışı

[870] A. g. e., s. 15.

ile yaptığı askeri, iktisadi ve teknik yardımların meyveleri bu devrede alınmaya başlanmıştır." Ayrıca sanayileşmiş ülkeler de bu dönemde savaş ekonomisinden barış ekonomisine geçerken ülkenin iktisadi kalkınması için zorunlu olan makine ve malzemeyi geniş ölçüde ihraç etme imkânına sahip olmuştur. Avrupa ülkeleri arasında ticari ilişkileri geliştiren, Türkiye'nin de üyesi olduğu Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı ile Avrupa Tediye Birliği'nin faaliyetleri ve yardımları da yine bu döneme rastlamıştır. Beyannamede ayrıca Uzak Doğu'da savaşın 1950'de fiilen başlamasının, ticaret şartlarına ülkenin lehine çevirdiği, zirai alanda da çok uygun iklim şartlarının yaşandığı, CHP iktidarında yapılan vergi ıslahatının olumlu sonuçlarının, DP döneminde ortaya çıktığı ifade edilmektedir.[871]

Uygun şartlar ve müstesna imkânlar sayesinde bazı sahalarda elde edilen olumlu sonuçlara rağmen DP iktidarının, "plan ve programdan mahrum", ihtiyaçlarla imkânlar arasında bir denge kurma endişesi taşımayan, "günlük, dağınık ve hatalı" politikalarının sonucunda ülkenin büyük iktisadi ve mali sorunlarla karşı karşıya kaldığı ileri sürülmektedir. Belli ve sınırlı bir zümrenin dışında vatandaşların büyük çoğunluğunun hayat pahalılığı ve geçim darlığının yarattığı sıkıntılarla uğraştığı dile getirilmektedir. Ayrıca dış ticaret imkânlarının sonu düşülmeden israf edilmesinin, ülkeyi dış dünyaya karşı taahhütlerini ifa edemez bir hale düşürdüğünden yakınılmakta ve 1954 seçimleri sonrasında gelecek iktidarın her şeyden önce plansız, programsız ve hesapsız adımların yarattığı iktisadi ve mali güçlükleri ortadan kaldırmak görevi ile karşı karşıya olduğu vurgulanmaktadır.[872] Esasen planlamaya verilen önem, beyannamede sıklıkla altı çizilen bir temadır. Bu anlamda sosyo-ekonomik meseleler ilişkin DP'ye yönelik en temel eleştirinin de plansızlık konusunda yapıldığını söylemek mümkündür. Bir bakıma bu alanda CHP, kendisini DP'den planlama yanlısı olması ile ayırmaktadır. Bunun haricinde gerçekte sosyo-ekonomik hedefler açısından iki parti arasında kayda değer bir farklılık bulunmamaktadır.

Beyannamede demokratik rejimlerde devlet işlerinin ve özellikle iktisadi ve mali meselelerin, "itibardan düşeriz endişesi ile vatandaştan gizlenmeme"si gerektiği vurgulanmaktadır. Halkın yüksek bir refah seviyesine ulaşmasının, bütün üretim kollarında

[871] **1954 C.H.P. Seçim Beyannamesi**, s. 11-12. Avrupa Tediye Birliği, Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı'nın aldığı bir kararla 19 Eylül 1950'de Türkiye'nin aralarında olduğu 17 Avrupa ülkesi arasında temelde savaş sonrasında dış ticaret hacmini genişletmek amacıyla kurulmuştur. Bkz. Selahattin Tuncer, **Beynelmilel Teşekküller**, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası, 1960, s. 52-53, 57.
[872] **1954 C.H.P. Seçim Beyannamesi**, s. 12-13.

gelişmeye ve emeğin değer bulmasına bağlı olduğu dile getirilmektedir. Üretimin bol, kaliteli ve ucuz olmasının, ülke içinde üreticiler ile tüketicilerin çıkarlarının uzlaştırılmasını, dıştaysa rekabet imkânlarının artmasını sağlayacağı ileri sürülmektedir.[873] Bu anlamda tek parti dönemi halkçılığının, üreticilerle tüketicilerin çıkarlarının çatışmasının önüne geçme hedefinin korunduğu görülmektedir. Ancak tek parti döneminde olduğu gibi, devlet dışında toplumsal örgütlenmeye izin verilmemesi yerine üretimin arttırılması yoluyla bu hedefe ulaşılmak istenmektedir.

Bunun yanı sıra en fazla yirmi beş senelik bir geçmişe sahip ülke sanayini, dış rekabetten koruyabilmek amacıyla makul ölçüleri aşmayan bir gümrük himayesinin gerekli görüldüğü ifade edilmektedir. Parti programında devlete hasredilmiş olan işletmeler dışındaki ekonomik faaliyetlerde özel teşebbüsün gelişmesinin teşvik edileceği, hâlde ve gelecekte emniyet içinde çalışması için gerekli bütün tedbirlerin alınacağı belirtilmektedir.[874]

Beyannamede CHP'nin gizli veya açık olarak yabancı sermaye düşmanlığı ile itham edildiğinden yakınılmaktadır. Söz konusu ithamların reddedildiği belirtilerek, partinin esasen ülkenin iktisaden bir an önce kalkınması için yabancı sermayenin de yardımına gereksinim duyulduğu görüşünde olduğu dile getirilmektedir. "Ancak, bu memleketi bir yarı sömürge halinde devralan ve asırlarca kapitülasyonlar ve ecnebi sermaye tahakkümü altında insafsızca istismar edildiğini pek yakından gören ve bilen" parti, ülke hükümranlığı ve çıkarları ile yabancı sermayenin gelişini teşvik etmenin telif edilmesinin zorunlu ve mümkün olduğuna inanmaktadır. Bunun yanı sıra partinin, yabancı sermayeye Türk vatandaşlarınkinden farklı bir imtiyaz tanınmaması ve bu sermayeye ziraat ve ticaret alanlarının kayıtsız şartsız açık tutulmaması hususlarında kararlı olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca yabancı sermayeye hâl ve gelecekte emniyet sağlayacak bütün tedbirlerin alınmasından yana olunduğu ifade edilmektedir.[875]

Bütün bunların yanı sıra 1954 Seçim Beyannamesinde, 1950 Seçim Beyannamesinde olduğu gibi, devletçiliğin sosyal boyutundan da söz edilmektedir. Bu bağlamda CHP'nin sosyal alandaki devletçilik anlayışında işçilerin özel bir yere sahip olduğu, bu anlamda işçilerin artan ihtiyaçlarının karşılanmasının, yaşam şartlarının iyileştirilmesinin, hâl ve

[873] A. g. e., s. 13-14.
[874] A. g. e., s. 16-17.
[875] A. g. e., s. 16-17.

geleceklerinin güvenceye alınmasının partinin başlıca kaygısı olduğu ifade edilmektedir. Bu amaç doğrultusunda İş Kanunu'nun kapsamının genişletilmesi, işverenin hak ve çıkarlarını da göz önünde tutarak, ilgili kanunun işçileri zorlayan hükümlerinin ıslah edilmesi, İş Kanunu dışında kalan küçük iş yerlerindeki işçilerin sigortadan faydalanmasının sağlanması, asgari ücretin bütün iş kollarını kapsayacak şekilde bütün ülkede uygulanması ve parti programında çizilen şartlar çerçevesinde işçilere grev hakkı tanınması gibi vaatler verilmektedir.[876] 1950 Beyannamesinden önemli bir fark, bu sefer işçi meselelerine de odaklanılmış olmasıdır. CHP, kentlerde giderek büyüyen bu kesime, ekonomik söyleminde daha çok yer verme gereği duymaktadır.

Bunun ötesinde daha önce de dile getirildiği gibi, CHP'nin söyleminde 1950'lerde halkçılık ile devletçilik arasında önceki döneme kıyasla daha yakın bir ilişki söz konusudur. Yahut başka bir açıdan bakıldığında, sınıf çatışması başta olmak üzere her tür sosyal ayrışmanın önüne geçme hedefinden yavaş yavaş dezavantajlı sosyal grupların birtakım özel tedbirlerle korunmasına geçilmesiyle birlikte CHP açısından sosyal meselelerde halkçılığın yerini devletçiliğin aldığını düşünmek de mümkündür. En azından bu tür sosyo-ekonomik meselelerin, devlet tarafından aktif bir biçimde halledilmesi gerektiği düşüncesi, CHP'nin seçmenlere yönelik olarak geliştirdiği söyleminde yer almaya başladıkça, sosyal konuların CHP'nin iktidar yıllarının aksine sadece halkçılık ilkesini ilgilendiren bir alan olmaktan çıktığı görülmektedir. Bütün bunlara rağmen 1954 Seçimleri öncesinde CHP ileri gelenleri nezdinde, sosyo-ekonomik meselelerin hâlâ seçim sistemi ve idarenin partizanca tutumu gibi siyasal meselelere kıyasla ikincil planda kalmaya devam ettiğini belirtmek gerekir.

Seçimlerde istenen başarının elde edilememesinin ardından 26 Temmuz 1954'te toplanan 11. Kurultaya sunulan Genel İdare Kurulu Raporu bu durumun seçim sonrasında da değişmediğini, siyasi konuların CHP'nin gündemindeki öncelikli konumunu koruduğunu göstermektedir. Bu bağlamda DP iktidarının ekonomi politikalarına yöneltilen eleştiriler de hemen hemen aynı argümanlara dayanmaktadır. Raporda DP iktidarının iktisat alanındaki birbiri üstüne hatalarının içerde ve dışarda endişe ile takip edildiği ifade edilmektedir. Bu çerçevede DP, İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki iyiye doğru gelişmelerden, CHP döneminde sağlanan dış yardımlardan ve başlayan verimli çalışmaların yarattığı uygun ortamdan

[876] A. g. e., s. 19.

yararlanma kabiliyeti gösterememekle, ülkeyi dış alacaklılara karşı taahhütlerini yerine getiremez bir hâle sokmakla itham edilmektedir. Raporda ayrıca hazinedeki altın ve döviz miktarının bilinemediği ve Türk Lirasının durmadan değer kaybettiği vurgulanmaktadır. Bunun sonucunda zorunlu eşya ve maddelerin bile piyasadan çekildiği belirtilmektedir.[877]

Aynı kurultayda parti programı tadil edilmiş olmakla birlikte devletçilik ilkesiyle ilişkilendirilebilecek maddeler kayda değer bir değişikliğe uğramamıştır. Yalnızca programda devlete ayrılmış alanlar dışında, özel sektörün başarılı olamadığı veya hiç girişmediği işlerden hangilerinin bizzat devlet tarafından üstleneceğini belirlemekle görevli iktisat şurasında yer alacaklar arasında esnaf ve işçi birlikleri üyeleri de sayılmıştır[878]. Böylelikle bir bakıma devletin ekonomik faaliyetlerinin belirlenmesi sürecine tüccarlar, sanayiciler, akademisyenler ve ilgili uzmanların yanı sıra kısmen de olsa bu kesimlerin temsilcilerinin de dâhil edilmesi öngörülmüştür.

DP iktidarının ilk üç dört yıllık döneminde ekonomik hayatta yaşanan gözle görülür iyileşme, 1954 seçimlerinde DP'nin 1950'e kıyasla daha da başarılı bir sonuç elde etmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bununla beraber 1954 yılından itibaren ekonomik durum yavaş yavaş kötüleşmeye başlamıştır. Bununla ilgili olarak Boratav, dönemin Türkiye'si gibi azgelişmiş bir yapı içinde devreye sokulmuş olan dışa dönük liberal politikaların kısa sürede dış tıkanmalara yol açtığını ve ülkenin giderek ağırlaşan ödemeler dengesi sorunlarına sürüklendiğini dile getirmektedir. Bu durum DP iktidarını korumacı ve müdahaleci politikalara yöneltmiştir. Aslında dış ticaret rejimindeki serbesti 1953 Eylülünde yayınlanan Bakanlar Kurulu kararnameleri ile sona erdirilmiştir. 1954 Temmuzundaki bir başka kararname ile yeni kontrol ve sınırlamalar getirilmiş ve böylece dış ticarete ilişkin liberal ve dışa dönük politikalar tamamen son bulmuştur.[879]

Dış açıkların giderek büyüdüğü 1954-1958 yılları arasında, ülkeye gelen IMF heyetleri tarafından Menderes hükümetine devalüasyon, deflasyonist önlemler ve dış ticaretin serbestleştirilmesine dayalı bir istikrar programı uygulanması telkin edilmiştir. IMF'nin baskılarına karşın hükümet, İkinci Dünya Savaşı'nda yapılmış olan Milli Koruma Kanunu'nu yeniden yürürlüğe koyarak enflasyona ve zorunlu malların arzında yaşanan tıkanmalara karşı

[877] **C.H.P. Genel İdare Kurulu'nun XI. Kurultaya Sunduğu Rapor, 26.7.1954**, s. 18-19.
[878] **C.H.P.'nin El Kitabı**, s. 20.
[879] Boratav, "DP Döneminde Ekonomi", s. 36; Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi, 1908-2002**, s. 110.

polisiye önlemlerle mücadele etmeyi tercih etmiştir. Boratav'a göre söz konusu tercih, "bir yandan temel tüketim mallarında ithal ikameci yatırımlar, öte yandan köylüye dönük popülist politikalar ile desteklenen genişleyici ve enflasyonist politikalarla birlikte yürütül"müştür. Bu nedenle dış kaynaklı istikrar reçeteleri ile temelden çelişmiştir.[880]

1950'lerin sonuna gelindiğinde DP'nin benimsediği enflasyonist büyüme politikasının maliyeti ortaya çıkmaya başlamıştır. Keyder'e göre bu dönemde artık söz konusu politikadan en fazla fayda sağlayan "büyük sanayi burjuvazisi bile, gelişigüzel himaye ve kredi politikalarından memnun değildi[r]." Bunun yanı sıra hem ABD hem de Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı (OEEC), her yıl yapılan ekonomik yardım taleplerinden rahatsızlık duymaktadır. 1958 yılı itibariyle ekonomik durum, dış ekonomik çevrelerin istediği yönde bir müdahale yapılmasını zorunlu kılmıştır. DP iktidarı, yardımların davam etmesi karşılığında Keyder'in ifadesiyle "1970'lerin IMF paketlerinin öncüsü sayılabilecek" bir istikrar programını kabul etmek durumunda kalmıştır. 1958 Ağustosunda Türk Lirası devalüe edilmiş, bunun ardından KİT mallarına zam yapılmış ve bütçede tasarrufa gidilmiştir. Bu sayede dış borç ödemeleri ertelenmiş ve yeni dış kredi elde edilebilmiştir.[881]

Keyder'e göre uluslararası kuruluşların kalkınmakta olan ülkelerden daha fazla planlama yapmasını istemesi pek görülmemesine rağmen, Dünya Bankası ve Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı uzmanları kamu harcamalarının bir ölçüde de rasyonel yapılabilmesini sağlamak için Menderes hükümetini ayrıca bir planlama komisyonu kurmaya zorlamıştır[882].

Bütün bunlar yaşanırken CHP'nin DP iktidarının ekonomi politikalarına getirdiği eleştirilerinin temelini, daha önce de olduğu gibi, plansız ve programsız hareket edildiği savı oluşturmuştur. Bu nedenle de dönem dönem iki parti arasındaki ilişkiler oldukça gerilmiştir. Örneğin ekonomik sıkıntıları gidermek için bir yandan müdahaleci ve korumacı önlemler almaya başlayan, diğer yandan ABD'den yeniden borç alabilmek için görüşmeler yürütmekte olan Menderes hükümeti, 3 Temmuz 1955'te bir tebliğ yayınlayarak CHP muhalefetini ülkenin içinde olduğu ekonomik durumu kendi siyasi çıkarları için kullanmakla suçlamıştır.

[880] Boratav, "DP Döneminde Ekonomi", s. 36; Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi, 1908-2002**, s. 110.
[881] Keyder, s. 187; Boratav, "DP Döneminde Ekonomi", s. 36-37.
[882] Keyder, s. 187. Keyder eserinde küçük bir hata yaparak, DP iktidarı döneminde uluslararası ekonomik çevrelerin Türkiye'ye yönelik tutumundan söz ederken, sıklıkla OECD ifadesini kullanmaktadır. Oysa daha önce dile getirildiği gibi bu dönemde OECD henüz kurulmamıştır. Esasen onun öncülü Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı (OEEC) faaliyet yürütmektedir.

Tebliğde hükümet ile ABD arasındaki borç müzakerelerinin ilk etapta olumlu sonuçlanmayacağını haber alan muhalefetin bunu fırsat bilerek iktidara karşı hücuma geçtiği dile getirilmektedir. Bunun yanı sıra muhalefetin, ABD'ye borç vermemesi ve hiçbir yardımda bulunmaması yönünde telkinde bulunduğu iddia edilmektedir. Bunun ötesinde muhalafet, ülke içinde ve dışında "tamamıyla suni bir istikrarsızlık manzarası ve hatta kabilse anarşik bir hâl yaratmak ve böylece meşum bir ümitsizlik havası içinde iktidarı çürüterek bundan (…) kendi hesaplarına menfaatler teminine çalışmak" ile itham edilmektedir.[883]

Hemen bir gün sonra 4 Temmuzda İnönü, gazetecilere demeç vererek bu eleştirileri cevaplamıştır. İktisadi alanda yaşanan güçlüklerin ve düzensizliklerin vebalinin hükümet tarafından muhalefete yıkılmak istendiğini dile getiren İnönü, yaşanan sorunların esasen kalkınma için zamanında gerekli adımların atılmamış olmasından kaynaklandığını belirtmiştir. ABD ile yapılan borç görüşmelerinde olumlu sonuç alınamamasının sorumluluğunu muhalefete atfedilmesinin hiçbir dayanağı olmadığını vurgulayan İnönü, yıllardır muhalefetin ödemeler dengesi ve Türk Lirasının istikrarı üzerinde durduğunu ve bunların sağlanabilmesi için derli toplu plan ve program yapılması ihtiyacından bahsettiğini, ancak hükümetin bu eleştiri ve ikazlara iltifat etmediğini ileri sürmüştür.[884]

Beş ay kadar sonra 4. Menderes Hükümeti'nin programının görüşmeleri sırasında 16 Aralık 1955'te yaptığı konuşmada İnönü, iktidara yönelik bu konudaki eleştirilerini bu sefer çok daha sert bir üslup benimseyerek sürdürmüştür. İnönü ihtiyaçların eldeki sınırlı araçlar ve imkânlar içinde sıraya konduğu verimli bir planın, kalkınma faaliyetinin esasını teşkil etmemesi nedeniyle cemiyet hayatının hadsiz hesapsız ıstıraplara ve sıkıntılara maruz kaldığını öne sürmektedir. Hâlbuki İnönü'ye göre 1947'den itibaren iktisadi kalkınma için o zamana kadar görülmemiş bir kolaylık olarak önemli oranda dış yardım alınmaktadır. Menderes hükümetinin plansız ve israflı ekonomi politikası, hem ülke kaynaklarını hem de dış yardım imkânlarını son derece zayıflatmıştır. Hayat pahalılığının giderek arttığını, dış ticaret ve dış ödemeler dengesi bakımından hükümetin duruma hâkim olmaktan çok uzak olduğunu belirten İnönü, "Menderes'in kimse tarafından tedavi çaresi bulunamamış olan enflasyon hevesi[nin]" maliyeyi ve Türk Lirasını vahim bir biçimde tahrip ettiğini ileri

[883] **Milliyet**, "İktidar, muhalefete isnatlarda bulundu", 4 Temmuz 1955, s. 1, 7.
[884] İnönü, **Muhalefetde İsmet İnönü: (1950-1956) Konuşmaları, Demeçleri, Mesajları, Sohbetleri ve Yazılarıyla**, s. 330.

sürmektedir. Buradan hareketle İnönü, eleştirilerinin dozunu daha da arttırarak, Menderes hükümetinin uzmanların iktisat alanında sadece fikirlerini yazmalarına bile tahammül edemediğini, milletin mali ve iktisadi güçlüklerin cenderesinden kurtulmasının ilk şartının Menderes'in başbakanlıktan çekilmesi olduğunu dile getirmektedir.[885]

CHP'nin bu minvaldeki eleştirileri sonraki yıllarda da devam etmiştir. Bu bağlamda örneğin 1957 Seçimlerinden bir buçuk ay kadar önce, 9 Eylül 1957'de toplanan CHP'nin 13. Kurultayı'na sunulan parti meclisi raporunda da ülkenin geçen yedi yıl içinde çok uygun iç ve dış şartlara ve tarihinde hiç görülmemiş oranda dış yardımlara sahip olduğu dile getirilmektedir. Bu çerçevede CHP'nin iktidarı devrederken yarım milyar lirayı aşan altın ve döviz stoku bıraktığı, bunun yanı sıra o tarihten itibaren ABD ve uluslararası kuruluşlardan alınan iktisadi yardımların, resmi kurla 4 milyara liraya yakın olduğu, serbest piyasa rayiçleriyle de 12 milyar lirayı aştığı, yine bu dönemde ABD'nin milyarlarca liralık askeri yardım yaptığı aktarılmaktadır. Bu dönemin ilk üç yılında iklim şartlarının da çok elverişli geçtiği, ayrıca Kore Savaşı'nın iki buçuk yıl kadar dış ticaret açısından büyük oranda Türkiye lehine bir durum ortaya çıkardığı belirtilmektedir. Ayrıca başta Batı Almanya olmak üzere savaşın yaralarını sarmaya çalışan Batı Avrupa'nın, Türkiye'nin iktisadi kalkınması için ihtiyaç duyulan malzeme ve tesisatı kolaylıkla verme durumuna gelmeleri de aynı döneme rastlamıştır.[886]

Raporda DP hükümetleri tarafından yürütülen iktisadi ve mali politika, daha o tarihte CHP tarafından da işaret edilen birçok kusur taşımasına rağmen, bütün bu müspet ve müstesna faktörlerin sonucu olarak DP iktidarının ilk üç yılında ülkenin iktisadi gelişme temposunun hızlandığı ifade edilmektedir[887].

Raporun devamında DP iktidarının bu uygun ancak bir kısmı geçici şartların yarattığı iyimserlik ve yersiz gururla, belli bir plan ve programa dayanmadan, günlük siyasi düşüncelerle ve büyük işler başarma hevesiyle ülkenin iktisadi ve mali gücünü alabildiğine zorladığı dile getirilmektedir. Muhalefet partilerinin, bilim adamlarının, taraflı tarafsız uzmanların "ve hatta dost yabancıların" uyarılarına rağmen, DP'nin inatla uygulamaya devam ettiği hatalı ve israflı iktisadi ve mali politikanın özellikle son dört yıldır giderek şiddetlenen

[885] **TBMM ZC**, Dönem: X, Cilt: 8, 16 Aralık 1955, s. 265-266.
[886] **C.H.P. XIII. Kurultayına Sunulan Parti Meclisi Raporu**, s. 18-19.
[887] A. g. e., s. 19.

bir iktisadi düzensizlik, darlık ve mahrumiyet yarattığı ve bir enflasyon sorunu ortaya çıkardığı belirtilmektedir.[888]

Söz konusu iktisadi sorunlar karşısında, DP iktidarının bazen takip edilen politikanın değiştirileceğini vaat ederek zaman kazanmaya çalıştığı, bazen yaşanan sıkıntıların yegâne sorumlusu tüccar ve esnafmış gibi savaş döneminin zaruretleriyle çıkarılmış Milli Korunma Kanunu'nda yapılan değişikliklerle iç piyasada korku yarattığı, sonunda da iktisadi buhranın sorumluluğunu muhalefete ve basına yükleyerek Anayasada teminat altında bulunan hak ve hürriyetleri sınırlama yoluna gittiği ileri sürülmektedir. İktidarın bütün bu tedbirlerine rağmen resmi istatistiklere göre milli gelirin 1953'ten itibaren azaldığı, bütçe açıklarının her geçen yıl arttığı ve Türk Lirasının değerinin de 1950'e nazaran yarı yarıya düştüğü vurgulanmaktadır. Buradan hareketle iktisadi durumun giderek daha da ağırlaşacağı ve gerçekleri görmeyen veya görmek istemeyen DP iktidarının iktisadi sorunlara çare bulmasına imkân olmadığı iddia edilmektedir.[889]

Bütün bu eleştiriler, 1957 Seçimleri öncesinde açıklanan seçim beyannamesinde de aynen yer almıştır. Bunun yanı sıra beyannamede CHP olarak ülkenin bütün doğal kaynaklarını harekete geçirecek, iş alanlarını genişletecek, üretimi arttıracak, vatandaşlara daha üstün bir refah seviyesi sağlayacak "süratli, devamlı ve hakiki bir iktisadi kalkınmanın", her şeyden önce ihtiyaçlarla imkânlar arasında "dinamik ve ahenkli" bir denge kuran ve iktisadi hayatı bir bütün olarak göz önünde bulunduran "plan ve program fikriyle mümkün olacağına" inanıldığı dile getirilmektedir. Böyle bir iktisadi kalkınmanın ve bütün vatandaşların daha üstün bir refah seviyesine ulaşmasının, DP iktidarının yaptığı gibi, "mahdut ve imtiyazlı bir zümreyi alabildiğine zenginleştiren, buna mukabil geniş vatandaş kitlesini her gün biraz daha fakirleştiren" enflasyonist araçlarla değil, sağlam ve istikrarlı bir para, siyasi amaçlardan uzak ve sadece üretime dayalı bir kredi, ülkenin gerçek ihtiyaçlarını dikkate alan hesaplı bir dış ticaret, sağlıklı bir bütçe politikası ve mali taahhütlere sadakat ile mümkün olacağı ifade edilmektedir.[890]

CHP'nin iktisadi kalkınmada elde edilen sonuçlardan vatandaşların "adaletli ölçüler içinde faydalanmasını esas" tuttuğu dile getirilmektedir. Bu bağlamda partinin iktisadi

[888] A. g. e., s. 20.
[889] A. g. e., s. 21-23.
[890] **Milliyet**, "1957 C.H.P. Seçim Beyannamesi", 12 Ekim 1957, s. 3.

politikasının hedefinin, "geniş kütleler darlık içinde yaşarken 'her mahallede birkaç milyoner yetiştirmek' değil, her mahallede, her köyde bütün vatandaşların iktisadi gelişme nimetlerinden derece derece faydalanmasını sağlamak" olduğu belirtilmektedir. Bu anlayışın aynı zamanda partinin iktisadi ve mali politikasının sosyal cephesini teşkil ettiği vurgulanmaktadır.[891] Böylelikle ilk defa CHP söyleminde yer etmiş olan kalkınmacılık ile sosyal adalet düşüncesi arasında somut ve doğrudan bir ilişki kurulmaktadır. Aslında 1950 Seçim Beyannamesinden beri devletçiliğin sosyal bir boyutu olduğundan söz edilmektedir. Ancak bu daha çok devletin çalışan kesim lehine birtakım sosyal haklar tanımak gibi adımlar atmasına ilişkindir. Oysa artık iktisadi kalkınmanın yaratacağı zenginleşmenin görece adaletli bir biçimde dağıtılması gerektiğinin altı çizilmektedir.

Bunun ötesinde 1947 Programının kabul edilmesinin ardından CHP'nin ekonomik konularda aşağı yukarı DP ile aynı konumda bulunduğu düşünüldüğünde, söz konusu yeni öğenin CHP açısından önemli bir ayrım noktası yaratılması anlamına geldiğini ileri sürmek mümkündür. Bununla beraber ekonomik gelişmenin getirilerinin topluma görece adil bir biçimde dağıtılması vurgusunun, sonraki yıllarda DP iktidarına yönelik CHP muhalefetinin odağına yerleşmediğini de belirtmek gerekir. Ancak bu öğe, 1960'ların ortasından itibaren yavaş yavaş DP ardılı partilerin siyasi yelpazede kesin bir biçimde merkez sağa, CHP'nin ise merkez sola yerleşmesinde belirleyici bir rol oynamışa benzemektedir. Her iki gelenek de ekonomik alanda kalkınmacı bir söyleme sahiptir. Bununla birlikte kendilerini DP'nin devamı olarak konumlandıran merkez sağ partiler, ekonomik gelişmenin çeşitli toplumsal kesimler için yarattığı veya yaratacağı fırsatları vurgulama eğilimdeyken, CHP ile onun çizgisindeki partiler kalkınmanın dengeli bir biçimde yürütülmesi gerekliliğine dikkat çekmişlerdir. Ekonomik gelişmişlik konusunda, merkez sağ partiler zenginleşme boyutunu ön plana çıkarırken, CHP ise özellikle 1970'lerde sosyal adaletin sağlanmasından yana bir tutum takınmaya yönelmiştir.

Bununla beraber belirtmek gerekir ki, 1957 Seçim Beyannamesinde de öncekilerde olduğu gibi siyasi, idari ve hukuki meselelere ilişkin değerlendirmeler ve vaatler ön plandadır. Bu anlamda beyannamede DP'nin antidemokratik tutumu sert bir dille eleştirilmektedir. Hatta CHP'nin iktidara gelmesi halinde ilk hedefinin ülkeyi medeni dünya tarafından kabul edilmiş

[891] A. g. e., s. 3.

insan haklarına bağlı, istikrarlı bir hukuk düzenine kavuşturmak olduğu ifade edilmekte, kısa sürede DP döneminde getirilen sınırlamaların kaldırılıp, nispi seçim sistemine geçilerek en geç Mayıs 1958'de seçime gidileceği vaat edilmektedir.[892] Yine de sosyo-ekonomik meselelere verilen önemin önceye nazaran arttığını teslim etmek gerekir. Artık bu konular, en az siyasi, idari ve hukuki olanlar kadar, hatta onlardan daha geniş bir biçimde CHP'nin seçim beyannamesinde yer bulmaktadır.

Daha önce dile getirildiği gibi, 1958 yılı başlarında CHP Genel Merkezi'nde Araştırma Bürosu kurulmuştur. Büronun çalışma konuları, ekonomik kalkınmaya ilişkin alınacak tedbirlerden seçimlere, işçi sorunlarından dış politikaya kadar geniş tutulmuştur. Başkanlığını Turhan Feyzioğlu'nun yaptığı bu birimde çoğu *Forum* dergisi çevresinden gelen Doğan Avcıoğlu, Turan Güneş, Coşkun Kırca, Osman Okyar ve Bülent Ecevit gibi sonraki yıllarda ülke siyasetinde önemli roller oynayan isimler yer almıştır.[893]

Bu konuyla ilgili önemli bilgi ve değerlendirmeler içeren makalesinde Yunus Emre, sosyo-ekonomik sorunlar karşısında Araştırma Bürosu'nun çözüm yolu olarak planlı kalkınmayı önerdiğini belirtmektedir. Emre'ye göre "Araştırma Bürosu sayesinde CHP ekonomik ve toplumsal sorunları gündeminin başına yerleştirmişti[r]". Bu bağlamda *Forum* dergisi çevresinde yer alan aydınlar ve Hürriyet Partisi'nden CHP'ye katılan politikacılar CHP'nin planlı kalkınma yaklaşımının oluşumda büyük rol oynamış olsa da CHP'nin planlı kalkınma söylemini ekonomi politikalarının merkezine oturtması, Araştırma Bürosu'nun çalışmalarının sonucunda gerçekleşmiştir.[894]

Daha önce incelenmiş olan CHP belgeleri düşünüldüğünde, Emre'nin bu yorumuna katılmak mümkün değildir. Esasen ülkenin ekonomik gelişmesi için planlamaya önem verilmesi gerektiği, CHP'nin neredeyse çok partili hayata geçilmesinden itibaren vurguladığı konulardan biri olmuştur. Örneğin 1947 Programında devlet tarafından özel teşebbüsün tam bir güvenlik içinde çalışabilmesi için ülkede "hangi işlerin nerelerde, ne kadar zamanda ve ölçülerde yapılmasının milli ihtiyaçlar bakımından zaruri ve uygun olduğunu[n]" belirlendiği plan ve programların ilan edilmesinden söz edilmektedir[895]. Söz konusu planlama yanlısı

[892] A. g. e., s. 3.
[893] Emre, s. 60-61.
[894] A. g. e., s. 84.
[895] **C.H.P. Programı Partinin VII. Kurultayınca Onanmıştır**, s. 46.

tutum, bu bakımdan beş yıllık kalkınma planlarının hazırlandığı 1930'ların ekonomi politikalarının devamı niteliğindedir.

Muhalefete geçilmesinin ardından 1950'ler süresince CHP'nin ekonomi alanında DP'ye yönelik en temel eleştirisi de iktidarın plandan yoksun kalkınma hamlelerinin ülkenin ekonomik gelişmesini sekteye uğrattığı yönündedir. Bu çerçevede örneğin CHP'nin 22 Haziran 1953'te toplanan 10. Kurultayına sunulan Genel İdare Kurulu raporunda ekonomi alanında plansız ve dağınık faaliyetlerin milli kalkınmayı olumsuz etkilediği ifade edilmektedir. Büyük dış borç açıkları nedeniyle dış ticaret tıkanmasından, bir yandan fiyatlar devamlı olarak artarken, diğer yandan Türk Lirasının yabancı dövizler karşısındaki fiili değeri resmi kurların çok altına düşmesinden yakınılmaktadır. Buna karşı bazen aşırı liberal, bazen de düzenleyici ve müdahaleci kararlar almakta olan hükümetin henüz ciddi tedbirleri devreye sokamadığı öne sürülmektedir.[896] Dolayısıyla daha *Forum*'un yayın hayatına başlamasından (1 Nisan 1954), Hürriyet Partisi'nin kurulmasından (20 Aralık 1955) ve 1957 Seçimlerinde istediği başarıyı elde edememesi üzerine CHP'ye katılmasından (24 Kasım 1958) ve Araştırma Bürosu'nun açılmasından önce, planlı kalkınma söylemi CHP'nin ekonomi politikalarının merkezindedir. Hatta bu, özelleştirme meselesi bir kenara bırakılırsa, CHP'nin 1950'ler boyunca istikrarlı bir biçimde ekonomi alanında kendisini DP'den ayrıştırmaya çalıştığı neredeyse yegâne konudur.

Yine de devletçilik ilkesi ve genel itibariyle ekonomik meseleler ile ilgili olarak, CHP ileri gelenleri ile *Forum* dergisi çevresinin görüşleri arasında dikkate değer bir örtüşmenin olduğunu belirtmek gerekir. Siyasi özgürlükler konusunda liberal bir yaklaşıma sahip *Forum* yazarları, iktisadi alanda ise saf bir liberalizme karşı çıkmış, devlet kontrolünden ve merkezi planlamadan yana bir tutum benimsemiştir. Bu dönemdeki uluslararası siyasi ve ekonomik konjonktür ile bağlantılı olarak *Forum*'da refah devleti ideal bir model olarak sunulmuş ve ülke için bir hedef olarak gösterilmiştir.[897]

Büyük çoğunluğu Anglosakson geleneğinden gelen *Forum* yazarları, ekonomik hayatın devlet tarafından yönlendirilmesini savunan John Maynard Keynes'in görüşlerinden etkilenmiştir. *Forum*'un ilk yıllarında iktisadi meseleler üzerinde en fazla yazı kaleme alan

[896] **C.H.P. 10.cu Kurultayına Genel İdare Kurulu Tarafından Sunulan Rapor, 22 Haziran 1953**, s. 16.
[897] Hamit Emrah Beriş, "Kemalist-Liberal Sentez Çabası: Forum Dergisi", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm**, cilt 7, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 537.

Aydın Yalçın ve Osman Okyar başta olmak üzere derginin tüm yazarları, tıpkı Keynes'in öngördüğü gibi, planlı ekonomiyi ve devletin ekonomik yapı üzerinde belirleyici olmasını savunmuştur. Bu anlamda dergide hızlı bir iktisadi büyüme için devletin makroekonomik politikalar üzerinde önemli bir rol oynaması gerektiği dile getirilmiş, bununla birlikte özel teşebbüsün öneminin de altı çizilerek, devlet ile özel sektörün bir arada bulunacağı bir sistem önerilmiştir. Hem Yalçın hem de Okyar sıklıkla yazılarında İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batılı kapitalist ülkelerde ortaya çıkan genel eğilimle de uyumlu bir biçimde, planlı bir ekonomik sistemin getirilerini vurgulamıştır. Bu çerçevede tek parti döneminin devletçi politikaları da olumlu bir gözle değerlendirilmiştir. Devletçilik ilkesinin, ekonominin planlı bir model çerçevesinde düzenlenmesi için ideal bir ortam hazırladığına inanılmıştır.[898]

Forum yazarlarına göre iktisadi alanda en tutarlı ve etkin model Keynes'e aittir. Bu çerçevede örneğin gelişmiş ülkelerde iktisadi sistemlerin iki ana gruba ayrılabileceğini öne süren Okyar'a göre bir uçta üretimin daha ziyade özel teşebbüsün elinde olduğu ve devlet müdahalesinden çekinilen liberal iktisat düzenler, diğer uçtaysa üretimin kısmen veya tamamen devlete bırakıldığı, iktisadi hayatın bir merkezden, otoriter bir biçimde ve uzun vadeli bir plana göre idare edildiği otoriter ve totaliter iktisadi rejimler bulunmaktadır. Okyar, otoriter ve totaliter sistemlere ve özellikle böyle nitelendirdiği Sovyet modeline karşı çıktığı gibi 19. yüzyıl anlayışına uygun bir liberal sistemin de Türkiye'ye uygun olmadığını düşünmektedir. Buradan hareketle *Forum* dergisi tarafından bu iki yaklaşımın da belirli özelliklerini barındıran bir yaklaşım benimsenmektedir. Özel teşebbüse yer verilen, ancak iktisadi kalkınmanın itici gücünün kamu sektörü olduğu ve devletin geniş ölçüde planlı müdahalesiyle ülke kalkınmasında belirleyici rol oynadığı bir iktisadi politika önerilmektedir. *Forum*'da Batılı örneklerinden esinlenen bu yaklaşım, "liberal-sosyalist hâl tarzı" olarak tanımlanmaktadır.[899]

Siyaseten tarafsız olma iddiası taşısa da *Forum* ilk yıllarında CHP'ye kıyasla DP'ye daha sempatiyle yaklaşmıştır. Bununla birlikte derginin yayınlanmaya başlamasından kısa bir süre sonra yapılan 1954 seçimlerinde halk desteğini daha da arttıran DP iktidarının zamanla antidemokratik adımlar atması ve bu çerçevede örneğin 6435 sayılı Kanunla üniversite öğretim üyelerinin bakanlık emrine alınabilmesinin getirilmesi gibi uygulamalar, dergi

[898] A. g. e., s. 537-539.
[899] A. g. e., s. 538.

yazarlarının tepkisine yol açmıştır. Bu nedenle iktidar ile derginin ilişkileri giderek gerginleşmiştir.[900]

Aynı dönemde benzer nedenlerle DP'den kopan milletvekilleri tarafından Hürriyet Partisi kurulmuştur. Bu yeni partinin yöneticileri Forumcular ile işbirliğine yönelmiştir. Bunun sonucunda Aydın Yalçın, Şerif Mardin, Münci Kapani, Muammer Aksoy, Coşkun Kırca, Turan Güneş ve Cemal Aygen gibi Forumcu birçok aydın, 1957 Seçimleri öncesinde HP saflarında aktif siyasete atılmıştır. Buna karşın dergi yazarlarından Turhan Feyzioğlu ile Osman Okyar ise CHP'yi tercih etmiştir. HP'nin seçimlerde başarılı olamaması dergide bir tür çözülmeye yol açmış, başta Aydın Yalçın olmak üzere kimi isimler ayrılırken, derginin siyasal çizgisi CHP'ye kaymıştır. Zaten HP de Kasım 1958'de kendini feshederek CHP'ye katılmıştır.[901]

Böylece CHP Araştırma Bürosu kanalıyla, tek parti dönemi politikalarına sempatiyle bakan, planlı ekonomi yanlısı, Forum çevresinde yer alan birçok aydının yolları, sosyo-ekonomik konulara verdiği önem uluslararası konjonktürün de etkisiyle giderek artmakta olan İnönü ve CHP yönetimi ile kesişmiştir.

Bütün bunlara rağmen CHP açısından, 1950'ler boyunca tedrici bir biçimde sosyo-ekonomik konuların söylemdeki ağırlığı artmış olmakla beraber ilgili dönemin sonunda bile hâlâ siyasi meselelerin daha yakıcı ve acil mahiyette görüldüğünü bir kez daha vurgulamak gerekmektedir. Bu bağlamda örneğin 1961 Anayasası'nı da önemli oranda etkileyen İlk Hedefler Beyannamesi'nde sosyal veya ekonomik nitelikle herhangi bir meseleye değinilmemiş olması dikkat çekicidir. 27 Mayıs'a gidilen süreçte CHP yönetimi, yaşanmakta olduğunu düşündüğü rejim buhranına odaklanmıştır.

3. 7. Kamusal Haklar

3. 7. 1. Temel Hak ve Özgürlükler

Kamusal haklar meselesi, CHP'nin iktidarı yitirmesinin ardından üzerinde durduğu konuların belki de en başında gelmiştir. Bir bakıma DP iktidarına karşı CHP muhalefetinin

[900] A. g. e., s. 531-532.
[901] A. g. e., s. 532-533.

odaklandığı en önemli noktalardan biri, temel hak ve özgürlükler konusunda yaşanan sıkıntılar olmuştur. Bu meseleye dair DP iktidarına yönelik eleştirilerin yansıdığı ilk parti belgesi, 26 Kasım 1951'de toplanan CHP'nin 9. Kurultayı'nın kabul ettiği beyannamedir.

Kurultay Beyannamesi'nde demokratik rejimin gelişmesi ve yerleşmesi açısından ülkede endişe yaratan başlıca meseleleri halka duyurmanın bir görev olduğu belirtilmektedir. Demokraside vatandaşların tam bir eşitlik içinde, kanunların ve bu kanunların hukuk esaslarına ve anayasa prensiplerine aykırı olmaması şartının güvencesi altında olduğu dile getirilerek, DP'nin iktidara gelmesinden itibaren geçen bir buçuk yıllık sürede vatandaşları bu iki esastan mahrum bırakan olayların yaşandığı ve kanunların çıkarıldığı ileri sürülmektedir. Buradan hareketle CHP 9. Kurultayı'nın en kısa sürede anayasaya aykırı kanunların uygulanmasını önleyecek bir yüksek mahkemenin kurulmasını zorunlu saydığı ifade edilmektedir.[902]

Ayrıca serbest meclis denetiminin, basının eleştiri özgürlüğü ile beraber olabileceği öne sürülerek, basının fikir ve eleştiri özgürlüklerini kısıtlayan hükümlerin kaldırılması ve basının fikir özgürlüğüne yönelik her tülü mali ve iktisadi baskılara son verilmesi talep edilmektedir. Son olarak CHP'nin anayasanın ve kanunların vatandaşlara tanıdığı hak ve özgürlükleri son imkânlarına kadar kullanarak, beyannamede dile getirilen amaçları gerçekleştirmek için çalışacağı ve iktidarın bunu engellemeye yönelik girişimlerine karşı kanunların yasaklamadığı her türlü tedbire başvuracağı ilan edilmektedir.[903]

9. Kurultayın 26 Kasım 1951 günkü ilk oturumda, verilen bir önerge üzerine parti tüzüğünde öngörülen komisyonların alanlarına girmeyen, mevcut belli başlı ülke meselelerini görüşmekle görevli ayrı bir komisyon kurulmuştur. "Ana Davalar ve Memleket Meseleleri" adlı bu komisyonun başkanlığına Fuat Sirmen, raportörlüğüne ve sözcülüğüne Hıfzı Oğuz Bekata, sekreterliğine de Makbule Dıblan seçilmiştir. Komisyon, kuruluş önergesini ve Kurultay'da yapılan konuşmaları da dikkate alarak bir rapor hazırlamıştır.[904] Söz konusu rapor, Kurultay Beyannamesi ile birlikte yayınlanmıştır.

---

[902] **C.H.P. Dokuzuncu Kurultay Beyannamesi ve Rapor**, s. 3.
[903] A. g. e., s. 3-4.
[904] A. g. e., s. 5-6. Söz konusu komisyonun ismiyle ilgili olarak ilginç bir noktaya değinmek gerekir. 7 Ocak 1947'de toplanan ve dört gün dört gece süren DP'nin ilk kongresinde kurulan komisyonlardan birinin de adı "Ana Davalar Komisyonu"dur. Hazırlayacağı raporla partinin genel politikasını belirleyecek bu komisyonda

Raporda öncelikle, bir hukuk devletinde meşru seçimler sonucunda iktidar kime geçerse geçsin, vatandaşların haklarının ve siyasi özgürlüklerinin, kanunlarla anayasanın güvencesi altında olduğu dile getirilmektedir. Bununla beraber bu güvencenin gevşetilmekte ve anayasaya aykırı kanunların çıkarılmakta olduğu, bu nedenle vatandaşların ıstırap çektiği ve bunun yanı sıra hukuk devleti olma vasfının da zedelendiği ileri sürülmektedir.[905]

Demokrasinin gelişmesinin ve serbest bir meclis denetiminin, ancak kamuoyunun temsilcisi olan basının serbestliği ve radyonun tarafsızlığı ile mümkün olabileceği dile getirilmektedir. Bu nedenle radyoyu bir parti organı haline getirmenin ve resmi ilanlar gibi yollarla basın üzerinde mali ve iktisadi baskı kurmanın yanlış olduğu vurgulanmaktadır. Komisyona göre radyonun tarafsızlığı sağlanmalı ve basın üzerindeki kanuni, mali ve iktisadi yollarla düşünce ve eleştiri özgürlüğünü daraltan her türlü müdahaleye son verilmelidir.[906]

---

parti yönetimini Bayar'ın da isteğiyle Adnan Menderes temsil etmiştir. Bununla ilgili olarak Bayar, komisyonda, 1946 seçimlerinde yapılan usulsüzlükler nedeniyle bir tür "ihtilal" havasının estiğini aktarmaktadır. Buna göre aralarında Kenan Öner, Samet Ağaoğlu, Mükerrem Sarol ve Osman Kapani'nin bulunduğu bir grup, DP'li milletvekillerinin TBMM'den çekilmelerini istemektedir. Bu fikir karşısında Refik Şevket İnce, Ekrem Hayri Üstündağ ve Hulusi Köymen'in sözcülüğünü yaptığı ve zaman zaman Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu ve Refik Koraltan tarafından da desteklenen bir itidal grubu da bulunmaktadır. Komisyon raporunun ilk iki günkü müzakerelerinde sertlik yanlıları üstün gelse de komisyon başkanı Menderes'in çabaları sonucunda üçüncü ve dördüncü günde daha ılımlı bir yaklaşıma kayılmıştır. Sonuçta Bayar'ın aktarımıyla, sine-i millete dönme fikrinin en önde bayraktarlığını yapan Kenan Öner haricinde hemen bütün komisyon üyelerinin oyları ile "Hürriyet Misakı" kaleme alınmıştır. Kongrenin dördüncü günü sabaha karşı okunan "Hürriyet Misakı"nda Anayasa'ya aykırı kanunların süratle değiştirilerek yerine demokratik kanunların kabul edilmesi istenmiştir. Bu konuda DP Meclis Grubu'nun vereceği takririn kabul edilmemesi halinde Meclis Grubunun TBMM'den çekilmesi yönünde karar alma yetkisi ise Genel Merkeze bırakılmıştır. Söz konusu metni ayakta dinleyen kongre üyeleri, yoğun alkışlarla destekledikleri bu kararı tek tek imzalamıştır. DP'nin İkinci Büyük Kongresi'nde de yine Adnan Menderes'in başkanlığındaki Ana Davalar Komisyonu tarafından hazırlanan ve daha sonra CHP'liler tarafından "Milli Husumet Andı" olarak adlandırılacak "Hürriyet Andı", oybirliği ile kabul edilmiştir. Bu belgede de 1946 seçimlerindeki usulsüzlükleri tekrarlamaya niyeti olanların, milletin husumeti ile karşılaşacağı vurgulanmıştır. Bkz. Bayar, **Başvekilim Adnan Menderes**, s. 95-99, 134-136. Bu anlamda 1951'de muhalefetteki CHP'lilerin partinin politikalarının belirlenmesinde etkili olabilecek böyle bir komisyon kurarken adını, DP'den ilham almış olmaları olasıdır.

[905] **C.H.P. Dokuzuncu Kurultay Beyannamesi ve Rapor**, s. 6

[906] A. g. e., s. 9. CHP'nin resmi ilanlar ve radyo ile ilgili şikayetlerinde ciddi bir haklılık payı olduğunu belirtmek gerekir. Bu konuyla ilgili olarak Korkmaz Alemdar, DP'nin iktidarının başından itibaren resmi ilanlar konusunda kendi yayın organlarını destekleyen bir tutum takındığını dile getirmektedir. Bu anlamda DP döneminde yapılan düzenlemelerin söz konusu tavrı yansıttığı kanısındadır. DP iktidarı, resmi ilanların yanı sıra ticari ilanları da hükümet denetimine almıştır. 23 Kasım 1957 tarihli bir kararname ile ticari ilanlar, Türk Basın Birliği Resmi İlanlar Limited Ortaklığı'nda toplanmış, bunların denetimi görevi de ilgili devlet bakanlığına bırakılmıştır. Ayrıca Alemdar, 1950-1959 yılları arasında gazetelere verilen resmi ilanlar ile reklamların tutarlarını vererek, iktidarın organı durumunda olan Zafer'in diğer gazetelere göre en çok resmi ilan ve reklam alan gazete olduğunu da ortaya koymaktadır. Alemdar'a göre bir yandan DP'nin gazetelere ilan ve reklam yoluyla yaptığı baskı yasalarda yapılan değişikliklerle giderek artırılırken, diğer yandan Basın Yayın Genel Müdürlüğü bünyesindeki radyo da hükümetin propaganda aracı haline getirilmiştir. CHP'nin siyasi partilerin de radyolardan yararlanabilmesi yönünde 1948'de aldığı karar, 1954 seçimleri sonrasında DP tarafından kaldırılmıştır. Söz

Son olarak Komisyon, vatanın emniyetinin ve milletin selametinin olduğu kadar demokrasinin, inkılâpların, hukuk devletinin, vatandaşların hak ve hürriyetlerinin de bekçiliğini yapma azmini milli şuuru ile diri tutan partinin, bu görevlerini yerine getirmesine imkân verilmemesi durumunda, kanunların yasaklamadığı her türlü tedbire başvurulmasını zorunlu görmektedir.[907]

Böylelikle vatanseverlikle, Batılı liberal demokratik değerler arasında bir tür bağıntı kurulmakta ve bütün bunların asli koruyucusu olma rolü de CHP'ye biçilmektedir. Raporda Kemalist inkılâplara ve kendi içinde her zaman bir tür evrensel geçerlilik iddiasını barındıran liberal demokrasiye gösterilen duyarlılığın, milli bir şuur ile diri tutulduğunun vurgulanmış olması dikkat çekicidir. CHP'nin daha önceki programlarında ve siyasi belgelerinde görüldüğü gibi, burada da enternasyonalist bir anlayışa ve bu anlamda doğal olarak her şeyden önce sosyalizan bir yoruma baştan imkân tanımamaya özen gösteren bir söylem söz konusudur.

Nitekim raporda, Kurultayın komünizm cereyanına karşı mücadele konusunda tam bir görüş birliğinde olduğu da dile getirilmektedir[908]. Buradan hareketle sonraki yıllarda da CHP'nin gerek programlarında gerekse Genel Merkezde hazırlanmış beyanname ve rapor gibi belli başlı siyasi belgelerinde, bir yandan (giderek daha yoğun bir şekilde) liberal demokratik prensipler savunulmuş, diğer yandan bunların "milli" bir boyut da taşıdığı vurgulanmıştır.

CHP'nin muhalefete geçmesinin ardından hazırladığı ilk program olan 1953 Programı'nın partinin amaçlarının sıralandığı 1. maddesinde de böyle bir anlayış söz konusudur. Buna göre parti, vatandaşların hak ve hürriyetlerinin korunmasını; "kadın ve erkek her Türkün, ileri ve refahlı bir hayat seviyesine ulaşmak için bütün kabiliyetlerini, hak ve vazifede eşit, halinden ve geleceğinden emin olarak, serbestçe kullanmasını"; halk egemenliği, hukuk devleti, sosyal adalet ve güvenlik esaslarına dayanan ve "milli değerlerden kuvvet alan" demokratik bir toplum düzeninin gerçekleşmesini hedeflemektedir. Aynı maddede partinin altı ilke olarak bilinen prensiplerinin söz konusu amaçlara ulaştıran yollar

konusu düzenlemeler ile gazetelere verilen resmi ilan ve reklam tutarları için bkz. Korkmaz Alemdar, "Demokrat Parti ve Basın", **Tarih ve Toplum**, cilt 9, sayı: 53, Mayıs 1988, s. 22-23.

[907] **C.H.P. Dokuzuncu Kurultay Beyannamesi ve Rapor**, s. 10.

[908] A. g. e., s. 9.

oldukları da belirtilmektedir.[909] Böylelikle altı ilkenin, hukuk devletinin var olmasına, sosyal adaletin sağlanmasına ve demokratik bir düzenin kurulmasına imkân tanıyan prensipler olduğu ileri sürülmektedir. Esasen söz konusu kavram ve değerler ile altı ilke arasında bu tür bir doğrudan ilişki kurulması, genel itibariyle CHP'nin muhalefet dönemine özgüdür.

Ayrıca 1953 Programı'nın "Adalet Meseleleri" başlıklı kısmında demokratik düzene aykırı bir biçimde vatandaş hürriyetini sınırlandıran hükümlerin değiştirilmesi gerektiği dile getirilmektedir. (madde 18) Bunun yanı sıra yargıçların bağımsızlığı için gerekli bütün tedbirler alınmalı (madde 15), siyasi suçların askeri mahkemelerde bakılmasına olanak veren hükümler kaldırılmalı ve doğal yargıç ilkesi uygulanmalı (madde 16), kamu mercilerinin işlemlerine karşı hukuk devleti ilkelerine aykırı bir şekilde yargı yolunu kapatan hükümler kaldırılmalıdır. (madde 17)[910]

Programda basının hükümeti tam bir serbestlik içinde eleştirebilmesi gerektiği savunularak, basın hürriyetinin kanuni, iktisadi veya başka yollarla kısıtlanmasına karşı çıkılmaktadır. Bunun yanında radyo ve resmi yayınların tarafsız olması ve bunlardan bütün partilerin eşit şartlarla yararlanması talep edilmektedir. (madde 10)[911] Böylece basın özgürlüğü de bir CHP programında ilk kez dile getirilmiş olmaktadır. Sonraki dönemde bu konu, CHP'nin DP iktidarına yönelik temel eleştiri noktalarından biri haline gelmiştir.

DP döneminde basın özgürlüğünün durumu ile ilgili olarak, 27 Mayıs'tan yıllar sonra yaptığı bir değerlendirmede Bayar, CHP tarafından bu konuda getirilen eleştirilere karşı çıkmaktadır. Bayar, DP iktidarının aslında basına olumlu yaklaştığını, hatta basından demokrasinin yerleşmesi konusunda hizmetler beklediğini belirtmektedir. Bu nedenle basın özgürlüğünün sınırlarının sonuna kadar genişletildiğini ve bunun yarattığı küçük kusurlara da göz yumulduğunu ifade etmektedir. Buradan hareketle Bayar, basın özgürlüğünün, 1950 ve sonrasında dünyanın hiçbir yerinde Türkiye'den daha ileri olmadığını ileri sürmektedir.[912]

DP'nin bu tutumu karşısında basın, Bayar'a göre "demokrasi mücadelesine gerçekten büyük hizmetlerde bulunduğu için" rejimi desteklemiş, bununla beraber "meşru bir

[909] **C.H.P. Programı Onuncu Kurultayca Onanmıştır**, s. 4.
[910] A. g. e., s. 12-13.
[911] A. g. e., s. 10-11.
[912] Bayar, **Başvekilim Adnan Menderes**, s. 208.

yönetim ortağı gibi" davranmıştır. DP iktidarının kendi tavsiyelerine uymadığı durumlardaysa hükümete tepki göstermiştir. Bayar, basının iktidarının ilk altı ayında DP'yi desteklediğini ancak daha sonra muhalefete geçmeye başladığını dile getirmektedir. İktidarla basın arasında bahar havasının estiği dönemler olsa da bunlar da muhalefetle olduğuna benzer şekilde kısa süreli olmuştur.[913]

Bayar'ın basın-iktidar ilişkilerine dair değerlendirmeleri bir yana, o dönem itibariyle Türkiye'nin basın özgürlüğü konusunda en ileri düzeyde olduğu iddiasının çok da doğru olmadığını belirtmek gerekir. Bu alanda başlangıçtaki olumlu havanın, zamanla bozulduğu ve ciddi sıkıntıların baş gösterdiği görülmektedir. Dolayısıyla DP iktidarının basın özgürlüğü konusundaki karnesi, Bayar'ın iddia ettiği kadar parlak değildir.

İktidara gelirken basının önemli desteğini alan DP, hemen kısa bir süre sonra yeni bir basın kanunu hazırlamıştır. Yeni Basın Kanunu 15 Temmuz 1950'de mecliste kabul edilmiştir[914]. Bu kanun ile cumhuriyet tarihinin ilk basın yasası olan 1931 kanununu değişiklikleri ile birlikte yürürlükten kaldırılmıştır. Yeni yasa önceki dönemin olumsuz olarak görülen düzenlemelerine son vermiştir. Bu çerçevede gazete ve dergi çıkartmak için izin zorunluluğu kaldırılmış, bildirimde bulunmak yeterli sayılmıştır. Gazete sahiplerine cezai sorumluluk yükleyen ve adı kötüye çıkmış kimselerin basında çalışmasını yasaklayan hükümlere de yer verilmemiştir. 1952'de kabul edilen bir yasayla da sendika kurma hakkı verilen gazeteciler sosyal güvenlik kapsamına alınmış, kıdem tazminatı, iş sözleşmesi gibi koruyucu düzenlemelere sahip olmuşlardır. Ne var ki daha sonra DP iktidarı basını kontrol altına almaya yönelik yasal ve idari önlemler almaya yönelmiştir.[915]

Bu çerçevede öncelikle 1953 Temmuz'unda sıfat ve hizmetlerinden dolayı bakanlara yapılan hakaretlerin takibi şikâyete bağlı olmaktan çıkarılarak, savcıların bakanın olurunu alarak resen takip etmesi kabul edilmiştir[916]. 9 Mart 1954'te kabul edilen 6334 sayılı "Neşir Yoluyla veya Radyo ile İşlenecek Bazı Cürümler Hakkında Kanun"la namus, şeref ve haysiyete tecavüz edilmesi, itibar, şöhret veya servete zarar veren yayın yapılması; özel veya

[913] A. g. e., s. 209-210.
[914] **Basın Kanunu**, Resmi Gazete Neşir ve İlanı: 24 Temmuz 1950, Sayı: 7564. Basın Kanunu ile aynı gün bir bakıma bu kanunu tamamlayıcı nitelikte görülebilecek Matbaalar Kanunu da mecliste kabul edilmiştir. Bkz. **Matbaalar Kanunu**, Resmi Gazete Neşir ve İlanı: 24 Temmuz 1950, Sayı: 7564.
[915] Alemdar, s. 19-20.
[916] A. g. e., s. 21.

ailevi konuların rıza alınmadan teşhirinin 6 aydan 3 yıla kadar hapis ve ağır para cezası ile cezalandırılması öngörülmüştür. Bu suçlar resmi sıfatlı kişiler karşı işlendiğinde ceza üçte birden yarıya kadar arttırılabilecektir. Söz konusu suçlar şikâyete de bağlı değildir, savcı mağdurun muvafakatini almak koşuluyla soruşturma yürütebilmektedir. Ayrıca söz konusu kanuna göre "devletin siyasi ve mali itibarını sarsacak veya ammenin telaş ve heyecanını mucip olacak yalan haber veya havadislerin veya bu mahiyetteki vesikaları" yayınların 1 yıldan 3 yıla kadar hapis ve ağır para cezası ile cezalandırılacaktır.[917] DP 7 Haziran 1956'da da hem 1954'te kabul edilen kanunda hem de Basın Kanunu'nda değişiklikler yapmıştır. Bu çerçevede neşir veya radyo yoluyla işlenen suçların kapsamı genişletilmiş ve bu suçlar için öngörülen hapis ve ağır para cezalarının alt sınırları yükseltilmiştir. Ayrıca Basın Kanun'unda yapılan değişiklikle sorumlu müdür olmanın şartları ağırlaştırılmış, imzasız yazıların sahibinin sorulması halinde 24 saat içinde savcıya bildirilmesi ve "memleket ahlakını, aile nizamını bozacak veya cürüm işlemeye teşvik veya tahrik edecek şekilde" yayın yapanlar için ağır para cezası öngörülmüştür.[918] Korkmaz Alemdar'a göre söz konusu bütün bu düzenlemeler, genel itibariyle "özel hayatı, kişilerin şeref ve haysiyetini koruma ya da devletin siyasi ve mali itibarını sarsıcı yalan haberleri engelleme" gerekçelerine dayandırılmıştır[919].

Nitekim Bayar da söz konusu düzenlemelerle ilgili olarak bu çerçevede görülebilecek gerekçelerden söz etmektedir. Bayar, 1954 seçimleri öncesinde Basın Kanunu'nda yapılan değişikliğin o dönem muhalefet tarafından dile getirildiği gibi özgürlüklerin ortadan kaldırılması ve iktidarın bir dikta rejimine yönelmesi olarak değerlendirilmesine karşı çıkmaktadır. Bu bağlamda 1954'e kadar geçen dört yıllık sürede, vatandaş şeref ve haysiyetinin anayasa teminatında olmadığının ortaya çıktığını ve bu nedenle basının anayasal özgürlüğü karşısında vatandaşın da anayasal özgürlüğünü korumak için söz konusu değişikliğin yapıldığını ileri sürmektedir.[920] Ancak bu gerekçenin, basının büyük

[917] **Neşir Yoluyla veya Radyo ile İşlenecek Bazı Cürümler Hakkında Kanun**, Resmi Gazete Neşir ve İlanı: 17 Mart 1954, Sayı: 8660.
[918] **Neşir Yoluyla veya Radyo ile İşlenecek Bazı Cürümler Hakkında 6334 Sayılı Kanunun Adı ile Bazı Maddelerinin Tadiline ve Bir Madde İlavesine Dair Kanun**, Resmi Gazete Neşir ve İlanı: 8 Haziran 1956, Sayı: 9327; **Basın Kanununun Bazı Maddelerinin Tadiline ve Kanuna Muvakkat Bir Madde İlavesine Dair Kanun**, Resmi Gazete Neşir ve İlanı: 8 Haziran 1956, Sayı: 9327.
[919] Alemdar, s. 22.
[920] Bayar, **Başvekilim Adnan Menderes**, s. 217. 1954 seçimleri öncesinde basın özgürlüğü açısından en önemli gelişme, Neşir Yoluyla veya Radyo ile İşlenecek Bazı Cürümler Hakkında Kanun'un kabul edilmesidir. Aslında

kısmını ve muhalefeti kesinlikle tatmin etmediğini belirtmek gerekir. Son kertede DP iktidarı ile basın arasındaki ilişkilerin kısa süre içinde bozulmasının ve basın özgürlüğüyle ilgili olarak yaşanan sıkıntıların, DP'ye yönelik muhalefetin önemli dayanaklarından birini oluşturduğunu belirtmek gerekir.

Bu bağlamda basın özgürlüğü, CHP'nin 1954 seçimleri vesilesiyle yayınladığı beyannamede de vurgulanan hususların başında gelmektedir. Beyannamede basının hükümeti tam bir serbestlikle eleştirebilmesinin rejimin ana şartı olarak addedildiği ve bu nedenle basının kanun yoluyla kötürüm etmeye, iktisadi, mali vb. bakımdan görev yapamaz hale getirmeye çalışan zihniyetin ve yöntemlerin reddedildiği ifade edilmektedir. Ayrıca devlet radyosu ile resmi yayın organlarının, dört senedir başka siyasi kanaatlere sahip şahıs ve kuruluşlar aleyhine, savunma hakkı tanımaksızın bir itham aracı olarak kullanılmasının kamu vicdanını incittiği ileri sürülmekte, partizan radyoya son verileceği belirtilmektedir.[921]

Bununla bağlantılı olarak 1954 Seçim Beyannamesinin ana temasını da temel hak ve özgürlüklerle demokratik rejimi korumanın önemine yönelik vurgu oluşturmaktadır. Beyannamede demokratik rejimin 1950'de eriştiği düzeyden her gün biraz daha uzaklaşarak, zamanla hukuk kaide ve usullerine değil, şahısların arzu ve iradelerine bağlı bir yön aldığı ileri sürülmektedir. Bu anlamda partizan idarenin, devlet mefhumunu temellerinden sarsacak düzeye vardığından ve yer yer sorumsuz siyasetçilerin türemesine imkân ve fırsat verildiğinden yakınılmaktadır. Mahkemelerin bağımsızlığının ve hâkimlerin teminatının zedelendiği, devlet memurlarının kaderinin partizan bir idare zihniyetine bağlanmak istendiği, basın ve eleştiri özgürlüğünün derece derece kısıldığı ifade edilmektedir. İktidarın dört yıl süresince meclis denetiminden inatla kaçındığı, yine bu süre zarfında demokratik rejimin başlıca unsuru ve dayanağını oluşturan muhalefetin "türlü ithamlara, isnatlara, haksızlıklara ve tazyiklere maruz bırakıl"dığı belirtilmektedir.[922]

---

bu kanunun kabul edildiği gün Basın Kanunu'nun bir maddesinde de değişiklik yapılmıştır. Ancak söz konusu değişiklik, basın yoluyla işlenen suçlara bakacak basın mahkemelerini oluşturacak ceza hâkimlerinin çeşitli nedenlerle bulunmadığı yerlerde hukuk hâkimlerinin de mahkemeye iştirak edebilmesine imkân verilmesinden ibarettir. Bkz. **Basın Kanununun 36ncı Maddesinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun**, Resmi Gazete Neşir ve İlanı: 17 Mart 1954, Sayı: 8660. Dolayısıyla Bayar, kuvvetle muhtemel burada küçük bir hata yaparak asıl önemli kanun yerine Basın Kanunu'ndaki değişiklikten söz etmektedir.

[921] **1954 C.H.P. Seçim Beyannamesi**, s. 3, 10-11.

[922] A. g. e., s. 7-8.

Beyannamenin "Rejim Davamız" başlıklı kısmında, "Atatürk tarafından kurulduğu günden beri çağdaş medeniyet seviyesinin gerektirdiği hamleleri yapmak azmi ile inkılâpçılığı şiar edinmiş olan" CHP'nin demokratik rejimin hızla geliştirilmesini ve tamamlanmasını, hukuk devletinin kurulmasını ülkenin en başta gelen ihtiyacı olarak gördüğü ifade edilmektedir[923]. Bu anlamda siyasal meselelerin, daha önce de olduğu gibi sosyal ve ekonomik meselelere nazaran, CHP'nin söyleminde öncelik taşımaya devam ettiğini rahatlıkla söylemek mümkündür.

Beyannamede geride kalan dört sene içinde, zaman zaman Anayasa buhranlarının yaşandığı, bu nedenle iktidara gelinmesi halinde partinin en başta gelen görevinin, vatandaşların hak ve özgürlüklerini güvenceye alacak istikrarlı bir devlet düzeninin kurulması amacıyla, Anayasada gerekli değişiklikleri yapmak, iç tüzüğü meclis denetimine tam anlamıyla imkân verecek şekilde düzeltmek ve kanunların Anayasaya uygunluğunu denetleyecek bir Anayasa mahkemesini derhal kurmak olduğu belirtilmektedir[924].

Ayrıca vatandaş hak ve özgürlüklerinin en büyük güvencesi olan yargı bağımsızlığının, rejimin temel şartlarından biri olduğu vurgulanmakta ve adaletin bağımsız mahkemeler ve her derecede güvenceye sahip hâkimler tarafından dağıtılması gerektiği dile getirilmektedir. Bu anlayış doğrultusunda gerekli kanuni düzenlemelerin yapılacağı ve bir yüksek hâkimler meclisi kurularak, hâkim ve savcıların tayin, terfi ve nakil gibi özel durumlarının siyasi makamların etkisinden kurtarılacağı belirtilmektedir.[925] Bu noktada hâkimlerin yanı sıra savcılar için de aynı yapının öngörülmüş olması dikkat çekicidir.

Beyannamede bunun dışında, meşru siyasi partileri demokratik rejimin vazgeçilmez bir unsuru olarak değerlendiren partinin, bir itham karşısında, siyasi partilerin kaderinin yüksek dereceli hâkim ve mahkemelere bırakılmasını zorunlu gördüğü belirtilmektedir. Son olarak mevcut siyasi mücadelenin her şeyden önce bir rejim mücadelesi olduğu ve gelecek seçimlerin ülkede rejimin kaderiyle sıkı sıkıya bağlı bulunduğu öne sürülmektedir. Buradan

[923] A. g. e., s. 9.
[924] A. g. e., s. 9.
[925] A. g. e., s. 10.

hareketle CHP'nin iş başına gelmesi halinde, "rejim davası"nın en geç iki yıl içinde halledileceği vaat edilmektedir.[926]

1954 seçimlerinde başarılı olunamamasının ardından, 26 Temmuz 1954'te toplanan 11. Kurultay'a sunulan Genel İdare Kurulu Raporu'nda aynı yaklaşım sürdürülerek siyasi meselelere ağırlık veren bir tutum benimsenmiştir. Raporda CHP'nin en önemli görevinin demokratik rejimin temel prensiplerini sağlamak olduğu ifade edilmektedir. Bu konuda Genel Merkezde kurulmuş olan özel bir komisyonun çalışmalarından faydalanılarak bir takım esaslar belirlendiği belirtilmektedir. Bu çerçevede 1954 Seçim Beyannamesi'ne benzer bir şekilde, hukuk devleti esasının gerçekleşmesi için mahkemelerin bağımsızlığının ve hâkim teminatının bir zorunluluk olduğu, buradan hareketle hâkimlerin tayin, terfi, değişme ve ceza işlemlerinin kanuni esaslara bağlanması, sağlık sebepleri ve yaş haddi dışında hâkimlerin görevlerine son verilmemesi, bu konuyla ilgili işlemlerin siyasi ve idari mercilerden alınarak Yüksek Hâkimler Şurasına bırakılması gerektiği ifade edilmektedir.[927] Seçim Beyannamesinden farklı olarak savcıların da bu kuruluşa bağlı olmasından bahsedilmemektedir. Ayrıca hâkim teminatının alanı da genişletilmekte, yürütmenin hâkimlerin görevlerine son vermesine imkân tanınmaması istenmektedir.

Raporda çoğunluğun tek taraflı düşüncelerle kanun çıkarıp uygulamasının ve idare aleyhine yargısal başvuru yollarını kapayan kanunlar çıkarılmasının, hukuk devleti anlayışına aykırı bir tutum olduğu dile getirilmektedir[928].

Bunun yanı sıra anayasada kimi hakların teminat altına alınması da talep edilmektedir. Bunlar genel, tek dereceli ve eşit şartlar içinde serbest seçim esası ve seçilmek hakkı; hâkim teminatı ve üniversite özerkliğine ilişkin esaslar; siyasi parti, sendika ve meslek örgütleri kurma özgürlüğü ve memurlara sendika kurma hakkı; basın özgürlüğünün kanuni, iktisadi, idari ve mali yollarla daraltılmasına yönelik tedbirlerin yasaklanmasıdır.[929]

Raporda siyasi mücadelenin söz konusu prensipler çerçevesinde yapılması gerektiği dile getirilmektedir. Buradan hareketle parti programının başında tek parti döneminin tam ve

[926] A. g. e., s. 10-11.
[927] **C.H.P. Genel İdare Kurulu'nun XI. Kurultaya Sunduğu Rapor, 26.7.1954**, s. 14-15.
[928] A. g. e., s. 15.
[929] A. g. e., s. 16.

objektif bir izahının yapılması ve CHP'nin çok partili dönemdeki zihniyetini ortaya koyan prensiplerin de programda yer alması gerektiği belirtilmektedir.[930]

CHP'nin 11. Kurultayı'nda parti programında kayda değer değişiklikler yapılmıştır. Yapılan değişikliklerde Genel İdare Kurulu'nun raporunda dile getirilen söz konusu talep ve önerilerin de belirleyici olduğu görülmektedir. Bu çerçevede programa tamamen yeni bir madde eklenerek, belli konuların anayasa ile güvence altına alınması gerektiği vurgulanmıştır[931]. (madde 9) Burada Genel İdare Kurulu Raporu'nda sayılan başlıklar neredeyse birebir tekrarlanmıştır. Sadece seçimler için raporda olmayan bir unsur olarak yargı güvencesinden de bahsedilmiş, ayrıca üniversite özerkliğinin yanı sıra bilimsel özerklik ifadesine de yer verilmiştir.

Bunun yanı sıra 1953 Programı'nda yalnızca yargıçların bağımsızlıklarının sağlanması gerektiğine dair bir ifade bulunmaktayken, 1954 değişiklikleri ile birlikte partinin bu konudaki somut önerilerine yer verilmiştir. Bu çerçevede hukuk devleti esasının varlığının, mahkemelerin bağımsızlığına ve bunun da yargıç güvencesine bağlı olduğu belirtilerek, Genel İdare Kurulu Raporu'nda dile getirilen hâkim teminatıyla ilgili öneriler birebir tekrarlanmıştır[932]. (madde 17)

Ayrıca siyasi iktidarın genel ve ortak menfaatlere uygun şekilde, hak ve adalet çerçevesinde kullanılması gereken bir millet emaneti olduğu; çoğunluğun tek taraflı düşüncelerle kanun koyup uygulamasının, vatandaşların ve memurların idari işlemler aleyhine başvuruda bulunma yollarını ortadan kaldıran kanunlar çıkarılmasının bu esasa ve hukuk devleti anlayışına aykırı olduğu vurgulanmıştır[933]. (madde 19) Böylece 1953 Programı'nda kamu mercilerinin işlemlerine karşı yargı yolunu kapayan hükümlerin kaldırılması gerektiği dile getirilirken, 1954 değişikliği ile çoğunluk tahakkümünden duyulan rahatsızlığın açıkça ortaya konulduğu daha uzun bir madde kabul edilmiştir.

Bütün bu maddelerin, Genel İdare Kurulu Raporu'nda, konuyla ilgili olarak parti genel merkezinde kurulan özel komisyon çalışmalarından yola çıkılarak yapılan önerilerle

[930] A. g. e., s. 16.
[931] **C.H.P.'nin El Kitabı**, s. 22.
[932] A. g. e., s. 24.
[933] A. g. e., s. 25.

aşağı yukarı aynı olduğunu belirtmek gerekir. Dolayısıyla CHP'nin politikalarının merkezine "demokratik rejimin temel prensiplerini sağlamak" hedefini koyan ve bu bağlamda her ne kadar sosyal ve ekonomik meseleleri tamamen göz ardı etmemekle birlikte siyasi meseleleri ön plana çıkaran bir muhalefet yürütülmesinden yana görünen parti yönetiminin görüşlerinin, genel itibariyle Kurultay ve bu anlamda örgüt tarafından da paylaşıldığını söylemek mümkündür. Ne var ki raporda gerekliliği ifade edilen, parti programının başında yer alacak, "tek parti döneminin tam ve objektif bir izahı", 1950'ler boyunca parti programına konulmamıştır.

11. Kurultay'da yapılan değişikliklerin ardından 27 Mayıs 1960'a kadar geçen dönemde, temel hak ve özgürlüklere ilişkin olarak parti programında herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Bu anlamda partinin bu konuya ilişkin görüşlerinin dönem sonuna kadar değişmediğini rahatlıkla söylemek mümkündür. Benzer şekilde CHP'nin, demokratik rejimin eksikliklerinin belirtilmesine ve DP iktidarının temel hak ve özgürlükleri kısıtlayan tutumunun eleştirilmesine odaklanan bir muhalefet yürütmesinden yana politika tercihinin de sonraki yıllarda büyük oranda geçerliliğini koruduğunu belirtmek gerekir.

Bu çerçevede söz konusu yaklaşım, 27 Ekim 1957 Genel Seçimleri'nden hemen önce 9 Eylül'de toplanan CHP'nin 13. Kurultayı'na siyasi olaylar ve parti çalışmaları ile ilgili olarak sunulan ve (daha önce sözü edildiği gibi 11. Kurultay'da yapılan tüzük değişikliği çerçevesinde artık Genel İdare Kurulu yerine) Parti Meclisi tarafından hazırlanan raporda da belirgindir.

Raporda daha ilk Menderes Hükümeti programında yer alan ve dördüncü Menderes Hükümeti programında da seçimlerden önce gerçekleştirileceği vaat edilen Anayasa değişikliğinin hâlâ ele alınmamış olduğuna dikkat çekilmektedir[934].

[934] **C.H.P. XIII. Kurultayına Sunulan Parti Meclisi Raporu**, s. 13. Gerçekten de 22 Mayıs 1950 ile 9 Mart 1951 tarihleri arasında görev yapan 1. Menderes Hükümetinin programında dile getirilen vaatler arasında anayasada değişiklikler yapılması da bulunmaktadır. Yeni başbakan olarak bizzat Menderes tarafından mecliste okunan hükümet programında bu konuyla ilgili olarak şu ifadelere yer verilmiştir:
"Demokratik inkılâbımızın bugüne kadar elde edilmiş neticelerini mahfuz tutmakla kalmayıp, Anayasada vatandaş hak ve hürriyetlerine ve millet iradesine dayanan istikrarlı bir Devlet nizamını teminat altında bulunduracak esaslı tadiller hazırlayıp huzurunuza arz etmek kararındayız. Bunun sebebi, bugünkü Anayasanın kuvvetler birliği esasına dayanması ve vatandaş hak ve hürriyetlerini kâfi teminat altında bulunduracak müeyyidelerden mahrum olmak itibariyle millet hâkimiyeti yerine tek parti hâkimiyetinin kurulmasına mâni olamamış bulunmasıdır. Bununla muvazi olarak kanunlarımızda, itiyatlarımızda ve telakkilerimizde tek parti

Ceza Kanunu'nun 161. maddesi çerçevesinde muhalefet mensuplarına dava açılması; resmi ilanların partizanca dağıtılması; Devlet Şurasına başvurma imkânlarının daraltılması; bakanlar aleyhine işlenen suçlarla ilgili Ceza Kanunu maddesinin ağırlaştırılması; toplantı hürriyetinin kısılması; yayın ve radyo yoluyla işlenecek suçlarla ilgili olarak 6334 sayılı Kanunun çıkarılması; CHP tarafından üniversite mensuplarına tanınmış olan söz ve yazı hürriyetinin daraltılması için Üniversite Kanunu'nda değişiklik yapılması gibi adımların DP iktidarının zihniyetini daha 1954 seçimleri öncesinde belli ettiği dile getirilmektedir[935]. Bu anlamda CHP tarafından DP iktidarına yönelik olarak büyük oranda bireysel hak ve özgürlüklerde yaşanan kısıtlamalar ve eksiklikler çerçevesinde bir eleştiri getirilmektedir.

Raporda ayrıca Seçim Kanunu'nda yapılan değişiklerle seçme ve seçilme serbestisinin daraltıldığı, muhalefetin radyoda konuşma hakkının kaldırıldığı ve bu suretle propaganda eşitliğini gerektiren seçim emniyetinin zarar gördüğü belirtilmektedir. Bunun yanı sıra Temyiz Mahkemesi'nde ve dolayısıyla Yüksek Seçim Kurulu'nda, Yüce Divan'da görevli yüksek dereceli hâkimlerin teminatını tahrip ederek, siyasi iktidarın bu hâkimlerin mesleki gelecekleri üzerinde etkili olmasını sağlayan 6422 sayılı Kanunun kabul edildiği ifade edilmektedir.[936]

---

devrinden arta kalan ne varsa tam olarak tasfiye edeceğiz." Bkz. **TBMM ZC**, Dönem: IX, Cilt: 1, 29 Mayıs 1950, s. 30.

2. Menderes (9 Mart 1951-17 Mayıs 1954) ve 3. Menderes (17 Mayıs 1954-9 Aralık 1955) Hükümetlerinin programlarında anayasa değişikliğine ilişkin herhangi bir ifade bulunmamaktadır. Söz konusu hükümet programları için bkz. **TBMM ZC**, Dönem: IX, Cilt: 6, 30 Mart 1951, s. 60-66; **TBMM ZC**, Dönem: X, Cilt: 1, 24 Mayıs 1954, s. 21-34. Ancak 9 Aralık 1955'te kurulan, 1957 Seçimlerine kadar görevde kalan ve seçimler sonrasında 25 Kasım 1957'de varlığı sona eren 4. Menderes Hükümeti programında uzun zamandan beri bahis konusu olan Anayasa değişiklikleri için hazırlıklara başlanması ve 1958 seçimlerinden önce mutlaka bu değişiklerinin hayata geçirilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Bkz. **TBMM ZC**, Dönem: X, Cilt: 8, 14 Aralık 1955, s. 254. Ne var ki beşinci ve son Menderes Hükümeti'nin (25 Kasım 1957-27 Mayıs 1960) programında da bu konuya değinilmemiş, neticede DP iktidarı sırasında 1924 Anayasası'nda herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Söz konusu hükümet programı için bkz. **TBMM ZC**, Dönem: XI, Cilt: 1, 4 Aralık 1957, s. 57-64. Bu konuyla ilgili olarak ilginç bir biçimde Bayar, DP'nin on beş yıl süren hayatı boyunca Atatürk Anayasası diye adlandırdığı 1924 Anayasası'nı bir an bile değiştirmeyi düşünmediklerini, çünkü bu anayasanın hem vatandaşlara en geniş hürriyeti verdiğini hem de bu hürriyetin dönüp kendisini yok etmesine engel olduğunu dile getirmektedir. Bkz. Bayar, **Başvekilim Adnan Menderes**, s. 60. Bayar'ın DP'nin hükümet programlarını bilmemesi yahut böyle önemli bir konuda yanlış hatırlamış olması düşünülemez. Dolayısıyla Bayar görünen o ki bilinçli bir şekilde böyle bir yorumda bulunmaktadır. Bir ihtimal Bayar böyle yaparak 1945-1960 dönemini, bir yanda Atatürk zamanında yapılmış olan Anayasa'yı sahiplenen DP'nin, diğer yanda özellikle muhalefete geçmesinin ardından bu Anayasa'yı değiştirmek için uğraşan CHP'nin yer aldığı bir siyasi tablo olarak sunmak istemektedir. Diğer ihtimal ise Bayar'ın söz konusu yorumunu, her ne kadar anayasa değişikliği yapılması vaadi bazı hükümet programlarında yer almış olsa da, gerek kendisinin gerekse Menderes'in aslında DP iktidarı süresince hiçbir zaman samimi olarak bunu istememiş olduğunun somut bir göstergesi olarak okumaktır.

[935] **C.H.P. XIII. Kurultayına Sunulan Parti Meclisi Raporu**, s. 14.

[936] A. g. e., s. 14.

6732 sayılı Kanunla müphem ve elastiki yeni basın suçları ihdas edildiği ve bu suçlar için Türk basın tarihinde daha önce görülmemiş oranda ağır cezalar konduğu ileri sürülmektedir. Bu çerçevede CHP Parti Meclisi üyesi Ratip Tahir Burak'ın bir karikatür yüzünden 16 ay hapse mahkûm olduğu aktarılmaktadır. Bunun dışında raporda cevap ve tekzip hakkının basın aleyhinde bir araç olarak kullanılacak şekilde genişletildiği ve bu hakla ilgili yetkilerin hâkimlerden alınarak savcılara verildiği belirtilmektedir. Ayrıca DP iktidarının nüfuz suiistimalleriyle ve yolsuzluklarla mücadele hususunda iyi bir denetim aracı olan ispat hakkını tanımaya bir türlü yanaşmadığından da yakınılmaktadır.[937]

Raporda 6435 sayılı Kanunla devlet memurlarının siyasi etkilerden uzak kalması için gerekli teminatın zedelenerek, Devlet Şûrası'na başvuru imkânının kaldırıldığı ve yine aynı kanunla bilimsel özgürlüğün ve üniversite özerkliğinin temellerinden tahrip edildiği ileri sürülmektedir. Bunun yanı sıra işçi örgütlerine karşı girişimlerle sendikal özgürlüğün kısıldığı belirtilmektedir. DP iktidarı döneminde toplantı hak ve özgürlüğünün ihlâl edildiği ve "meşrutiyet yadigârı İçtimai Umumiye Kanunu" yerine antidemokratik bir kanunun kabul edildiği vurgulanmaktadır.[938]

Meclis müzakerelerinde muhalefet üyelerinin konuşmalarına iç tüzüğe aykırı bir biçimde müdahalelerde bulunulduğu ve 1950'den itibaren meclisteki DP çoğunluğunun gensoru müessesesinin işlemesine ve bu yolla hükümet icraatının denetlenmesine izin vermediği ifade edilmektedir[939].

Rapora göre DP iktidarı, kendisini Anayasa ve hukuk anlayışı ile sınırlanmış saymamakta ve siyasi bir tahakküm uygulamaktadır. İktidar seçimle işbaşına gelmiş olmayı her şeyi yapma hakkı olarak görmektedir. Oysa demokrasi, sadece iktidarın seçimle

[937] A. g. e., s. 15. Korkmaz Alemdar, Demokrat Parti iktidarı sırasında gözaltına alınan ve/veya hapis yatan pek çok gazeteci olduğunu ifade ederek bir kısmının isimlerini saymaktadır: Yusuf Ziya Ademhan, Selami Akpınar, Cüneyt Arcayürek, Cemil Sait Barlas, Beyhan Cenkçi, Bedi Faik, Tarık Halulu, Naim Tiralı, Kemal Toker, Cemalettin Ünlü, Oktay Verel, Ahmet Emin Yalman. Bkz. Alemdar, s. 22. Söz konusu isimler arasında açıkça CHP'li olanlar veya DP iktidarına yönelik olarak zaman zaman oldukça sert bir üslup benimseyenler de bulunmaktadır. Bununla birlikte ne kadar koyu muhalif olurlarsa olsunlar, bu kadar çok basın mensubunun, gözaltına alınması hatta hapis yatması, DP döneminde basın özgürlüğü açısından pek de iç açıcı bir tablonun olmadığını göstermektedir.

[938] **C.H.P. XIII. Kurultayına Sunulan Parti Meclisi Raporu**, s. 16.

[939] A. g. e., s. 17.

belirlenmesine değil, seçilenlerin basın, muhalefet ve vatandaş kitlesi tarafından devamlı ve şeffaf bir biçimde kontrol edilmesine dayanan bir rejimdir.[940]

Son kertede CHP'nin, esasen DP iktidarını demokratik parlamenter rejimin gereklerine uymamakla eleştirdiği ve bu durum karşısında kendisine de söz konusu rejimin temeli olan (ve bir bakıma liberal Batı dünyasına özgü) hak ve özgürlüklerin savunucusu rolünü biçtiği görülmektedir. 1954 Seçim Beyannamesi ile belirginleşen bu söylem, dönemin sonuna kadar yoğunluğunu ve şiddetini artırarak varlığını korumuştur. Hatta 1950'lerin sonralarında, CHP'nin temel hak ve özgürlüklerin iktidarın olumsuz tavrına karşı yılmaz savunucusu olduğu savının da ötesine geçilerek, partinin ülkede demokratik rejimin geleceğinden kaygı duyanların yegâne sözcüsü olarak tanımlandığı bir söyleme ulaşıldığını ileri sürmek mümkündür.

Bu gelişmenin en somut örneği CHP'nin 12 Ocak 1959'da toplanan 14. Kurultayı'nda kabul edilen İlk Hedefler Beyannamesi'dir. Söz konusu belge, demokratik rejimin krizde olduğu tezine dayanmaktadır. Buradan hareketle Beyannamede dile getirilen ilk hedeflerin hemen tamamı siyasi meselelere ilişkindir.

İlk Hedefler Beyannamesi'nin başında, CHP 14. Kurultay üyelerinin, "tarih boyunca büyük medeniyetler ve devletler kurmuş olan Türk Milletinin" tam ve mükemmel bir demokratik düzen içinde yaşama azmine tercüman olarak, demokrasi idealinin ve davasının takipçisi bütün idealist insanların güçlerini CHP saflarında birleştirmekte oldukları bir dönemde, yıllardan beri mücadelesini yaptıkları esasları bir kez daha tespit ve teyit ettikleri ifade edilmektedir. Söz konusu esasların, toplumların yüzyıllar boyunca süregelen gelişiminin, inkâr edilmez, iptal edilmez bir şekilde bireye ve topluluğa kazandırdığı ana haklar ve demokratik kurumlar olduğu belirtilmektedir.[941]

CHP Kurultayı'nın, milleti çağdaş medeniyet seviyesine ulaştırma amacını taşıyan devrimlerin son halkası olan demokratik bir rejim kurma mücadelesinde millet çoğunluğunun kendisiyle beraber olduğunu bildiği dile getirilmektedir[942].

---

[940] A. g. e., s. 17.
[941] **C.H.P. XIV. Kurultayı İlk Hedefler Beyannamesi**, Kutulmuş Matbaası, 1960, s. 3.
[942] A. g. e., s. 4.

Güç birliği hareketinin temelini oluşturan esasların, CHP'nin TBMM'de gereken çoğunluğu elde etmesi halinde, en geç ilk yasama döneminde gerçekleştirileceği vaat edilmektedir. Beyannamede söz konusu esaslar da sayılmaktadır. Buna göre demokratik gelişmeyi durduran ve gerileten bütün antidemokratik kanunlar, usuller ve uygulamalar kaldırılacak, ayrıca Anayasa modern demokrasi ve toplum anlayışına uygun halk egemenliği, hukuk devleti, sosyal adalet ve emniyet esaslarına dayanan bir devlet düzenine göre değiştirilecektir.[943] Bu ikinci amaç doğrultusunda, Anayasada bulunması gerekli görülen çeşitli öğelerden de söz edilmektedir.

Bu çerçevede Anayasada ırk, cins, din, mezhep, toplumsal köken, doğuş ve servet farkı olmaksızın bütün Türklerin ortak malı olan ana hak ve özgürlükler yer alacaktır. Ayrıca düşünce ve söz hürriyeti, basın hürriyeti, bilim ve sanat hürriyeti, din ve vicdan hürriyeti, şahıs ve mesken masuniyeti, toplanma ve dernek kurma hürriyeti, mal ve mülk emniyeti, çalışma ve iktisadi girişim hürriyeti, grev hakkı, sendika ve mesleki teşekküller kurma hakkı, kanun önünde eşit muamele görme ve kamu hizmetlerinden eşit olarak faydalanma hakkı, devletin yayın organlarının tarafsızlığı gibi "medeni âlemin" bütün insan hak ve özgürlükleri ile hukuk devleti prensiplerinden Türk vatandaşlarının yararlanması sağlanacak ve bu haklar açık bir şekilde tarif edilerek güvence altına alınacaktır. Anayasa mahkemesi kurularak, Anayasada yer alan söz konusu hakların, başka kanunlarla daraltılması veya ortadan kaldırılması önlenecektir.[944]

Böylelikle söz konusu dönemde, temel haklar konusunda uluslararası alanda kabul gören hak kategorilerinin hemen tamamı tek tek sayılmaktadır. Bu anlamda oldukça liberal demokratik bir yaklaşımın benimsenmiş olduğu görülmektedir. Gerçekten de 1950'ler uluslararası alanda kapsamlı bir insan hakları mevzuatının oluşması açısından dikkat çekici bir dönemdir. Bu anlamda insan hakları konusunda en önemli temel belgelerden biri olan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin (AİHS) Avrupa Konseyi üyesi ülkeler tarafından imzalanması, onaylanması ve yürürlüğe sokulması 1950'li yıllarda gerçekleşmiştir. Nitekim Türkiye Cumhuriyeti de üyesi olduğu Avrupa Konseyi'nin diğer üyeleri ile birlikte söz konusu sözleşmeyi 4 Kasım 1950'de imzalamıştır. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde öngörüldüğü gibi (madde 66/2) taraf devletler tarafından düzenlenen on onay belgesinin

[943] A. g. e., s. 4.
[944] A. g. e., s. 4-5.

Avrupa Konseyi'ne depo edilmiş (sunulmuş) olması koşulunun gerçekleşmesi ile birlikte söz konusu sözleşme 3 Eylül 1953'te yürürlüğe girmiştir[945]. Türkiye ise 10 Mart 1954 tarih ve 6366 sayılı "İnsan Haklarını ve Ana Hürriyetleri Koruma Sözleşmesi ve Buna Ek Protokolün Tasdiki Hakkında Kanun" ile sözleşmeyi onaylamıştır. İlgili kanun ve sözleşme, 19 Mart 1954'te Resmi Gazete'de yayınlanmıştır.[946] Sözleşmeye taraf olacak devletler bakımından bu belge, AİHS uyarınca (madde 66/3), ilgili onay belgesinin Avrupa Konseyi Genel Sekreterliği'ne depo edilmesiyle yürürlüğe girmektedir. Türkiye de 18 Mayıs 1954'te sözleşme onay belgesini, Avrupa Konseyi Genel Sekreterliği'ne depo etmiştir. Böylece aynı tarihte AİHS, Türkiye'de yürürlüğe girmiştir.[947] İnsan haklarının başlı başına bir değer olarak önem kazandığı bir dönemde, söz konusu gelişmenin CHP'nin politik söylemini de etkilemiş olduğunu düşünmek mümkündür.

Beyannamede devlet ve özgürlükler düzeninin temeli olan bağımsız mahkemeler ve her türlü etkiden uzak bir hâkimlik müessesesinin zorunlu kıldığı, bir yüksek hâkimlik şurasının kurulacağı ve hâkim güvencesine ilişkin bütün işlemlerin şuraya devredileceğine dair vaatler de yinelenmektedir. Bunun yanı sıra beyannamede dile getirildiğine göre, toplumsal adaletsizlik ve dengesizlikten uzak, bayındır ve müreffeh bir Türkiye'nin doğması için bütün bireyleri maddi ihtiyaçların baskısından kurtarmak, herkese bedeni, fikri ve toplumsal gelişme imkânı sağlamak, toplumun temel unsuru olan aileyi korumak hedeflerine yönelik sosyal haklar tanınacaktır.[948]

Bu son ifade, hani neredeyse sosyal liberalizm ve hatta ılımlı bir sosyal demokrasi olarak nitelendirilebilecek bir yaklaşıma kapı aralamaktadır. Söz konusu ifadede yer alan sosyal adalet düşüncesi, kalkınma ve yoksulluğun giderilmesi hedefi, kişisel gelişim ve buna imkân sağlayan devlet anlayışı gibi öğeler, esasen İkinci Dünya Savaşı sonrasında Keynesyen modelin egemen olduğu bir dönemde, sosyal bir programı kendi gündemlerine alan Avrupa'daki birçok liberal parti tarafından savunulmuştur. Her ne kadar buradan hareketle CHP'nin ideolojik olarak bir tür sosyal liberalizme evrilmekte olduğunu söylemek fazla

---

[945] M. Semih Gemalmaz, "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi/Protokolleri ve Öngörülen Denetim Sistemi", **Ekonomik Yaklaşım**, cilt: 8, sayı: 27, Kış 1997, s. 82.
[946] **İnsan Haklarını ve Ana Hürriyetleri Koruma Sözleşmesi ve Buna Ek Protokolün Tasdiki Hakkında Kanun**, Resmi Gazete ile neşir ve ilânı: 19 Mart 1954, Sayı: 8662.
[947] Gemalmaz, s. 82.
[948] **C.H.P. XIV. Kurultayı İlk Hedefler Beyannamesi**, s. 5-6.

iddialı bir yorum olsa da, partinin söz konusu düşünce akımına ait kimi öğelerden etkilendiği veya en azından çok partili hayata geçilmesiyle beraber bu öğeleri kendi söylemine ekleme ihtiyacı duyduğu görülmektedir.

3. 7. 2. Seçim Sistemi

Bir kamusal hak olarak seçme ve seçilme hakkı ile bununla yakından bağlantılı olan seçim sistemi meselesi, DP iktidarı süresince CHP muhalefetinin siyasi söylemini belirleyen en önemli konulardan birisi olmuştur. Bütün bu dönem boyunca CHP, aslında kendi getirmiş olduğu seçim sistemine ve bunu istenen biçimde değiştirmediği için DP iktidarına sert eleştiriler yöneltmiştir.

Bu yöndeki eleştirilerin ilk somut örneklerini 9. Kurultay Beyannamesi ile aynı Kurultayda kurulan Ana Davalar ve Memleket Meseleleri Komisyonu'nun raporu oluşturmaktadır. Bu çerçevede beyannamede, "milli iradenin tam ifadesini bulma"sı için seçim kanununda, adli teminatı güçlendirmek gerektiği belirtilmektedir[949].

Komisyon raporundaysa Türkiye'nin Batı demokrasi sistemini kabul etmiş bir devlet olduğunun altı çizilmektedir. Bununla birlikte sandık başından tutanakların onaylanmasına kadar bütün aşamalarda seçimleri her bakımdan emniyet altına alan tam ve kâmil bir adli güvence olmadığı ve mevcut çoğunluk usulü devam ettiği sürece söz konusu sistemin ülkede hayata geçirilemeyeceği ileri sürülmektedir. Buradan hareketle seçim kanunundaki eksikliklerin giderilmesi, çoğunluk usulü yerine seçim sonuçlarını partilerin ve adayların aldıkları oy sayılarına yaklaştıracak ve böylece farklı görüşlerin TBMM'de temsil edilmesini sağlayacak yeni bir seçim sisteminin kabul edilmesi gerekliliği vurgulanmaktadır. Ayrıca milli iradenin tam olarak gerçekleşmesi için adli güvencenin güçlendirilmesinin zorunlu olduğu yinelenmektedir.[950]

1953 Programında da mevcut seçim sisteminin, seçim sonuçlarını alınan oy sayısına yaklaştıracak şekilde ıslah edilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Bu anlamda milletvekili seçimlerinde, her türlü itirazın ve ihtilafın nihai inceleme ve karar merciinin Yüksek Seçim Kurulu olması istenmektedir. Genel oy usulüne aykırı gereksiz sınırlamaların kaldırılması ve

[949] **C.H.P. Dokuzuncu Kurultay Beyannamesi ve Rapor**, s. 3.
[950] A. g. e., s. 6-7.

uygulamadan çıkan neticelere göre oy gizliliğini ve seçim emniyetini sağlayacak hükümlerin getirilmesi savunulmaktadır. (madde 9)[951]

Böylece parti programına da giren seçim sistemi meselesi, sonraki yıllarda da CHP'nin siyasi gündemini işgal etmeye devam etmiştir. Yeni programın kabul edildiği 1953 yılında biri parti genel merkezinde, diğer ikisi ise İstanbul ve Ankara il örgütlerinde bu konuya ilişkin raporlar hazırlanmış ve bu üç rapor daha sonra tek bir kitapçık halinde yayınlanmıştır.

CHP Genel İdare Kurulu tarafından parti merkezinde seçim sistemi ile ilgili olarak bir ihtisas komisyonu kurulmuştur. Komisyonun başkanı Şemsettin Günaltay, sözcüsü Nihat Erim, üyeleri Faik Ahmet Barutçu, Tahsin Bekir Balta, Mümtaz Ökmen, Cemil Sait Barlas ve Cafer Tüzel'dir[952]. Bu anlamda partinin önemli birçok şahsiyetinin, komisyonda yer aldığı görülmektedir. Bu bile başlı başına partinin seçim sisteminin değiştirilmesine verdiği önemi göstermektedir. Ne var ki genel merkezde kurulan komisyonun kısa raporunda, somut bir öneri yer almamakta, bunun yerine CHP tarafından hazırlanacak seçim sistemi önerisinde nelere dikkat edilmesi gerektiği belirtilmektedir.

Raporda öncelikle mevcut seçim sisteminin, "temsilci demokratik rejim için kifayetsiz" olduğu ileri sürülmektedir. Ülkede seçim daireleri objektif esaslara göre doğru bir şekilde ayrılmamış olması nedeniyle nüfusun fazlalığı oranında çok milletvekili çıkaran bir seçim dairesinde, kanunda bir milletvekili çıkarmak için nisap olarak kabul ettiği seçmen miktarından birkaç kat fazla oy topladığı halde bir kişi milletvekili seçilemezken, nüfusun azlığı nedeniyle bir milletvekili çıkaran bir seçim dairesinde çok daha az oyla milletvekili seçilebildiği belirtilerek bu durumun adaletsiz bir sonuca yol açtığı vurgulanmaktadır.[953] Aslında CHP'nin 1950 seçimlerinde genel itibariyle daha kırsal ve nüfusu daha az yoğun bölgelerden milletvekili çıkardığı (ki bu durum 1954 ve 1957 seçimlerinde de devam etmiştir) düşünülürse, söz konusu tespitin CHP için daha avantajlı olacak bir seçim sistemine yönelik bir talepten ibaret olmadığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda raporu hazırlayanlar, kendileri için birinci esasın, seçimlerde partilerin, elde edilen oy oranlarıyla orantısız sandalye

[951] **C.H.P. Programı Onuncu Kurultayca Onanmıştır**, s. 10.
[952] **Memleketimize En Uygun Seçim Sistemi Hakkında C.H.P. "İhtisas Komisyonlarınca" Hazırlanan Raporlar**, Ankara: Ulus Basımevi, 1953, s. 2.
[953] A. g. e., s. 3.

ile mecliste temsil edilmeleri, hatta hiç edilmemeleri gibi sonuçlar doğuran mevcut sisteminin sakatlığı yüzünden demokratik rejimin fiili olarak tek parti hâkimiyetine girmesinin önüne geçecek teminatı araştırmak olduğunu dile getirmektedir[954].

Raporda ne çoğunluk, ne nisbi temsil, ne de tek milletvekili çıkaran dar bölge sistemi olmak üzere hiçbir sistemin diğerlerine nazaran mutlak bir üstünlüğe sahip olmadığı ifade edilmektedir. Bu anlamda her birinin tercih edilebilir yanları mevcuttur. Bunun yanı sıra her birinin, önem dereceleri değişen mahzurlu sonuçlar doğuran esaslı eksik tarafları da söz konusudur.[955]

Raporu hazırlayanlar, kendileri için önemli tek noktanın adaletsizliği ve kifayetsizliği tecrübe ile iyice anlaşılmış olan mevcut sistemin daha mütekâmil bir şekle konulması olduğunu ifade etmektedir. Bu nedenle gerekli kanun teklifleri yapılması için işin CHP'nin meclis grubuna intikal ettirilmesine karar verilmiştir.[956]

Aynı kitapçık içinde yer alan "İstanbul C.H.P. İl İdare Kurulunca Teşkil Edilen Seçim Komisyonu Raporu"nda ise çoğunluk ve nispi temsil sistemleri ayrı ayrı incelenmiş, ilk rapordan farklı olarak açık bir dille nispi temsil usulünü tercih eden bir tutum benimsenmiştir.

Raporda çoğunluk sisteminin, seçilmek için gereken oy sayısı bakımından iki türü bulunduğu belirtilmektedir. Bunlardan ilki, birinci turda oyların en az yarısından fazlasını kazanmayı zorunlu kılan Balotajlı seçim veya mutlak çoğunluk sistemidir. Diğeri ise kullanılan oyların en çoğunu alanın seçildiği nispi çoğunluk sistemidir. Bunun dışında seçim dairesinin genişliği açısından da iki türlü çoğunluk sistemi türü bulunmaktadır. Bunlar tek milletvekilinin seçildiği dar bölge sistemi ile (o dönem Türkiye'de uygulanmakta olan) birden çok milletvekilinin seçildiği liste usulüdür. Raporda o dönem itibariyle, dar bölgeli sistemlerin yalnızca Anglosakson ülkelerde nispi çoğunluk biçiminin uygulanmakta olduğu, balotajlı çoğunluk sisteminin ise hiçbir ülkede uygulanmadığı aktarılmaktadır.[957] Bununla

[954] A. g. e., s. 3-4.
[955] A. g. e., s. 4.
[956] A. g. e., s. 5.
[957] A. g. e., s. 6.

birlikte liste usulü çoğunluk sisteminin nerelerde uygulandığına dair bir bilgi verilmemektedir.

Dar bölgeli çoğunluk sisteminin savunanlar, seçmenlere söz konusu sistemde meziyetlerini yakından bildikleri insanı seçebilme imkânı verdiği, oysa liste usulü ile yapılan seçimlerde seçmenlerin adayları şahsen tanıyamaması nedeniyle parti komitelerinin hâkim bir üstlendiklerini dile getirmektedir. Ayrıca geniş bir bölgede liste usulü yapılan seçimlerin, daha masraflı olması nedeniyle adayların, zengin olmasının veya başkalarından malî yardım almasının gerektiği belirtilmektedir.[958]

Raporda Gambetta, Jaures, Herriot gibi birçok önemli siyasi şahsiyetin ve bilim adamlarının büyük çoğunluğunun, dar bölgeli çoğunluk sisteminin şiddetle karşısında oldukları dile getirilmektedir. Bu çerçevede seçim bölgesi daraldıkça milletvekilinin görev ve sorumluluk telakkisinin de daralacağı, tamamen kendi seçim bölgesine odaklanması nedeniyle politikanın bir tür kasaba politikası seviyesine düşeceği ileri sürülmektedir. Bu çerçevede dar bölge sistemi ile seçilen milletvekilinin kendi seçmeninin şahsi işlerini yürüten bir nevi komisyoncu olarak çalışacağı, bu anlamda milletvekilinin hem seçim bölgesinin bir esiri, hem de mahalli ve küçük bir müstebit haline geleceği ifade edilmektedir. Bunun yanı sıra söz konusu seçim sisteminin hükümet baskısını kolaylaştırdığı, bu anlamda idarenin elinde bulundurduğu çeşitli vasıtalarla seçim suiistimalleri yapabildiği ileri sürülmektedir.[959]

Seçim sistemine ilişkin İstanbul'daki komisyonun raporundaki dar bölge seçim sistemine ilişkin değerlendirmelerin büyük kısmına katılmamak mümkün değildir. Zaten bu konuya ilişkin akademik çalışmalarda da benzer yorumlara sıklıkla rastlanılmaktadır. Yine de dar bölgeli çoğunluk sisteminde seçilen milletvekillerinin yerel müstebitlere dönüşeceği iddiasının abartılı olduğunu belirtmek gerekir. Bu sistemin uygulandığı birçok ülkede böyle bir gelişmenin yaşanmadığı ortadadır.

Raporda liste usulü çoğunluk sistemi ile ilgili olarak da dar bölgeli çoğunluk sistemine karşı yapılan bütün itirazların aynı şekilde geçerli olduğu, ayrıca buna ek olarak söz konusu sistemin kendine mahsus başka kusurları olduğu dile getirilmektedir. Bu anlamda listeli çoğunluk sistemi, "kasaba seçimi"nin bir bileşkesinden başka bir şey değildir. Bu

[958] A. g. e., s. 7.
[959] A. g. e., s. 7-8.

sistemde de kasaba yahut bölge menfaatlerinin ülke menfaatlerine üstün tutulduğu görülmektedir. Raporda ayrıca listeli çoğunluk usulünün, zaten dar bölge usulünün doğurduğu adaletsiz sonuçları daha da ağırlaştırdığı ve azınlıkta kalan partilerin tamamıyla ezilmesine neden olduğu belirtilmektedir.[960] Bununla birlikte seçim sistemine yönelik kayda değer bir haklılık payına da sahip olan bütün bu eleştiriler yöneltilirken, söz konusu sistemi getirenin bizatihi CHP olduğuna dair en ufak bir özeleştiri yapılmaması dikkat çekicidir.

Son kertede raporda, çoğunluk sisteminin gerek dar bölgeli gerek geniş bölgeli olsun her zaman seçmenlerin arzusuna aykırı ve adaletsiz sonuçlar doğurduğu vurgulanmaktadır. Balotajlı dar bölge sisteminde de söz konusu mahzurların bir dereceye kadar azalmakla birlikte devam ettiği, bunun birlikte bu usulün başka ek sorunlar taşıdığı ifade edilmektedir.[961]

Raporda çoğunluk sisteminin bir başka mahzuru daha olduğu ileri sürülmektedir. Buna göre azınlıkta kalan partiler, kimi zaman doktrinleri arasında büyük bir zıtlık olmasına rağmen seçimlerde çoğunluk partisini yenmek için birleşmektedirler. Bu tür bir geçici koalisyon oluşumu ile seçilen milletvekilleri, doğal olarak mecliste programları birbirinden farklı bu partilerin tamamını temsil edemeyecekleri için, milletvekillerinin meclis çalışmaları sırasında kullandıkları oylar da zorunlu olarak seçmenlerinin bir kısmının görüşlerine aykırı düşecektir. "Böylece bir seçim bölgesinde fikirler üzerinde değil hasma karşı vücut bulmuş" bu tür bir çoğunluk, mecliste dağılacak ve bunun sonucunda hükümet istikrarsızlığı ortaya çıkacaktır.[962] Burada ilginç olan, raporun hazırlanmasından çok değil birkaç yıl sonra, 1954 seçimlerindeki alınan başarısız sonucun ardından, CHP'nin DP'ye karşı diğer muhalefet partileri ile böyle bir ittifak arayışına girmiş olmasıdır. Bilindiği üzere 1957 seçimleri öncesinde DP iktidarı, seçim kanununda yaptığı değişikliklerle böyle bir ittifak yapılmasını fiilen imkânsız hale getirmiştir. Bununla beraber ilgili raporda yapılan yorumun haklı olduğu kabul edilirse, muhalefet partileri arasında bir ittifak gerçekleşse ve hatta bu ittifak, 1957 seçimlerini kazansa bile meclis açıldıktan hemen sonra dağılacaktır.

İstanbul Seçim Komisyonunun raporunda, genel merkezdeki komisyonun raporundan farklı olarak, çoğunluk sisteminin ortaya çıkardığı bütün mahzurların nispi temsil

[960] A. g. e., s. 9.
[961] A. g. e., s. 9-10.
[962] A. g. e., s. 11.

usulü ile ortadan kalktığı ileri sürülmektedir. Bu anlamda söz konusu sistem, partilere ülkedeki güç ve itibarları ile orantılı bir şekilde mecliste temsil edilmeleri imkânını sağlamakta ve seçim adaletini gerçekleştirmektedir. Bu sayede çeşitli kanaat ve eğilimlere sahip bütün seçmenler parlamentoda temsil edilmektedir.[963]

Raporda nispi seçim sisteminde, seçmenlerin oylarını politik olarak kullandıkları, her partinin seçimlere kendi bayrağı altında ve kendi programı ile katıldığı ve bu nedenle meclisteki milletvekillerinin de kendi programlarına sadık bir şekilde bu programların hayata geçmesi için çaba sarf ettikleri ve azınlıkta kalan partilerin seçmenlerinin de oylarının boşa gitmeyeceğini bildikleri için seçimlere katılım oranının arttığı ileri sürülmektedir. Nispi temsil sisteminin çoğunluk sistemi karşısındaki bu üstünlüğünün, bu sistemin yayılmasına ve hemen bütün Avrupa devletleri tarafından kabul edilmesine neden olduğu dile getirilmektedir. Buna karşın çoğunluk sistemi ile ancak taklit bir demokrasinin meydana getirilebileceği ifade edilmektedir.[964]

Nispi temsil sisteminin kusursuz olmadığı, ancak her bakımdan çoğunluk sisteminden üstün olduğu ileri sürülmektedir. Nispi temsil sistemine yönelik eleştirilere de değinilerek bunların yersiz olduğu vurgulanmaktadır. Bu anlamda nispi temsilini uygulanmasını birtakım teknik güçlükler içerdiği eleştirisine karşı bunun seçmenleri ilgilendirmediği ve esasen tasnif komisyonlarının işi olduğu belirtilmektedir.[965]

Raporu hazırlayanlar, nispi temsilde aday listelerinin partiler tarafından hazırlanması nedeniyle seçmenlerin seçim hürriyetinin sınırlandığı eleştirisine de katılmamaktadır. Nispi temsilde seçmenler, o dönem uygulanmakta olan çoğunluk sisteminin aksine çeşitli listelerden beğendiği adaylardan oluşan karma bir liste yapamamaktadır. Ancak raporu hazırlayanlara göre bu, nispi temsilin bir kusuru değil, tersine meziyetidir. Böylece seçimin fikirler ve programlar üzerine yapılmasını mümkün kılmaktadır. Seçmenin muhtelif parti listelerinden isimleri seçerek oy pusulasını doldurması, kimi zaman birbirine zıt program ve fikirlere sahip kişilere oy kullanılması gibi anlamsız sonuçlar ortaya çıkarabilmektedir. Bu nedenle seçmenin oyunu bir parti lehine kullanması daha uygundur. Bütün bunların yanı sıra o dönem itibariyle

[963] A. g. e., s. 12.
[964] A. g. e., s. 12, 14.
[965] A. g. e., s. 14-16.

geçerli olan seçim kanunu çerçevesinde de aday listeleri zaten partiler tarafından oluşturulmakta ve seçmenin seçme serbestisi bu listeler yoluyla sınırlandırılmaktadır.[966]

Nispi temsile atfedilen en büyük kusurun hükümet istikrarsızlığına yol açması olduğunun belirtildiği raporda, bu eleştiride bir haklılık payı olsa da kimi ülkelerde büyük partileri gözeten birtakım tedbirler yoluyla bunun önüne geçildiği aktarılmaktadır. Ayrıca hükümet istikrarsızlığın asıl nedeninin de nispi temsil olmadığı, esasen bir ülkede güçlü ve geniş teşkilatlı büyük partilerin bulunmamasının siyasi istikrarsızlık yarattığı ileri sürülmektedir.[967]

Raporda mevcut seçim sistemi ile iktidarın, her zaman gerçek temsil gücünün çok üzerinde bir çoğunlukla, bir partinin eline geçeceği ve bu durumun tek parti sistemine geri dönülmesi ihtimalini barındırdığı ileri sürülmektedir. Bu bağlamda raporu hazırlayanlar, ülkede demokratik yaşamın bir çıkmaza girmiş olduğu kanısındadır. Buradan hareketle seçim kanununun mahzurlarının nispi temsil esasına göre tadil edilmesinin, Anayasa değişikliğinden bile daha önemli ve daha öncelikli bir mesele olduğu dile getirilmektedir.[968]

Dolayısıyla İstanbul Seçim Komisyonu, CHP'nin birincil öncelikteki amacının seçim sisteminin değiştirilmesi olması gerektiği kanaatindedir. Her ne kadar ilgili raporda, söz konusu komisyonun nasıl ve kimlerden kurulduğuna dair bir bilgi bulunmaması nedeniyle temsil gücünü ve siyasal ağırlığını tespit etmek mümkün değilse de, en azından CHP'lilerin belli bir kısmı açısından seçim sistemi değişikliğinin öncelikli bir amaç olarak görüldüğünü düşünmek mümkündür. Bu bağlamda partide nispi seçim sistemine geçilmesi yönünde belli bir eğilimin olduğu görülmektedir.

Bununla birlikte aynı kitapçıkta yer alan "Ankara İl İdare Kurulundan Gelen Rapor" incelendiğinde, nispi seçim sistemi yanlısı görüşlerin bütün CHP'liler tarafından paylaşılmadığı ortaya çıkmaktadır.

Seçim sistemi meselesine ilişkin olarak hazırlanan bu üçüncü raporda, öncelikle halkların kültür seviyesi, demokratik bir rejim içinde geçirdiği süre ve toplumsal, siyasal,

[966] A. g. e., s. 16-17.
[967] A. g. e., s. 17-18.
[968] A. g. e., s. 19-20.

ekonomik yapısının özellikleri itibariyle farklılıklar taşıması nedeniyle demokrasinin her ülkede farklı şekilde uygulandığı ve farklı tezahürleri olduğu dile getirilmektedir. Buradan hareketle en ileri seçim sisteminin ne olduğunu aramak yerine, memlekete en uygun seçim sisteminin ne olabileceğinin tespit edilmeye çalışıldığı belirtilmektedir.[969]

Raporda liste usulü çoğunluk sisteminin bilimsel bir temelinin olmadığı ve bu usulü aynen uygulayan başka bir ülkenin de bulunmadığı dile getirilmektedir. Buradan hareketle "sırf geçmiş devirlerdeki bir alışıklıkla kabul edilivermiş" bu sistemin, demokratik yaşamın hızla gelişmesini engellediği, vatandaş oylarıyla uyumlu bir temsil imkânını yaratmaktan uzak olması nedeniyle milli iradenin tam anlamıyla gerçekleşmesine ve demokratik düzenin yerleşmesine de engel olduğu ileri sürülmektedir.[970] Burada dikkat çekici olan birebir örneğinin bulunmadığından bahsedilen ve ağır bir dille eleştirilen liste usulü çoğunluk sisteminin geçmişte "kabul edilivermiş" olduğunun ifade edilmesidir. Bu raporda da diğerlerinde olduğu gibi, seçim sistemini getiren partinin CHP olması hasebiyle herhangi bir özeleştiri yapılmamaktadır. Hâlbuki söz konusu sistem, gerek tek dereceli yapılan 1946 ve 1950 seçimlerinde, gerekse iki dereceli olarak yapılan 1923'ten tek parti döneminin sonuna kadar yapılmış bütün milletvekili seçimlerinde uygulanmıştır.

Buradan hareketle her üç rapordaki eleştirilerin baz alınması halinde, temsilde adaletin sağlanması, milli iradenin tam anlamıyla gerçekleşmesi ve dolayısıyla demokrasinin varlığı açısından yaşanan sıkıntıların 1950'den sonra ortaya çıkmadığı, İkinci Meclis'in seçildiği 1923 seçimlerinden o döneme kadar süregeldiğini belirtmek gerekecektir. Böyle bir akıl yürütme, ister istemez 1923-1950 yılları arasındaki CHP iktidarının tartışmaya açılması sonucunu doğuracağı için CHP içinde seçim sistemine dair en ufak bir özeleştiriden kaçınılmaktadır. Son kertede seçim sistemine yönelik eleştirilerin genel itibariyle haklılık payı yüksek olmakla birlikte, kendi geçmişi CHP'nin argümanlarını zayıflatmaktadır.

Seçim sistemine ilişkin Ankara raporunda da İstanbul raporunda olduğu gibi, vatandaş oylarının hemen tamamına temsil imkânı verebilmesi anlamında nispi temsil usulünün, demokratik zihniyet açısından ideal bir sistem olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca partilerin şahıslar değil de fikirler ve programlar etrafında toplandığı kabul edilirse ve nispi

[969] A. g. e., s. 21.
[970] A. g. e., s. 22.

temsil sistemiyle de şahıslar yerine partilerin seçildiği düşünülürse, bu hususun da nispi temsilin ayırıcı bir vasfı olarak durduğu ifade edilmektedir.[971]

Bunun yanında nispi temsilin partileri hâkim kılmak için şahısları bertaraf ettiği, parti genel merkezlerine adayların belirlenmesinde mutlak bir güç verdiği, parti sayısının artmasına ve bundan dolayı mecliste farklı fikirlerinin temsilcilerinin toplanmasına imkân vererek hükümet istikrarsızlığına yol açtığı gibi nispi temsil sitemine yönelik eleştirilerin belli bir gerçeklik payı taşıdığı kabul edilmektedir.[972]

Ayrıca Türkiye'de partilerin, bariz fikir ve program aykırılıkları göstermediği ve halkın kültür seviyesi açısından değerlendirildiğinde, partilerin fikir ve programlarını ayırt ederek, oyunu kendi inandığı programa göre kullanan vatandaşların sayısının da son derece az olduğu dile getirilmekte ve buradan hareketle nispi temsil sisteminin uygulanması için gereken toplumsal vasat ve siyasi atmosferin bulunmadığı ileri sürülmektedir. Bunun yanı sıra nispi temsilde temel prensibin, şahıslar yerine partilerin seçilmesi olması nedeniyle bir parti aleyhine yapılacak insafsız bir propagandanın da o partiyi beklenmedik akıbetlere götürebileceği belirtilmektedir. Nispi temsil sisteminin demokratik düzenin ilk aşaması değil belki son durağı olduğundan hareketle söz konusu seçim sisteminin kendi içeriğine uygun bir biçimde o gün için Türkiye'de uygulanmasının mümkün olmadığı öne sürülmektedir.[973] Dolayısıyla halkın siyasi kültürünün yetersiz seviyede olmasının yanında partiler arasında programları itibariyle kayda değer ayrımlar bulunmamasının da aslında en ideal sistem olarak değerlendirilen nispi temsilin ülkede uygulanmasını en azından şimdilik imkânsız hâle getirdiği ileri sürülmektedir.

Raporda ülkede uygulanagelen listeli çoğunluk usulünün, seçen ile seçilen arasındaki yakın teması ortadan kaldırdığı ve bu teması daha artırabilecek olan seçim sisteminin, dar bölge usulü olduğu ileri sürülmektedir. Bu seçim sisteminde seçimler esasen partilerden ziyade şahıslar arasında geçmektedir. Söz konusu seçim mücadeleleri zamanla şahısların yeteneklerinin, itibarlarının ve liyakatlerinin bir mücadelesi haline gelecektir. Bu nedenle dar bölge usulü ile yapılacak seçimlerde seçilecek kimselerin seviyelerinin genellikle düşük olacağı ve bundan inkılapların zarar göreceğine dair yapılan eleştirilerin doğru olmadığı

[971] A. g. e., s. 22.
[972] A. g. e., s. 22-23.
[973] A. g. e., s. 23.

vurgulanmaktadır.[974] Dolayısıyla Ankara raporunu hazırlayanlar, İstanbul Seçim Komisyonunun bu yöndeki iddiasına katılmamaktadır. Bu anlamda dar bölge usulünün, giderek hem seçilenlerin niteliğini hem de bizatihi siyasetin düzeyini düşüreceğinin dile getirildiği İstanbul raporunun tam anlamıyla zıttı bir yorum getirilmektedir.

Son kertede Ankara raporunda dar bölge usulüne dayalı çoğunluk sisteminin, ülkenin o günkü toplumsal ve siyasal yapısına daha uygun bir seçim sistemi olduğu ileri sürülmektedir. Her üç rapor genel itibariyle ele alındığında, bu konuda CHP içinde tam bir görüş birliğinin sağlanamadığı ortaya çıkmaktadır. Nitekim 1954 seçimleri öncesinde parti tarafından yayınlanan seçim beyannamesinde seçim sisteminin ıslah edileceği belirtilmiş, bununla beraber hangi seçim sisteminin tercih edildiğine dair bir ifadeye yer verilmemiştir[975].

Ne var ki seçimlerin ardından 26 Temmuz 1954'te toplanan CHP'nin XI. Kurultay'ına sunulan Genel İdare Kurulu raporunda açıkça nispi temsilden yana tavır alınmıştır. Raporda 1954 Seçimlerinde nispi temsilin uygulanması halinde, CHP'nin 31 değil 200'e yakın milletvekili ile mecliste temsil edileceği ileri sürülmektedir. Rapora göre aradaki bu orantısızlık seçim kanunundaki sistemden kaynaklanmaktadır. Gerçi mevcut seçim kanunu, CHP iktidarı zamanında kabul edilmiştir. Ama "demokratik rejimin ıslah vasıtalarından olan serbest münakaşa ve geçirilen tecrübelerden alınacak derslerle milleti faydalandırmak" partilere düşen bir görevdir. 1950'den bu yana yapılan üç seçim deneyimi mevcut sistemin, vatandaşların oylarıyla partilerin mecliste gerçek bir temsiline asla imkân vermediğini göstermiştir. Buradan hareketle raporda muhalefeti tasfiye etmeyi amaçlamayan bir iktidarın nispi temsili kabul etmesi gerektiği ifade edilmektedir. Ülkenin mevcut şartlarına göre, rejimin emniyeti ve gelişmesi için nispi temsil sistemine geçilmesinin bir zorunluluk olduğu ileri sürülmektedir.[976]

Kuvvetle muhtemel söz konusu raporun da etkisiyle, 1954'te yapılan program değişiklikleri çerçevesinde seçimlere ilişkin maddede de değişiklik yapılmıştır. Maddenin yeni halinde partinin, TBMM'de etkili bir denetimin olmasına imkân vermeyen mevcut çoğunluk sistemi yerine "milletimizin bünyesine uygun" bir nispi seçim usulünün kabulünü gerçek demokrasinin gerçekleşmesi için zorunlu gördüğü ve aynı sistemin yerel seçimlerde de

[974] A. g. e., s. 24.
[975] **1954 C.H.P. Seçim Beyannamesi**, s. 10.
[976] **C.H.P. Genel İdare Kurulu'nun XI. Kurultaya Sunduğu Rapor, 26.7.1954**, s. 8.

uygulanması gerektiği ifade edilmiştir[977]. Bu anlamda 1953 Programı'nın ilgili kısmında yalnızca seçim sisteminin ıslah edilmesi gerektiği belirtilirken, 1954'te yapılan değişiklikle açıkça nispi seçim sisteminin getirilmesi gerektiği savunulmuştur. Bunun yanı sıra aynı maddeye partilerin ve adayların yapacakları seçim masraflarının kanunla sınırlandırılması ve kontrol edilmesi gerektiğine dair bir hüküm de eklenmiştir[978].

Dönem sonuna kadar seçme ve seçilme hakkı ile seçim sistemine ilişkin parti programında başka değişiklik yapılmamıştır. Bu anlamda nispi temsil usulü, CHP tarafından 1950'lerin ortalarından başlayarak 27 Mayıs'a kadar hararetle savunulmuştur. Nitekim 14. Kurultay'da ilan edilen İlk Hedefler Beyannamesi'nde de partinin iktidara gelmesi halinde seçimlerin serbest, eşit ve dürüst şartlarda gerçekleşebilmesi için sağlam müeyyideler belirleneceği ve milli bünyeye uygun bir nispi temsil usulü kabul edileceği ifade edilmiştir[979].

3. 8. Devlet Teşkilatı ve İdaresi

26 Kasım 1951'de toplanan CHP'nin 9. Kurultayı'nda ilan edilen beyannamede, "devlet[in] bir parti müessesesi ve partizanlar sömürgesi olmama"sı gerektiği vurgulanmaktadır. Bu çerçevede kamu kuruluşları ile memurların milletin hizmetinde olduğunun altı çizilerek, bunların kanunun güvencesi altında bulunması gerektiği dile getirilmektedir. Kurultay Beyannamesine göre idare cihazı ve iktisadi kuruluşlar, siyasi parti

[977] **C.H.P.'nin El Kitabı**, s. 22. Bu gelişmeyle ilgili olarak Bayar'a göre CHP'nin görüşlerinde "haklı olduğu yer, seçimde üç milyon küsur oy aldığı hâlde, parlamentoya 31 milletvekili ile katılmış olmasıdır." Bu bağlamda Bayar, çoğunluk sisteminin uygulandığı seçimlerde, partilerden birinin güç oranının üstünde sandalye elde etme imkânının bulunduğunun ve bu sistemin çoğunluğu elinde tutan partinin yararına işlediğinin bir gerçek olduğunu kabul etmektedir. Bununla beraber "demokrasinin kaynaklarına gidildiği zaman", seçimlerin tek dereceli ve çoğunluk sistemine dayalı olduğunu ileri sürmektedir. Bayar, Batı ülkelerinde sınıflar arası dengeyi sağlamak amacıyla bazı muhtar idarelerin kurulması gibi, bu dengeyi ayakta tutmak ve her sınıftan insanın parlamentoda temsilini sağlamak için nispi temsil sisteminin uygulandığını ifade etmektedir. Temsil adaletine karşın nispi temsil sistemi, devlet yönetiminde bir yığın zaaflar yaratmaktadır. Bu anlamda söz konusu sistemle, "koalisyona muhtaç olmayan kuvvetli hükümet kurmak, toplum ve çağ şansıdır." Bunun yanı sıra Bayar'a göre ülkenin bin yıllık devlet geleneği de kuvvetli hükümet esasına dayanmaktadır. Bayar, DP kurucuları arasında kuvvetli hükümet esası konusunda bir görüş birliği olmasından da hareketle, CHP'nin ülke çıkarına ve yönetim geleneklerine aykırı bu talebini dikkate almadıklarını belirtmektedir. Bkz. Bayar, **Başvekilim Adnan Menderes**, s. 228 -230. Bu anlamda Bayar, bu konuda kendisinin de önemli temsilcilerinden biri olduğu tek parti döneminin söylemini bir bakıma yeniden üreterek, Türkiye'nin gerek devlet idaresi gerekse toplumsal yapısı itibariyle Batıdan farklı olduğunu dile getirmektedir. Bu çerçevede nispi seçim sistemin Türkiye'ye uygun olmadığı tezini savunurken, tek parti dönemine egemen olan solidarist anlayışın ülkede farklı sınıfların bulunmadığı iddiasına dayanmaktadır. Sonuç itibariyle Bayar'ın yorumlarını, tek parti dönemi sona ermiş olsa da, tek parti döneminin siyasetçilerinin varlığını koruması nedeniyle, bu dönemin siyasal söylem üzerindeki etkilerinin uzun yıllar boyunca devam ettiği gösteren örneklerden biri olarak değerlendirmek mümkündür.

[978] **C.H.P.'nin El Kitabı**, s. 23.

[979] **C.H.P. XIV. Kurultayı İlk Hedefler Beyannamesi**, s. 6.

baskılarından ve müdahalelerinden kurtarılmalı, vatandaşlar siyasi kanaatleri nedeniyle farklı muamele görmemelidir.[980]

Aynı Kurultayda kurulan "Ana Davalar ve Memleket Meseleleri Komisyonu"nun raporunda da demokrasilerde hükümetin iktidar partilerinin elinde olduğu, bununla beraber hukuk devletlerinde idare bir parti müessesesi olamayacağı için, iktidara hangi parti gelirse gelsin, kamu kuruluşlarının ve memurların sadece milletin hizmetinde olduğu belirtilmektedir. Buradan hareketle bütün memurların, kamu hizmetlerinin yerine getirilmesi sırasında vatandaşlara eşit muamele yapmakla mükellef oldukları ifade edilmektedir.[981]

Memurun bu şekilde "olgun, tarafsız ve seviyeli" hareket edebilmesi için hayatının ve geleceğinin yalnızca kanunların emri ve emniyeti altına alınması gerektiği dile getirilmektedir. Aksi halde memurların, her kademedeki parti üyelerinin emirlerine uymak durumunda kalacakları ve bunun da vatandaşların eşit muamele görmeleri zorunluğunun yanında hukuk devleti ve memur haysiyeti ile de bağdaşmadığı belirtilmektedir. Raporda bu durumun hükümet otoritesini de zaafa uğratmakta olduğundan ve bunun sonucunda ülkede çeşitli "asayişsizlik hadiselerinin" yaşandığından da söz edilmektedir.[982]

Bu anlamda devlet idaresine ilişkin olarak DP iktidarına yönelik temel eleştiri, partizan bir yaklaşımın benimsenmiş olduğu iddiasına dayanmaktadır. Bu bağlamda partizan idarenin aslında hükümetin otoritesini de zayıflattığı ileri sürülmektedir. O döneme kadarki CHP Programlarında (her ne kadar 1947 Programı'nda kullanılan ifadeler değişerek nispeten yumuşasa da) her zaman sarsılmaz bir hükümet otoritesinin gerekliliğine vurgu yapılmış olduğu dikkate alındığında söz konusu iddianın CHP'liler açısından DP iktidarına yönelik bir suçlama niteliği taşıdığını düşünmek mümkündür.

Ana Davalar Komisyonu, halen geçerli olan ve ilerde çıkarılacak anayasaya aykırı ve antidemokratik kanunları yürürlükten kaldırma yetkisine sahip, tam teminatlı hâkimlerden

[980] **C.H.P. Dokuzuncu Kurultay Beyannamesi ve Rapor**, s. 3.
[981] A. g. e., s. 7.
[982] A. g. e., s. 8.

oluşan, vatandaşların ve partilerin başvuruları üzerine harekete geçen bir "Yüksek Mahkeme" kurulmasını da zorunlu görmektedir[983].

22 Haziran 1953'te toplanan 10. Kurultay'da kabul edilen yeni parti programının ilk maddesinde CHP'nin milli birlik, ülke bütünlüğü ve bağımsız devlet anlayışını benimsediği ifade edilmektedir[984]. Aynı programın 8. maddesinde, devlet sisteminde kuvvetler arasında denge sağlayacak ve siyasi hürriyetleri koruyacak anayasa teminatının lüzumlu olduğu dile getirilmektedir[985]. Burada dikkat çekici olan ulusal egemenlik ilkesine daha önceki programlarda olduğu gibi gönderme yapılmış olmasına rağmen, bu egemenliğin (en azından söylem düzeyinde yegâne) kullanıcısının meclis olduğundan söz edilmemesidir.

1953 Programı'nın 11. maddesinde devlet idaresinde dikkate alınması gereken esaslar sıralanmaktadır. Bunlar, devlet idaresinde tarafsızlık, devlet menfaatlerinin parti menfaatlerinin her zaman üstünde olması, ordu ve adalet makamlarının siyaset dışında kalması, her yurttaşın siyasi kanaatine saygı göstermenin demokratik rejimin bir icabı olması nedeniyle siyasi kanaat veya meşru siyasi bir partiye eğilimli ve üye olunması nedeniyle hiç kimsenin kişisel zarar veya kazanç elde edememesidir. Bunun yanı sıra aynı maddede insan hak ve hürriyetlerini kısıtlayan yahut ortadan kaldıran bütün teşebbüslerin veya sistemlerin partinin devletçilik, devrimcilik ve laiklik anlayışının dışında olduğunun da altı çizilmektedir.[986] Dolayısıyla CHP'nin inkılâplarının, ekonomi politikalarının veya seküler toplum tasarımının herhangi bir şekilde insan haklarına aykırı olmadığı programda özel olarak vurgulanmak istenmiştir.

1947 Programı'nda yerel yönetimlerin güçlendirilmesinin demokrasinin bir gereği olduğu düşüncesinden hareketle, yerinden yönetime önem verildiğini gösteren çok sayıda madde yer alırken, 1953 Programı'nda bu konuya ilişkin hiçbir ibare bulunmamaktadır. Bununla ilgili olarak 1950'ler süresince parti programında bir değişiklik yaşanmamıştır. Bu anlamda 1947 Programı'nın sınırlı da olsa âdemi merkeziyetçi bir boyut taşıması bakımdan, CHP'nin kurulduğu tarihten 27 Mayıs'a kadarki partinin temel belgeleri içine ayrıksı bir durum teşkil ettiğini düşünmek mümkündür.

---

[983] A. g. e., s. 6.
[984] **C.H.P. Programı Partinin Onuncu Kurultayca Onanmıştır**, s. 4.
[985] A. g. e., s. 10.
[986] A. g. e., s.11.

İdarede tarafsızlık ilkesinin özellikle vurgulanmış olmasının ortaya koyduğu, DP iktidarının partizan idare tarzından duyulan rahatsızlık bir yana bırakılırsa, 1953 Programı'nda genel itibariyle ılımlı ve orta yolcu bir söylemin tercih edildiğini söylemek mümkündür. Bu anlamda kuvvetler birliği ve meclis üstünlüğü ilkeleri, önceki programlarda olduğunun aksine açıkça vurgulanmamakta, ancak bu ilkelerin hepten terk edildiğine ilişkin herhangi bir ifadeye de yer verilmemektedir. Tek-parti dönemindeki merkeziyetçi, egemenliği ve dolayısıyla siyasi gücü tek elde toplamaktan yana olan yaklaşım da devam ettirilmemekte, buna karşın 1947 Programı'ndaki yerel yönetimlerin etkinliğinin arttırılması fikrinden de söz edilmemektedir.

Devlet idaresine dair bu orta yolcu tutumun keskin yanını oluşturan partizan idare eleştirisi, 1954 Seçimleri öncesinde CHP'nin yayınladığı beyannamede de önemini korumaktadır. Bu çerçevede Seçim Beyannamesinin başında CHP'nin iktidara gelmesi halinde gerçekleştireceğini vadettiği hedefleri arasında, gerçek ve etkili bir meclis denetimi meydana getirilmesi ve muhalefet partilerine emniyet içinde çalışma şartları sağlanmasının yanı sıra zihniyette ve uygulamada partizan idareye son verilmesi de yer almaktadır. Beyannamede devlet çıkarlarının parti çıkarlarının üstünde yer almasının, ordu ve adaletin mutlak olarak siyasetin dışında bırakılmasının, vatandaşların siyasi görüşleri nedeniyle farklı muameleye tabi tutulmamasının ve genel itibariyle zihniyette, mevzuatta ve uygulamada hukuk devleti esasının bütün vatandaşlara emniyet ve huzur verecek şekilde yerleşmesinin istendiği ifade edilmektedir.[987]

Ayrıca Beyannamenin "memur yalnız halkın hizmetindedir" başlıklı kısmında, memurların objektif esaslara göre hâl ve geleceklerini güvenceye alınmasının ve "siyasi nüfuz ve tesirlerin oyuncağı olmaktan kurtarılmasını[n]" tarafsız bir idare kurulması için başlıca şart olduğu vurgulanmaktadır[988].

1954 Seçimlerinde istenen başarının elde edilememesinin ardından CHP'nin söyleminde, partizan idareye son verilmesinin ötesinde, devlet idaresinde dengenin sağlanması ve siyasal iktidarın ölçüsüz ve hatta sınırsız güç kullanımının önüne geçilmesi temaları giderek önem kazanmıştır.

[987] **1954 C.H.P. Seçim Beyannamesi**, s. 3,9.
[988] A. g. e., s. 10.

Nitekim 26 Temmuz 1954'te toplanan CHP'nin 11. Kurultayı'na sunulan Genel İdare Kurulu Raporu'nda, devlet idaresinde denge sağlayacak ve fevri kanunlar çıkarılmasını önleyecek yapıda ikinci bir meclisin kurulmasının zorunlu görüldüğü ifade edilmekte, ayrıca anayasa hükümlerinin bir anayasa mahkemesi kanalıyla yargısal teminat altına alınması talep edilmektedir.[989]

Genel İdare Kurulu'nun raporu doğrultusunda, parti programında da değişikliğe gidilerek, kuvvetler arasında denge sağlayacak ve siyasi hürriyetleri koruyacak anayasal güvencelerin varlığının lüzumlu olduğunun dile getirildiği 8. maddeye, söz konusu amaç doğrultusunda ikinci bir meclis olarak "Ayan Meclisi" kurulmasının zorunlu görüldüğüne ilişkin bir ifade eklenmiştir. Ayrıca anayasa hükümlerinin bir anayasa mahkemesi aracılığıyla yargısal güvenceye alınmasının istendiği, tamamen yeni bir madde halinde programa dâhil edilmiştir. (madde 10)[990]

Bu yaklaşım zamanla daha da ileri götürülerek, siyasal iktidarın sınırlanması ve dengelenmesi gayesi çerçevesinde çok daha kapsamlı talepler dile getirilmiştir. 1957 Seçimleri öncesinde 9 Eylül 1957'de toplanan 13. Kurultay'a sunulan Parti Meclisi Raporunda ülkenin idaresinde açıklık ve denetim bulunmadığı ve bu anlamda hâkimin teminatlı, basının özgür, üniversitenin özerk, muhalefetin emniyet ve eşitlik içinde olmadığı dile getirilmektedir. Söz konusu durumun bir siyasi buhran olduğu ileri sürülmektedir.[991]

Raporda ekonomiye veya imar meselelerine ilişkin yahut partizan idare ve siyasi emniyetsizlik açısından ülkede yaşanan bütün sıkıntıların, esasen iktidarın devamlı ve aleni olarak denetlenememesinin bir sonucu olduğu iddia edilmektedir. Bunun ise demokrasinin temel müesseseleri olan muhalefetin, yargının, üniversitenin ve basının teminata bağlı olmamasından ve Anayasada bunu sağlayacak hükümlerin bulunmamasından kaynaklandığı dile getirilmektedir.[992]

Burada 27 Mayıs'ın ardından anayasal düzene de hâkim olan, iktidarın hükümetle özerk kurumlar arasında paylaştırılması gerektiği düşüncesinin nüvesini bulmak mümkündür.

---

[989] **C.H.P. Genel İdare Kurulu'nun XI. Kurultaya Sunduğu Rapor**, **26.7.1954**, s. 15.
[990] **C.H.P.'nin El Kitabı**, s. 21-22.
[991] **C.H.P. XIII. Kurultayına Sunulan Parti Meclisi Raporu**, s. 18.
[992] A. g. e., s. 18.

Raporda muhalefet, yargı, basın ve üniversite için haklı gerekçelerle anayasal güvence talebinin birkaç adım sonrası devlet idaresinde seçilmiş hükümetle teknokratlar arasında bir tür denge kurulmasına dayanan idare anlayışının savunulması olmuştur.

Esasen aydınların toplumu oluşturan bütün zümreler için bir rehber rolü oynaması gerektiği düşüncesi, tek parti döneminin solidarist anlayışına içkindir. Sadece CHP'nin siyasi programını değil, ülkedeki birçok aydının düşünce dünyasını da belirleyen bu yaklaşım, çok partili hayata geçilmesinin ardından hem 27 Mayıs öncesinde hem de sonrasında popülist davranma eğilimdeki siyasetçilerin rasyonel hareket ettiği kabul edilen teknokratlar (dolayısıyla aynı zamanda aydınlar) tarafından dengelenmesi düşüncesine bir bakıma temel oluşturmuştur. Böyle bir dengelemenin olası rejim buhranlarının önüne geçeceği düşünülmüştür.

Söz konusu anlayışın düşünsel kökenleri, 19. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Aydınlara önem atfedilmesi ve elitizm bu dönemin düşüncesinde belirleyici bir konumdadır. Bununla ilgili olarak örneğin Metin Heper, Genç Osmanlıların meclisi halkın temsil edildiği bir kurum olarak görmediklerini, esasen seçkinlerin kendi aralarında tartıştığı ve böylelikle "aydın fikirler"in çarpışması yoluyla "ülke için en iyi politika"nın oluşturulduğu bir kurum olarak değerlendirdiklerini dile getirmektedir. Genel olarak asker ve bürokrat seçkinlerden oluşan Jön Türkler de Tanzimatçıların ve Genç Osmanlıların seçkinci geleneğini sürdürmüşlerdir.[993]

Heper, Osmanlı İmparatorluğu döneminde egemen olan devletin toplumu kendi bildiği gibi yönetme geleneğinin, Cumhuriyet döneminde de demokraside belli bir iz bıraktığını düşünmektedir. Bununla bağlantılı bir şekilde Heper, 1930'da ve 1945'te muhalefet partilerinin kurulmasına izin verilmesini, iktidardaki cumhuriyetçi seçkinlerin, nüfusun eğitim görmüş olanları arasında tartışmayı teşvik etmek amacıyla rejimi kısmen liberalleştirmesi olarak görmektedir. Böylelikle siyasi zümrenin, akılcı tartışmalar yoluyla hem "henüz daha yüksek bir akılcılık düzeyine erişmemiş" kitlelere karşı cumhuriyetin değerlerini koruması hem de en iyi politikaları tespit etmesi umulmuştur.[994]

Esasen aydınların aldıkları modern Batılı eğitimin bir sonucu olarak rasyonel düşünecekleri ve davranacakları fikri, pozitivist bir anlayışın ürünüdür. Bu bağlamda

[993] Heper, s. 41.
[994] A. g. e., s. 46-47.

Kemalizm'in, Jön Türklerin siyasi düşüncelerinden halkçılıkla birlikte miras aldığı pozitivist anlayışın bir sonucu olarak, gerek tek parti döneminde gerekse çok partili hayata geçilmesinden sonra aydınlarla rasyonel düşünce arasında yakın bir bağ olduğu düşünülmüştür.

Heper'e göre 1945-1980 yılları arasında genel itibariyle üniversite öğretim üyeleri, yüksek bürokratlar ve önde gelen gazetecilerden oluşan aydın-bürokrat seçkinler, 19. yüzyıl seçkinlerine benzer bir şekilde ülkenin geri kalanına tepeden bakmışlardır. Söz konusu aydınlar eğitimi, kendilerine atfettikleri konumun ayırt edici bir özelliği olarak algılamışlardır. Bu anlamda 1950'lerde önemli bir kısmı üniversite mezunu olmayan DP'li milletvekillerini küçümsemişlerdir.[995]

Tam da bu noktada kendisi de Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi öğretim üyeleri olması hasebiyle aydın-bürokrat seçkin zümresinin bir üyesi olan Bahri Savcı tarafından ortaya atılan "aktif dinamik siyaset"-"en genel anlamda siyaset" ayrımına dikkat çekmek gerekmektedir. Savcı'ya göre "aktif dinamik siyaset", siyasi bir mevkii ele geçirmek ve bu görevi sürdürmek amacıyla yürütülen siyasi faaliyetleri tanımlamaktadır. "En genel anlamıyla siyaset" ise seçmenlerin tercihlerini göz ardı etmeyen ancak esasen kamu politikalarının akılcı bir şekilde belirlendiği siyasi faaliyetlerdir. Savcı'ya göre aydınlar, "en genel anlamıyla siyaset"ten; siyasetçiler ise "aktif dinamik siyaset"ten sorumludur.[996]

Böylece Savcı bir bakıma "siyaset, seçilmiş siyasetçilere bırakılamayacak kadar önemli bir meseledir" gibi bir düşünsel noktaya ulaşmış olmaktadır. Yaptığı ayrıma bakıldığında, siyasetçilere özgülenen gündelik siyasetin yanında, hiyerarşik olarak ondan üstün ve önemli olduğu görülen bir tür yüksek siyasetin varlığının savunulduğu görülmektedir. Bu daha uzun soluklu siyaset biçiminin ise esasen halk tarafından seçilmeyen ve konumunu halka nazaran daha eğitimli olmasına borçlu olan aydınlara tanınması ise dikkat çekicidir. Bu anlamda parlamentarizme tamamen karşı olmasa bile soğuk bakan ve bir tür meritokrasi arzulayan bir anlayış söz konusudur. Dolayısıyla kendi dönemindeki birçok aydının özlemlerini yansıtan Savcı'nın, halk tarafından seçilen siyasetçilere kıyasla daha rasyonel hareket edeceği farz edilen teknokratların kontrol ettiği bir rejimi savunduğunu

[995] A. g. e., s. 45.
[996] A. g. e., s. 47-48.

söylemek mümkündür. 27 Mayıs sonrasında oluşturulan ikinci meclis, Milli Güvenlik Kurulu, Devlet Planlama Teşkilatı ve Anayasa Mahkemesi gibi kurumlar kanalıyla söz konusu taleplerin kısmen de olsa hayata geçtiğini belirtmek gerekir.

Heper, DP iktidarının Savcı'nın siyaset ayrımında ifadesini bulan bu anlayışa, üniversitelerin akademik özgürlüklerini kaldırarak karşılık verdiklerini belirtmektedir. Aynı şekilde bu dönemde bürokraside 25 yıl çalışmış olanların, hükümet kararı ile emekli edilebilmeleri kuralı da getirilmiştir.[997] Kanımca DP'nin bu tutumu karşısında CHP'nin programlarında, beyannamelerinde ve raporlarında sıklıkla memurlar için kanuni güvence ve üniversiteler için de özerklik istenmesinin böyle bir arka planı bulunmaktadır.

CHP'nin devlet idaresi anlayışı ile ilgili olarak, Celal Bayar tarafından getirilen yorumdan söz etmek gerekir. Esasen söz konusu yorumun dayandığı varsayımlar, daha sonra farklı ölçülerde ve biçimlerde de olsa (özellikle CHP'ye yönelik eleştirel bir tutum takınan) birçok kişi tarafından dile getirilmiş olması nedeniyle önem taşımaktadır. Bayar'a göre CHP ile DP arasındaki siyasi mücadelenin ayrıntıları bir yana bırakılıp, temel çatışmaların sebeplerine bakıldığında, on beş yıl boyunca iki farklı devlet görüşünün söz konusu olduğu apaçık görünmektedir. Bu anlamda gerek İnönü gerekse DP, Türkiye'de demokrasinin kurulmasını istemiştir, fakat devlet yönetimi anlayışı konusunda İnönü gibi düşünenlerle DP gibi düşünenler arasında büyük bir anlaşmazlık ve çatışma yaşanmıştır. Tarafların bu konuda "muhatapsız bir diyalog içinde" bulunmaları bir bakıma 27 Mayıs'a da zemin hazırlamıştır.[998]

Bayar, devlet idaresi konusunda iki parti arasındaki görüş ayrılığını şöyle açıklamaktadır:

> Üstünde çatışılan, fakat bir türlü ifade edilemeyen fikir şudur: Türkiye'de demokrasi, 'Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir ve bunu millet bizzat kullanır' ilkesinden hareket edilerek mi uygulanacak, yoksa bazı yerlerde örnekleri olduğu gibi muhtar kuruluşlara ve kurullara dayanan 'Yumuşak bir Halk Hâkimiyeti' esasına bağlı olarak mı yürütülecektir?..
>
> Demokrat Parti iktidarı, birinci fikre, Halk Partisi muhalefeti ikinci fikre sahip çıkmıştır.[999]

[997] A. g. e., s. 48.
[998] Bayar, **Başvekilim Adnan Menderes**, s. 9-10.
[999] A. g. e., s. 11.

Bayar, 1961 Anayasası'nın İnönü tarafından 1950'den itibaren açıkça savunulan fikirleri içerdiği kanısındadır. Bayar'a göre 1961 Anayasası'nın 1924 Anayasası'ndan en önemli farkı, ulusal egemenliğin kim tarafından ve nasıl kullanılacağına ilişkindir. 1924 Anayasası'na egemenlik kayıtsız şartsız millete aittir. Milletin yegâne temsilcisi TBMM, millet adına bu hakkı kullanmaktadır. 1961 Anayasası'nda da egemenlik kayıtsız şartsız millete aittir. Bununla birlikte bunun kullanış şekli değişmiştir. 1961 Anayasası'nda milletin egemenliğini, Anayasanın koyduğu esaslara göre yetkili organlar eliyle kullanması öngörülmektedir. Buradan hareketle Bayar, TBMM'nin ulusal egemenliği iyi kullanabileceği konusundaki kuşkular nedeniyle 1961 Anayasası'nda egemenliğin kullanılışında yeni ortaklar getirildiğini belirtmektedir. Senato, Anayasa Mahkemesi, Milli Güvenlik Kurulu, özerk üniversite, özerk TRT gibi kuruluşların oluşturulmasını bu kapsamda görmektedir.[1000]

Bayar, ulusal egemenliğin "kanun yapma gücü"nün, Senato, Anayasa Mahkemesi ve Cumhurbaşkanlığının Anayasa muhafızlığı görevi ile daraltıldığı, frenlendiği ve barajlandığını düşünmektedir. Bayar'a göre "daraltma, frenleme ve barajlama, vatandaş oyuna karşı duyulan, fakat açıklanmayan güvensizliği göster"mektedir. Bayar, bu anlayışının doğruluğu, yanlışlığı üzerinde durmadığını, zaten asıl önemli meselenin 1961 Anayasası ile milletin yanına yeni ortaklar olarak "ordu" ile "aydın"ın getirilmesi olduğunu dile getirmektedir. Ordu, Milli Güvenlik Kurulu, aydınsa Anayasa Mahkemesi, Üniversite, TRT, DPT ve hatta Senato'nun seçim dışı gelen üyeleri yoluyla devlet ortaklığı konumuna gelmektedir.[1001]

Bayar, DP'nin iktidarda olduğu on yıl boyunca ne İnönü'nün devlet yönetimine getirmek istediği ortakları açıkladığını ne de kendilerinin devlet yönetimi ortaklığından çıkardığı sosyal müesseselerin neden yönetim dışında kalması gerektiğinin gerekçesini ifade edebildiğinden yakınmaktadır. Bununla beraber 27 Mayıs sonrasında yeni Anayasa çalışmaları kapsamında oluşturulan Kurucu Meclis'te CHP eğilimlilerin çoğunlukta olduğunu, bu nedenle partinin muhalefetteyken savunduğu fikirlerin eksiksiz bir biçimde 1961 Anayasası'nda yer aldığını düşünmektedir. Buradan hareketle bu Anayasanın, CHP'nin

[1000] A. g. e., 11-12.
[1001] A. g. e., 13. Aslında kontenjan senatörlüğünün sıklıkla eski ordu mensupları için kullanıldığı dikkate alındığında, bunu bir bakıma ordunun siyasete müdahalesinin bir türü olarak da değerlendirmek mümkündür.

devlet yönetimine ilişkin olarak on yıl boyunca savunduğu ilkeleri yansıttığını ileri sürmektedir.[1002]

Bununla birlikte siyasi iktidarın hükümetle bürokrasi arasında paylaştırılmasını, CHP'nin siyasi hedeflerinin odak noktası olarak görmek konusunda kanımca temkinli davranmak gerekmektedir. Her ne kadar aydınların toplumsal rolüne özel bir önem atfedilmesi veya devlet idaresinde uzmanların görüş ve önerilerinden olabildiğince yararlanacak rasyonel bir yaklaşımdan yana olunması, CHP ideolojisine uygun görüşler olsa da, ilginçtir İlk Hedefler Beyannamesi'nde iktidarın veya siyasi gücün seçimle işbaşına gelen hükümetle çeşitli özerk kurumlar arasında paylaştırılmasına yönelik bir ifade yer almamaktadır. Beyannamenin konuya ilişkin hükümlerine bakıldığında, esasen yasama faaliyetlerinin daha etkin yürütülmesi ile yasama-yürütme ilişkilerinin yeniden düzenlenmesine yönelik ifadeler söz konusudur.

Beyannamede CHP'nin iktidara gelmesi halinde, "milletin bütünlüğünü ve devletin devamlılığını temsil eden" Cumhurbaşkanlığının, bu temsilin ve milli dayanışmanın gerektirdiği tarafsızlığa kavuşturulacağı, yasama organının yürütme üzerindeki denetiminin etkili hale getirileceği, kanun koyarken uyum ve dengenin sağlanması için ikinci bir meclis kurulacağı dile getirilmektedir. Beyannamede ifade edildiğine göre, meclis iç tüzüğü, milli denetimin gereklerine göre TBMM Riyaset Divanı'nın tarafsızlığını sağlayacak şekilde değiştirilecek, mecliste temsil edilen siyasi partilerin hakları açıklığa kavuşturulacak, "milletvekillerinin söz hürriyeti ve dokunulmazlığı, soru, gensoru, Meclis soruşturması gibi müesseselere gerçek hüviyetleri kazandırılacaktır." Ayrıca idari ve siyasi hayatta ahlâkı hâkim kılmak ve her türlü suiistimali önlemek amacıyla kamu hizmeti gören herkesin görevleriyle ilgili hareketlerinin denetimi konusunda alınacak tedbirler arasında ispat hakkı ile mal beyanı da yer alacaktır.[1003]

Dolayısıyla belki de CHP (ileri gelenleri) açısından siyasi iktidarın parçalanmasından ziyade ikinci bir meclis yoluyla fevri, özerk üniversite, basın ve uzmanlardan oluşan kurumlar kanalıyla da irrasyonel davranmasının önlenmesi hedefi söz konusudur. Nitekim böyle bir hedef, CHP'nin İttihat ve Terakki'den devraldığı pozitivist anlayışla da uyumludur. Bu

[1002] A. g. e., 15-16.
[1003] **C.H.P. XIV. Kurultayı İlk Hedefler Beyannamesi**, s. 5-7.

anlamda Bahri Savcı gibi akademisyenlerin siyasi tahayyüllerinin, CHP ileri gelenlerinin devlet idaresine ilişkin beklenti ve hedeflerinin ötesine taştığını ileri sürmek mümkündür.

Bayar'ın değerlendirmelerinin ise belli bir haklılık payı taşımakla birlikte, 1961 Anayasası'nın CHP'nin devlet idaresine ilişkin görüşlerinin tam bir yansıması olduğu iddiasının biraz kestirme bir yorum niteliği taşıdığını belirtmek gerekir. Gerçekten de CHP'nin özellikle 1950'lerin ikinci yarısında dile getirdiği devlet yönetimine ait birçok talep, 1961 Anayasası'nda yer almıştır. Bununla birlikte söz konusu Anayasanın CHP'nin taleplerinin ötesine geçen öğeler içerdiği görülmektedir. CHP, muhalefette olduğu dönem boyunca Anayasa Mahkemesi ile ikinci bir meclisin kurulmasını şiddetle savunmuştur. Ancak 1961 Anayasası ile birlikte kurulan MGK'ya ilişkin CHP program, beyanname ve raporlarında herhangi bir talep söz konusu değildir. Bu anlamda 27 Mayıs'ta ve 1961 Anayasası'nın hazırlanmasında rolü olan ordu ve üniversite mensuplarının, Bayar'ın ifadesiyle devlet idaresine ortak olmaya dair tahayyüllerinin, CHP ve İnönü'nün bu konuya ilişkin fikir ve önerileriyle birebir örtüşmediği görülmektedir. Ancak arada dikkat çekici paralellikler olduğunu da teslim etmek gerekir.

Son kertede CHP'nin muhalefet dönemindeki talepleri ile 1961 Anayasası'nın hayata geçirdikleri arasında en azından bir dozaj farkı olduğunu söylemek mümkündür. CHP'liler tarafından daha çok İttihat ve Terakki'den devralınan pozitivist dünya görüşü çerçevesinde, eğitimli uzmanların görüşlerinden yararlanan rasyonel bir idare savunulurken, 1961 Anayasası ile birlikte parlamentonun hareket alanının ordu ile aydınlardan/bürokratlardan oluşan kurumlar lehine daraltıldığı bir sistem ortaya çıkmıştır.

SONUÇ

Çok partili hayata geçilmesi, Cumhuriyet Halk Partisi'nin hem örgütsel hem de ideolojik olarak bir dönüşüme uğramasına yol açsa da bu konuda asıl dönüm noktası 1950 Genel Seçimlerinin kaybedilmesi olmuştur. Bu anlamda CHP'nin 27 yıllık iktidarını yitirmesi, belli bir değişimi ister istemez zorunlu hale getirmiştir. Bununla beraber tam da aynı nedenle, yani kurulduğundan itibaren hep iktidarda olmanın etkisiyle söz konusu değişimin genel itibariyle oldukça ağır bir seyir izlediğini belirtmek gerekir.

Öncelikle örgütsel olarak değerlendirildiğinde, CHP kuruluşundan başlayarak, genel başkanın otoritesi altında olduğu görülmektedir. Örneğin 1923 tarihli partinin ilk tüzüğünde parti adına konuşma yetkisi, partinin büyük kongresi veya onun tarafından yetkili kılınmış bir kurul yerine yalnızca genel başkana bırakılmıştır. Bu bile başlı başına partinin kuruluş aşamasında tek sesli bir siyasal örgütün tasarlanmış olduğunun bir göstergesidir. 1927 Tüzüğü ile değişmez genel başkanlık uygulamasının getirilmesi bu durumu perçinlemiştir.

1927 Tüzüğü ile aynı zamanda Genel Başkan, Genel Başkan Vekili ve Genel Sekreterden oluşan ve partiyle ilgili bütün temel kararları almakla yetkili Genel Başkanlık Kurulu oluşturulmuştur. Tüzükte Genel Başkanlık Kurulunun vereceği kararlara bütün CHF üyelerinin kayıtsız şartsız uymak zorunda olduğu belirtilmiştir. Böylece partinin idaresi tamamen bu üç kişilik kurula geçmiş olsa da aslında bütün güç, Genel Başkan Vekili ile Genel Sekreteri belirleme yetkisine sahip olan Genel Başkanda toplanmıştır. Dolayısıyla partide 1927 yılı itibariyle daha sonra açıkça "şeflik" olarak adlandırılacak bir tek adam idaresi kurulmuştur. Parti içindeki diğer organlar ise daha ziyade istişare heyeti niteliğinde olmuştur.

Bunun yanı sıra başından itibaren partinin parlamento grubunda disiplini sağlamaya ve aykırı seslerin çıkmasının önüne geçmeye yönelik uygulamalar da söz konusudur. Buna rağmen TpCF'nin kurulmasına yol açan gelişmelerin hemen sonrasında, parti disiplinin daha da sıkı hale getirmeye yönelik tüzük değişiklikleri yapma gereği duyulmuştur. Esasen partili milletvekillerinin bağımsız hareket etme imkânı, tek parti rejimi yerleştikçe büyük oranda ortadan kalkmıştır.

Her ne kadar 1946'daki 2. Olağanüstü Kurultayda, Değişmez Genel Başkanlık uygulamasına son verilmiş ve CHP'nin kendisini çok partili yaşama uyumlu hale getirmeye çalıştığı 1947 Kongresinde de kabul edilen yeni tüzükle birlikte Genel Başkanlık Kurulu kaldırılmış olsa da Genel Başkanın konumunda kayda değer bir değişiklik olmamıştır. Dolayısıyla CHP'nin iktidarda kaldığı süre boyunca önce Atatürk'ün, ardından İnönü'nün parti üzerinde sarsılmaz bir otoriteye sahip olduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür.

Bu durum kısmen de olsa ancak 1950 Seçimleri sonrasında değişebilmiştir. Parti içinde İnönü'nün parti başkanlığını bırakmasına yönelik talepler dillendirilmeye başlamıştır. Bununla birlikte seçimlerden kısa süre sonra toplanan 8. Kurultayda İnönü, genel itibariyle bir moral çöküntüsü yaşanmakta olan CHP'lilerin büyük bölümünün yalnızca kendisinin partiyi dağılmaktan kurtaracağı inancını taşımasının etkisiyle rakipsiz olarak yeniden genel başkanlığa seçilmiştir. Ancak genel başkanın yetkileri azaltılmıştır. 1950'e kadar CHP Genel Başkanlarının aynı zamanda Cumhurbaşkanı da olmaları nedeniyle uygulamaya konulmuş olan Genel Başkanvekilliği makamı kaldırılmış, genel sekreterin genel başkan tarafından atanması yerine kongre tarafından seçilmesine karar verilmiştir. Daha önce partinin politikalarından sadece İnönü sorumlu iken, artık Parti Genel Başkanı, Genel Sekreter ve Meclis Grup Başkanından oluşan bir heyet, politikaları belirlemekle sorumlu kılınmıştır. Söz konusu değişiklikler, Genel Başkan ile artık bizzat Kurultaya karşı sorumlu hale gelen Genel Sekreter arasında ikili bir iktidarın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu durumundan rahatsızlık duyan İnönü ile aynı Kurultayda Genel Sekreterliğe seçilen Kasım Gülek arasında 1950'ler süresince zaman zaman ciddi gerilimler yaşanmıştır. Oysa 1950 öncesinde partide böyle bir durumun ortaya çıkması, Genel Başkanın mutlak otoritesi nedeniyle mümkün değildir.

1950'lerde CHP Kurultaylarının da mahiyetinin değiştiğini belirtmek gerekir. Tek parti döneminde Kurultayların temel işlevleri, birtakım dileklerin yetkililere iletilmesi ve parti yönetiminin kararlarının onaylanması olmuştur. Daha önce de dile getirildiği gibi, bu dönemde parti örgütleri tarafından seçilen delegeler, doğrudan Genel Merkez tarafından belirlenen milletvekilleri karşısında Kurultayda sayıca her zaman azınlıkta kalmıştır. 1950 sonrasında bu durum tamamen değişmiş ve örgütlerin sesi bir bakıma daha gür çıkmaya başlamıştır. Böylece taşra örgütlerinden gelen delegelerin, parti politikalarına ilişkin önerileri ve eleştirileri Kurultaylarda daha özgürce dillendirilir hale gelmiştir. Kimi zaman parti

yönetiminin veya daha doğru bir ifadeyle bizzat İnönü'nün program ve tüzükte yapmak istediği değişikler, delegeler tarafından kabul görmemiştir. Bu çerçevede İnönü'nün arzusu hilafına Gülek'in 1950'lerde yapılan bütün Kurultaylardaki Genel Sekreterlik seçimlerini kazanması da örgütlerin ve onların Kurultaydaki temsilcilerinin inisiyatif alanlarının genişlediğini göstermektedir.

Genel merkez ile örgüt arasında süregiden bir gerilimin varlığı, 1950'li yıllarda CHP açısından dikkat çekici bir husustur. Söz konusu dönem parti örgütünün, parti politikalarının oluşturulması ve yönetim kademelerinin belirlenmesi süreçlerindeki ağırlığını arttırma çabalarına sahne olmuştur. Bunun karşısında İnönü ve çevresinin söz konusu eğilimi kontrol etmeye ve sınırlamaya çaba sarf ettiği görülmektedir. Esasen buna benzer bir durumun DP için de geçerli olduğunu belirtmek gerekir. Bu bağlamda hem CHP'de hem de DP'de özellikle milletvekili adaylarının belirlenmesi meselesi, önemli bir çatışma unsuru haline gelmiştir. Her iki örnekte de parti örgütleri belli bir kontenjan haricinde bu yetkiyi bırakmamakta diretmiştir.

Bütün bunlara rağmen İnönü'nün 1950-1960 döneminde parti içindeki ağırlığını büyük oranda koruduğunu belirtmek gerekir. İnönü partinin bir bakıma doğal lideri olarak görülmüş, genel başkanlıktan ayrılması halinde onun gibi Kurtuluş Savaşı'nda önemli bir rol oynamış, uzun yıllar Başbakanlık ve Cumhurbaşkanlığı yapmış tarihi bir figürün yokluğunda partinin iyice güç kaybetmesinden, hatta dağılmasından çekinilmiştir. Ancak İnönü aynı zamanda seçmenin en azından belli bir kısmının tek parti döneminin anılarının etkisiyle CHP'ye oy vermekten imtina etmesine de neden olmuştur. CHP'nin söyleminde kayda değer değişikler yaşanmış olsa da görünen o ki birçok seçmen her şeyden önce İnönü'nün varlığı nedeniyle CHP'de yaşanan söylem değişikliğinin samimiyetine kuşkuyla yaklaşmıştır. Bu bağlamda 1957 Seçimleri öncesinde kadroları belli oranda gençleşmiş, örgütleri önceye kıyasla belli bir dinamizm kazanmış, çeşitli toplumsal kesimlere seslenmeye çalışan görece daha zengin bir söylem benimsemiş olan CHP'nin, ekonomik sorunların neden olduğu hoşnutsuzlukların beslediği toplumsal muhalefetin, kanalize olabileceği gerçekte yegâne siyasi güç odağı durumunda olmasına rağmen, seçimlerde iktidara gelmesini sağlayacak bir sonuç elde edememesindeki etkenlerden birinin de İnönü'de simgelenen tek parti dönemine ilişkin olumsuz tecrübeler olduğunu düşünmek mümkündür. Her ne kadar CHP, oylarını arttırmış olsa da, seçim sisteminin de katkısıyla DP önceden olduğu gibi mecliste önemli bir

çoğunluk elde edebilmiştir. Bu bakımdan deyim yerindeyse CHP'liler ne İnönü'yle ne de İnönü'süz yapamamıştır. Bu durumun aşılması için 27 Mayıs sonrasının siyasi konjonktüründe gündeme gelen ortanın solu yöneliminin belli bir olgunluğa erişmesi, seçmen nezdinde ilgi gören ve sevilen bir lider alternatifinin ortaya çıkmasını beklemek gerekecektir.

Bu noktada İnönü'nün genel başkan olarak parti üzerindeki ağırlığını koruması ile ilgili olarak, aslında bunun Türkiye'nin çok partili hayatı açısından ayrıksı bir durum olmadığını da belirtmek gerekir. Esasen Türkiye'de parlamentoda temsil edilme imkânı bulmuş partilerin hemen tamamı lider partisi niteliği taşımaktadır. Demokratik rejimin geliştirilmesini ve özgürlüklerin genişletilmesini vaat eden partilerin bile kendi içinde antidemokratik bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Buradan hareketle Türkiye siyasi tarihinde aslında istisnai olan, parti içi demokrasinin geniş ölçüde işletilmesidir. Bu bağlamda parti tabanının veya parlamento grubunun parti politikalarını etkileme düzeyi itibariyle, ilgili dönemde gerek DP gerekse CHP, sonraki yıllarda siyaset sahnesine giren birçok partiden daha kötü durumda değildir.

Esasen 1960 sonrasında siyasi partilerin büyük bölümünün parti içi demokrasi açısından 1950'lerdeki durumun neden gerisinde kaldığı sorusu, bu tezin çalışma alanının dışında kalsa da kanımca bu durumun nedenlerini ortaya koyan çalışmaların yapılmasına ihtiyaç vardır. Elbette demokratik parlamenter sistemlerin, insanlık için temel hak ve özgürlükler ile siyasi katılım açısından en yetkin ve başarılı rejimler olduğu kuşkuludur. Gelecekte umarım ki çok daha katılımcı ve özgürlükçü siyasi sistemler hayata geçirilecektir. Bununla beraber temel aktörleri olan siyasi partilerin önemli bir kısmının, kendi içinde demokratik kural ve kaideleri uygulamaktan imtina ettikleri bir ülkede parlamenter sistemin demokratik temayüller geliştiremeyeceğini rahatlıkla söylemek mümkündür. Bu anlamda parti içi demokrasi meselesi, bir ülkenin rejiminin ne ölçüde demokratik olduğunu ve bu konuda ne kadar gelişme kaydedebileceğini belirleyebilmek için de önem taşımaktadır. Bu tezin de bu tür çalışmalar için kullanılabilecek bir veri kaynağı olması umulmaktadır.

Çok partili hayata geçilmesi CHP'nin seçmenle kurduğu ilişkinin de değişmesi anlamına gelmiştir. DP'nin kurulmasının hemen ardından etkinliğini arttırabilmek için CHP iktidarından hoşnut olmayan kitleleri mobilize etmeye yönelmesi, bir yandan parti yerel örgütlerinin önem kazanmasına diğer yandan seçmenlerin siyasi partilerle etkileşiminin

yoğunlaşmasına yol açmış ve CHP de bu süreçten derinlemesine etkilenmiştir. Bu durum aslında vatandaşların siyasal katılımı ve ülkenin demokratikleşmesi açısından olumlu bir gelişmeye işaret etmektedir.

Bununla beraber 1950-1960 dönemi aynı zamanda DP ile CHP arasındaki gerilimli ilişkinin giderek sert bir çekişme halini almasına, bununla bağlantılı olarak iktidarın antidemokratik bir tutum takınmasına ve ülkenin oldukça kısa demokratik deneyiminin ciddi ölçüde zedelenmesine yol açmıştır. 27 Mayıs 1960'da yapılan askeri müdahale de cumhuriyetin ilk uzun soluklu demokrasi evresinin sonunu getirmiştir. Sonraki yıllarda 27 Mayıs savunulurken sıklıkla siyasi çekişmenin ciddi bir boyuta ulaştığı, CHP'lilerle DP'lilerin köylerde kahvehaneleri bile ayırdığı dile getirilmiştir. Nitekim askeri yönetimin yaptığı ilk işlerden biri toplumda yaşanan ayrışmayı sona erdirmek gerekçesiyle partilerin ocak ve bucak örgütlerini kapatmak olmuştur. 1961 Anayasası çerçevesinde 13 Temmuz 1965'te kabul edilen 648 sayılı Siyasi Partiler Kanunu'nda da bu yaklaşım sürdürülmüş ve partilerin en alt kademe örgütlerinin ilçelerde kurulabilmesi öngörülmüştür[1004]. Ancak parti siyasetinin bir anlamda tabanından koparılması, şikâyet edilen sığ siyasi çekişmeleri ortadan kaldırabilecek uzlaşma düzeyi yüksek bir siyasi kültürün gelişmesine elbette yol açmamıştır. Bunun yanı sıra siyasi katılım açısından vatandaşların oy vermeyle sınırlı kalmayan bir sosyalleşme yaşama imkânları daraltılmıştır. Sonuçta bu adım, toplumun kayda değer bir kısmının siyasi süreçlere doğrudan katılımına ket vurarak, uzun vadede ülkenin demokrasi deneyimini olması gerektiğinden zayıf kılmıştır.

CHP ile DP'nin programlarının büyük oranda benzeşmesi, Türk milliyetçiliği, dayanışmacı bir toplum tasarımı, antikomünizm, Batı Bloku yanlısı dış politika, laik cumhuriyetin korunması gibi birçok konu başlığında başından itibaren bir oydaşı yaratmış olmakla birlikte partiler arasında somut politika farklarının neredeyse bulunmaması siyasetin alanını da daraltmıştır. Bu durum pratikte partilerin birbirlerini ekarte etmek amacıyla ağır ithamlarda başvurmaktan çekinmedikleri bir kör döğüşüne zemin hazırlamıştır. Kanımca bunun Türkiye'nin siyasal sistemi üzerinde kalıcı etkileri olmuştur. İlgili dönemde uzlaşı düzeyi düşük bir siyasal kültürün bir bakıma tohumları ekilmiştir. Parlamenter sistemi neredeyse her an yeni bir siyasi krizin eşiğinde tutan böyle bir siyasi kültürün varlığı, örnek

[1004] **Siyasi Partiler Kanunu**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 16 Temmuz 1965, Sayı: 12050.

vermek gerekirse 1970'lerde Adalet Partisi ile CHP arasında olduğu gibi, kayda değer ideolojik ayrımlar bulunduğunda ciddi bir çatışma haline zemin hazırlamış, 1990'ların DYP'si ile ANAP'ı örneğindeki gibi iki partinin siyasi çizgisinin aynı olduğu durumlardaysa oldukça sığ bir çekişme siyasetin genel havasını yozlaştırmıştır.

CHP'nin ileri gelenlerinin düşünce dünyasını belirleyen temel anlayış, halkçılık ilkesinde ifadesini bulan solidarizm olmuştur. 1950'ler partinin bu konudaki yaklaşımında da belli bir değişime tanıklık etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın daha fırka kurulmadan evvel ortaya koyduğu ve CHP'nin iktidarının sonuna kadar savunduğu temel görüş, toplumun iş bölümü itibariyle birbirinden ayrılan meslek zümrelerinden oluştuğu ve bu zümreler arasında bir çıkar çatışmasının bulunmadığı iddiasına dayanmaktadır. Bu tezin arka planında milli bir iktisat politikası gütmenin ülkedeki zenginliği arttıracağı ve bunun da bütün toplumsal kesimlerin yararına olacağı düşüncesi yatmaktadır. Bu bağlamda CHP iktidarı sırasında zaman zaman nüfusun büyük kısmını oluşturan köylülerin önemi vurgulanmış olsa da gerçekte halkın ezilen, fakir kesimlerinin korunup kollanması gibi bir hedef söz konusu olmamıştır.

CHP'nin iktidarda kaldığı dönemde, köylü kesimin büyük bölümünün aşağı yukarı önceden olduğu gibi büyük bir yoksulluk ve yoksunluk içinde yaşamaya devam ettiği, bunun yanı sıra özellikle devletçi politikaların devreye sokulmasının ardından ülkenin ekonomik kalkınmasında elde edilen kısmi başarılardan kentli nüfusun kayda değer bir bölümünün yeterli ölçüde faydalanamadığı bir gerçektir. Bu bağlamda CHP'nin dayandığı toplumsal ittifakı oluşturan asker ve sivil devlet memurlarından, hukukçu, doktor, gazeteci, öğretmen gibi mesleklere sahip aydınlardan, tüccarlardan, işadamlarından, toprak ağaları ve kırsal kesimdeki eşraftan gelenler ile toplumun geri kalanı arasında yalnızca kültürel değil sosyo-ekonomik açıdan da bir uçurum olduğunu belirtmek gerekir.

1950'lerde CHP, bu durumla yüzleşerek bir tür özeleştiri yapmamıştır. Ancak DP ile girdiği siyasi rekabette geride kalmama isteği ve oy desteğini arttırma ihtiyacı, CHP'yi toplumsal meselelere giderek daha duyarlı hale getirmiştir. Bu dönemde hemen olmasa da zamanla parti, farklı toplumsal kesimler için ayrı ayrı somut politikalar üretme ve vaatlerde bulunma gereği duymaya başlamıştır. Bu gelişme halkçılık ilkesinin hepten terk edilmesi gibi bir sonuç doğurmamış, bu ilkenin ele alınış tarzının değişmesine yol açmıştır. Tek parti

döneminde toplumsal düzen ve uyum adına, devletten özerk bir toplumsal örgütlülüğe karşıt bir tutum takınmış olan CHP, muhalefetteyken Batı Bloğunda egemen olan liberal demokratik söylemle de uyumlu bir biçimde böyle bir örgütlülüğün faydalı ve gerekli olduğunu vurgulamaya başlamıştır. Bunun ötesinde parti, köylü ve çiftçiler ile işçilerin sorunlarına, ihtiyaçlarına ve taleplerine yönelik somut değerlendirmeler ve öneriler yapma zorunluluğu hissetmiştir. 1950'lerin tamamına yayılan bir sürecin sonunda CHP bu konuda, özellikle ücretli çalışan kesim için birtakım sosyal güvencelerin ve hakların verilmesinin savunulduğu bir yaklaşıma evrilmiştir. Böylece toplumsal dayanışmanın bir gereği olarak, devlet tarafından sosyal adaleti sağlamak üzere çalışanları koruyucu düzenleme ve uygulamaların devreye sokulması gerektiği fikrine dayanan bir anlayış benimsenmiştir.

Bütün bunlara rağmen DP iktidarı sırasında CHP'nin esasen siyasi, idari ve hukuki konular üzerinden bir muhalefet yürüttüğünü, sosyo-ekonomik meselelerin giderek önem kazanmakla birlikte hep ikinci planda kaldığını tekrar vurgulamak gerekmektedir. İlgili dönemin neredeyse başından itibaren CHP tarafından, DP iktidarının partizanca yönetiminin ülkede bir rejim buhranına yol açtığı iddiası dile getirilmiştir. Özellikle partiler arasındaki ilişkinin gerildiği dönemlerde bu iddiaya iyice yüklenilmiştir. Dönem boyunca CHP, iktidara gelmesi halinde ilk hedefinin söz konusu rejim buhranını ortadan kaldırmak olduğunu vurgulamış, bu çerçevede partizan idareye son verileceğini, nispi seçim sistemimin kabul edileceğini, anayasa mahkemesi ile ikinci bir meclisin kurulacağını vaat etmiştir.

Bununla bağlantılı olarak CHP'nin söyleminde kamusal haklara da giderek daha geniş bir yer ayrılmıştır. Tek parti döneminde CHP belgelerinde yalnızca eşitlik ve mülkiyet gibi birkaç temel hakka rastlanırken, ilk defa 1947 Programında fikir, vicdan, söz, yazı, yayım, toplanma, dernek, sendika ve siyasi parti kurma gibi bir yığın hak ve özgürlüğe yer verilmiştir. 1950 seçimlerinin yitirilmesinin ardından CHP'nin muhalefet partisi olarak odaklandığı ilk mesele tek parti dönemiyle tezat oluşturacak şekilde, kamusal hak ve özgürlükler konusunda yaşanan sıkıntılar olmuştur. 1950'lerin ortalarından itibaren ekonomik durumun kötüye gitmesi ve iktidarla muhalefet arasındaki ilişkilerin iyice bozulmasının etkisiyle DP'nin antidemokratik bir tutum takınmaya başlamasına koşut bir biçimde CHP'nin bu konudaki vurgusu iyice yoğunlaşmış, ilgili dönemin sonuna gelindiğinde parti siyasi alanda Batılı örneklerine ciddi düzeyde benzeyen liberal bir söyleme kavuşmuştur. 1961

Anayasası'nda büyük oranda hayata geçirilen İlk Hedefler Beyannamesi'nde vaatler işte böyle bir yönelimin ürünüdür.

CHP'nin tek parti dönemindeki otoriter ve paternalist anlayışını terk ederek siyasi açıdan liberal bir söylem benimsemesi, DP iktidarından hayal kırıklığına uğrayan aydınların CHP'ye yönelmesine imkân sağlasa da 1957 Seçimlerinde partiyi iktidara taşımaya yetmemiştir. Spekülatif bir değerlendirme yaparak, 27 Mayıs'ın olmaması halinde yapılacak seçimlerde de bu yolla iktidara gelinebileceğinin kuşkulu olduğunu belirtmek gerekir.

Aslında bu durum, CHP tarihinin çok partili hayata geçilmesi sonrasındaki kısmı için genelleştirilebilecek bir sorunu işaret etmektedir. Sadece 1950'lerde değil daha sonraki yıllarda da partide, iktisadı siyasete bağlı ve onun karşısında ikinci bir konuma sahip gören bir anlayış geçerli olmuştur. Kimi dönemler haricinde CHP, devlet idaresinde yaşanan aksaklıklara ve eksiklere veya cumhuriyet rejimi ile doğrudan bağlantılı siyasi sorunlara odaklanma eğilimde olmuş, bunun da etkisiyle çoğu kez sosyal ve ekonomik meseleler partinin gündeminde geri planda kalmıştır. Bu yaklaşım partinin eğitimli kentli nüfus arasında önemli destek bulmasına yardımcı olmasına rağmen, parti söz konusu sorunlarla ilişkili idari ve hukuki süreçlere yabancı ve çoğu durumda ilgisiz geniş halk kesimlerinin desteğini elde etmekte zorlanmıştır. Oysa siyasi meselelerin önemini göz ardı etmeden sosyal ve ekonomik konularda somut değerlendirmelerin ve hatta projelerin ön plana çıkarıldığı her dönemde kanımca CHP'nin iktidar olma potansiyeli de artmıştır. Ancak 1950'den bu yana CHP'nin bu sorunu bir türlü aşamadığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

Monografiler:

Ağaoğulları, Mehmet Ali, Köker, Levent, **İmparatorluktan Tanrı Devletine**, Ankara: İmge Kitabevi, 2001.

Ahmad, Feroz, Ahmad, Bedia Turgay, **Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971**, İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1976.

Ahmad, Feroz, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, İstanbul: Hil Yayın, 2007.

Aktar, Ayhan, **Varlık Vergisi ve 'Türkleştirme' Politikaları**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

Arcayürek, Cüneyt, **Cüneyt Arcayürek Açıklıyor-1: Demokrasinin İlk Yılları 1947-1951**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1983.

Arcayürek, Cüneyt, **Cüneyt Arcayürek Açıklıyor-2: Yeni İktidar Yeni Dönem 1951-1954**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1985.

Arcayürek, Cüneyt, **Cüneyt Arcayürek Açıklıyor-3: Bir İktidar Bir İhtilal 1955-1960**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1984.

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu, **Türkçe Sözlük**, cilt:1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

[Atatürk], Mustafa Kemal, **Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)**, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1999.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II (1906-1938), Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1997.

Ayata, Ayşe Güneş, **CHP (Örgüt ve İdeoloji)**, çev. Belkıs Tarhan, Nüvit Tarhan, Ankara: Gündoğan Yayınları, 1992.

Aydın, Suavi, **Modernleşme ve Milliyetçilik**, Ankara: Gündoğan, 1993.

Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Maarif (1928-1934), Millet Mektepleri Faaliyetler İstatistiği**, İstanbul: Devlet Matbaası, 1934.

Bayar, Celal, **Celal Bayar'ın Seçim Kampanyalarındaki Söylev ve Demeçleri 1946-1950-1954**, (der.) Özel Şahingiray, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 1999.

Bayar, Celal, **Başvekilim Adnan Menderes**, (haz.) İsmet Bozdağ, İstanbul: Truva Yayınları, 2010.

Bektaş, Arsev, **Demokratikleşme Sürecinde Liderler Oligarşisi, CHP ve AP (1961-1980)**, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1993.

Bila, Hikmet, **CHP 1919-2009**, İstanbul: Doğan Kitap, 2008.

Bora, Tanıl, **Milliyetçiliğin Kara Baharı**, İstanbul: Birikim, 1995.

Boratav, Korkut, **Türkiye İktisat Tarihi, 1908-2002**, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2005.

Bozdağ, İsmet, **Devlet Kavgası: Atatürk-İnönü, İnönü-Bayar**, İstanbul: Tekin Yayınevi, 2000.

Bozkurt, Celal, **Siyaset Tarihimizde Cumhuriyet Halk Partisi: Dünü, Bugünü, İdeolojisi: (Siyaset İlmi Açısından Bir İnceleme),**[y.y.], 1968.

Cardarelli, François, **Encyclopaedia of Scientific Units, Weights, and Measures: Their SI Equivalences and Origins**, London: Springer, 2006.

Çağaptay, Soner, **Türkiye'de İslam, Laiklik ve Milliyetçilik: Türk Kimdir?**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.

Demirel, Ahmet, **Birinci Mecliste Muhalefet: İkinci Grup**, İstanbul: İletişim, 2009.

Demirel, Ahmet. **Tek Partinin Yükselişi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

Demirel, Ahmet, **Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946),** İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

Demirel, Ahmet, **Cumhuriyet Tarihinin Bilinmeyen Gerçekleri**, İstanbul: Ufuk Yayınları, 2014.

Dosdoğru, M. Hulusi, **6/7 Eylül Olayları**, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1993.

Erdoğan, Aydın, **Cumhuriyet Halk Partisi Tüzükleri Dünü-Bugünü 1923-2000**, Ankara: V kitap, 2000.

Ergin, Osman [Nuri], **Türkiye Maarif Tarihi**, cilt: 5, İstanbul: Eser Kültür Yayınları, 1977.

Eroğul, Cem, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, İstanbul: İmge, 2003.

Evliyagil, Necdet, **Cumhuriyet'ten Sayfalar I (Güncel-Siyasal Yazılar)**, (haz.) Hafize Şahin, Ankara: Ajans-Türk Basın ve Basım A.Ş., 2012.

Greenfeld, Liah, **Nationalism: Five Roads to Modernity**, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992.

Giritlioğlu, Fahir, **Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevkii**, 1. cilt, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1965.

Gökkaya, A. Kürşat, "Türk Siyasi Tarihinde Muhalefet Hareketleri ve Bir Örnek: Cumhuriyet Halk Partisi Muhalefeti 1950-1960", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1993.

Güngör, Süleyman, **Muhalefette CHP**, Ankara: Alternatif Yayınları, 2004.

Güz, Nurettin, **Tek Parti İdeolojisinin Yayın Organları: Halkevi Dergileri (1932-1950)**, Ankara: Bilge Yapım, 1995.

Heper, Metin, **Türkiye'nin Siyasal Hayatı: Tarihsel, Kuramsal ve Karşılaştırmalı Açıdan**, İstanbul: Doğan Kitap, 2011.

Hobsbawm, Eric J., **Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırılıklar Çağı**, İstanbul: Sarmal Yayınları, 2002.

İnönü, İsmet, **Muhalefetde İsmet İnönü: (1950-1956) Konuşmaları, Demeçleri, Mesajları, Sohbetleri ve Yazılarıyla**, Sabahat Erdemir (der.), İstanbul: Ekicigil Yayınevi, 1956.

Jäschke, Gotthard, **Yeni Türkiye'de İslamlık**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972.

Kabasakal, Mehmet, **Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi 1908-1960**, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1991.

Karpat, Kemal H., **Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller)**, İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.

Keyder, Çağlar, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İstanbul: İletişim, 2003.

Kılıç, Aylin, "'Cumhuriyetçi Erdem' Kavramı Ekseninde Türkiye'de Tek Parti Dönemi Uygulamaları", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

Kili, Suna, **1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler (Siyaset Bilimi Açısından Bir İnceleme)**, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1976.

Köker, Levent, **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, çev. Metin Kıratlı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.

Makal, Ahmet, **Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946**, Ankara: İmge Yayınları, 1999.

Makal, Ahmet, **Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963**, Ankara: İmge Yayınları, 2003.

Mazower, Mark, **Karanlık Kıta: Avrupa'nın Yirminci Yüzyılı**, çev. Dilek Cenkçiler, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.

Oran, Baskın, **Atatürk Milliyetçiliği Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1999.

Öner, Kenan, **Siyasi Hatıralarım ve Bizde Demokrasi, Birinci Kısım-Seçimler**, İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1948.

Öymen, Altan, **Bir Dönem Bir Çocuk**, İstanbul: Doğan Kitap, 2002.

Öymen, Altan, **Öfkeli Yıllar**, İstanbul: Doğan Kitap, 2009.

Öz, Esat, **Türkiye'de Tek Parti Yönetimi ve Siyasi Katılım**, Ankara: Gündoğan Yayınları, 1992.

Özdoğan, Günay Göksu, **"Turan"dan "Bozkurt'a: Tek Parti Döneminde Türkçülük, 1931-1946**, İstanbul: İletişim, 2001.

Özkırımlı, Umut, **Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış**, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2008.

Parla, Taha, **Türkiye'de Anayasalar**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.

Parla, Taha, **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları-Cilt 3: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.

Parla, Taha, **Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm**, İstanbul: Deniz Yayınları, 2009.

[Peker], Recep, **Cumhuriyet Halk Fırkası Programının İzahı İçin Recep Beyin Konferansı**, Ankara: Cumhuriyet Halk Fırkası, 1931.

Sakaoğlu, Necdet, **Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.

Sander, Oral, **Siyasi Tarih 1918-1994**, Ankara: İmge Kitabevi, 2002.

Smith, Anthony D., **National Identity**, London: Penguin, 1991. [Türkçesi için bkz. Anthony D. Smith, **Milli Kimlik**, (çev.) Bahadır Sina Şener, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.]

Şimşek, Sefa, **Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi: Halkevleri 1932-1951**, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2002.

Tanyeli, Halit, Topsakaloğlu, Adnan, **İzahlı Demokrat Parti Kronolojisi 1946-1950**, İstanbul: İstanbul Matbaası, 1958.

T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **Türkiye İstatistik Yıllığı 1950**, cilt: 18, Ankara, 1950.

T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **İstatistiki Göstergeler 1923-1995**, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1996.

Toker, Metin, **Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları: 1944-1973 (Tek Partiden Çok Partiye: 1944-1950)**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990.

Toker, Metin, **Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları: 1944-1973 (DP'nin Altın Yılları: 1950-1954)**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990.

Toker, Metin, **Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları: 1944-1973 (DP Yokuş Aşağı:1954-1957)**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1991.

Toker, Metin, **Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları: 1944-1973 (Demokrasiden Darbeye: 1957-1960)**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1991.

Toker, Metin, **Şeyh Sait ve İsyanı**, [y. y.]: Yenigün Haber Ajansı Basın Yayıncılık, 1998.

Tuncer, Selahattin, **Beynelmilel Teşekküller**, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası, 1960.

Tunçay, Mete, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005.

Türkiye İstatistik Kurumu, **Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011**, Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, 2012.

Türkiye İstatistik Kurumu, **İstatistik Göstergeler 1923-2013**, Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, 2014.

Uyar, Hakkı, **1923'ten Günümüze CHP Tüzükleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme**, İstanbul: TÜSES Yayınları, 2000.

Uyar, Hakkı, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, İstanbul: Boyut Yayın Grubu, 2012.

Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, **Türkiye'de Üç Devir**, cilt 2, İstanbul: Sinan Yayınları, 1973.

Yeşilkaya, Neşe Gurallar, **Halkevleri: İdeoloji ve Mimarlık**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.

Yıldırım, Sema, Zeynel, Behçet Kemal (edi.), **TBMM Albümü: 1920-2010**, cilt: 1-2, Ankara: TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü, 2010.

Yıldız, Ahmet, **"Ne Mutlu Türküm Diyebilene": Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları, 1919-1938**, İstanbul: İletişim, 2001.

Zürcher, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

Zürcher, Erik Jan, **Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

Makaleler ve Kitap Bölümleri:

Adıvar, Adnan, "Türkiye'de İslami ve Batılı Düşüncelerin Etkileşimi", **Türkiye'de İslam ve Laiklik**, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995, s. 11-21.

Alemdar, Korkmaz, "Demokrat Parti ve Basın", **Tarih ve Toplum**, cilt 9, sayı: 53, Mayıs 1988, s. 19-23.

Alkan, Mehmet Ö., "En Çok Doğru Bildiğimizden Kuşkulanmak-2 Mustafa'dan Kamâl'a Atatürk'ün İsimleri", **Toplumsal Tarih**, Sayı: 204, 2010, s. 56-64.

Aydın, Mustafa, "İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye, 1939-1945", Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, cilt: 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 399-476.

Ayhan, Halis ve Uzun, Mustafa, "Ezanın Türkçeleştirilmesi", **İslam Ansiklopedisi**, cilt: 12, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, s. 38-42.

Ayhan, Halis, "İlahiyat Fakültesi", **İslam Ansiklopedisi**, cilt: 22, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, s. 70-72.

Ayhan, Halis, "İmam-Hatip Lisesi", **İslam Ansiklopedisi**, cilt: 22, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, s. 191-194.

Bali, Rıfat N., "Cumhuriyet Döneminde Azınlık Milletvekilleri", **Toplumsal Tarih**, sayı: 189, Haziran 2009, s. 60-64.

Bekata, Hıfzı Oğuz, "DP İktidarı Hazmedemedi, CHP Muhalefeti Kabullenemedi…", [Söyleşi] Konuşan: Fahri Aral, **Tarih ve Toplum**, Özel Sayı 24(141), Eylül 1995, s. 17-23.

Bektaş, Arsev, "Tarihsel Süreç İçinde CHP ve Örgüt Yapısının Nitelikleri", **Tarih ve Toplum**, Özel Sayı 24(141), Eylül 1995, s. 24-34.

Beriş, Hamit Emrah, "Kemalist-Liberal Sentez Çabası: Forum Dergisi", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm**, cilt 7, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 530-540.

Boratav, Korkut, "DP Döneminde Ekonomi", **Tarih ve Toplum**, cilt 9, sayı: 53, Mayıs 1988, s. 36-37.

Bozkurt, Birgül, "Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçişte CHP ve Eğitim Sistemindeki Gelişmeler (1946-1950)", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt: IX, Sayı: 20-21, Bahar-Güz, 2010, s. 213-231.

Bozkurt, İbrahim, Bozkurt, Birgül, "Yeni Alfabenin Kabulü Sonrası Mersin'de Açılan Millet Mektepleri ve Çalışmaları", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt: VIII, Sayı: 18-19, Bahar-Güz, 2009, s. 117-135.

Cizre-Sakallıoğlu, Ümit, "Korporatizm ve Türk Sendikacılığı (II)", **Birikim**, Sayı: 42, Ekim 1992, s. 46-55.

Emre, Yunus, "CHP'nin Değişiminde Önemli Bir Durak: CHP Araştırma Bürosu", **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, Sayı: 16, Yaz 2013, s. 59-90.

Fırat, Melek, "Yunanistan'la İlişkiler", Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, cilt: 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 576-614.

Fırat, Melek ve Ömer Kürkçüoğlu, "Arap Devletleriyle İlişkiler", Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, cilt: 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 615-635.

Gemalmaz, M. Semih, "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi/Protokolleri ve Öngörülen Denetim Sistemi", **Ekonomik Yaklaşım**, cilt: 8, sayı: 27, Kış 1997, s. 81-112.

Gökmen, Özgür, "Çok-Partili Rejime Geçerken Sol: Türkiye Sosyalizminin Unutulmuş Partisi", **Toplum ve Bilim**, No. 78, 1998, s. 161-186.

Karpat, Kemal H., "The İmpact of the People's Houses on the Development of Comunication in Turkey - 1931-1951", **Die Welt des Islam**, XV, 1-4, 1974, 69-84.

Kaya, Mahmut, "İslam Tetkikleri Enstitüsü", **İslam Ansiklopedisi**, cilt: 23, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001, s. 56-57.

Kerestecioğlu, İnci Özkan, "Milliyetçilik", **Modern Siyasal İdeolojiler**, der. Birsen Örs, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 307-350.

Keyman, E. Fuat, "Türkiye'de 'Laiklik Sorunu'nu Düşünmek: Modernite, Sekülerleşme, Demokratikleşme, **Doğu Batı**, Sayı: 23, 2003, s.113-130.

Kılıçbay, Mehmet Ali, "Laiklik ya da Bu Dünyayı Yaşabilmek", **Cogito**, Sayı: 1, 1994, s. 15-21.

Koloğlu, Orhan, "Kemalizm'den Atatürkçülüğe, Ortanın Solu'ndan, Demokratik Sol'a Cumhuriyet Halk Partisi", **Tarih ve Toplum**, Özel Sayı 24 (141), Eylül 1995, s. 68-79.

Koyuncu, Nuran, "Hukuk Mektebinin Doğuşu", **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: XVI, Sayı: 3, 2012, s. 163-183.

Narlı, Nilüfer, "Türkiye'de Laikliğin Konumu", **Cogito**, Sayı: 1, 1994, s. 23-31.

Oran, Baskın, "1945-1960: Dönemin Bilançosu", Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, cilt: 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 479-498.

Öcal, Mustafa, "Yüksek İslam Enstitüsü", **İslam Ansiklopedisi**, cilt: 44, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013, s. 48-52.

Özacun, Orhan, "CHP'nin Kuruluş Tarihi Üzerine", **Tarih ve Toplum**, Özel Sayı 24 (141), Eylül 1995, s. 4-7.

Özbudun, Ergun, "Milli Mücadele ve Cumhuriyet'in Resmi Belgelerinde Yurttaşlık ve Kimlik Sorunu", **75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru**, İstanbul: Tarih Vakfı, 1998, s. 151-158.

Panitch, Leo, "Recent Theorizations of Corporatism: Reflections on a Growth Industry", **The British Journal of Sociology**, vol.31, No.2, 1980, s. 159-187.

Rustow, Dankwart A., "Türkiye'de İslam ve Politika: 1920-1955", **Türkiye'de İslam ve Laiklik**, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995, s. 57-90.

Schmitter, Philippe C., "Still The Century of Corporatism?", Philippe C. Schmitter, Gerhard Lembruch (ed.), **Trends Toward Corporatist İntermediation**, Beverly Hills: Sage Publications, s. 7-52.

Şahin, Mustafa, "Bir Halk Eğitim Çalışması Örneği Olarak Millet Mektepleri", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt: I, Sayı: 2, 1992, s. 213-234.

Tekeli, İlhan, Şaylan, Gencay, "Türkiye'de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi", **Toplum ve Bilim**, No. 6-7, 1978, s. 44-110.

Toprak, Zafer, "II. Meşrutiyet'te Solidarist Düşünce: Halkçılık", **Toplum ve Bilim**, No. 1, 1977, s. 92-123.

Toprak, Zafer, "Milli İktisat", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 740-747.

Toprak, Zafer, "İktisat Tarihi", **Türkiye Tarihi-3 Osmanlı Devleti 1600-1908**, yayına hazırlayan: Sina Akşin, İstanbul; Cem Yayınevi, 1988, s. 191-246.

Tunçay, Mete, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Sosyalizm (1960'a Kadar)", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1984, s. 1950-1954.

Üstün, Gülten, Üstün, Mahmut, "Korporatizm Bir Alternatif Olabilir Mi?", **Mülkiye**, cilt: XXIV, Sayı: 224, s. 161-191.

Varlı, Arzu, Koraltürk, Murat, "II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Milli İktisadın Sürekliliği ve İzmir İktisat Kongresi", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt: IX, Sayı: 20-21, Bahar-Güz, 2010, s. 127-142.

Varlık, Bülent, "İzmir İşçi ve Esnaf Kurumları Birliği", **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi-Cilt 2**, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı ortak yayını, 1998, s. 175-176.

Yeşilkaya, Neşe Gurallar, "Halkevleri", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm**, cilt 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s.113-118.

Parti Belgeleri:

1954 C.H.P. Seçim Beyannamesi, Ankara: Güzel İstanbul Matbaası, 1954.

Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresi, 1927, Esma Torun, **Sivas'tan Büyük Kongreye Cumhuriyet Halk Partisi**, İzmit: Kocaeli Üniversitesi Yayınları içinde, 2003, s. 129-203.

Cümhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, 15 Teşrinievel 1927de İnikat Eden Cümhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongrasının 22 Teşrinievel 1927 Tarihli İçtimaında Müzakere ve Kabul Edilmiştir, [y. y.], 1929.

C.H.F. Halk Hatipleri Teşkilatı Talimatı, Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları içinde, 1999, s. 484-488.

C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, Fırkanın 10 Mayıs 1931de toplanan Üçüncü Büyük Kongresi tarafından kabul edilmiştir, Ankara: T.B.M.M. Matbaası, 1931.

CHF Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları: 10-18 Mayıs 1931, İstanbul: Devlet Matbaası, 1931.

C.H.P. Araştırma Bürosu, **İşçi ve İşveren Mesleki Teşekkülleri Kanunu Projesi**, Ankara: Ankara Baım ve Ciltevi, 1959.

C.H.P. Araştırma ve Yayın Bürosu, **Türk Köylüsü İçin Zirai Kalkınma Davamız**, Ankara: Ankara Basım ve Ciltevi, 1960.

CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası: 9-16 Mayıs 1935, Ankara: Ulus Basımevi, 1935.

Cümhuriyet Halk Partisi Üsnomal Büyük Kurultayının Zabtı, 26.XII.1938, Receb Ulusoğlu Basımevi, 1938.

C.H.P. XIII. Kurultayına Sunulan Parti Meclisi Raporu, Ankara: Güzel İstanbul: Matbaası, 1957.

C.H.P. XIV. Kurultayı İlk Hedefler Beyannamesi, Kutulmuş Matbaası, 1960.

CHP Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları: 29 Mayıs 1939-3 Haziran 1939, Ankara: Ulus Basımevi, 1939.

C.H.P. Büyük Kurultayının Olağanüstü Toplantısı, 10.V.1946, Ankara, 1946.

C.H.P. Dokuzuncu Kurultay Beyannamesi ve Rapor, 1951.

C.H.P. 10.cu Kurultayına Genel İdare Kurulu Tarafından Sunulan Rapor, 22 Haziran 1953, Ankara: Ulus Basımevi, 1953.

C.H.P. Genel İdare Kurulu'nun XI. Kurultaya Sunduğu Rapor, 26.7.1954, Ankara, 1954.

C.H.P. Genel Sekreterliği Araştırma ve Dokümantasyon Bürosu, **Devlet Personeli Meselesi Hakkında Bir İnceleme**, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1958.

C.H.P. Genel Sekreterliği Araştırma ve Dokümantasyon Bürosu, **İşçiler İçin**, Ankara: Güzel Sanatlar Matbaası, 1958.

CHP Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi, İkincikanun 1938 den 30 Haziran 1938 tarihine kadar, cilt 12, Ankara: Ulus Basımevi, 1938

C.H.P. Halkevleri Öğreneği, Genyönkurul Tarafından Hazırlanmış Genbaşkurca Kabul Edilmiştir, Ankara: Ulus Basımevi, 1935.

C.H.P. Halkevleri ve Halkodaları 1932-1942, [y. y], 1942.

C.H.P. Halkevleri ve Halkodalarının Yurd İçinde Dağılışları, Ankara: Doğuş Matbaası, 1945.

C.H.P. Nizamnamesi, Beşinci Büyük Kurultayın 1-Haziran 1939 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir, Ankara: Ulus Basımevi, 1939.

C.H.P. Nizamnamesi, Partinin VI. Büyük Kurultayının 12.VI.1943 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir, Ankara: Zerbamat Basımevi, 1943.

C.H.P. Programı Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır, Ankara: Ulus Basımevi, 1935.

C.H.P. Programı Partinin Beşinci Büyük Kurultayının 1-Haziran 1939 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir, Ankara: Ulus Basımevi, 1939.

C.H.P. Programı Partinin VI. Büyük Kurultayının 14.VI.1943 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir, Ankara: Ulus Basımevi, 1943.

C.H.P. Programı Partinin VII. Kurultayınca Onanmıştır, *Türkiye'de Siyasi Dernekler II* içinde, Ankara: Başbakanlık Devlet Matbaası, 1950, s. 44-59.

C.H.P. Programı Onuncu Kurultayca Onanmıştır, Ankara: Ulus Basımevi, 1953.

C.H.P. Tüzüğü Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır, Ankara: Ulus Basımevi, 1935.

C.H.P. Tüzüğü 26-12-1938 Tarihinde Üsnomal Toplanan Büyük Kurultay Tarafından Onaylanmıştır, Ankara: Recep Ulusoğlu Basımevi, 1938.

C.H.P. Tüzüğü Partinin VII. Kurultayınca Onanmıştır, Türkiye'de Siyasi Dernekler II içinde, Ankara: Başbakanlık Devlet Matbaası, 1950, s. 19-43.

CHP Tüzüğü Partinin IX. Kurultayınca Onaylanmıştır, Ankara: Ulus Basımevi, 1951.

CHP Tüzüğü 9. Kurultayda Onanmış ve 10. Kurultay Onayı İle Bazı Maddeleri Değiştirilmiştir, Ankara: Ulus Basımevi, 1953.

CHP Yedinci Kurultay Tutanağı, Ankara: Ulus Basımevi, 1948.

C.H.P.de Islahat Yapılması İçin Teklif Partinin VIIIci Büyük Kurultayı Münasebetiyle ve Kurultaya Sunulmak Üzere Hazırlanmıştır, Ankara: Türkiye Matbaacılık ve Gazetecilik A.O.- Yeni Matbaa, 1950.

C.H.P.'nin El Kitabı, İstanbul: Şevket Ünal Matbaası, 1958.

C.H.P.'nin El Kitabına Ek, İstanbul: Sıralar Matbaası, 1959.

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Cumhuriyet Halk Partisi Halk Kürsüleri ve Halkevleri, 193?.

Demokrat Parti Programı 1946, [y. y.].

Demokrat Parti Tüzük ve Program (İkinci Büyük Kongrede kabul edilmiştir), Ankara: Doğuş Matbaası, 1949.

[Dokuz Umde] Beyannamesi, Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)** içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 366-368.

Halk Fırkası Nizamnamesi [1923], Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)** içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 375-384.

Memleketimize En Uygun Seçim Sistemi Hakkında C.H.P. "İhtisas Komisyonlarınca" Hazırlanan Raporlar, Ankara: Ulus Basımevi, 1953.

Mete, Orhan, **Bütün Tafsilat ve Akisleriyle Demokrat Parti'nin Birinci Büyük Kongresi 7 Ocak 1947**, İstanbul: Ticaret Dünyası Matbaası, 1947.

On Beşinci Yıl Kitabı, İstanbul: Cumhuriyet Halk Partisi, 1938.

Gazeteler:

Akşam

Cumhuriyet

Milliyet

Yeni İstanbul

Zafer

Arşiv Belgeleri:

CHP Program ve Tüzüğünde Yapılacak Değişiklikler, BCA CHPK: 490.1.0.0/223.879.1

CHP Tüzük ve Programında yapılması istenilen değişiklikler hakkında il idare kurullarından görüş sorulması, BCA CHPK: 490.1.0.0/11.57.21

İstanbul İlinin Teftiş ve Çalışma Raporlarının Genel Sekreterliğe Sunulduğu, BCA CHPK: 490.1.0.0/663.220.1

Diğer Kaynaklar:

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Talimatnamesi, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 6 Temmuz 1956, Sayı: 9351.

Öğretmenler Günü Kutlama Yönetmeliği, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 26 Şubat 1981, Sayı: 17263.

The Atlantic Charter, 1941. http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_16912.htm, (27 Nisan 2015)

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi [TBMM ZC]

2/1759 Nolu **Soyadı Nizamnamesi Hakkında Kararname,** Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 27 Kânunuevvel 1934, Sayı: 2891.

2/1958 Nolu **Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanunun Tatbik Suretini Gösterir Nizamname**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 18 Şubat 1935, Sayı: 2933.

2/2787 Nolu **Ruhani Kisve Giymeleri Uygun Görülenler Hakkında Karar**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 22 Haziran 1935, Sayı: 3035.

4/7805 Nolu **Ortaokullarda Okutulacak Din Derslerinin Program ve Tatbikatına Dair Kararname**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 13 Eylül 1956, Sayı: 9406.

429 Nolu **Şer'iyye ve Evkaf ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 6 Mart 1924, Sayı: 63.

430 Nolu **Tevhid-i Tedrisat Kanunu**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 6 Mart 1924, Sayı: 63.

431 Nolu **Hilafetin İlgasına ve Hanedan-ı Osmanî'nin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkartılmasına Dair Kanun**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 6 Mart 1924, Sayı: 63.

637 Nolu **Tevhid-i Tedrisat Kânununun Beşinci Maddesine Müzeyyel Kânun**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 29 Nisan 1925, Sayı: 98.

648 Nolu **Siyasi Partiler Kanunu**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 16 Temmuz 1965, Sayı: 12050.

765 Nolu **Türk Ceza Kanunu**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 13 Mart 1926, Sayı: 320.

1782 Nolu **Ölçüler Kanunu**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 4 Nisan 1931, Sayı: 1765.

1881 Nolu **Matbuat Hürriyeti ve Matbu Eserler Neşri Hakkında Kanun**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 8 Ağustos 1931, Sayı: 1867.

2525 Nolu **Soyadı Kanunu**, Resmi Gazete Neşir ve İlanı: 2 Temmuz 1934, Sayı: 2741.

2587 Nolu **Kemal Öz Adlı Cumhur Reisimize Verilen Soyadı Hakkında Kanun**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 27 Teşrinisani 1934, Sayı: 2865.

2590 Nolu **Efendi, Bey, Paşa gibi Lakap ve Unvanların Kaldırıldığına Dair Kanun,** Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 29 Teşrinisani 1934, Sayı: 2867.

2596 Nolu **Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 13 Kânunuevvel 1934, Sayı: 2879.

2622 Nolu **24/11/1934 Tarih ve 2587 Sayılı Kanunla Kemal Öz Adlı Cumhur Reisine Verilen "Atatürk" Adının veya Bunun Başına ve Sonuna Söz Konarak Yapılan Adların Hiçbir Kimse Tarafından Alınamayacağını Buyuran Kanun**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 24 Kânunuevvel 1934, Sayı: 2888.

2739 Nolu **Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 01 Haziran 1935, Sayı: 3017.

2885 Nolu **Yeniden Dokuz Kaza ve Beş Vilâyet Teşkiline ve Bunlarla Otuz İki Nahiyeye Aid Kadrolar Hakkında Kanun**, Resmî Gazete ile neşir ve ilânı: 4 Ocak 1936, Sayı: 3197.

3008 Nolu **İş Kanunu**, Resmi Gazete ile neşir ve ilânı: 15 Haziran 1936, Sayı: 3330.

3780 Nolu **Milli Korunma Kanunu**, Resmi Gazete ile neşir ve ilânı: 26 Ocak 1940, Sayı: 4417.

4055 Nolu **Türk Ceza Kanununun Bazı Maddelerini Değiştiren Kanun**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 6 Haziran 1941, Sayı: 4827.

4305 Nolu **Varlık Vergisi Hakkında Kanun**, Resmi Gazete ile neşir ve ilânı: 12 Kasım 1942, Sayı: 5255.

5018 Nolu **İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun**, Resmi Gazete ile neşir ve ilânı: 26 Şubat 1947, Sayı: 6542.

5435 Nolu **Türk Ceza Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 16 Haziran 1949, Sayı: 7234.

5438 Nolu **Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Kapatılmasına ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Olan 677 Sayılı Kanunun Birinci Maddesine Bir Fıkra Eklenmesi Hakkında Kanun**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 16 Haziran 1949, Sayı: 7234.

5566 Nolu **Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklarla Birtakım Unvanların, Meni ve İlgasına Dair Olan 677 Sayılı Kanunun Birinci Maddesine Bir Fıkra Eklenmesi Hakkında Kanun**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 4 Mart 1950, Sayı: 7448.

5680 Nolu **Basın Kanunu**, Resmi Gazete Neşir ve İlanı: 24 Temmuz 1950, Sayı: 7564.

5681 Nolu **Matbaalar Kanunu**, Resmi Gazete Neşir ve İlanı: 24 Temmuz 1950, Sayı: 7564.

5816 Nolu **Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 31 Temmuz 1951, Sayı: 7872.

6187 Nolu **Vicdan ve Toplanma Hürriyetinin Korunması Hakkında Kanun**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 29 Temmuz 1953, Sayı: 8470.

6334 Nolu **Neşir Yoluyla veya Radyo ile İşlenecek Bazı Cürümler Hakkında Kanun**, Resmi Gazete Neşir ve İlanı: 17 Mart 1954, Sayı: 8660.

6337 Nolu **Basın Kanununun 36ncı Maddesinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun**, Resmi Gazete Neşir ve İlanı: 17 Mart 1954, Sayı: 8660.

6366 Nolu **İnsan Haklarını ve Ana Hürriyetleri Koruma Sözleşmesi ve Buna Ek Protokolün Tasdiki Hakkında Kanun**, Resmi Gazete ile neşir ve ilânı: 19 Mart 1954, Sayı: 8662.

6732 Nolu **Neşir Yoluyla veya Radyo ile İşlenecek Bazı Cürümler Hakkında 6334 Sayılı Kanunun Adı ile Bazı Maddelerinin Tadiline ve Bir Madde İlavesine Dair Kanun**, Resmi Gazete Neşir ve İlanı: 8 Haziran 1956, Sayı: 9327.

6733 Nolu **Basın Kanununun Bazı Maddelerinin Tadiline ve Kanuna Muvakkat Bir Madde İlavesine Dair Kanun**, Resmi Gazete Neşir ve İlanı: 8 Haziran 1956, Sayı: 9327.

7344 Nolu **Maarif Vekâleti Kuruluş Kadroları Hakkındaki 4926 Sayılı Kanuna Bağlı Cetvellere (Yüksek İslâm Enstitüleri) İçin Kadro Eklenmesine Dair Kanun**, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 16 Haziran 1959, Sayı: 10232.

8410 Nolu **Millet Mektepleri Talimatnamesi,** Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 16 Ekim 1929, Sayı: 1321.